

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्त्विक व
सामाजिक शास्त्र विद्याशाखांतर्गत अर्थशास्त्र विषयाच्या
विद्यावाचस्पती (Ph. D.) पदवी पुर्ततेसाठी
सादर केलेला शोधप्रबंध

संशोधक

प्रा. नारायण भिकोबा टाक

M. A. M. Phil.

वाघीरे महाविद्यालय, सासवड

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एच्. एस्. ननवरे

M. A. M. Phil. Ph.D.

प्रपाठक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ , पुणे

जानेवारी २०१२

प्रतिज्ञापत्र

मी, नारायण भिकोबा टाक निवेदन करतो की, मी “ पुणे जिल्हयातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास ” या शोधप्रबंधातील सर्व माहिती मूळ संदर्भातून संकलित केली असून त्याचा योग्य त्या ठिकाणी तसा उल्लेख केलेला आहे आणि सदर माहितीचा या शोधप्रबंधाव्यतिरिक्त अन्यत्र उपयोग केलेला नाही.

ठिकाण : पुणे

१२ जानेवारी २०१२

नारायण भिकोबा टाक
संशोधक

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे यांच्या तात्त्विक व सामाजिक शास्त्रांतर्गत अर्थशास्त्र या विषयाच्या विद्यावाचस्पती (Ph.D.) या पदवीसाठी नारायण भिकोबा टाक यांनी “ पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास” या विषयाच्या शोधप्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे.

सदर शोधप्रबंधामध्ये त्यांनी नमूद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने ही माझ्या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत.

ठिकाण : पुणे

१२ जानेवारी २०१२

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एच्. एस्. ननवरे

M. A. M. Phil. Ph.D.

ऋणनिर्देश

माझ्या शोधप्रबंधाचे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. एच्. एस्. ननवरे यांनी योग्य वेळी योग्य मार्गदर्शन केल्यामुळे मी हा शोधप्रबंध पूर्ण करू शकलो, मी त्यांचा ऋणी आहे. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या मा. कुलगुरूंनी संशोधन कार्यासाठी येथील सुविधा पुरेशा प्रमाणात व समाधानकारक उपलब्ध करून दिल्या, मी त्यांचा ऋणी आहे. तात्त्विक व सामाजिक शास्त्र विद्याशाखेचे अधिष्ठाता प्रा. विजय कारेकर , अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा. डॉ. प्रविण जाधव यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन केले त्यामुळे मी हा प्रबंध पूर्ण करू शकलो मी त्यांचा आभारी आहे. अर्थशास्त्र विभागातील प्रा. डॉ. ज्योती पाटील, कार्यालय अधीक्षक श्री. राजेश हिले , विद्यावाचस्पती पदवी विभागातील सर्व कर्मचारी यांचा मी आभारी आहे.

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे मानद सचिव मा. सतिशशेठ उरसळ, अध्यक्ष प्रतिनिधी मा. संदिप कदम, उपसचिव मा. एल. एम. पवार. वाघीरे महाविद्यालयाचे प्राचार्य एम. आर. वाल्हेर यांनी प्रोत्साहन दिले, मी त्यांचा आभारी आहे.

अभ्यास करताना डॉ. श्वेतल वानखडे यांनी मला विशेष मदत केली. प्रा. विशाल चिंतामणी , प्रा. गितांजली जाधव, प्रा. डॉ. एस्. एस्. कळमकर यांनी मदत केली. या सर्वांच्या मदतीमुळे हा प्रबंध पूर्ण करू शकलो. मी त्यांचा आभारी आहे.

महाराष्ट्र राज्य सहकार विभागातील सांख्यिकी अधिकारी श्री. सुभाष पाटील व कार्यालयातील सर्व कर्मचारी, पुणे जिल्हा सहकारी निबंधक व त्यांचे कार्यालयातील सर्व कर्मचारी, भोर- इंदापूर- जुन्नर या तालुक्याचे सहकारी निबंधक व त्यांचे कार्यालयातील कर्मचारी, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शाखा जेजुरी येथील अधिकारी व कर्मचारी, भोर- इंदापूर-जुन्नर या तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचे चेअरमन व सचिव, भाषा संचनालय, पुणे येथील

श्री. महेश लोखंडे, श्री. सा. बा. देशमुख, सौ. ज्योती विभुते, वाघीरे महाविद्यालयातील सर्व सहकारी प्राध्यापक या सर्वांनी मला मदत केली त्यामुळे मी हा प्रबंध पूर्ण करू शकलो. या सर्वांचा मी आभारी आहे.

प्रा. के. एम. पानसरे , श्री. प्रल्हाद लाखे, प्राचार्य नंदकुमार सागर, प्रा. आर. एन. तोरावणे, जेजुरीचे नगराध्यक्ष मा. दिलीप बारभाई , श्री. एस. के. जठार यांनी मला अभ्यासाची प्रेरणा दिली. श्री. विलास झगडे, श्री. मोहन महाजन, श्री. आर. डी. कदम, श्री. नंदकुमार कटफळकर, श्री. विशाल जगताप, श्री. योगेश बोरावके , श्री. दिपक जगदाळे या सर्वांनी मला मदत केली, त्यांचा आभारी आहे.

माझ्या मातोश्री श्रीमती हिराबाई टाक, बंधू श्री. गणेश टाक, श्री. सोमनाथ चिंतामणी, श्री. संजय कुलथे, सौ. शारदा चिंतामणी, सौ. आंजनी कुलथे, प्रा. कैलासपती चित्तम, सौ. वैशाली चित्तम, सौ. निर्मला टाक, सौ. रूपाली टाक, श्री. भास्कर डहाळे, श्री. सुनिल डहाळे, श्री. अनिल डहाळे, सौ. मंदा बुच्हाडे, श्री. विनोद लाड, सौ. आशा बेंद्रे , वर्षा चिंतामणी, सोनल कुलथे, स्वप्नील कुलथे, शाल्मली टाक, नचिकेत टाक यांनी मला वेळोवेळी प्रोत्साहन दिले म्हणून मी हा प्रबंध पूर्ण करू शकलो.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्था पुणे, वैकुठभाई मेहता इन्स्टीट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट पुणे, मराठा चेंबर ऑफ कॉमर्स पुणे , पुणे विद्यापीठ, वाघीरे महाविद्यालय, सासवड या संस्थांच्या ग्रंथालयांमुळे मला आवश्यक संदर्भ व ग्रंथ उपलब्ध झाले. या ग्रंथालयांचे ग्रंथपाल व कर्मचारी यांचा मी आभारी आहे.

जेजुरी येथील चिराग एन्टरप्रायजेस चे श्री. महेश देशपांडे व सौ. मानसी देशपांडे यांनी त्वरीत संगणकीय लेखनाचे काम केले त्यांचा मी आभारी आहे.

ठिकाण - जेजुरी

नारायण भिकोबा टाक
संशोधक

दिनांक - १२ जानेवारी २०१२
(स्वामी विवेकानंद जयंती)

अनुक्रमणिका

प्रकरण	तपशील		पान क्र.
	प्रतिज्ञापत्र		I
	प्रमाणपत्र		II
	ऋणनिर्देश		III - IV
	अनुक्रमणिका		V - VIII
	तक्ता अनुक्रमणिका		IX - XVII
१	भारतातील शेती पतपुरवठा		१ ते २२
	१.१	प्रास्ताविक	
	१.२	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचे महत्व	
	१.३	शेतीला भांडवलाची आवश्यकता	
	१.४	शेती कर्ज पुरवठा	
	१.५	सारांश	
२	प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांची शंभर वर्षे		२३ ते ४५
	२.१	प्रास्ताविक	
	२.२	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रगती	
	२.३	संस्थांची १९५१ नंतरची प्रगती	
	२.४	सहकारी पतपुरवठा चळवळीवर परिणाम करणारे घटक	
	२.५	सारांश	
३	महाराष्ट्रातील सहकारी शेती पतपुरवठा चळवळीची प्रगती		४६ ते ११०
	३.१	प्रास्ताविक	
	३.२	महाराष्ट्राची व्युत्पत्ती	
	३.३	महाराष्ट्रातील सहकार	
	३.४	महाराष्ट्र राज्य निर्मितीपूर्वीची प्रगती	
	३.५	महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतरची प्रगती	
	३.६	सारांश	१११ ते १४८
४	संशोधन पद्धती		
	४.१	प्रास्ताविक	
	४.२	संशोधनाचा अभ्यास विषय	

प्रकरण	तपशील		पान क्र.
	४.३	संशोधनाचा उद्देश	
	४.४	गृहीत तत्वे	
	४.५	संशोधन क्षेत्रांची निवड	
	४.६	संशोधनाची कालमर्यादा	
	४.७	अध्ययन पद्धती	
	४.८	अध्ययनातील अडचणी	
	४.९	अभ्यासासंबंधी संकल्पना	
	४.१०	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक	
	४.११	सारांश	
५	अभ्यासाचे सिंहावलोकन		१४९ ते १८७
	५.१	प्रास्ताविक	
	५.२	भारतातील शेती कर्ज पुरवठ्याचा अभ्यास	
	५.३	महाराष्ट्रातील शेती कर्ज पुरवठ्याचा अभ्यास	
	५.४	सारांश	
६	पुणे जिल्हयातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती		१८८ ते २९१
	६.१	प्रास्ताविक	
	६.२	पुणे जिल्हयाची आर्थिक सामाजिक माहिती	
	६.३	महाराष्ट्र राज्य निर्मिती अगोदर प्रगती	
	६.४	महाराष्ट्र राज्य निर्मिती नंतर प्रगती	
	६.५	चार दशकातील तुलनात्मक प्रगती	
	६.६	१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीतील प्रगती	
	६.७	आदिवासी शेती पतपुरवठा संस्था	
	६.८	शेतकरी सेवा सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था	
	६.९	पीक कर्जाचे वाटप	
	६.१०	सारांश	

प्रकरण	तपशील		पान क्र.
७	कर्ज घेतलेल्या सभासदांचा अभ्यास		२९२ ते ३६४
	७.१	प्रास्ताविक	
	७.२	अभ्यासासाठी सभासदांची निवड	
	७.३	अभ्यासासाठी निवडलेल्या सभासदांचे वर्गीकरण	
	७.४	साहचर्य गुणांक	
	७.५	कर्जाची परतफेड	
	७.६	कर्जाचा उपयोग	
	७.७	संस्थांचे कार्य व व्याजदर	
	७.८	गोदाम व वाहतूक साधनांची उपलब्धता	
	७.९	शेतीसाठी आवश्यक वस्तूंची विक्री व मार्ग दर्शन	
	७.१०	इतरांना कर्जाऊ पैसे देणे गावातील फंडात किंवा भिशीत पैसे गुंतविणे	
	७.११	किसान क्रेडीट कार्डचा उपयोग	
	७.१२	ठेवी, विमा व संस्थांचे एकत्रीकरण	
	७.१३	सभासदांची उपस्थिती व मतदानाचा हक्क	
	७.१४	सारांश	
८	निष्कर्ष सूचना आणि उपाययोजना		३६५ ते ३९९
	८.१	प्रास्ताविक	
	८.२	भारतातील शेती पत पुरवठा	
	८.३	प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांची शंभर वर्षे	
	८.४	महाराष्ट्रातील सहकारी शेतीपतपुरवठा चळवळ	

प्रकरण	तपशील		पान क्र.
	८.५	महाराष्ट्र राज्य निर्मिती पूर्वीची प्रगती (पुणे जिल्हा)	
	८.६	महाराष्ट्र राज्य निर्मिती नंतरची प्रगती (पुणे जिल्हा)	
	८.७	१९९० – ९१ ते २००२ – ०३ या काळातील प्रगती	
	८.८	आदिवासी सहकारी पतपुरवठा संस्था	
	८.९	शेतकरी सेवा सहकारी संस्था	
	८.१०	अन्नधान्येतर पिकांना जास्त कर्ज	
	८.११	अयोग्य व्याज दर	
	८.१२	गैरव्यवहारांना प्रतिबंध	
	८.१३	विकासफलन	
	८.१४	कर्ज घेतलेल्या सभासदांचा अभ्यास	
	८.१५	जिल्ह्यातील संस्थांच्या विकासासाठी सूचना, उपाययोजना	
	८.१६	स्वतंत्र यंत्रणेची निर्मिती	
	८.१७	सारांश	
		संदर्भ सूची	४०० ते ४०४
		परिशिष्ट	४०५ ते ४०७

तक्ता अनुक्रमणिका

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
१	१.१	राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा	२
२	१.२	शेती क्षेत्राने दिलेला रोजगार	२
३	१.३	भारतातील अन्नधान्यांचे उत्पादन	३
४	१.४	अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता	४
५	१.५	भारताच्या निर्यात व्यापाराचे वर्गीकरण	५
६	१.६	कापूस, ऊस व तेलबियांचे भारतातील उत्पादन	७
७	१.७	अखिल भारतीय ग्रामीण पत व गुंतवणूक पाहणी अहवालानुसार विविध संस्थांकडून शेतकऱ्यांनी घेतलेली कर्जे	१२
८	१.८	वर्ष २००४ मधील ग्रामीण कर्जपुरवठ्यातील विविध घटकांचा वाटा	१३
९	१.९	शेती क्षेत्राला केलेला संस्थात्मक कर्ज पुरवठा	२०
१०	२.१	भारतातील सहकारी चळवळीची प्रगती (१९०६-७ ते १९१०-११)	२७
११	२.२	भारतातील सहकारी चळवळीची प्रगती (१९११-१२ ते १९१७-१८)	२९
१२	२.३	प्राथमिक शेतकी सहकारी संस्थांची प्रगती १९२९-३० ते १९४९-५०	३३
१३	२.४	सभासदांना विक्री केलेल्या वस्तू व त्यांच्या शेतमालाची खरेदी	३३
१४	२.५	प्राथमिक सहकारी संस्थांची प्रगती १९५०-५१ ते १९६९-७०	३५
१५	२.६	भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पत संस्थांची प्रगती (१९७३-७४ ते २००१-०२)	३७
१६	३.१	बॉम्बे स्टेट को ऑपरेटिव्ह बँकेची प्रगती	४९
१७	३.२	मध्यवर्ती सहकारी बँकांची प्रगती (१९५०-५१ ते १९५९-६०)	५०
१८	३.३	प्राथमिक शेतकी सहकारी संस्थांची प्रगती (१९५०-५१ ते १९५९-६०)	५१
१९	३.४	महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेचे सभासद भांडवल व कर्जवाटप	५५
२०	३.५	महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक मर्या	५८
२१	३.६	महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाचे सभासद, ठेवी व भांडवल	६१
२२	३.७	महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाचे कर्जवाटप व थकबाकी	६२
२३	३.८	एकूण प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था व संस्था सभासदांचे कृषी, आदिवासी व सर्वसाधारण संस्था याप्रमाणे वर्गीकरण	६५

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
२४	३.९	एकूण प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था व संस्था सभासदांचे कृषी, आदिवासी व सर्वसाधारण संस्था याप्रमाणे वर्गीकरण	६६
२५	३.१०	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांमधील एकूण सभासद, अनुसूचित जाती जमाती सभासद व इतर सभासद (कर्जदार, थकबाकीदार)	६८
२६	३.११	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांमधील एकूण सभासद, अनुसूचित जाती जमाती व इतर सभासद (कर्जदार, थकबाकीदार)	७०
२७	३.१२	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांमधील कार्यक्षम संस्था व पूर्ण पगारी सचिव असलेल्या संस्थांचे वर्गीकरण	७२
२८	३.१३	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचे भांडवल व ठेवी	७५
२९	३.१४	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची आर्थिक स्थिती	७७
३०	३.१५	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी केलेला विविध मुदतीचा कर्ज पुरवठा (वर्षात दिलेली कर्जे)	७८
३१	३.१६	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी केलेला विविध मुदतीचा कर्जपुरवठा (वर्षात दिलेली कर्जे)	७९
३२	३.१७	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना केलेले अल्पमुदत कर्जवाटप (धारण क्षेत्रानुसार)	८१
३३	३.१८	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी शेतमजुर, कुळ, व इतर घटकांना केलेल्या अल्पमुदत कर्जवाटपाचा एकूण अल्पमुदत कर्जातील वाटा (धारण क्षेत्रानुसार)	८३
३४	३.१९	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी पिकनिहाय केलेले अल्पमुदत कर्ज वाटप	८५
३५	३.२०	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी धारण क्षेत्रानुसार केलेले मध्यम मुदत कर्ज वाटप	८७
३६	३.२१	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी शेतमजुर , कुळ व इतरांना केलेल्या मध्यम मुदत कर्जाचा एकूण मध्यम मुदत कर्जातील वाटा	८९
३७	३.२२	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची थकबाकी	९१
३८	३.२३	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची थकबाकी व येणेबाकी	९३
३९	३.२४	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था (थकबाकी, कर्ज व नफा तोटा)	९५
४०	३.२५	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था (थकबाकी, कर्ज व नफा तोटा)	९६

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
४१	३.२६	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे धारणक्षेत्रानुसार वर्गीकरण (अल्पमुदत कर्जपुरवठा)	९९
४२	३.२७	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे धारणक्षेत्रानुसार वर्गीकरण (मध्यम मुदत कर्जपुरवठा)	१०१
४३	३.२८	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेणारे शेतमजुर, कुळ व इतर ग्रामीण कारागीर, व इतर घटक (अल्पमुदत व मध्यममुदत कर्ज)	१०४
४४	३.२९	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना केलेले अल्पमुदत कर्जवाटप (धारणक्षेत्रानुसार प्रति सभासद कर्जपुरवठा)	१०५
४५	३.३०	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी धारणक्षेत्रानुसार केलेले मध्यम मुदत कर्जवाटप (धारणक्षेत्रानुसार प्रतिसभासद कर्जपुरवठा)	१०८
४६	४.१	महाराष्ट्रातील एकूण सहकारी संस्था जास्त असलेले पहिले पाच जिल्हे (२००४-०५)	११३
४७	४.२	निरनिराळ्या पिकांखालील ओलित क्षेत्र आणि ऊस व तांदूळ या पिकांखालील क्षेत्र (वर्ष २००० - ०१)	११६
४८	४.३	निरनिराळ्या पिकांखालील ओलिताखालील क्षेत्र आणि ऊस व तांदूळ या पिकांसाठी असलेले क्षेत्र (वर्ष २००० - ०१)	१२०
४९	४.४	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे पीक कर्ज विषयक धोरण (अल्प मुदत कर्ज) (कमाल व किमान कर्जमर्यादा)	१३८
५०	४.५	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे मध्यम मुदत कर्ज विषयक धोरण	१३९
५१	४.६	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची आर्थिक स्थिती	१४५
५२	४.७	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने दिलेले कर्ज	१४६
५३	६.१	महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतरची पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती (सभासद व भांडवल) वर्ष १९६०-६१ ते २००२-०३	१९२
५४	६.२	महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतरची पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती (कर्जवाटप व थकबाकी) वर्ष १९६०-६१ ते २००२-०३	१९३

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
५५	६.३	पुणे जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या संख्येतील वाढ	१९७
५६	६.४	एकूण सभासद	१९७
५७	६.५	प्रतिसंस्था सरासरी सभासद	१९८
५८	६.६	भाग भांडवल	१९८
५९	६.७	प्रतिसंस्था सरासरी भाग भांडवल	१९९
६०	६.८	राखीव निधी	१९९
६१	६.९	प्रतिसंस्था सरासरी राखीव निधी	२००
६२	६.१०	खेळते भांडवल	२००
६३	६.११	प्रतिसंस्था सरासरी खेळते भांडवल	२०२
६४	६.१२	कर्ज वाटप	२०२
६५	६.१३	प्रतिसंस्था सरासरी कर्ज वाटप	२०३
६६	६.१४	संस्थांची येणे बाकी	२०३
६७	६.१५	संस्थांची थकबाकी	२०४
६८	६.१६	संस्थांची प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी	२०४
६९	६.१७	संस्थांच्या थकबाकीचे येणे बाकीशी असलेले प्रमाण	२०५
७०	६.१८	संस्थांची संख्या	२१२
७१	६.१९	संस्थांचे एकूण सभासद	२१३
७२	६.२०	प्रती संस्था सरासरी एकूण सभासद	२१४
७३	६.२१	दोन हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असलेले सभासद	२१५
७४	६.२२	दोन हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असलेल्या सभासदांचे एकूण सभासदांशी असलेले शेकडा प्रमाण	२१६
७५	६.२३	दोन हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असलेले सभासद	२१६
७६	६.२४	दोन हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असलेल्या सभासदांचे एकूण सभासदांशी असलेले शेकडा प्रमाण	२१७
७७	६.२५	संस्थांचे इतर सभासद	२१९
७८	६.२६	एकूण सभासदांमधील इतर सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२२०

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
७९	६.२७	संस्थांचे भाग—भांडवल	२२१
८०	६.२८	प्रतीसंस्था सरासरी भाग भांडवल	२२२
८१	६.२९	संस्थांमधील सरकारी भांडवल	२२२
८२	६.३०	प्रतीसंस्था सरासरी सरकारी भाग भांडवल	२२३
८३	६.३१	संस्थांचा स्वनिधी	२२५
८४	६.३२	प्रतीसंस्था सरासरी स्वनिधी	२२६
८५	६.३३	खेळते भांडवल	२२८
८६	६.३४	प्रतीसंस्था सरासरी खेळते भांडवल	२२९
८७	६.३५	संस्थांनी दिलेले कर्ज	२३०
८८	६.३६	प्रतिसभासद दिलेले सरासरी कर्ज	२३१
८९	६.३७	प्रतिसंस्था सरासरी कर्ज वाटप	२३१
९०	६.३८	संस्थांचे कर्जदार सभासद	२३४
९१	६.३९	एकूण सभासदांमधील कर्जदार सभासदांचे प्रमाण	२३४
९२	६.४०	प्रति संस्था सरासरी कर्ज घेणारे सभासद	२३५
९३	६.४१	कर्जदारांकडून येणे असलेले कर्ज	२३८
९४	६.४२	प्रतिसभासद येणे असलेले कर्ज	२३९
९५	६.४३	येणे कर्ज असलेले (येणे बाकीदार) सभासद	२३९
९६	६.४४	एकूण सभासदांमधील (येणे कर्ज असलेल्या) येणे बाकीदार सभासदांचे प्रमाण	२४०
९७	६.४५	एकूण येणे बाकीतील थकबाकीचे प्रमाण	२४२
९८	६.४६	एकूण येणे बाकीदारांमधील थकबाकी असलेल्या (थकबाकीदार) सभासदांचे प्रमाण	२४३
९९	६.४७	संस्थांची एकूण थकबाकी	२४५
१००	६.४८	संस्थांची प्रतिसभासद सरासरी थकबाकी	२४६
१०१	६.४९	प्रति संस्था सरासरी थकबाकी	२४६
१०२	६.५०	थकबाकीदार सभासद	२४८
१०३	६.५१	एकूण सभासदांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण	२४८

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
१०४	६.५२	प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीदार सभासद	२४९
१०५	६.५३	तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी	२५१
१०६	६.५४	एकूण थकबाकीतील ३ वर्षापेक्षा कमी कालावधीच्या थकबाकीचे प्रमाण	२५२
१०७	६.५५	तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेले सभासद	२५२
१०८	६.५६	एकूण थकबाकीदारांमधील तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण	२५३
१०९	६.५७	तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी (प्रती थकबाकीदार सरासरी थकबाकी)	२५३
११०	६.५८	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी	२५६
१११	६.५९	एकूण थकबाकीतील तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचे प्रमाण	२५६
११२	६.६०	तीन वर्षापेक्षा जास्त वर्षांची थकबाकी असलेले सभासद	२५७
११३	६.६१	एकूण थकबाकीदार सभासदांमधील तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण	२५७
११४	६.६२	प्रतीसभासद सरासरी थकबाकी (तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधी)	२५८
११५	६.६३	पुणे जिल्हयातील आदिवासी सहकारी पतपुरवठा संस्था व संस्थांची सभासद संख्या	२६०
११६	६.६४	संस्थांचे (मोठे व इतर) सभासद	२६१
११७	६.६५	संस्थांचे भाग भांडवल	२६३
११८	६.६६	संस्थांचा स्वनिधी व खेळते भांडवल	२६३
११९	६.६७	संस्थांचा कर्ज व्यवहार	२६५
१२०	६.६८	संस्थांचे येणे कर्ज	२६६
१२१	६.६९	संस्थांची थकबाकी	२६८
१२२	६.७०	तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी	२६८
१२३	६.७१	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी	२६९
१२४	६.७२	शेतकरी सेवा सहकारी पतपरवठा संस्था	२७०

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
१२५	६.७३	शेतकरी सेवा सहकारी संस्थांचे सभासद	२७१
१२६	६.७४	शेतकरी सेवा सहकारी संस्थांचे भाग भांडवल	२७३
१२७	६.७५	संस्थांचा स्वनिधी व खेळते भांडवल	२७४
१२८	६.७६	संस्थांचा कर्जव्यवहार	२७५
१२९	६.७७	संस्थांचे येणे कर्ज	२७६
१३०	६.७८	संस्थांची थकबाकी	२७७
१३१	६.७९	तीन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी	२७८
१३२	६.८०	तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी	२७८
१३३	६.८१	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज (अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी) अ गट	२८१
१३४	६.८२	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज (अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी) ब गट	२८२
१३५	६.८३	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज (अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी) क गट	२८३
१३६	६.८४	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज (अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी) ड गट	२८४
१३७	६.८५	प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज (अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी) एकूण	२८५
१३८	६.८६	प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले भात व ऊस या पिकासाठीचे कर्ज	२८९
१३९	७.१	ऑडीट केलेल्या संस्था	२९३
१४०	७.२	अभ्यासासाठी निवडलेल्या संस्था व सभासद या विषयी माहिती	२९४
१४१	७.३	अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेले कर्जदार सभासद	२९८
१४२	७.४	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद आणि शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद	२९९
१४३	७.५	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणारे सभासद व संस्था आणि इतर मार्गांनी कर्ज घेणारे सभासद	३००

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
१४४	७.६	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले सभासद आणि संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले सभासद (फक्त शेती उत्पन्न असणारे, शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणारे कर्जदार सभासद यानुसार वर्गीकरण)	३०२
१४५	७.७	अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या एकूण सभासदांपैकी लहान व मोठे कर्जदार सभासद	३०४
१४६	७.८	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले कर्जदार सभासद (शेती आणि शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद)	३०५
१४७	७.९	विविध (संस्था आणि इतर) मार्गांनी कर्ज घेतलेले कर्जदार सभासद (शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद)	३०६
१४८	७.१०	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद असणे व फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे या दोन लक्षणांमधील साहचर्य गुणांक	३११
१४९	७.११	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या भोर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडीबाबतची माहिती (पूर्णपणे कर्जफेड केलेले सभासद , जुने-नवे केलेले सभासद, थकबाकीदार सभासद)	३१७
१५०	७.१२	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या जुन्नर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडीबाबतची माहिती (पूर्णपणे कर्जफेड केलेले सभासद, जुने-नवे केलेले सभासद, थकबाकीदार सभासद)	३१८
१५१	७.१३	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या इंदापूर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडीबाबतची माहिती (पूर्णपणे कर्जफेड केलेले सभासद , जुने-नवे केलेले सभासद, थकबाकीदार सभासद)	३१९
१५२	७.१४	संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या भोर तालुक्यातील सभासदांची कर्ज फेडी बाबतची माहिती (पूर्ण कर्ज फेड, जुने - नवे केले, थकबाकी)	३२६
१५३	७.१५	संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या जुन्नर तालुक्यातील सभासदांची कर्ज फेडी बाबतची माहिती (पूर्ण कर्ज फेड, जुने - नवे केले, थकबाकी)	३२७

अ. क्र.	तक्त्याचा अ. क्र.	तक्त्याचे नांव	पान क्र.
१५४	७.१६	संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या इंदापूर तालुक्यातील सभासदांची कर्ज फेडी बाबतची माहिती (पूर्ण कर्ज फेड, जुने – नवे केले, थकबाकी)	३२८
१५५	७.१७	भोर तालुक्यातील सभासदांची कर्ज फेडी बाबतची माहिती (पूर्ण पणे कर्ज फेड, जुने – नवे केले, थकबाकी)	३३४
१५६	७.१८	जुन्नर तालुक्यातील सभासदांची कर्ज फेडी बाबतची माहिती (पुर्ण पणे कर्ज फेड, जुने – नवे केले, थकबाकी)	३३५
१५७	७.१९	इंदापूर तालुक्यातील सभासदांची कर्ज फेडी बाबतची माहिती (पूर्ण पणे कर्ज फेड, जुने – नवे केले, थकबाकी)	३३६
१५८	७.२०	भोर तालुक्यातील कर्जदार सभासदांनी कर्जाचा उपयोग कोणत्या कारणांसाठी केला या बाबतची माहिती	३४६
१५९	७.२१	जुन्नर तालुक्यातील कर्जदार सभासदांनी कर्जाचा उपयोग कोणत्या कारणांसाठी केला या बाबतची माहिती	३४७
१६०	७.२२	इंदापूर तालुक्यातील कर्जदार सभासदांनी कर्जाचा उपयोग कोणत्या कारणांसाठी केला या बाबतची माहिती	३४८
१६१	७.२३	संस्थेच्या कार्याविषयी व पीककर्ज व्याजदराबाबत व्यक्त केलेले मत	३५३
१६२	७.२४	गोदाम, वाहतूक साधने, खते, बी – बियाणे, यंत्रे मार्गदर्शन इत्यादीचा पुरवठा संस्थेने करावा या बाबत सभासदांचे मत	३५४
१६३	७.२५	कर्जाऊ रक्कम देणे, फंडात पैसे गुंतविणे, किसान क्रेडीट कार्डचा उपयोग करणे या विषयी सभासदांची माहिती	३५७
१६४	७.२६	ठेवी, विमा, संस्थांचे एकत्रीकरण या विषयी सभासदांनी व्यक्त केलेले मत	३६०
१६५	७.२७	सर्वसाधारण सभांची उपस्थिती, मतदानाचा हक्क, संस्थेतील गटबाजी या बाबतचा सभासदांचा सहभाग व विचार	३६३

प्रकरण पहिले

भारतातील शेती पतपुरवठा

१.१ प्रास्ताविक

भारतीय अर्थव्यवस्था महासत्तेचे स्वप्न पाहणाऱ्या लोकांची अर्थव्यवस्था आहे. सतत विकासाचा नवा टप्पा गाठण्याचा प्रयत्न करणे, हे या अर्थव्यवस्थेचे लक्ष आहे. शेती, उद्योग, व्यापार, सेवाक्षेत्र या सर्वच बाबींमध्ये विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. शेती देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे लोकांची उपजिविका व इतर सर्व क्षेत्रांचा विकास कमी अधिक प्रमाणात शेतीवरच अवलंबून आहे. अर्थव्यवस्थेत शेतीला मुख्य स्थान आहे. या शेतीसमोर अनेक समस्या आहेत. सर्वांगीण प्रगती करण्यासाठी शेतीक्षेत्राला भांडवलाची गरज आहे. काही परंपरागत मार्गांनी गेली शेकडो वर्षे शेतीला भांडवल पुरवठा होत आहे. शंभर वर्षांपासून भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्था देशात निर्माण होत आहेत. शेतीला भांडवल पुरवठा करणाऱ्या सर्व मार्गांचा थोडक्यात आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेतला आहे.

१.२ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचे महत्व

भारताच्या आर्थिक विकासात शेतीची भूमिका मध्यवर्ती आहे. शेती क्षेत्रामुळे इतर क्षेत्रांचा विकास होतो. शेती भारतीयांच्या रोजगाराचे, उपजिविकेचे, निर्यातीचे, उद्योग व व्यापाराच्या विकासाचे, सेवा क्षेत्राच्या विकासाचे, देशाच्या समतलीत आर्थिक विकासाचे, राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविण्याचे, विविध गरजा पूर्ण करण्याचे महत्वाचे साधन आहे. पुढील काही बाबी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्व स्पष्ट करतात.

१) राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा

देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाची विभागणी शेती, उद्योग, सेवा या तीन क्षेत्रात केली जाते. कोणत्या क्षेत्राचा एकूण उत्पन्नात किती वाटा आहे. यावरून अर्थव्यवस्थेतील त्या क्षेत्राचे महत्व स्पष्ट होते. राष्ट्रीय उत्पन्न समिती व मध्यवर्ती सांख्यिकीय संघटनेने या बाबतची आकडेवारी प्रसिध्द केली आहे. त्यातून भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात शेती क्षेत्राचा महत्वाचा वाटा असल्याचे स्पष्ट होते. राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्राचा वाटा तक्ता क्र. १.१ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे. १९५०-५१ मध्ये शेतीचा वाटा ५६.६ टक्के होता, १९७०-७१ मध्ये ४५.९ टक्के होता, १९९०-९१ मध्ये ३४.०० टक्के होता, २०००-०१ मध्ये २४.०७ टक्के व २००६-०७ मध्ये २०.५ टक्के होता. १९५०-५१ नंतर देशात उद्योग व सेवा क्षेत्राचा वेगाने विकास होत आहे

म्हणून शेतीचा वाटा कमी होत आहे पण विकसित देशांशी तुलना करता अजूनही आपल्या देशात शेतीचा वाटा जास्त आहे. १९९९ मध्ये एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा इंग्लंडमध्ये ३.१ टक्के, अमेरिकेत ३.२ टक्के, कॅनडात ५.०० टक्के, जपानमध्ये ६.१ टक्के होता. भारताशी तुलना करता हे प्रमाण अत्यल्प आहे.

तक्ता क्र. १.१

राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा

(शेकडा वाटा)

वर्ष	राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा
१९५०-५१	५६.५
१९७०-७१	४५.९
१९९०-९१	३४.००
२०००-०१	२४.६०
२००६-०७	२०.५

संदर्भ: दत्त सुदंरम्, (२००८), इंडीयन इकॉनॉमी पृ. क्र. ४८४.

२) रोजगार व उपजिविकेचे मुख्य साधन

१९०१ मध्ये भारतातील ७१ टक्के लोकांचे रोजगार व उपजिविकेचे साधन शेती व्यवसाय होते. देशातील एकूण रोजगार मिळालेल्या लोकांपैकी ७० टक्के लोकांना १९५०-५१ मध्ये शेती क्षेत्राने रोजगार उपलब्ध करून दिला होता. त्यापैकी ५० टक्के लोक शेती लागवड करीत होते व

तक्ता १.२

शेती क्षेत्राने दिलेला रोजगार

(दशलक्ष)

अ. क्र.	बाब	१९५१	२००१
१	एकूण रोजगार	१४० (१००%)	४०१ (१००%)
२	शेती क्षेत्रातील रोजगार (शेतकरी + शेतमजूर)	९८ (७०%)	२३५ (५९%)
३	शेतकरी	७० (५०%)	१२८ (३२%)
४	शेतमजूर	२८ (२०%)	१०७ (२७.७%)

संदर्भ: दत्त सुदंरम्, इंडीयन इकॉनॉमी (२००८), पृ. क्र. ४८५

२० टक्के लोक शेतमजुरी करत होते. १९५१ नंतर आर्थिक नियोजनाला प्रारंभ झाला. पण पन्नास वर्षांनंतरही या स्थितीत विशेष बदल झाला नाही. तक्ता क्र. १.२ मध्ये हे स्पष्ट केले आहे. २००१ मध्ये रोजगार मिळालेल्या एकूण लोकांपैकी ५९ टक्के लोकांना शेती क्षेत्राने रोजगार पुरविला होता. ३२ टक्के लोक शेती लागवड करत होते. २७ टक्के लोक शेतमजुरी करत होते. शेती क्षेत्रातील रोजगाराचा वाटा कमी होत आहे तरी आजही बहुसंख्य लोक शेतीवरच अवलंबून आहेत.

३) अन्न आणि चान्याचा पुरवठा

भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येची अन्नाची गरज शेतीक्षेत्र पूर्ण करित आहे. लोकसंख्येतील वाढी बरोबर अन्नधान्यात वाढ होत आहे १९५१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३६ कोटी होती. लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. १९५०-५१ मध्ये देशातील अन्नधान्याचे उत्पादन ५०.८ दशलक्ष टन होते. १९६०-६१ मध्ये ८२.० दशलक्ष टन होते. २००७-०८ मध्ये २३१.० दशलक्ष टन होते. १९५०-५१ ते २००७-०८ या कालावधीत उत्पादन जवळजवळ चारपटीपेक्षा जास्त वाढले तक्ता क्र १.३ मध्ये अन्नधान्य उत्पादनातील वाढ दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. १.३

भारतातील अन्नधान्याचे उत्पादन

(दशलक्ष टन)

वर्ष	उत्पादन	वर्ष	उत्पादन
१९५०-५१	५०.८	१९९०-९१	१७६.४
१९६०-६१	८२.०	२०००-०१	१९६.८
१९७०-७१	१०८.४	२००६-०७	२१६.१
१९८०-८१	१२९.६	२००७-०८	२३१.०

संदर्भ : लेखी आर. एल., जोगिंदर सिंग, (२००६), 'अॅग्रीकल्चर इकॉनॉमिक्स,' पृ. क्र. १६७ व भारताची अर्थिक पाहणी (२००७-०८) टेबल नं. १०, दत्त, सुंदरम्, ' इंडियन इकॉनॉमी' (२००९), पृ. क्र. ४९२.

४) भारतातील अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता

अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता तक्ता क्र. १.४ मध्ये दर्शविली आहे. लोकसंख्येतील वाढी बरोबर अन्नधान्यातही वाढ झाली त्यामुळे दरडोई अन्नाची उपलब्धता काही प्रमाणात वाढली. १९६१

मध्ये प्रतिदिवशी दरडोई ४०८.७ ग्रॅम अन्न भारतात उपलब्ध होते. १९७१ मध्ये ४६८.८ ग्रॅम अन्न दरडोई उपलब्ध होते १९८१ मध्ये ४५४.८ ग्रॅम दरडोई उपलब्धता होती. १९९१ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादनात जास्त वाढ झाली. १९९०—९१ मध्ये अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता ५१०.१ ग्रॅम होती. त्यानंतर दरडोई अन्नधान्याची उपलब्धता कमी झाली. २००४—०५ मध्ये ४२२.४ ग्रॅम दरडोई अन्न उपलब्ध होते. लोकसंख्या वाढ, राहणीमानाचा विकास, औद्योगिकीकरण यामुळे अन्नाची मागणी वाढत आहे. या मागणीची पूर्तता शेती क्षेत्रातून करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे म्हणून अन्नधान्य उत्पादनातील वाढीमुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला मदत होत आहे.

तक्ता क्र. १.४

अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता

(प्रति दिवशी / ग्रॅम)

वर्ष	अन्नधान्य	दूध	वर्ष	अन्नधान्य	दूध
१९५०—५१	३९४.९	—	१९९०—९१	५१०.१	१७६
१९६०—६१	४०८.७	१२४	२०००—०१	४१६.२	२१७
१९७०—७१	४६८.७	११२	२००२—०३	४३६.२	—
१९८०—८१	४५४.८	१२८	२००४—०५	४२२.५	:—

संदर्भ — लेखी आर. एल. ., जोगिंदरसिंग (२००६), अॅग्रीकल्चर इकॉनॉमिक्स, पृ. क्र. १५६ व भारताची अर्थिक पाहणी (२००७—०८), तक्ता नं. अे —८९.

अन्नधान्याप्रमाणेच दूध आहारात महत्वाचे आहे १९६१ मध्ये दरडोई दरदिवशी १२४ ग्रॅम दूध भारतात उपलब्ध होते, १९९१ मध्ये त्यात लक्षणीय वाढ झाली दरडोई प्रतिदिन उपलब्धता १७६ ग्रॅम झाली. २००१ मध्ये २१७ ग्रॅम पर्यंत वाढ झाली हे तक्ता क्र. १.४ मध्ये दर्शविले आहे. १९६१ ते २००१ या चाळीस वर्षात जवळ जवळ ७५ टक्के वाढ झाली. दूधा प्रमाणेच अंड्याची उपलब्धता वाढली आहे. दूध देणारी गुरे व अंडी देणाऱ्या कोंबड्या यांचे खाद्य शेती क्षेत्रातच निर्माण होते. यावरून शेतीचे महत्व स्पष्ट होते. अन्नधान्य पुरवठ्याची व्यवस्था व्यवस्थित नसल्यामुळे भारतात अन्नाची सर्व नागरिकांना आवश्यकतेप्रमाणे उपलब्धता होत नाही एकूण उपलब्धतेचा विचार करता भारत अन्नधान्याबाबत स्वयंपूर्ण देश आहे. सर्व नागरिकांना अन्नधान्य योग्य पद्धतीने व गरजेनुसार पुरविणे आवश्यक आहे.

५) निर्यातीतील महत्व

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आयात—निर्यात व्यापाराला महत्वाचे स्थान असते. भारत विकसनशील देश आहे भारताला आर्थिक विकासासाठी तंत्रज्ञानाची, यंत्रसामग्रीची, पेट्रोलियम पदार्थाची, यंत्रांची आयात करावी लागते आयातीसाठी परकीय चलनाची आवश्यकता असते. परकीय चलन निर्यातीतून मिळवावे लागते. भारत शेती व तत्संबंधीच्या वस्तूंची निर्यात करतो या वस्तूंमध्ये चहा, कॉफी, खाद्यतेल, तंबाखू ,काजू , मसाले, साखर, कापूस, तांदूळ, मासे, मांस, भाजीपाला, फळे, डाळी, इत्यादी वस्तूंचा प्रामुख्याने समावेश आहे. भारताच्या निर्यात व्यापाराचे वर्गीकरण तक्ता क्र. १.५ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. १.५

भारताच्या निर्यात व्यापाराचे वर्गीकरण

(कंसात शेकडा प्रमाण) (आकडे कोटी रूपये)

तपशील	१९७०—७१	१९८०—८१	२००२—०३
शेतमाल व तत्संबंधी वस्तू	४७८ (३१.७)	२०५७ (३०.६)	३३६९१(१३.२)
कच्चे धातू व खनिजे	१६४ (१०.७)	४१३(६.२)	७५९१ (३.६)
कारखानदारी वस्तु	७७२ (५०.३)	३७४७ (५५.८)	१९८७६०(७७.९)
पेट्रोलियम पदार्थ	१३ (०.८)	२८ (०.४)	१३१०२ (५.१)
इतर	९९ (६.५)	४६५ (६.९)	१९९३ (०.८)
एकूण	१३३५ (१००.००)	६७१० (१००.००)	२५५१३५(१००.००)

संदर्भ: दत्त सुंदरम् (२००५), इंडियन इकॉनॉमी ,पृ. क्र. ७७८

१९७०—७१ मध्ये शेतमाल व तत्संबंधी वस्तूंचा वाटा एकूण निर्यातीत ३१.७ टक्के होता. १९८०—८१ मध्ये ३०.६ टक्के होता. २००२—०३ मध्ये १३.२ टक्के होता. या वस्तूंचा एकूण निर्यातीतील हिस्सा कमी झाला आहे. प्रतिवर्षी भारताची लोकसंख्या वाढत आहे वाढत्या लोकसंख्येची मागणी वाढत आहे. देशांतर्गत वाढत्या मागणीची पूर्तता करून शेतमालाची निर्यात केली जात आहे . देशातील कारखानदारीचा विकास होत आहे. त्यामुळे कारखानदारी वस्तूंची निर्यात वाढत आहे. म्हणून १९७०—७१ मध्ये कारखानदारी वस्तूंचा एकूण निर्यातीतील वाटा ५०.३ टक्के होता, १९८०— ८१ मध्ये ५५.८ टक्के पर्यंत वाढला. २००२—०३ मध्ये ७७.९ टक्के पर्यंत वाढलेला होता. ही वाढ लक्षणीय आहे. शेतमालाची निर्यात वाढत आहे. पण कारखानदारी वस्तूंची निर्यात वेगाने वाढत असल्यामुळे एकूण निर्यातीत कारखानदारी वस्तूंचा वाटा वाढत आहे. त्यामुळे शेतमालाचा वाटा कमी झाल्याचे दिसत आहे. कारखानदारी वस्तूंचा वाटा वाढत असला

तरी, तो शेतीवरच अवलंबून आहे. कारखानदारी वस्तूंमध्ये कापड, तयार कपडे, तागाचा माल या वस्तूंचा समावेश होतो. या वस्तूंचा वाटा एकूण कारखानदारी वस्तूंमध्ये जवळ जवळ ५० टक्के आहे. या वस्तूंची निर्मिती करण्यासाठी लागणारा कच्चा माल शेती क्षेत्रातच निर्माण होतो. यावरून स्पष्ट होते की भारताची निर्यात प्रत्यक्षपणे व अप्रत्यक्षपणे शेती क्षेत्रावरच अवलंबून आहे. पेट्रोलियम पदार्थ व इतर वस्तूंचा निर्यातीतील वाटा अत्यल्प आहे.

६) उद्योगांना कच्चा माल पुरविणे

देशातील कापड, साखर, ताग हे मोठे उद्योग, तेलबिया गाळण्यासारखे काही लघुउद्योग, ग्रामोद्योग शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. या उद्योगांना शेती क्षेत्रातून कच्चा माल पुरविला जातो. याबाबत माहिती तक्ता क्र. १.६ मध्ये दिली आहे. कापड उद्योग भारतातील मोठा उद्योग आहे. कापसाच्या उत्पादनावर हा उद्योग अवलंबून आहे. १९५०-५१ मध्ये भारतात ३.० दशलक्ष गासड्या कापसाचे उत्पादन झाले. १९६०-६१ मध्ये ५.६ दशलक्ष गासड्या उत्पादन झाले. १९७०-७१ मध्ये ४.८ दशलक्ष गासड्या, १९८०-८१ मध्ये ७.० दशलक्ष गासड्या, १९९०-९१ मध्ये ९.८ दशलक्ष गासड्या २००४-०५ मध्ये १७.० दशलक्ष गासड्या उत्पादन झाले. १९७०-७१ चा अपवाद वगळता कापसाचे उत्पादन वाढत आहे. कापसाच्या उत्पादनातील वाढीमुळे मोठ्या कापड कारखान्यांचा विकास झाला. खादी आणि हातमाग, वस्त्रोद्योगांना कच्चा माल मिळाला त्यामुळे या उद्योगांना चालना मिळाली. साखर उद्योग भारतातील मोठा उद्योग आहे. उत्तर प्रदेश व महाराष्ट्रात या उद्योगाची प्रगती झाली आहे. ऊसाच्या उत्पादनावर हा उद्योग आधारीत आहे. भारतात १९५०-५१ मध्ये ५७.१ दशलक्ष टन ऊसाचे उत्पादन झाले. १९६०-६१ मध्ये ११०.० दशलक्ष टन, १९७०-७१ मध्ये १२६.४ दशलक्ष टन, १९८०-८१ मध्ये १५४.२ दशलक्ष टन, १९९०-९१ मध्ये २४१.० दशलक्ष टन, २००४-०५ साली २३२.३ दशलक्ष टन ऊसाचे उत्पादन झाले. १९५०-५१ ते २००४-०५ या काळात ऊसाचे उत्पादन चौपट वाढले ऊस उत्पादनामुळे साखर उद्योगाला कच्चा माल मिळाला त्यातून या उद्योगांचा विकास झाला गुळ उत्पादन व्यवसायाला कच्चा माल मिळाला व ग्रामीण भागातील या व्यवसायाला मदत झाली.

भारतात १९५०-५१ साली ५.१६ दशलक्ष टन तेलबियांचे उत्पादन झाले. १९६० - ६१ मध्ये ६.९८ दशलक्ष टन, १९७०-७१ मध्ये ९.६३ दशलक्ष टन, १९८०-८१ मध्ये ९.३७ दशलक्ष टन, १९९०-९१ मध्ये १८.६१ दशलक्ष टन, २००४-०५ मध्ये २६.१० दशलक्ष टन तेलबियांचे उत्पादन झाले. १९८०-८१ मधील झालेली अल्पशी घट वगळता उत्पादन सातत्याने वाढले आहे. १९५०-५१ ते २००४-०५ या कालावधीत तेलबियांचे उत्पादन जवळ जवळ

पाचपट वाढले. तेलबियांच्या उत्पादन वाढीमुळे तेलबिया गाळण्याच्या व पेंड तयार करण्याच्या उद्योगांचा विकास झाला.

तक्ता क्र. १.६

कापूस, ऊस व तेलबियांचे भारतातील उत्पादन

वर्ष	कापूस (दशलक्ष गासडया)	ऊस (दशलक्ष टन)	तेलबिया (दशलक्ष टन)
१९५०-१९५१	३.०	५७.१	५.१६
१९६०-६१	५.६	११०.०	६.९८
१९७०-७१	४.८	१२६.४	९.६३
१९८०-८१	७.०	१५४.२	९.३७
१९९०-९१	९.८	२४१.०	१८.६१
२००४-०५	१७.०	२३२.३	२६.१०

संदर्भ : अॅग्रीकल्चरल स्टॅटिस्टिक अँट अे ग्लान्स (२००५).

भारतातील ताग उद्योग शेतीवरच अवलंबून आहे. भात सडणीचा व्यवसाय, पिठाच्या गिरण्या हे कुटीर उद्योग व लघु उद्योग तांदूळ व इतर धान्याच्या उत्पादनावर अवलंबून आहेत. शेतीक्षेत्रातील कच्च्या मालामुळे देशात मोठया उद्योगांना व कुटीर उद्योगांना चालना मिळाली.

७) औद्योगिक क्षेत्रातील वस्तूंना मागणी

रासायनिक वस्तू, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, उपभोग्य वस्तू, वाहने, इत्यादींचे उत्पादन औद्योगिक क्षेत्रात होते. भारतात शेती क्षेत्रातील लोकांकडून या वस्तूंना मागणी येते त्यामुळे हे उद्योग विकसित होतात भारतात शेती क्षेत्रात उत्पन्न मिळाले तरच औद्योगिक वस्तूंची मागणी वाढते. कारण बहुतांशी लोकांना शेतीतून उत्पन्न मिळते. शेती विकासासाठी शेतकऱ्यांना ट्रॅक्टर, पंपसेटस्, खते, किटकनाशके इत्यादींची आवश्यकता असते. या वस्तूंचे उत्पादन औद्योगिक क्षेत्रात होते. शेती क्षेत्रातून येणाऱ्या मागणीतूनच अशा उद्योगांचा विकास होतो. शेतकऱ्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा वाढत आहे. त्यामुळे मोटारसायकल, दूरदर्शनसंच, विद्युत उपकरणे इत्यादी वस्तूंची मागणी वाढत आहे. वाढत्या मागणीतून औद्योगिक क्षेत्राचा विकास होत आहे. कृषीमालावर आधारीत कापड, साखर, ताग उद्योगांचा विकास होत आहे अशा उद्योगात असलेल्या लोकांकडूनसुद्धा औद्योगिक वस्तूंना मागणी येते. शेती विकासातून दळणवळण क्षेत्राचा विकास होतो. या क्षेत्रावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे कडूनही औद्योगिक वस्तूंना मागणी येते म्हणजेच शेतीवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष पणे अवलंबून असणाऱ्या लोकांच्या मागणीतून देशाच्या औद्योगिक विकासाला चालना मिळत आहे.

८) प्रादेशिक असमतोल दुरूस्ती

भारतात प्रादेशिक विषमता जास्त आहे. पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्र, गुजरात, तामिळनाडू या राज्यांचा तुलनेने जास्त विकास झाला आहे. जम्मू—काश्मिर, अरूणाचल प्रदेश, आसाम, मेघालय, त्रिपूरा, बिहार, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश इत्यादी राज्यांचा विकास कमी प्रमाणात झाला आहे. विषम विकासाला ऐतिहासिक व भौगोलिक कारणे, नियोजनातील दोष इत्यादी बाबी जबाबदार आहेत. कोणत्याही देशात सामाजिक न्यायासाठी, सामाजिक शांततेसाठी व सर्व प्रदेशातील नैसर्गिक साधनांचा पूर्णपणे पर्याप्त वापर होण्यासाठी प्रादेशिक समतोल निर्माण होणे आवश्यक असते. प्रादेशिक समतोलासाठी मागासलेल्या भागांचा विकास करणे आवश्यक असते. मागास भागात शेतीचा व उद्योगांचा विकास झाल्यास प्रादेशिक समतोल निर्माण होतो. भारतात उद्योगधंद्यांचा व दळणवळण क्षेत्राचा विकास शेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे देशातील मागास भागात शेती विकासावर जास्त भर दिल्यास शेतीचा व दळवळणचा विकास होऊन प्रादेशिक असमतोल दुरूस्त होऊ शकतो.

९) दळण वळण सुविधांचा विकास

देशातील रस्ते, वाहतुकीची साधने, दूरध्वनी व इतर संपर्क सेवांचा विकास म्हणजेच दळण वळणाचा विकास होय. भारतात ६.३ लक्ष खेडी आहेत. सर्व खेड्यांपर्यंत दळण वळण सुविधा पुरविणे हे मोठे आव्हान आहे. खेड्यांची निर्मिती शेतीमुळेच झाली आहे. खेड्यातील दळण वळणाचा विकासही शेतीच्या विकासावरच अवलंबून आहे. शेती उत्पादनासाठी आवश्यक साधनांची व शेती उत्पादनाची ने—आण करावी लागते त्यामुळे दळण वळण साधनांचा विकास होतो. कच्चा माल म्हणून शेतमाल कारखान्यांपर्यंत घेऊन जाणे शेतमालावर प्रक्रिया केलेला तयार माल विविध बाजारपेठांपर्यंत घेऊन जाणे या क्रियांमुळे भारतातील रस्ते, रेल्वे, वाहतूकीची साधने, बँका, विविध संपर्क माध्यमे यांचा विकास होत आहे. शेतीचा वेगाने विकास झाल्यास देशातील एकूण दळण वळण यंत्रणा विकसित होते त्यासाठी भारतात शेतीचा सर्वांगीण विकास महत्वाचा आहे.

१०) सरकारला उत्पन्न

भारतात लोकांच्या कल्याणासाठी केंद्रसरकार व राज्यसरकारे विविध योजना आखतात, त्यांची अंमलबजावणी करतात त्यासाठी त्यांना पैशांची आवश्यकता असते. जिल्हा परिषदा, नगर परिषदा, पंचायत समित्या, ग्रामपंचायती लोक कल्याणाची कार्ये करतात. त्यांना या कार्यासाठी पैशांची आवश्यकता असते. सरकार कर व जकातीच्या माध्यमातून पैशांची उभारणी करते. सरकार शेतीवरील महसूलकर, शेती उत्पादनावरील अबकारीकर, सिंचनकर, विक्रीकर इत्यादी

मार्गानी उत्पन्न मिळविते.शेतमालावरील प्रकिया उद्योगांतूनही सरकारला उत्पन्न मिळते. अशा उद्योगांपासून सरकारला प्राप्तीकर, शिक्षणकर मिळतो. शेतीवर आधारित असलेल्या साखर, कापड, तंबाखू, मादक द्रव्ये इत्यादी उत्पादनापासून मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळते. शेती व शेतीसंबंधी व्यवसाय तसेच शेतीवर आधारित व्यवसाय सरकारला उत्पन्न मिळवून देणारे महत्वाचे घटक आहेत. त्यांच्या विकासावरच सरकारचे उत्पन्नाचे प्रमाण अवलंबून असते. या उत्पन्नातून लोककल्याणची कामे केली जातात.

११) देशाच्या सर्वसाधारण किंमतपातळीवर परिणाम

भारतीय लोकांचे दरडोई उत्पन्न अत्यंत कमी आहे लोकांच्या एकूण उत्पन्नापैकी जवळ जवळ ६० टक्के भाग अन्नधान्यासाठी व शेतमालाशी संबंधित वस्तूंवर खर्च केला जातो. लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त असल्यामुळे प्रतिवर्षी या वस्तुंची मागणी वाढत आहे. देशाच्या एकूण मागणीत शेती उत्पादनासाठी येणाऱ्या मागणीचा वाटा जास्त आहे त्यामुळे शेतमालाच्या किंमती वाढतात या किंमती वाढल्यास देशातील इतर किंमतीतही वाढ होते व देशाची सर्वसाधारण किंमत पातळी वाढते. किंमत पातळीतील वाढीमुळे देशाचे आर्थिक स्थैर्य धोक्यात येते त्याचा एकूण आर्थिक विकासावर अनिष्ट परिणाम होतो. **भारतीय शेती पावसावरील जुगार आहे.** उत्पादनात नेहमी चढउतार होतात. त्याचा देशाच्या किंमत पातळीवर परिणाम होऊन विकासदर कमी होतो. वाढत्या किंमतीमुळे आर्थिक नियोजन यशस्वी होत नाही. शेती उत्पादनावरच देशाची किंमत पातळी अवलंबून आहे. किंमत पातळीवर देशातील आर्थिक स्थैर्य व आर्थिक विकास अवलंबून आहे. देशाच्या एकूण किंमत पातळीवर परिणाम करणारा शेती हा सर्वात महत्वाचा घटक आहे. शेती उत्पादनात वाढ झाल्यास, उत्पन्नात स्थैर्य निर्माण झाल्यास देशाच्या किंमत पातळीत स्थैर्य निर्माण होऊन आर्थिक विकास साध्य होईल.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला महत्व आहे. शेतीच्या विकासातून भारताचा सर्वांगीण विकास होणार आहे. परंतु विकसित देशांशी तुलना करता भारतीय शेती अविकसित आहे. शेती विकासासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाची, यंत्रसामग्रीची गरज आहे. यंत्रांच्या वापरासाठी इंधनाची गरज आहे. म्हणून जलसिंचन सुविधांची आवश्यकता आहे. पावसावर अवलंबून असणाऱ्या शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरावर मर्यादा येतात.

आधुनिक बी—बियाणी, खते, जंतुनाशके यांचा उपयोग आवश्यक आहे. शेतीत विक्रीयोग्य वाढाव्याची निर्मिती आवश्यक आहे. साठवण सुविधा, प्रकिया उद्योग, वाहतूक यंत्रणा इत्यादींचा विकास आवश्यक आहे. शेती मागासलेली असल्यामुळे शेतकरी मागासलेला आहे. तो दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. त्याला जोड धंद्याची गरज आहे. शेती समोरील समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी शेतीला भांडवलाची गरज आहे. स्वस्त व योग्यवेळी आवश्यकतेप्रमाणे भांडवल

उपलब्ध झाल्यास शेती व शेतकऱ्यांसमोरील समस्या कमी होण्यास मदत होणार आहे. भांडवलाची उभारणी शेतकरी कर्जातूनच करू शकतो. म्हणून त्याला योग्य व्याजदरात, सुलभपणे, गरजे इतके कर्ज कसे उपलब्ध होईल याकडे लक्ष देणे ही सरकारची, विविध संस्थांची व समाजाची जबाबदारी आहे.

१.३ शेतीला भांडवलाची आवश्यकता

भारतीय शेतीच्या सर्वांगीण विकासासाठी शेतीला भांडवलाची गरज आहे. भांडवलाची उपलब्धता झाल्यास शेती उत्पादनात वाढ करणे शक्य आहे, शेतीवर आधारित उद्योगांचा विकास करणे शक्य आहे. आखिल भारतीय ग्रामीण पतपाहणी समितीने (१९५४), विविध पंचवार्षिक योजनांची आखणी करताना सरकारने शेतीचा भांडवल पुरवठा वाढविण्याची आवश्यकता व्यक्त केली आहे. अपुरे भांडवल ही शेतीची मुख्य समस्या आहे, त्यासाठी संस्थात्मक मार्गांनी शेतीला योग्य व्याजदराने, आवश्यक त्या वेळी, आवश्यकतेप्रमाणे कर्ज उपलब्ध करून दिले पाहिजे याबाबत देशातील अर्थतज्ज्ञ, राज्यकर्ते यांचे एकमत आहे.

१.४ शेती कर्ज पुरवठा

विविध मार्गांनी शेतीला पतपुरवठा केला जात आहे. या कर्ज पुरवठ्याचे जे मार्ग उपलब्ध आहेत. त्याचा आढावा घेण्यात आला आहे या मार्गांचे दोन भागात वर्गीकरण केले जाते. १) बिगर संस्थात्मक कर्ज पुरवठा २) संस्थात्मक कर्ज पुरवठा या दोन्ही मार्गांनी शेतीला कर्ज पुरवठा केला जातो. भारतात प्राचीन काळापासून बिगर संस्थात्मक मार्गांनी शेतीला कर्ज पुरवठा होत आहे. ब्रिटिश काळात संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्याला सुरुवात झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात आर्थिक नियोजनांतर्गत संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात येत आहेत. आज दोन्ही मार्गांनी होणाऱ्या कर्ज पुरवठ्यावर भारतीय शेतकरी अवलंबून आहे. या दोन्ही प्रकारच्या कर्जपुरवठ्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे

अ) बिगर — संस्थात्मक कर्ज पुरवठा

बिगर संस्थात्मक कर्जपुरवठ्यात सावकार, व्यापारी, दलाल, नातेवाईक इत्यादी कर्ज पुरवठादारांचा समावेश होतो. त्यापैकी सावकारां मार्फत सर्वाधिक कर्ज पुरवठा केला जातो.

१) सावकार

आशिया खंडात प्राचीन काळापासून सावकारी कर्जपुरवठा अस्तित्वात आहे, भारतात प्राचीन इतिहासात साहित्यातील साहित्यात सावकारांबाबतची माहिती मिळते. प्रभू रामचंद्र वनवासात गेल्यानंतर त्यांचा बंधू भरत त्यांना परत आणण्यासाठी आपल्या काही सेवक व साथिदारांसोबत

वनात जातो. त्यावेळी भरताबरोबर गेलेल्या व्यक्तींमध्ये एक सावकार होता असे वर्णन रामायणामध्ये आहे. भारतात किती प्राचीन काळापासून सावकारी कर्जपुरवठा अस्तित्वात आहे याची माहिती रामायणातून मिळते.

पुणे परिसरात श्रीयाळशेठ नावाच्या एका सावकाराबाबतही अनेक कथा प्रचलित आहेत. सावकारशाहीचे अस्तित्त्व प्राचीन काळापासून आहे पण काळाच्या ओघात सावकारांचे स्वरूप बदलत गेले आहे. ब्रिटीश काळापर्यंत व्यावसायिक सावकार व शेतकरी सावकार यांचे अस्तित्त्व होते. त्यानंतरही भारतात आजपर्यंत सावकारांचे अस्तित्त्व असल्याचे आढळते या कर्जाचे काही गुणदोष आहेत.

कर्जाचे गुणदोष

- १) सावकारांकडून मिळणारे कर्ज ताबडतोब मिळते सावकाराचे कर्ज वेळेची गरज भागविते.
- २) सावकारी कर्जासाठी जास्त कागदपत्रांची पूर्तता करावी लागत नाही. कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची पत त्याला माहिती असते.
- ३) सावकारी कर्जासाठी तारणाची आवश्यकता असतेच असे नाही
- ४) तारण घेतल्यास सावकार शेतजमिन, दागिने किंवा शेतकऱ्यांचे घर तारण म्हणून घेतात.
- ५) सावकार कर्जाच्या कारणांचा विचार करत नाहीत. कर्ज उपयोगाबाबत अटी घालत नाहीत. सावकारांकडून जास्त व्याज दर घेतला जातो.
- ६) कर्जाबाबतचे हिशोब ठेवताना गैर प्रकार केले जातात. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन खोटे हिशोब सांगून फसवणूक केली जाते. दिलेल्या कर्जापेक्षा अधिक रकमेची नोंद केली जाते.
- ७) तारण म्हणून ठेवलेली शेती किंवा दागिने फसवणूक करून हडप करण्याचा प्रयत्न केला जातो. व्याज भरल्याच्या व कर्जाचे हप्ते भरल्याच्या पावत्या दिल्या जात नाहीत. कर्जदाराकडून काही प्रकारच्या विनामूल्य सेवा किंवा नजराणे घेतले जातात.

ग्रामिण भागात काही सार्वजनिक फंड उभे केले जातात. या फंडातील रकमांचा लिलाव केला जातो. त्यातून फंडात पैसा गुंतविणारांना भरपूर फायदा मिळतो. सावकारशाहीचे स्वरूप बदलत असल्याचे हे उदाहरण आहे.

आखिल भारतीय ग्रामीण पत पुरवठा सर्वेक्षण समितीने म्हटले आहे. “ सर्व साधारणपणे अयोग्य ठरणारा खासगी पत पुरवठा उत्पादनवाढीसाठी केल्या जाणाऱ्या नियोजनाच्या संदर्भात पूर्णतः अयोग्य ठरतो.” सावकारी कर्ज पुरवठ्यात दोष असले तरी संस्थात्मक मार्गांनी होणारा कर्ज पुरवठा अस्तित्वात नसताना, संस्थात्मक मार्गांनी अपुरा कर्जपुरवठा होत असताना सावकारांनी शेतकऱ्यांची कर्जाची गरज काही प्रमाणात पूर्ण केली आहे.

व्यापारी व दलाल शेतकऱ्यांना कर्ज देतात, शेतमालाची विक्री करणारे व्यापारी व दलाल पिक घेण्याअगोदर शेतकऱ्यांना कर्ज देतात व पिकलेला माल कमी किमतीत कर्ज दिलेल्या शेतकऱ्यांकडून खरेदी करतात व नफा कमवितात.

खाजगी मार्गानी होणाऱ्या कर्ज पुरवठ्यात सावकारांचा वाटा सर्वाधिक आहे. तक्ता क्र.१;७ मध्ये याबाबत माहिती दिली आहे. आखिल भारतीय ग्रामीण पत व गुंतवणूक पाहणी समितीने केलेल्या पाहणीनुसार १९५१-५२ व १९६१-६२ मधील एकूण कर्ज पुरवठ्यात सर्वाधिक प्रमाण सावकारांचेच होते. १९५१-५२ मध्ये ६९.७ टक्के कर्ज पुरवठा सावकारांनी केला. १९६१-६२ मध्ये त्यामध्ये घट झाली आहे. तरी एकूण कर्ज पुरवठ्यात जवळजवळ सावकारांचा वाटा निम्मा होता. व्यापारी व आडत अभिकर्ते यांनी १९५१-५२ मध्ये एकूण कर्जाच्या ५.५ टक्के कर्ज पुरवठा केला. १९६१-६२ मध्ये हे प्रमाण ८.८ टक्के पर्यंत वाढले १९५१-५२ मध्ये नातेवाईकांचे कडून १४.२ टक्के कर्ज घेतले गेले. १९६१-६२ मध्ये हा वाटा घटला नातेवाईकांचे कडून ८.८ टक्के कर्ज घेतले गेले. खाजगी मार्गानी होणाऱ्या कर्ज पुरवठ्यात जमिनदार व इतर मार्गानी होणाऱ्या कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली आहे.

तक्ता क्र. १.७

आखिल भारतीय ग्रामीण पत व गुंतवणूक पाहणी

अहवालानुसार विविध संस्थांकडून शेतकऱ्यांनी घेतलेली कर्जे

(शेकडा टक्केवारी)

कर्ज देणाऱ्या संस्था	१९५१-५२	१९६१-६२
सावकार	६९.७	४९.२
व्यापारी आणि आडत अभिकर्ते	५.५	८.८
नातेवाईक	१४.२	८.८
सहकारी संस्था	३.३	१५.५
सरकार	३.३	२.६
अन्य अभिकरणे	४.२	१५.१
एकूण	१००.००	१००.००

संदर्भ : स. श्री. मु. देसाई, जोशी. (१९७६) , ' भारतीय अर्थव्यवस्था भाग १, गो. य. राणे प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. २७३

सहकारी संस्थांचा वाटा १९५१-५२ मध्ये ३.३ टक्के होता. हे प्रमाण अत्यल्प होते. १९६१-६२ मध्ये यामध्ये वाढ झाली व सहकारी संस्थांचा वाटा १५.५ टक्के झाला. सरकारचा

वाटा १९५१-५२ मध्ये ३.३ टक्के होता त्यामध्ये घट होऊन हा वाटा १९६१-६२ मध्ये २.६ टक्के झाला. अन्य अभिकरणांचे वाटयातही वाढ झाली. १९५१-५२ व १९६१-६२ या दोन्ही वर्षी खाजगी कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण जास्त होते असे या पाहणीत आढळून आले आहे. आखिल भारतीय पत गुंतवणूक पाहणीनुसार (१९८१) एकूण कर्ज पुरवठ्यातील खाजगी मार्गानी होणाऱ्या कर्ज पुरवठ्याचा वाटा घटला आहे. खाजगी मार्गानी म्हणजेच असंस्थात्मक मार्गानी होणाऱ्या कर्ज पुरवठ्याचे प्रमाण एकूण कर्ज पुरवठ्यात ३७ टक्के होते, ६३ टक्के कर्ज पुरवठा संस्थात्मक मार्गानी झाला होता. संस्थात्मक कर्जपुरवठ्यात सहकारी संस्थांचा वाटा ३० टक्के व व्यापारी बँकांचा वाटा २९ टक्के होता. १९५१-५२ ते १९८०-८१ या तीस वर्षांच्या कालावधीत खाजगी कर्ज पुरवठ्यात लक्षणीय घट झाली आहे.

दि हिंदूस्थान टाइम्स आणि इनव्हेस्ट इंडीया इकॉनॉमिक टाइम्स यांनी देशातील ग्रामीण कर्ज पुरवठ्याबाबतचा अभ्यास २००४ मध्ये केला. तक्ता क्र. १.८ मध्ये याबाबत माहिती दिली आहे. या अभ्यासानुसार देशातील लोक सर्वाधिक कर्ज मनिलेंडर्स कडून घेत होते. एकूण कर्ज पुरवठ्यात मनिलेंडर्सचा वाटा ७० टक्के होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा वाटा १० टक्के होता. सहकारी बँका व पतसंस्था यांचा वाटा ९० टक्के होता. सरकारी क्षेत्राचा वाटा १ टक्का होता. स्वयंसहाय्यता गटांचा वाटा १ टक्का होता. इतर मार्गानी झालेला कर्ज पुरवठा ९ टक्के होता.

तक्ता क्र. १.८

वर्ष २००४ मधील ग्रामिण कर्जपुरवठ्यातील विविध घटकांचा वाटा

अ. क्र.	कर्जपुरवठादार	एकूण कर्जपुरवठ्यातील शेकडा वाटा
१	मनीलींडर्स	७०
२	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१०
३	सहकारी बँका व पतसंस्था	९
४	सरकार	१
५	स्वयंसहाय्यता गट	१
६	इतर	९
	एकूण	१००

संदर्भ : दत्त सुंदरम (२००७), 'इंडियन इकॉनॉमी' पान नं. ५५८

महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू या देशातील प्रगत राज्यात राहणाऱ्या लोकांनी इतर राज्यांच्या तुलनेने जास्त प्रमाणात मनिलेंडर्स कडून कर्ज घेतले होते. एकूण

कर्जदारांपैकी ५० टक्के पेक्षा जास्त कर्जदार या प्रगत राज्यातील होते. मनिलेंडर्स कडून कर्ज घेणाऱ्यांपैकी ३२ टक्के शेतकरी, ३९ टक्के शेतमजूर व मोलमजूरी करणारे होते. ४६ मिलियन कर्जदारांपैकी ३.७ मिलियन कर्जदार पगारदार नोकर होते. एकूण कर्जदारांपैकी सरकारला कर भरणाऱ्यां कर्जदारांची संख्या ८ टक्के होती.

मनिलेंडर्स कडून कर्ज घेणाऱ्या ८८ टक्के कर्जदारांना त्यांचे घरापासून फक्त १ किलोमीटर अंतरावर सरकारने निर्माण केलेली वित्तपुरवठा सुविधा उपलब्ध होती तरी त्यांनी मनिलेंडर्स कडून कर्ज घेतले स्वयंसहाय्यता गटाशी संबंधीत असणारांनीसुद्धा मनिलेंडर्स कडून कर्ज घेतले. मनिलेंडर्सच्या कर्जावरील व्याजदर वर्षाला २४ टक्के पर्यंत होता. बँका व सहकारी संस्थांचा व्याजदर त्यापेक्षा कमी होता. पण व्याजदर जास्त असून सुद्धा मनिलेंडर्स कडून जास्त प्रमाणात ग्रामीण भागात जास्त प्रमाणात कर्ज घेतले जात होते. सरकारने संस्थात्मक मार्गांनी कर्ज पुरवठा केला जावा म्हणून स्वातंत्र्यानंतर कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा विकास केला पण खाजगी कर्ज पुरवठ्याचे प्रमाण कमी करण्यात जास्त यश आले नाही. कर्ज पुरवठ्यातील सुलभता व कर्ज देण्याची विनाविलंब पध्दती या संस्था विकसीत करू शकल्या नाहीत. त्यामुळे शेतकरी, शेतमजूर, भूमिहीन व कारागिरांना खाजगी मार्गांनी कर्ज घ्यावे लागत आहे. .

ग्रामीण भागातील कर्जाची गरज वाढत आहे. त्याप्रमाणात संस्थात्मक मार्गांनी आवश्यक असलेला कर्ज पुरवठा उपलब्ध होत नाही संस्थात्मक मार्गांनी योग्य वेळी ताबडतोब कर्ज मिळत नाही. कागदपत्रांची पूर्तता व इतर नियमांमुळे संस्थात्मक मार्गांनी कर्ज घेणे त्रासाचे होते. त्या तुलनेने खाजगी कर्ज पुरवठा ताबडतोब मिळतो. व कोणत्याही कारणांशिवाय मिळतो. संस्थात्मक मार्गांनी होणारा कर्ज पुरवठा फक्त उत्पादक कारणांसाठी केला जातो. शेतकऱ्यांना उत्पादक व अनुत्पादक कारणांसाठी कर्जाची गरज असते. दोन्ही मध्ये भेद करणे व घेतलेल्या कर्जाचा वापर फक्त उत्पादक कारणांसाठीच करणे शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, कारागिर यांना शक्य नसते. त्यामुळे ते खाजगी कर्ज घेतात परिणामी खाजगी कर्ज पुरवठा वाढत आहे. ग्रामीण भागातील सावकारशाहीचे स्वरूप बदलत आहे. कर्ज घेणारे त्यामुळे खाजगी मार्गांनी जास्त प्रमाणात कर्ज घेतात. खाजगी कर्जाचे वाढते प्रमाण ही चिंतेची बाब आहे.

२) सरकार

इंग्रजांनी देशात शेतकऱ्यांना सरकारमार्फत कर्ज देण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी १८८३ मध्ये शेती कर्ज कायदा व तकवी कर्ज कायदा करण्यात आला. या कायद्यान्वये शेतजमिनीवर कायम स्वरूपाच्या सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सरकारकडून दिर्घ मुदतीची कर्ज दिली जात होती. सन १८८४ मध्ये शेतकरी कर्ज कायदा करण्यात आला. या कायद्यान्वये बी—बियाणे, खते

इत्यादि बाबींच्या खरेदीसाठी कर्ज दिले जात होते. अशा कर्जांना 'तगाई' कर्ज असे म्हणले जात होते. पूर, दुष्काळ अशा अडचणीच्या काळातही शेतकऱ्यांना 'तगाई' कर्ज दिले जात होते.

शेतीला होणाऱ्या देशातील एकूण कर्ज पुरवठ्यात सरकारी कर्जाचा वाटा अत्यल्प आहे. एकूण कर्जपुरवठ्यात १९५१-५२ मध्ये हा वाटा ३.३ टक्के होता. १९६१-६२ मध्ये १५.५ टक्के, १९८१ मध्ये ३.९ टक्के व २०००-०१ मध्ये ४.६ टक्के होता हे कर्ज अत्यल्प प्रमाणात दिले जाते हे स्पष्ट होते.

सरकारी कर्ज अल्पप्रमाणात व विलंबाने मिळत होते. अधिकाऱ्यांना लाच देणे व कर्जासाठी वारंवार हलपाटे घालावे लागणे अशा कारणामुळे हे कर्ज लोकप्रिय झाले नाही बँकांचा विकास झालेला नसताना हे कर्ज महत्वाचे होते.

ब्रिटीश काळापासून सरकारने शेतकऱ्यांना पुरेसा व किफायतशीर व्याज दराने कर्ज पुरवठा मिळावा, शेतकऱ्यांची सावकारांच्या त्रासातून मुक्तता केली जावी. यासाठी प्रयत्न केले त्यासाठी ब्रिटीश सरकारने काही कायदे केले. उदाहरणार्थ १९३४ मध्ये पंजाब सरकारने केलेला कायदा, या कायद्याने शेती कर्जावरील कमाल व्याजदर निश्चित करण्यात आला.^१ व सहकारी पत पुरवठा संस्थांची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला गेला. मध्यवर्ती बँकेच्या माध्यमातून व व्यापारी बँकांच्या माध्यमातून कर्ज पुरवठा केला गेला. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्यावर जास्त भर दिला. या कर्ज पुरवठ्याचे स्वरूप पुढील प्रमाणे

ब) संस्थात्मक कर्ज पुरवठा

सहकारी संस्थांमार्फत स्वातंत्र्यापूर्वीच शेती पत पुरवठा केला जात होता. १९३५ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली. बँकेने शेती विषयक फंडाची निर्मिती केली व शेती पत पुरवठा सुरु केला. १९४२ पासून सहकारी संस्थांना शेतीला हंगामी कर्ज पुरवठा करण्यासाठी व पिक विक्रीसाठी पत पुरवठा करण्यास सुरुवात केली.^२ मध्यवर्ती बँकेने शेती कर्ज पुरवठ्यासाठी नंतर शेतकी पुनर्वित्त महामंडळाची स्थापना केली.

१) शेतकी पुनर्वित्त महामंडळ

१ मे १९६३ मध्ये शेतकी पुनर्वित्त महामंडळ कायदा करण्यात आला. या कायद्याने शेतकी पुनर्वित्त महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. शेतीला अल्पमुदत कर्जाची आवश्यकता असते. त्याप्रमाणे जमिनीत कायम स्वरूपी सुधारणा करणे. यंत्रसामग्रीची खरेदी करणे, सिंचन व्यवस्थेची निर्मिती व विकास करणे, मळयांचा व बागांचा विकास करणे, पशूपालन व दुग्धव्यवसायाचा विकास करणे., शेतमाल वाहतूकीसाठी साधनांची खरेदी करणे इत्यादी कारणांसाठी शेतीला मध्यम

मुदत कर्जाची आवश्यकता असते. देशात अल्प मुदत कर्ज पुरवठा करण्यात प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी प्रगती केली मध्यम मुदत कर्ज पुरविण्यासाठी भूविकास बँकांची निर्मिती केली गेली. परंतु या बँकांनी विशेष प्रगती केली नाही. म्हणून मध्यवर्ती बँकेने पुढाकार घेऊन मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा करण्यासाठी शेतकी पुनर्वित्त महामंडळाची स्थापना केली. सुरूवातीला ५ कोटी रूपये महामंडळाचे भांडवल होते. त्यानंतर भांडवलात वाढ होत गेली.

विविध प्रकल्पांसाठी महामंडळाने कर्ज पुरवठा केला. प्रकल्पांवर कार्यक्षम देखरेख व प्रशासकीय खर्चात काटकसर करून शेती विकासासाठी विविध प्रकल्पांची उभारणी करण्यावर महामंडळा मार्फत भर दिला गेला. पुढील कारणांसाठी महामंडळाने कर्ज पुरवठा केला.

- १) लहान सिंचन प्रकल्पांसाठी आवश्यक वित्तीय मदत करून सिंचन प्रकल्पांचा विकास करणे.
- २) शेती व्यवसायाचे ट्रॅक्टरीकरण करणे , शेतीतील यांत्रिकीकरणाचा विकास करणे.
- ३) मृद संधारण व जमिन विकासाच्या विविध प्रकल्पांना पुनर्वित्त पुरवठा करणे.
- ४) मच्छीमारी व्यवसायाचा विकास करण्यासाठी आवश्यक साधनांसाठी वित्तीय मदत करणे.
- ५) ग्रामीण भागात कुक्कुटपालन व्यवसाय, शेळ्या व मेंढया पालनाचा व्यवसाय इत्यादी शेतीशी संबंधित व्यवसायांना आर्थिक मदत करणे.
- ६) शेतमालाचा साठा करण्यासाठी गुदाम व्यवस्थेचा ग्रामीण भागात विकास करण्यासाठी वित्तपुरवठा करणे.
- ७) ओलाचारा दाबून ठेवण्यासाठी हवाबंद खडडे निर्मितीला मदत करणे पशूखाद्य निर्मितीसाठी आर्थिक मदत करणे. इ.

महामंडळातर्फे भूविकास बँका व सहकारी बँकामार्फत कर्ज पुरवठा केला जात होता. महामंडळ जास्तीत जास्त २५ वर्ष मुदतीचे किंवा काही अपवादात्मक परिस्थितीत ४० वर्ष मुदती पर्यंतचे कर्ज देत होते. कर्जावर आकारला जाणारा व्याजदर बाजारातील इतर व्याजदरांचे तुलनेने कमी होता.

महामंडळाने सन १९७०—७१ मध्ये निरनिराळ्या योजनांना ५४ कोटी रूपये कर्ज दिले १९७१—७२ मध्ये विविध योजनांना १५४ कोटी रूपयांची मदत केली. १९७२—७३ मध्ये विविध योजनांना ५०१ कोटी रूपयांची मदत केली.

१९७३—७४ मध्ये महामंडळाने ५५० योजनांना मंजुरी दिली व २२० कोटी रूपये देण्याचे निश्चित केले.^३ महामंडळ शेतीला कर्ज देत होते पण हे कर्ज अपुरे होते.

नाबार्डची स्थापना झाल्यानंतर महामंडळ त्यात विलीन झाले. नाबार्ड पूर्वी महामंडळाची शेती कर्ज पुरवठ्यात महत्वाची भूमिका होती.

२) राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड)

मध्यवर्ती बँक शेतीला व शेती संबंधी क्षेत्रांना कर्ज पुरवठा करण्याचे कार्य करत होती. १९५४ मध्ये गोरवाला समितीने शेती व ग्रामीण पत पुरवण्यासाठी देश पातळीवर वेगळी संस्था असावी अशी शिफारस केली होती. १९६९ साली शेती पुरवठा पुर्नपाहणी समितीनेही अशाच प्रकारची शिफारस केली होती. पुढे शेती व ग्रामीण विकास विषयक संस्थार्गत व्यवस्थापन समितीने देशात शेती व ग्रामिण विकासासाठी पत पुरवठा करणारी शिखर संस्था असावी अशी शिफारस केली या शिफारशीनुसार 'नाबार्ड' ची स्थापना करण्यात आली. १ जुलै १९८२ पासून नाबार्ड च्या कार्याला सुरुवात झाली.

रिझर्व्ह बँक कृषी पुनर्वित्त विकास महामंडळामार्फत सहकारी संस्थांना पुनर्वित्त पुरवठा करण्याचे कार्य करत होती. हे कार्य नाबार्ड वर सोपविण्यात आले. देशातील शेती पत पुरवठा करणारी 'शिखर बँक' म्हणून नाबार्ड कार्य करत आहे. राज्य सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामिण बँका, भूविकास बँका इत्यादी संस्थांना शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करता यावा म्हणून नाबार्ड कमी व्याज दराने अल्पमुदत, मध्यम व दिर्घ मुदतीचे कर्ज देते. शेती विकासाला मदत म्हणून ग्रामोद्योग, कुटीरउद्योग, लघु उद्योग इत्यादी क्षेत्रांना कर्ज पुरवठा करते. शेती विकासासाठी संशोधन, निर्यात इत्यादी बाबींना मदत करते.

शेतीला कर्ज पुरवठा करण्यासाठी व शेती विषयक धोरण निश्चित करण्यासाठी आणि नियोजन करण्यासाठी स्थापन झालेल्या नाबार्डने शेती विकासासाठी कर्ज पुरवठा करण्यास सुरुवात केली. ग्रामिण उद्योग, लघु उद्योग, हस्तकला उद्योग व शेतीशी संबंधित सर्व उद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यास सुरुवात केली. १९८३-८४ मध्ये नाबार्डने शेतीसाठी अल्पकालीन कर्ज पुरवठा उपलब्ध करण्यासाठी १२४५ कोटी रूपये मंजूर केले. १९८४ - ८५ मध्ये १२३३ कोटी रूपये मंजूर केले. त्यावेळी असलेल्या बँक रेट पेक्षा ३ टक्के कमी व्याज दराने कर्ज उपलब्ध केले २० कलमी योजनेच्या अंमल बजावणीसाठी नियोजन केले. त्यानुसार ग्रामिण कर्ज पुरवठ्याला मदत केली.

शेतीला अल्पकालीन कर्ज पुरवठा करण्यासाठी १९८८-८९ मध्ये ३०२० कोटी रूपये मंजूर केले. हा कर्ज पुरवठा त्यावेळी असलेल्या बँक रेट पेक्षा ३ टक्के कमी दराने केला गेला १९८३-८४ ते १९८८-८९ या दोन वर्षातील मंजूर कर्ज पुरवठ्याची तुलना केली तर असे स्पष्ट होते की बँकेने आपल्या कर्ज पुरवठ्यात जवळ जवळ अडीच पट वाढ केली.

नाबार्डने १९९३-९४ मध्ये बँक रेट पेक्षा ३ टक्के कमी व्याजदराने ३९५० कोटी रूपयांचे अल्पकालीन कर्ज मंजूर केले. १९८३-८४ च्या तुलनेने १९९३-९४ मध्ये तीन पटीपेक्षा जास्त कर्ज उपलब्ध करून दिले. २००६-०७ मध्ये अल्पकालीन कर्ज पुरवठ्यासाठी १५७८८ कोटी रूपये उपलब्ध करून दिले. १९८३-८४ या वर्षाशी तुलना करता जवळ जवळ तेरा पट जास्त कर्ज नाबार्डने २००६-०७ मध्ये उपलब्ध केले.

नाबार्ड मार्फत शेतीच्या विकासासाठी सर्वाधिक प्रयत्न केला जातो. अल्पकालीन पिक कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. याशिवाय मध्यमकालीन व दीर्घकालीन कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. लघु सिंचन, भूमि विकास, कृषि मशीनरी, बागायतक्षेत्र, पशुपालन, मत्स्यपालन, उच्च तंत्रज्ञान, इत्यादीसाठी प्रामुख्याने कर्ज उपलब्ध केले जाते. शेतमाल वाहतूक, साठवण, प्रकीया, विक्री इत्यादीसाठी कर्ज दिले जाते. नाबार्डच्या कार्यामुळे भारतीय शेतीला भांडवलाची मोठ्या प्रमाणावर उपलब्धता होत आहे. शेतीला आवश्यक भांडवलाची १०० टक्के गरज नाबार्ड पूर्ण करू शकत नाही. पण नाबार्ड जास्तीत जास्त कर्ज देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

३) व्यापारी बँका

भारतात ब्रिटीश काळातच व्यापारी बँकांची स्थापना झाली. देशातील उद्योगपती व श्रीमंत लोकांचे या बँकांवर वर्चस्व होते. संचालक मंडळात त्यांचे प्रतिनिधी होते. स्वतःच्या नातेवाईकांना किंवा स्वतःच्या व्यवसायाला पूरक व्यवसाय म्हणून कार्य करणाऱ्या उद्योजकांना कर्ज पुरवठा करण्यावर या बँकांनी भर दिला होता. त्यामुळे या बँकांनी शेती व ग्रामिण भागाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष केले होते. व्यापारी बँकांनी देशातील सर्वांच्या विकासाला प्राधान्य द्यावे म्हणून १९६७ मध्ये भारतातील व्यापारी बँकांवर 'सामाजिक नियंत्रण' ठेवण्याबाबतचा कायदा करण्यात आला.^४ या धोरणामुळे व्यापारी बँकांनी ग्रामिण भागात शाखा उघडण्यास प्राधान्य दिले. पुढे १९६९ मध्ये १४ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात राष्ट्रीयीकरण आले. भारतात व्यापारी बँकांच्या शाखांची संख्या ५२०० होती नंतर ग्रामिण भागात शाखांचा विस्तार झाला. १९९० पर्यंत ग्रामिण भागात ३४५०० बँक शाखा कार्यरत होत्या शेतकऱ्यांना कर्ज देणारी २३ मिलियन कृषी कर्ज खाती या शाखांमध्ये होती. १९६९ मध्ये शेतकऱ्यांची कर्ज खाती कमी प्रमाणात होती. १९९० पर्यंत त्यात वेगाने वाढ झाली. १९६९ साली या बँकांनी १६० कोटी रूपयांचा कृषी पुरवठा केला होता. १९९० मध्ये त्यात १७,००० कोटी पर्यंत वाढ झाली.

१९६९ मध्ये एकूण शाखांच्या ३५.७ टक्के शाखा १०,००० ते ५०,००० लोकसंख्या असलेल्या शहरात होत्या. राष्ट्रीयीकरणानंतर ग्रामिण भागात शाखा निर्मितीवर भर देण्यात आला.

१९६८ साली व्यापारी बँकांनी केलेल्या कर्ज पुरवठ्यात ८६.७ टक्के वाटा व्यापारी व उद्योगांना दिलेल्या कर्जाचा होता. शेतीसाठी एकूण कर्जाच्या फक्त २.२ टक्के कर्ज दिले होते. राष्ट्रीयीकरणानंतर या कर्ज पुरवठ्यात वाढ होत गेली.

४) प्रादेशिक ग्रामिण विकास बँका

इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना देशात आणीबाणी लागू करण्यात आली. या काळात शेती विषयक काही विशेष कार्यक्रम राबविण्यात आले. भूमिहीन, शेतमजूर, ग्रामिण कारागिर, लहान व

सीमान्त शेतकऱ्यांना योग्य दराने कर्ज पुरवठा करण्यात यावा. या कार्यक्रमाचा यामध्ये समावेश होता. या कार्यक्रमा बाबतचा अभ्यास करण्यासाठी सरकारने श्री एम्. नरसिंहन यांचे अध्यक्षतेखाली एक अभ्यास समिती नेमली समितीच्या शिफारशीनुसार २६ एप्रिल १९७५ रोजी प्रादेशिक ग्रामिण विकास बँकांची स्थापना करण्यात आली.

प्रादेशिक ग्रामिण विकास बँकांनी बँकींग सुविधा नसलेल्या भागात कार्य करावे, कार्य करताना जन हिताला प्राधान्य द्यावे, लहान व सीमान्त शेतकरी, शेतमजूर, छोट उद्योग व व्यवसाय करणारे यांना कमी व्याज दराने कर्ज पुरवठा करावा. शेती विकासाला मदत करावी. अशी अपेक्षा अभ्यास समितीची होती. यानुसार या बँका कार्य करत आहेत.

डिसेंबर १९८७ अखेर देशातील ३५९ जिल्ह्यात २०० बँकांची स्थापना करण्यात आली. या बँकांनी शेतीला कर्ज पुरवठा करण्याचे कार्य केले. पुढे बँकांनी कार्य विस्तार केला ३१ मार्च २००७ मध्ये काही बँकांचे एकमेकांत विलीनीकरण करण्यात आले. त्यामुळे एकूण बँकांची संख्या ९६ झाली आहे. या बँकांनी स्थापनेपासून शेती व शेतीसंबंधी व्यवसायांना कर्ज पुरवठा करण्याचे कार्य करून मागास भागातील शेती विकासाला मदत केली आहे.

५) सहकारी संस्था

शेतीला कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्थांमध्ये सहकारी संस्थांची महत्वाची भूमिका आहे. १९०४ साली झालेल्या सहकार विषयक कायदानंतर भारतात प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची अधिकृतपणे स्थापना होण्यास सुरुवात झाली. संपूर्ण भारतात या संस्था आज कार्य करित आहेत. देशात सहकारी पत पुरवठा संस्थांची रचना त्रि-स्तरीय आहे. या संस्थांची शिखर संस्था राज्य सहकारी बँक असते. जिल्हा पातळीवर जिल्हा बँका व ग्रामिण भागात शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष कर्ज पुरवठा करणाऱ्या प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था अशी रचना आहे. शेतीला अल्पकालीन व मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा या संस्थांमार्फत केला जातो. सहकारी तत्वांवर आधारीत भू-विकास बँकांची निर्मिती करण्यात आली आहे. या बँका शेतीला मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा करतात. सहकार राज्याचा विषय म्हणून भारत सरकारने मान्यता दिली आहे. त्यानुसार राज्य सरकारे या संस्थांच्या विकासासाठी प्रयत्न करतात. शेती पतपुरवठ्यात या संस्थांना विशेष महत्व आहे.

६) संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्याचे स्वरूप

१९०४ पूर्वी भारतात फक्त सावकार व इतर बिगर संस्थात्मक मार्गांनी शेतीला कर्ज पुरवठा केला जात होता. १९०४ मध्ये सहकारी पत पुरवठा संस्था निर्मिती कायदा आला त्यानंतर सहकारी संस्थांमार्फत शेती कर्ज पुरवठ्याला सुरुवात झाली. शेतकऱ्यांना वेळेत, पुरेशा प्रमाणात, कमी व्याज दराने कर्ज मिळावे. या हेतूने हा कायदा केला गेला.^५ परंतु स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत सर्वाधिक

कर्ज पुरवठा बिगर संस्थात्मक मार्गानीच होत होता. स्वातंत्र्यानंतर सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा विकास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यामुळे सहकारी शेती पत पुरवठ्यात वाढ झाली. १९५६ नंतर भारतीय स्टेट बँकेने शेती पतपुरवठ्याला सुरुवात केली. राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांनी शेती पतपुरवठ्यात वाढ केली. १९७५ नंतर प्रादेशिक ग्रामिण विकास बँकांनी शेतीला पतपुरवठा करण्यास सुरुवात केली.

तक्ता क्र. १.९

शेती क्षेत्राला केलेला संस्थात्मक कर्ज पुरवठा

(आकडे रू. कोटीत)

वर्ष	व्यापारी बँका	ग्रामिण विकास बँका	सहकारी बँका	एकूण कर्ज पुरवठा
१९९१-९२	४८०६ (४३)	५९६ (५)	५८०० (५२)	११२०२ (१००)
१९९६-९७	१२७८३ (४९)	१६८४ (६)	११९४४ (४५)	२६४११ (१००)
१९९७-९८	१५८३१ (५०)	२०४० (६)	१४०८५ (४४)	३१९५६ (१००)
१९९८-९९	१८४४३ (५०)	२५३८ (७)	१५९५७ (४३)	३६९३८ (१००)
१९९९-२०००	२४७३३ (५३)	३१७२ (७)	१८३६३ (४०)	४६२६८ (१००)
२०००-२००१	२७८०७ (५३)	४२१९ (८)	२०७८४ (३९)	५२८१० (१००)
२००१-२००२	३३५८७ (५४)	४८५४ (८)	२३६०४ (३८)	६२०४५ (१००)
२००२-२००३	३९७७४ (५७)	६०७० (९)	२३७१६ (३४)	६९५६० (१००)
२००३-२००४	५२४४१ (६०)	७५८१ (९)	२६८७५ (३१)	८६८९७ (१००)
२००४-२००५	८१४८१ (६५)	१२४०४ (१०)	३१२३१ (२५)	१२५११६ (१००)
२००५-२००६	१२५४७७ (७०)	१५२२३ (८)	३९४०४ (२२)	१८०१०४ (१००)
२००६-२००७	१६६४८५ (७३)	२०४३५ (९)	४२४८० (१८)	२२९४०० (१००)

टीप — कंसातील आकडे एकूण कर्जपुरवठ्यातील शेकडा प्रमाण दर्शवितात.

संदर्भ : भारताची आर्थिक पाहणी, १९९६-९७, १९९९-२०००, पा. क्र. १४२,

२००४-०५ पा. क्र. १७८. नाबार्ड वार्षिक अहवाल, २००७-०८, पा. क्र. २६.

शेती क्षेत्राला संस्थात्मक मार्गानी केलेला कर्ज पुरवठा तक्ता क्र.१.९ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे. १९९१-९२ मध्ये व्यापारी बँकांनी शेतीला ४८०६ कोटी रूपये कर्ज दिले प्रादेशिक ग्रामिण विकास बँकांनी ५९६ कोटी व सहकारी बँकांनी ५८०० कोटी रूपये कर्ज दिले प्रतिवर्षी संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्यात वाढ होत आहे. १९९१-९२ मध्ये एकूण कर्ज पुरवठ्यात व्यापारी बँकांचा वाटा ४३ टक्के होता. सहकारी बँकांचा वाटा ५२ टक्के होता. ग्रामिण विकास बँकांचा वाटा फक्त ५ टक्के होता. १९९६-९७ मध्ये व्यापारी बँकांचा एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा वाढला व ४९ टक्के झाला.

ग्रामीण विकास बँकांचा वाटा एक टक्का झाला. सहकारी बँकांचा वाटा कमी झाला. १९९६-९७ नंतर एकूण कर्ज पुरवठ्यातील व्यापारी बँकांचा वाटा सातत्याने वाढला आहे. २००६-०७ मध्ये व्यापारी बँकांचा वाटा ७३ टक्के झाला. प्रादेशिक ग्रामिण विकास बँकांचा वाटा अल्पसा वाढला, सहकारी बँकांच्या वाट्यात सातत्याने घट होत आहे. २००६-०७ मध्ये सहकारी बँकांचा वाटा १८ टक्के पर्यंत कमी झाला होता. एकूण कर्जपुरवठ्यातील वाटा कमी-जास्त होत असला तरी प्रतीवर्षी कर्जपुरवठा वाढत आहे. त्यामुळे एकूण कर्ज पुरवठा वाढत आहे. या कर्ज पुरवठ्याची शेती विकासाला मदत होत आहे. सर्वच बँकांच्या शेती पतपुरवठ्यात वाढ होत आहे. पण व्यापारी बँकांच्या कर्जपुरवठ्यात तुलनेने जास्त वाढ होत आहे. म्हणून एकूण कर्जपुरवठ्यातील त्यांचा वाटा वाढत आहे. सहकारी बँकांनी शेती पतपुरवठ्याचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.

१.५ सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला सर्वाधिक महत्व आहे. आर्थिक विकासात सर्वाधिक महत्व असलेली शेती भांडवल टंचाईच्या समस्येने ग्रासली आहे. अनेक वर्षांपासून शेतीला खाजगी मार्गानी भांडवल पुरवठा होत आहे. त्यामुळे शेतीच्या काही प्रमाणात गरजा पूर्ण होत आहे. पण ही पध्दती सदोष आहे. शेतीला असलेली भांडवलाची गरज ओळखून शासनाने व सामाजिक कार्यकर्त्यांनी शेतीला पत पुरवठा करणाऱ्या संस्था निर्माण केल्या आहेत. शंभर वर्षांपेक्षा जास्त काळापासून या संस्था शेतीला कर्ज देत आहेत. हा कर्ज पुरवठा अपुरा व सदोष आहे. त्यामध्ये सुधारणा करण्याचे सातत्याने प्रयत्न केले जात आहेत. शेतीच्या एकूण विकासात या सर्व मार्गानी होणाऱ्या पत पुरवठ्याला महत्व आहे.

संदर्भ

- 1) K. Venkata Reddy ,(1980), 'Rural Development in India', Himalaya Publishing House, Girgaon Mumbai. P.P. 298.
- 2) Raj Kapila, Uma Kapila (2005), 'Economic Development in India', Academic Foundetion , New Delhi P.P. 121.
- 3) Rao M.S. (1975), 'Indian Economics', Premier Book Co. Delhi, P.P. 121.
- 4) Lekhi R. K. , Jogindar Singh (1996), 'Agricultural Economics', Kalyani Publishing Ludhiyana, P.No. 278.
- 5) Yerawadekar P.D. (April 1994) 'The Progressive Co - operative Movement Of Maharashtra' , Co- operative Quartrly, P.P 18.

प्रकरण दुसरे

प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांची शंभर वर्षे

२.१ प्रास्ताविक

भांडवलाची कमतरता असलेल्या भारतात शेती हेच परंपरेने चालत आलेले मुख्य उपजिवीकेचे साधन आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात शेतीला शेकडो वर्षे कर्जपुरवठा करणाऱ्या सावकारांच्या फसवणुकीला कंटाळून शेतकऱ्यांनी उठाव केले या उठावांची दखल भारतावर राज्य करणाऱ्या इंग्रजांना घ्यावी लागली. उपाय शोधण्यासाठी तज्ज्ञांचा सल्ला घेऊन सहकारी पतपुरवठा संस्थांची निर्मिती करणारा कायदा (इ. स. १९०४ मध्ये) करावा लागला त्या अगोदरच भारतात संस्था निर्मितीचे प्रयोग सुरु झाले होते. याला कायद्याचा आधार मिळाला. संस्थेचे स्वरूप व कार्य निश्चित झाले. पुढे बदललेल्या परिस्थितीनुसार व गरजांनुसार संस्थांच्या कार्यपध्दतीत बदल होत गेला. या संस्था भारतातील ग्रामीण भागात निर्माण झाल्या. इंग्रज भारतात असेपर्यंत जवळ —जवळ ३० टक्के लोकांपर्यंत संस्थांचे कार्य गेले. स्वातंत्र्यानंतर भारताने आर्थिक नियोजनांतर्गत या संस्थांच्या वाढीचे व विविध अंगानी विकसित करण्याचे प्रयत्न केले. भारतीय शेतकऱ्यांना १०० वर्षांपेक्षा जास्त काळ कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य या संस्था करीत आहेत. सरकार, तज्ज्ञ, कार्यकर्ते व शेतकरी यांच्या सहभागातून संस्थांचे कार्य विस्तारीत होत आहे संस्थांच्या विकासाबरोबर त्यांच्यात अनेक दोष व उणिवा निर्माण झाल्या. त्या कमी करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. भारताच्या आर्थिक इतिहासात प्राथमिक शेती पतसंस्थांना महत्वाचे स्थान आहे.

२.२ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रगती

इंग्रजांचे राजवटीच्या काळात भारतात प्राथमिक शेती पतसंस्थांची स्थापना झाली. ब्रिटीशांनी संस्थांच्या विकासासाठी प्रयत्न केले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने आपले स्वतःचे नविन आर्थिक धोरण आखले. या धोरणातही या संस्थांच्या प्रगतीला महत्व दिले गेले. सरकार, विचारवंत, कार्यकर्ते, शेतकरी यांनी स्वातंत्र्यानंतर संस्थांच्या विकासासाठी प्रयत्न केले. ही चळवळ भारतात १०० वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीत कार्य करीत आहे. संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा घेण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व कालावधी व स्वातंत्र्योत्तर कालावधी असे दोन भाग प्रस्तुत प्रकरणात केले आहेत. प्रथम स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीचा आढावा घेतला आहे.

१) शेतकऱ्यांचा उठाव

इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. इंग्लंडमध्ये कारखान्यात तयार झालेला माल भारतात विकला जाऊ लागला. मोठ्या कारखान्यांमध्ये तयार झालेल्या कापडासारख्या मालाशी स्पर्धा करण्यात भारतीय उद्योग असमर्थ ठरले. स्पर्धेमुळे भारतातील लघु व कुटीर उद्योग बंद पडले. त्या व्यवसायातील कारागीर व कामगार बेकार झाले. ते उदरनिर्वाहासाठी शेतीकडे वळले. परिणामी शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या वाढली. वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे हलाखीचे जीवन जगणाऱ्या शेतकऱ्यांची स्थिती अधिकच बिकट झाली. शेतकऱ्यांचे सावकारांकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण वाढले. सावकार शेतीच्या तारणावर कर्ज देत होते. शेतीत होणाऱ्या तोट्यामुळे कर्ज फिटत नव्हते. कर्ज न फिटल्यास सावकार जमीन ताब्यात घेत होते. जमिनीचे मालक असलेले शेतकरी भूमिहीन झाले जमिनीवर शेतमजुर, गुलाम म्हणून काम करू लागले. या स्थितीचे वर्णन सर डॅनियल हॅमिस्टन यांनी त्यांचे वर्णन 'कृषीप्रधान भारत महाजनांच्या विळख्यात सापडला' असे केले होते.

दक्षिण हिंदुस्थानात इ. स. १८७५ मध्ये सावकारशाहीविरुद्ध बंड झाले. अशाप्रकारची बंडे महाराष्ट्रात पुणे व नगर जिल्हयातही झाली. बंडामुळे सरकारचे लक्ष शेतकऱ्यांकडे वेधले गेले. इ. स. १८७९ मध्ये खाजगी कर्जातील फसवणूक कमी करण्यासाठी सरकारने डेक्कन ॲग्रिकल्चरिस्ट लोन ॲक्ट मंजूर केला पण या कायद्यांचा उपयोग झाला नाही.

२) पतसंस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न

१८८२ मध्ये सर वेडरबर्न आणि न्यायमूर्ती रानडे यांनी शेतकऱ्यांची सावकारांच्या कर्जातून मुक्तता करण्यासाठी शेतकी बँकेची योजना आखली. या योजनेचा सरकारवर मोठा आर्थिक बोजा पडेल असे वाटल्याने ही योजना स्विकारली गेली नाही पुढे १८८४ मध्ये सरकारने एक कायदा करून शेतकऱ्यांना सरकारकडून उत्पादनासाठी कर्ज देण्यास सुरूवात केली मात्र हे कर्ज अपुरे होते. म्हणून या कर्जाचा विशेष उपयोग झाला नाही. या काळात काही विचारवंतानी शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी पुणे जिल्हयातील पुरंदर तालुक्यात शेतकी बँक स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याला यश आले नाही. कर्जबाजारीपणाची समस्या सोडविण्यासाठी व योग्य पध्दतीने कर्जपुरवठा केला जावा यासाठी लोकांकडून विविध ठिकाणी प्रयत्न

केले जात होते. पंजाबमध्ये इ. स. १८९१ मध्ये एक सहकारी संस्था स्थापन झाली. ही संस्था इ. स. १९२२ पर्यंत कार्य करित होती. म्हैसूरमध्ये इ. स. १८९४ मध्ये एक कृषी बँक स्थापन करण्यात आली परंतु या बँकेला शेतकऱ्यांकडून पुरेसा प्रतिसाद मिळाला नाही.

३) ब्रिटीशांकडून तज्ज्ञ व्यक्तींच्या अभ्यासासाठी नियुक्त्या

भारतातील सहकारी संस्थांच्या अधिकृत उगमाबाबतचे श्रेय त्या वेळेच्या मद्रास सरकारला दिले पाहिजे. मद्रास राज्यात भू-बँका किंवा शेती बँका स्थापन करणे कितपत शक्य आहे या बाबतचा अभ्यास करण्यासाठी मद्रास सरकारने १८८२ मध्ये सर फ्रेडरिक निकोलसन या अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली. निकोलसन यांनी जर्मनीचा दौरा केला. भारतात जर्मन रफायझन धर्तीवर सहकारी पतपुरवठा संस्था स्थापन केल्या जाव्यात व या संस्थांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा केला जावा असे सुचविले.

श्री. निकोलसन यांचा अभ्यास सुरु असतानाच ड्यूपरनेक्स यांनी उत्तर प्रदेशात शेती बँकेची स्थापना केली होती.^१ त्यांनी आपल्या अनुभवावर आधारीत 'People's Bank for Northern India' हे पुस्तक प्रकाशित केले. या माहितीचा व प्रयत्नांचा उपयोग सहकारी पत संस्थांच्या निर्मितीला झाला.

४) १९०४ चा पहिला कायदा :

निकोलसन यांचा अभ्यास व ड्यूपरनेक्स यांचा अनुभव याकडे सरकारचे लक्ष वेधले गेले परिणामी सरकारने या विषया संबंधी अभ्यास करून योग्य शिफारसी सादर करण्यासाठी १९०१ मध्ये एका समितीची नियुक्ती केली समितीचे प्रमुख सदर एडवर्ड ला होते.^२ समितीने ग्रामीण व शहरी भागातील दुर्बल व कर्जबाजारी व्यक्तींना कर्जपुरवठा करण्याकरिता जर्मनीतील रफायझन पध्दतीवर आधारीत सहकारी कर्जपुरवठा संस्था स्थापन करणे आवश्यक असल्याचा निष्कर्ष काढला व त्यासंबंधीच्या शिफारशीवर आधारीत सहकारी संस्थांचा कायदा करण्याचा सरकारने निर्णय घेतला. भारतात १९०४ मध्ये पहिला सहकारी कायदा अस्तित्वात आला. या कायदयामुळे शेतीला संस्थात्मक मार्गानी कर्जपुरवठा करण्याचे नवे पर्व सुरु झाले. या कायदयानुसार केंद्र सरकारकने सहकारी संस्था स्थापन करण्यासंबंधी सामान्य तत्वे निश्चित केली व प्रांतिक सरकारांना स्थानिक परस्थितीनुसार कायदयात योग्य तो बदल करण्याचा अधिकार दिला. या कायदयानेच भारतात खऱ्या अर्थाने सहकारी चळवळीला सुरुवात

झाली. या कायदयाचे वर्णन हेन्री वुल्फ यांनी आर्थिक आणि सामाजिक इतिहासाला वळण लावणारा कायदा' असे केले आहे. डॅनियल हॅमिल्टन यांनी या कायदयाचे वर्णन “ दारिद्रयाकडून समृद्धीकडे नेणारा एक महत्वाचा मार्ग ” असे केले आहे. १९०४ च्या पहिल्या सहकारी कायदयातील तरतुदी

१. एकाच खेडयातील किंवा टाऊन मधील १० किंवा १० पेक्षा जास्त व्यक्तींना सहकारी पतसंस्था सुरु करण्याचा अधिकार देण्यात आला.
२. कायदयानुसार फक्त कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्था काढण्यासच परवानगी देण्यात आली.
३. सहकारी संस्थांचे ग्रामीण व शहरी असे वर्गीकरण करण्यात आले.
४. ग्रामीण सहकारी संस्थांसाठी अमर्यादित दायित्व व नागरी भागातील संस्थांसाठी मर्यादित किंवा अमर्यादित दायित्व निश्चित करण्यात आले.
५. १००० संस्थांपेक्षा जास्त भागभांडवल कोणत्याही सभासदाला घेता येणार नाही ही मर्यादा निश्चित करण्यात आली.
६. ग्रामीण भागातील सर्व संस्थांनी मिळालेला सर्व नफा राखीव निधित जमा केला पाहिजे, शहरी भागातील संस्थांनी २५ टक्के नफ्याचा हिस्सा राखीव निधीत टाकणे आवश्यक आहे अशी अट घालण्यात आली.
७. कर्ज फक्त सभासदांनाच वैयक्तिक किंवा वास्तव तारणावर दिले जाईल.
८. संस्थांची हिशोब तपासणी व संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी रजिस्ट्रारची नियुक्ती करण्याचा अधिकार सरकारला देण्यात आला
९. सहकारी संस्थांसाठी योग्य ते कायदे करण्याचा अधिकार सरकारला देण्यात आला.
१०. संस्थांना स्टॅम्प ड्युटी, उत्पन्न कर व रजिस्ट्रेशन फीमध्ये सवलत देण्यात आली होती. या कायदयान्वये स्थापन झालेल्या संस्थांना ही सवलत मिळणार होती.

५) बहुउद्देशीय संस्थांची स्थापना

१९०४ च्या कायदयाने सहकारी पतसंस्था स्थापण्याला प्रोत्साहन मिळाले. या कायदयाने संस्थांचे उद्देश व रचना स्पष्ट झाली. संस्थांना काही सवलती मिळाल्या त्यामुळे देशात सहकारी पतसंस्था स्थापन होऊ लागल्या. संस्था स्थापन होत असतानाच संस्थांनी पतपुरवठयाबरोबरच शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी इतर कार्ये करावीत ही कल्पना पुढे आली त्यामुळे संस्थांचे स्वरूप बदलू लागले व बहुउद्देशीय संस्था स्थापन होऊ लागल्या. १९१२ मध्ये बडोदा संस्थानातील कोदिनार या तालुक्यात पतपुरवठयाशिवाय इतर कार्ये करणारी संस्था स्थापन करण्यात आली. अशी बहुउद्देशीय संस्था स्थापन करण्याचा तो भारतातील पहिला प्रयोग होता. या संस्थेच्या स्थापनेत सर मनीलाल नानावटी यांनी पुढाकार घेतला होता. त्यानंतर या संस्थांमध्ये

वाढ होऊ लागली. बहुउद्देशीय संस्था शेती पत पुरवठ्याबरोबरच शेतकऱ्यांनी उत्पादीत केलेल्या शेतमालाचे एकत्रिकरण करून शेतमालाची विक्री करण्याचे व शेतमालावर प्रक्रिया करण्याचे कार्य करित होत्या.^३ व्होरेस प्लॅकेट यांनी 'उत्तम कृषी, उत्तम व्यवसाय आणि उत्तम जीवनस्तर' ही उद्दिष्टे साध्य करू शकतील अशाप्रकारच्या संस्थांना बहुउद्देशीय संस्था असे संबोधले आहे.

६) १९१०—११ पर्यंतचा संस्थांच्या प्रगतीचा पहिला टप्पा

भारतात १९०४ नंतर शेती पतपुरवठा संस्थांची वाढ होऊ लागली १९१०— ११ पर्यंत संस्थांची झालेली प्रगती तक्ता क्रं.२.१ मध्ये दर्शविली आहे. या काळात संस्थांनी वेगाने प्रगती केल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता क्रं.२.१

भारतातील सहकारी चळवळीची प्रगती

(१९०६—७ ते १९१०—११)

अ. नं.	वर्ष	संस्थांची संख्या	सभासद (हजारात)	खेळते भांडवल (लाखात)
१	१९०६—०७	८४३	९०.८४	२३.७२
२	१९०७—०८	१३५७	१४९.१६	४४.१४
३	१९०८—०९	१९६३	१८०.३४	८२.३२
४	१९०९—१०	३४२८	२२४.४०	१२४.६८
५	१९१०—११	५३२१	३०५.०८	२०३.०५

संदर्भ :- को-ऑपरेशन इन इंडिया बी.एस माथुर (१९८६) साहित्य

भवन आग्रा पान नं.६७

१९०४ च्या अगोदरच सहकारी संस्था स्थापण्यास सुरुवात झाली होती. १९०४ च्या कायदयाने त्याला वेग आला व १९०६—०७ ते १९१०—११ पर्यंत प्रतिवर्षी संख्या वाढत गेली आहे. १९०६—०७ ते १९१०—११ या पाच वर्षांचे कालावधीत संस्थांची संख्या सहा पटीपेक्षा जास्त वाढली फक्त संस्थांची संख्याच वाढली नाही, तर सभासदसंख्या व खेळत्या भांडवलातही वाढ झाली १९०६—०७ मध्ये संस्थांचे एकूण सभासद ९०.८४ हजार होते. त्यातच तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ होऊन ही संख्या ३०५.०८ पर्यंत वाढली १९०६—०७ मध्ये संस्थांचे खेळते भांडवल २३.७२ लाख होते. १९१०—११ पर्यंत त्यात जवळजवळ आठपट वाढ होऊन खेळते भांडवल २०३.०५ लाख इतके झाले.

खेळत्या भांडवलात झालेली वाढ संस्थांच्या व्यवहारात वाढ होत होती. हे स्पष्ट करते.

१९०४ च्या सहकार कायदयामुळे भारतात सहकारी पतचळवळीला कायदेशीर अधिष्ठान प्राप्त झाल्यामुळे भारताच्या बहुतेक सर्वच प्रांतात सहकारी चळवळीला सुरुवात झाली. सहकारी चळवळीच्या वाढीबरोबरच सहकारी संस्थांच्या गरजा वाढू लागल्या वाढत्या गरजामुळे १९१२ चा कायदा संमत केला गेला. १९०४ च्या कायदातील काही तरतुदी कायम ठेवण्यात आल्या मात्र काही नवीन तरतुदी करण्यात आल्या

१९१२ च्या कायदयामुळे सहकारी चळवळ केवळ पतचळवळ आहे हे स्वरूप नष्ट झाले व सहकारी चळवळीची व्याप्ती वाढली. या कायदयामुळे सहकारी संस्थांची संख्या, संस्थांच्या सभासदांची संख्या व भागभांडवलात वाढ झाली. सहकारी चळवळीची संख्यात्मक वाढ होत होती पण या चळवळीची निश्चित दिशा ठरविणे आवश्यक होते म्हणून १९१४ मध्ये सरकारने मॅक्लेगन यांचे अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. या समितीने भारतातील सहकारी चळवळीचा अभ्यास केला. समितीला सहकारी चळवळीत पुढील दोष दिसून आले. ते कमी करण्यासाठी या समितीने काही शिफारशी केल्या होत्या. मॅक्लेगन समितीने केलेल्या शिफारसी सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण होत्या या शिफारसींमध्ये दोन महत्वाच्या शिफारसी होत्या.

१. सहकारी पतचळवळीची रचना तीन—पातळीवर असावी.

२. तालुका पातळीवर देखरेख संघाची स्थापना करावी.

त्रि—पातळी सहकारी पतसंस्थांच्या रचनेत पहिली पातळी म्हणजे खेड्याच्या पातळीवर प्राथमिक सहकारी पतसंस्था असाव्यात दुसरी पातळी म्हणजे जिल्हयाचे पातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक असावी व तिसऱ्या पातळीवर राज्य पातळीवर राज्य सहकारी बँक असावी असे समितीने सुचविले. समितीच्या मते खेड्यातील शेतकऱ्यांनी मिळून प्राथमिक सहकारी पतसंस्था स्थापन करावी. जिल्हयातील सर्व सहकारी संस्था व व्यक्तींनी मिळून जिल्हा पातळीवर बँक स्थापन करावी. जिल्हा पातळीवरील बँकांनी व व्यक्तींनी मिळून राज्य पातळीवर राज्य सहकारी बँकेची स्थापना करावी.

तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी संस्थांनी एकत्र येऊन तालुका पातळीवर देखरेख संघाची स्थापना करावी हा संघ तालुक्यातील संस्थांवर देखरेख करण्याचे व त्यांना मदत करण्याचे कार्य करेल. मॅक्लेगन समितीच्या शिफारसींचा सरकारने स्विकार केला व त्याप्रमाणे सहकारी पतचळवळीची

त्रि-पातळीवर रचना करण्यात आली. तालुका पातळीवर प्राथमिक संस्थांनी एकत्र येऊन 'देखरेख संघाची' स्थापना केली.

जिल्हा पातळीवर केंद्रीय बँक असावी या मॅक्लेगन समितीच्या शिफारसीचे अगोदरच देशात जिल्हा पातळीवर केंद्रीय बँकांच्या स्थापनेला सुरुवात झाली होती. १९०६ मध्ये उत्तर प्रदेशात जिल्हा पातळीवरील पहिली सहकारी बँक स्थापन करण्यात आली होती. तसेच १९१० मध्ये राजस्थानमधील अजमेर येथे जिल्हा पातळीवर केंद्रीय बँक स्थापन करण्यात आली. १९१२ मध्ये झालेल्या सहकारी कायदयामुळे जिल्हा बँका स्थापन करण्यास मदत झाली होती. मात्र मॅक्लेगन समितीने अशा बँकांची शिफारस केल्यामुळे देश पातळीवर केंद्रीय बँका स्थापन होण्यास सुरुवात झाली. मात्र देशाच्या सर्वच भागात मॅक्लेगन समितीच्या शिफारसीची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने झाली नाही.

७) १९११-१२ ते १९१७-१८ या कालावधीतील प्रगती

१९०४ च्या कायदयाने सहकारी पतसंस्थांची प्रगती कायदेशीरपणे सुरु झाली व देशाच्या विविध भागात सहकारी पतचळवळ पोहचली. १९१२ च्या कायदयाने देशात पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थाबरोबरच इतर क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या सहकारी संस्था निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. या कायदयाने देशातील सहकारी पतचळवळ व इतर सहकारी संस्थांची प्रगती झाली. या कालखंडातील प्रगती तक्ता क्रं. २.२ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र.२.२

भारतातील सहकारी चळवळीची प्रगती (१९११-१२ ते १९१७-१८)

वर्ष	संस्थांची संख्या	सभासद (लाखात)	खेळते भांडवल (लाखात)
१९११-१२	८१७७	४.७	३३५.७
१९१७-१८	२५१९२	१०.९	७६०.०९

संदर्भ :- को-ऑपरेशन इन इंडिया, बी.एस माथुर (१९८६), पान नं. ६८

१९११-१२ मध्ये देशात ८१७७ सहकारी संस्था होत्या, त्यातच १९१७-१८ पर्यंत तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. १९१७-१८ मध्ये संस्थांची संख्या २५१९२ इतकी झाली. संस्थांच्या संख्येतील वाढीबरोबरच सभासद संख्येतही वाढ झाली.

संस्थांची एकूण सभासदसंख्या १९११-१२ मध्ये ४.७ लाख होती. १९१७-१८ पर्यंत त्यात जवळ -जवळ अडीचपट वाढ होऊन ही संख्या १०.९ लाख झाली. १९११-१२ मध्ये संस्थांचे खेळते भांडवल ३३५.७ लाख होते. १९१७-१८ पर्यंत त्यात दुपटीपेक्षा जास्त वाढ होऊन खेळते भांडवल ७६०.०९ लाख रुपये झाले यावरून स्पष्ट होते की, १९११-१२ ते १९१७-१८ मध्ये सहकारी चळवळीची सर्वांगीण वाढ झाली मात्र १९०६-०७ ते १९१०-११ या कालावधीत झालेल्या वाढीच्या तुलनेने ही वाढ कमी होती. १९१७-१८ मध्ये एकूण सहकारी संस्था २५१९२ होत्या. त्यात २३७४१ संस्था शेतीला वित्तपुरवठा करणाऱ्या होत्या.

८) १९१९ ते १९२९-३० मधील प्रगती

१९१९ नंतर सहकारी चळवळीला नवी दिशा मिळाली १९१९ मध्ये सहकारविषयक सुधारणा कायदा करण्यात आला. या कायदयाने सहकार खाते राज्य (प्रांतिक) सरकारकडे सोपविण्यात आले. राज्य सरकारांनी सहकार हे स्वतंत्र खाते निर्माण करून सहकार खात्यासाठी स्वतंत्र मंत्र्यांची नियुक्ती केली. काही कार्यकर्त्यांनी लोकप्रिय संस्थानी या कार्याला विशेष महत्व दिले. त्यातून सहकार चळवळीने गती घेतली परिणामी प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांच्या विकासाला मदत झाली व १९१८-१९ ते १९२९-३० या कालावधीत संस्थांमध्ये वेगाने वाढ झाली. हा कालावधी पहिल्या महायुद्धातनंतरचा कालावधी आहे युद्धामुळे अनेक वस्तूंची टंचाई निर्माण झाली, वस्तूंच्या किंमतीत वाढ झाली या सर्व बाबींचा परिणाम होऊन सहकारी चळवळ वाढली. सहकारी चळवळीचे महत्व लोकांना पटल्यामुळे चळवळीच्या वाढीस उत्तेजन मिळाले त्यामुळे या कालावधीत शेती पतपुरवठा संस्थांची वाढ झाली, त्यांच्या भांडवलात व व्यवहारात वाढ झाली.^४ या कालावधीत सहकारी चळवळीचा विकास विषम होता या कालावधीतील सहकारी चळवळीचा अभ्यास अनेक समित्यांनी केला त्यात बॅंकींग चौकशी समिती व रॉयल कमिशन ऑन अॅग्रिकल्चर यांचा समावेश होता. रॉयल कमिशनने 'सहकारी संस्था ग्रामीण भारतीयांचे आशास्थान' असल्याचे उद्गार काढले.^५ या कालावधीत सहकारी चळवळीत वाढ झाली असली तरी अभ्यासकांना अनेक दोष आढळले. संस्थांनी सहकारी तत्वांकडे दुर्लक्ष केले होते. सहकारी संस्थांची आर्थिक मदत धर्मादाय मदत असल्याचे भासविले होते. संस्थामध्ये काम करणारा कर्मचारी वर्ग सहकारी तत्वांविषयी अज्ञानी होता. चळवळीत दोष असले तरी हा काळ चळवळीच्या दृष्टीने प्रगतीचा होता. या कालावधीत १९२५ मध्ये मुंबई प्रांतात प्रथम सहकारी कायदा करण्यात आला. या कायदयानंतर मद्रास, बिहार, ओरिसा, बंगाल, इत्यादि प्रांतिक सरकारांनी कायदे केले. यामुळे सहकारी चळवळीच्या

विकासाला मदत झाली. १९१९-२० ते १९२९-३० या कालावधीत भारतात प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचा वेगाने विकास झाला. १९१९-२० मध्ये या संस्थांची संख्या २८८७३ होती. १९२९-३० पर्यंत त्यात ८३०९३ इतकी वाढ झाली.^६ म्हणजेच जवळ जवळ तीनपट संख्या वाढली सभासद संख्या ९०३००० वरून २७९२००० पर्यंत वाढली सभासद संख्येतही तीन पट वाढ झाली. या कालावधीत वसूल भाग भांडवलात चार पट वाढ झाली.

९) १९२९-३० ते १९४९-५० या कालखंडातील प्रगती

जागतिक महामंदीनंतरचा हा काळ भारतातील सहकारी चळवळीच्या दृष्टीने अडचणीचा होता. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी वाढली व संस्थांचा विकास खुंटला. अनेक संस्था बंद पडल्या. भारतातील काही राज्यात सहकारी चळवळ कोलमडली उदा. बिहार, ओरिसा, बंगाल या राज्यात जागतिक महामंदीमुळे सहकारी संस्था अडचणीत आल्याचे सांगितले जात होते मात्र जे.पी.नियोगी यांनी याबाबत अभ्यास करून सहकारीतत्वाचे पालन न केल्यामुळे संस्था अडचणीत आल्याचे प्रतिपादन केले. या कालावधीत संस्थांच्या विकासासाठी प्रांतिक सरकारांनी आर्थिक साहाय्य पुरविण्यास सुरुवात केली. संस्थांच्या कार्यावर प्रांतिक सरकारांनी काही निर्बंध आणले. या सर्व उपाययोजनांमुळे सहकारी संस्थांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली. या कालावधीत भारतीय आर्थिक इतिहासातील महत्वाची घटना घडली, १९३५ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली.

१९४६ मध्ये सहकार नियोजन समितीने प्राथमिक शेतकी सहकारी संस्थांचे बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांमध्ये रूपांतर केले जावे अशी शिफारस केली. १९१२ पासूनच भारतात बहुउद्देशीय स्वरूपाच्या प्राथमिक सहकारी संस्था स्थापन होत होत्या. समितीने बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांनी कोणती कामे करावीत हे स्पष्ट केले व पुढील कार्ये करावीत अशी शिफारस केली.

१. संस्थांनी शेतकऱ्यांना पिकांसाठी कर्जपुरवठा करावा.
२. सभासद शेतकऱ्यांच्या पिकांची विक्री करण्यासाठी एजंट म्हणून कार्य करावे.
३. बी-बियाणे, शेती अवजारे व जनावरांच्या खाद्याचा पुरवठा संस्थांमार्फत केला जावा.
४. शेतकऱ्यांना दैनंदिन उपभोग्य वस्तूंचा पुरवठा करावा उदा. कापड, रॉकेल, मीठ, आगपेटी इ.
५. दुग्ध उत्पादन व्यवसाय करणाऱ्या सभासदांचे दूध एकत्रित करून ते विकण्याचे केंद्र म्हणून कार्य करावे.

६. जनावरांसाठी प्राथमिक वैद्यकीय मदत पुरविण्याचे कार्य करावे. दुग्ध व्यवसायाच्या विकासासाठी वळू पालन करण्याकरिता आर्थिक मदत करावी.
७. सभासद सामुदायीकपणे उपयोग करित असलेल्या यंत्रांची निगा व दुरुस्ती करण्याचे कार्य करावे यासाठी हे कार्य करणाऱ्या केंद्राची स्थापना करावी.
८. सभासदांना शेतीशी पूरक असलेले व्यवसाय करण्यासाठी प्रोत्साहित करावे.

१९४७ मध्ये रिझर्व्ह बँकेने संपूर्ण देशात बहुद्देशीय सहकारी संस्थांची योजना राबविली जावी अशी शिफारस केली. रिझर्व्ह बँकेच्या शिफारसीमुळे देशात सर्वत्र प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचे बहुद्देशीय संस्थांमध्ये रुपांतर केले जाऊ लागले. उत्तरप्रदेश,आसाम, म्हैसूर, मुंबई या राज्यांमध्ये रुपांतर करण्यास विशेष चालना देण्यात आली. बहुद्देशीयसहकारी संस्थांनी खेडेगावात चांगले आरोग्य, चांगले राहणीमान, प्रौढ शिक्षण इत्यादि कार्ये करावीत असे रिझर्व्ह बँकेने सुचविले. संस्थांनी आपले पतपुरवठ्याचे कार्य वाढवावे. पतपुरवठ्याच्या कार्य क्षेत्रात वाढ केल्यास या संस्थांना 'व्हीलेज बँक' म्हणून संबोधता येईल. अशी शिफारस रिझर्व्ह बँकेने केली.

प्राथमिक शेतकी सहकारी संस्थांनी १९२९-३० ते १९५० या कालावधीत केलेल्या प्रगतीची माहिती तक्ता क्रं.२.३ मध्ये दर्शविली आहे. १९२९-३० मध्ये भारतात ८३०९३ एकूण प्राथमिक शेतकी सहकारी संस्था कार्य करित होत्या. या संख्येत १९४९-५० पर्यंत १३३६१६ इतकी वाढ झाली म्हणजे या कालावधीत संस्थांच्या संख्येत ६० टक्के वाढ झाली. १९२९-३० मध्ये एकूण संस्थांचे सभासद २७९२००० इतके होते. १९४९-५० मध्ये सभासद संख्येत वाढ होऊन एकूण सभासद संख्या ६५६०००० इतकी झाली. म्हणजेच या कालावधीत २.३४ टक्के इतकी वाढ झाली. एकूण संस्थांच्या संख्येतील वाढी पेक्षा सभासद संख्येत झालेल्या वाढीचे प्रमाण जास्त आहे.

१९२९-३० मध्ये संस्थांनी २०४४ लाख रुपयांचे कर्जवाटप केले. १९४९-५० मध्ये कर्जवाटपात वाढ झालेली दिसते. संस्थांनी या वर्षी ५२१४ लाख रुपयांचे कर्जवाटप केले. या कालावधीत कर्ज वाटपात अडीचपटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. कर्जवाटपातील वाढ संस्थांच्या संख्येतील वाढीपेक्षा व सभासदसंख्येतील वाढीच्या तुलनेने जास्त आहे. संस्थांनी आपल्या पतपुरवठ्यातील वाढीवर जास्त भर दिल्याचे यावरून स्पष्ट होते. १९२९-३० च्या तुलनेने १९४९-५० मध्ये येणे कर्जाचे प्रमाण जास्त दिसते आहे. थकबाकी या काळात वाढली आहे. मात्र थकबाकीतील वाढीचे प्रमाण अत्यल्प आहे. कर्जपुरवठा वाढत असताना संस्थांनी आपली वसुली वाढवली आहे ही बाब निश्चितच चांगली होती. संस्थांच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरली.

तक्ता क्र. २.३
प्राथमिक शेतकी सहकारी संस्थांची प्रगती
१९२९-३० ते १९४९-५०

वर्ष	संख्या	सभासद संख्या हजारात	कर्जवाटप लाख	येणे कर्ज लाख	थकबाकी लाख
१९२९-३०	८३०९३	२७९२	२०४४	३४२१	७२३
१९३४-३५	९३१४९	३०६४	१७०४	४१८८	१४०५
१९३९-४०	१०१५०७	३४३८	२११०	४४५४	१४१५
१९४४-४५	१२९६९८	४७६८	२६९४	४२८८	११५४
१९४९-५०	१३३६१६	६५६०	५२१४	५४३८	७४७

संदर्भ — स्टॅटीस्टिकल स्टेटमेंट टिलेटीव्ह टू दि को-ऑपरेटीव्ह मुव्हमेंट इन इंडिया

१९६०-६१ तक्ता नं. १ पान नं.४

इतर कार्ये

प्राथमिक शेती पतसंस्थांनी कर्जपुरवठ्या बरोबरच इतर कार्ये केली. संस्थांनी सभासदांना आवश्यक असलेल्या वस्तूंची विक्री केली. शेतकरी सभासदांकडून शेतमालाची खरेदी करून शेतमालाची विक्री केली. तक्ता क्र. २.४ मध्ये संस्थांनी १९३९-४० ते १९४५-४६ या कालावधीत केलेल्या या कार्याची माहिती देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. २.४
सभासदांना विक्री केलेल्या वस्तू व त्यांच्या शेतमालाची खरेदी
(आकडे कोटी रुपये)

वर्ष	सभासदांना विक्री केलेल्या वस्तूंची किंमत	खरेदी केलेल्या शेतमालाची किंमत
१९३९-४०	२.६	३.२
१९४१-४२	२.१	२.३
१९४३-४४	७.३	६.२
१९४५-४६	१७.५	११.३

संदर्भ :- Review of the Co-operative Movement in India-1939,46 TABLE NO. 2 R.B.I.
Agricultural Credit Department Bombay May 1948.

संस्थांनी १९३९-४० मध्ये २.६ कोटी रुपयांच्या वस्तूंची विक्री सभासदांना केली. १९४१-४२ मध्ये २.१ कोटी रुपयांची, १९४३-४४ मध्ये ७.३ कोटी रुपयांची १९४५-४६ मध्ये १७.५ कोटी रुपये किंमतीच्या वस्तूंची विक्री सभासदांना केली

१९४१-४२ या वर्षाचा अपवाद वगळता प्रत्येक वर्षी विक्रीत वाढ आहे. १९३९-४० या वर्षाशी तुलना करता १९४५-४६ मध्ये वस्तूंच्या विक्री किंमतीत जवळ जवळ तीनपटींनी वाढ झाली. संस्थांनी बहुउद्देशीय कार्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सभासदांना आवश्यक असणाऱ्या विविध वस्तूंचा पुरवठा करण्याबरोबरच संस्थांनी सभासदांच्या शेतमालाची खरेदी केली. व्यापारी, दलाल इत्यादि मध्यस्थांमुळे शेतमालाला योग्य भाव मिळत नव्हता. शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाला बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यासाठी व फसवणूक न करता योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी संस्थांनी स्वतः शेतमालाची शेतकरी सभासदांकडून खरेदी केली. १९३९-४० मध्ये ३.२ कोटी रुपयांचा शेतमाल खरेदी करण्यात आला. १९४१-४२ मध्ये २.३ कोटी रुपयांचा १९४३-४४ मध्ये ६.२ कोटी रुपयांचा व १९४५-४६ मध्ये ११.३ कोटी रुपयांचा शेतमाला खरेदी केला गेला. १९४१-४२ चा अपवाद वगळता शेतमाल खरेदीत वाढ होत गेली. १९३९-४० या वर्षातील खरेदीशी तुलना करता १९४५-४६ मध्ये पटींनी खरेदी वाढविण्यात आली.

कमी उत्पन्न असलेल्या सभासदांना निर्भल व दर्जेदार वस्तूंचा योग्य किंमतीत पुरवठा करणे हे सहकाराचेकच महत्वाचे तत्व अमलात आणण्याचा संस्थांनी स्वातंत्र्यापूर्व काळातही प्रयत्न केला. शेतमालाची खरेदी करून शेतकऱ्यांना योग्य उत्पन्न मिळवून देण्याचा संस्थांनी प्रयत्न केला हे संस्था सभासदांसाठी उत्तम कार्य करण्याचा प्रयत्न करित होत्या हे स्पष्ट होते.

२.३ संस्थांची १९५१ नंतरची प्रगती

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या राजकीय नेत्यांनी, सहकारी चळवळीत कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी, सहकारविषयक तज्ज्ञांनी सहकारी पतचळवळीला गती देण्याचे कार्य केले. भारतातील सहकारी चळवळीत सरकारने पुढाकार घेऊन पतचळवळ विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. शेतीचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल याबाबत सर्व क्षेत्रातील तज्ज्ञांचे व राजकीय पदाधिकारी व नेत्यांचे एकमत होते. सार्वत्रिक दारिद्र्य असलेल्या देशात शेती हाच उपजिवीका व विकासाचा आधार होता. शेतीला भांडवलाच्या समस्येने ग्रासले होते. या समस्येवर उपाय म्हणून शेतीला कर्जपुरवठा करण्याचा संस्थांचा विकास हाच महत्वाचा पर्याय होता म्हणून सर्वांनी केलेल्या प्रयत्नातून देशात प्राथमिक शेती पतसंस्थामध्ये संख्यात्मक व गुणात्मक वाढ करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. यामुळे झालेल्या प्रगतीचा आढावा पुढे घेण्यात आला आहे.

विविध समित्यांनी व तज्ज्ञांनी केलेल्या अभ्यासामुळे व केलेल्या विविध शिफारसीच्या अंमलबजावणीमुळे प्राथमिक संस्थांची योग्य दिशेने प्रगती होण्यास मदत झाली. या प्रगतीचा आढावा तक्ता क्र. २.५ मध्ये घेतला आहे.

तक्ता क्र.२.५

प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांची प्रगती

१९५०-५१ ते १९६९-७०

अ.नं.	तपशील	१९५०-५१	१९५५-५६	१९६०-६१	१९६६-६७	१९६९-७०
१	संख्या	१०४,९९८	१५९,९३९	२१२,१२९	१७८,७३५	१६२,७००
२	सभासद (हजारत)	४४०८	७७९१	१७०४१	२६७०९	२९७६६
३	भांडवल (कोटी)	७.६	१६.८	५७.८	१२८.६	१८१.१
४.	एकूण कर्जपुरवठा कोटी	२२.९	४९.६	२०२.८	३६६.५	५४०.१

संदर्भ : दि गॅझिटीअर ऑफ इंडिया, इकॉनॉमिक स्ट्रक्चर अँड अॅक्टीव्हिटीज

V III पान नं. १७०

भारतात नियोजनास प्रारंभ झाल्यापासून हरीतक्रांती पर्यंतच्या कालावधीत प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत, सभासद संख्येत, भांडवलात व एकूण कर्जपुरवठ्यात वाढ झाल्याचे तक्ता क्र.२.५ वरून स्पष्ट होते. १९५०-५१ मध्ये देशात १०४,९९८ सहकारी संस्था होत्या. १९६९-७० पर्यंत संस्थांच्या संख्येत ५५ टक्के वाढ झाली व सहकारी संस्थांची संख्या १६२,७०० इतकी झाली. मात्र असे दिसले की १९५०-५१ ते १९६०-६१ चा काळात संस्थांची संख्या दुप्पट झाली होती. वैकुंठलाल मेहता समितीने संस्था अर्थक्षम करण्यासाठी संस्थांची फेररचना करावी अशी शिफारस केली. तीन ते चार किलोमीटरच्या परिसरात तीन हजारपर्यंत लोकवस्ती असेल तर अशा भागासाठी प्रत्येकी एक संस्था असावी अशी समितीने शिफारस केली त्यामुळे प्राथमिक सहकारी संस्थांची सरकारने फेररचना केली. लहान संस्थांचे एकत्रीकरण करण्यात आले म्हणून १९५०-५१ पासून १९६०-६१ पर्यंत जवळ जवळ दुप्पट झालेली संस्थांची संख्या १९६०-६१ नंतर कमी झाली १९६९-७० मध्ये एकूण संस्थांची संख्या १६२,७०० इतकी झाली. एकत्रीकरण करून संस्थांची फेररचना केली असली तरी १९५०-५१ ते १९६९-७० या काळात जवळजवळ संस्थांच्या संख्येत ५५ टक्के वाढ झाली.

१९५०-५१ मध्ये संस्थांच्या एकूण सभासदांची संख्या ४४०८ हजार होती. १९६९-७० पर्यंत त्यात सहा पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. १९६९-७० मध्ये एकूण सभासदसंख्या २९७६६ हजार इतकी झाली. १९५०-५१ मध्ये संस्थांचेकडे ७.६ कोटी रुपयांचे भांडवल होते. १९६९-७० पर्यंत त्यात जवळजवळ २४ पट वाढ झाली. भांडवलातील वाढीचे प्रमाण लक्षणीय होते. १९६९-७० मध्ये भांडवल १८१.१ कोटी इतके झाले संस्थांनी १९५०-५१ मध्ये २२.९ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला. त्यानंतर प्रतीवर्षी कर्जपुरवठ्यात वाढ होत गेली. १९६९-७० मध्ये संस्थांनी ५४०.१ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला १९५०-५१ ते १९६९-७० या कालावधीत कर्ज पुरवठ्यात २३ पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. संस्थांच्या संख्येतील वाढ, सभासद, भांडवल व कर्जपुरवठ्यातील वाढ यावरून स्पष्ट होते की, संस्थांनी शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त मदत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१९६०-६१ मध्ये भारतातील ७५ टक्के खेड्यापर्यंत प्राथमिक सहकारी शेती पतसंस्था कार्यरत होत्या. एकूण ग्रामीण लोकसंख्येच्या २४% लोकसंख्यापर्यंत संस्थांची सेवा पोहचली होती १४.५९ कोटी रुपयांच्या ठेवी संस्थांनी जमा केल्या होत्या.

१९६२-६३ मध्ये भारतात उत्तर प्रदेश मध्ये देशात सर्वाधिक ४९६१७ संस्था कार्यरत होत्या. सर्वात कमी जम्मू आणि काश्मीर मध्ये होत्या, जम्मू-काश्मीरमध्ये ११६६ संस्था कार्यरत होत्या. केंद्र शासन असलेल्या प्रदेशातही १९२० संस्था कार्यरत होत्या.^७ देशात पंजाब, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, बिहार या चार राज्यात अनुक्रमे १९३८९, १९७९४, १७९५०, १९९५० संस्था कार्यरत होत्या.

१९७०-७१ नंतरची प्रगती

तक्ता क्र.२.६ मध्ये १९७३-७४ ते २००१-०२ या कालावधीत संस्थांचा झालेला विकास दर्शविला आहे. तक्ता क्र.२.५ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे १९६९-७० या वर्षी देशातील एकूण संस्थांची संख्या १६२७०० होती. १९७३-७४ पर्यंत या संख्येत २०२०० संस्थांची भर पडली व एकूण संख्या १९१९०० झाली. सभासदसंख्येत वाढ झाली. १९६९-७० मध्ये सभासदसंख्या २.९७ कोटी होती त्यामध्ये वाढ होऊन १९७४-७४ मध्ये ही संख्या ३.५ कोटी झाली.

संस्थांच्या संख्येत १९८४ -८५ पर्यंत वाढ होत गेली. १९७३-७४ मध्ये १९१९०० असलेली संस्थांची संख्या १९८४-८५ मध्ये १५३८०० झाली. त्यानंतर सक्षम नसलेल्या संस्थांचे एकत्रिकरण करण्यात आले. त्यामुळे एकूण संख्येत घट झाली. १९९४-८५ मध्ये संस्थांची संख्या ९१७०० झाली १९९४-९५ या कालावधीत संस्थांच्या संख्येत घट झाल्याचे दिसते. या कालावधीत ८०० संस्था कमी झाल्या. त्यामुळे एकूण संख्या ९११०० झाली. संस्थांची संख्या प्रामुख्याने एकत्रिकरणामुळे कमी झाली. अल्पशा प्रमाणात अकार्यक्षम

संख्या बंद पडल्यामुळेही संस्थेत घट झाली. राज्य सरकाराने कायदे करून संस्थांना सवलती दिल्या होत्या. सवलतीचा फायदा घेण्यासाठी संख्यात्मक वाढ झाली होती. नंतर एकत्रिकरणाच्या निर्णयामुळे संख्येत घट झाली. संस्थांच्या संख्येत १९७३-७४ ते २००१-२००२ या कालावधीत घट झाली असली तरी सभासद संख्येत वाढ झाली आहे. या वीस वर्षांच्या कालखंडात सभासदसंख्येत ३.५ कोटीपासून १०.२८ कोटीपर्यंत वाढ झाली. ही वाढ जवळजवळ तीन पट होती.

संस्थांच्या भागभांडवलामुळे त्यांचीच आर्थिक कुवत समजते. १९८४-८५ मध्ये ७७८.६६ कोटी रुपयांचे भागभांडवल संस्थांकडे होते. १९९४-९५ पर्यंत दहा वर्षांत भागभांडवलात वाढ होऊन भागभांडवल १९९७.७९ कोटी रुपये झाले. भागभांडवलात अडीच पट वाढ झाली. १९९४-९५ ते २००१-०२ या कालावधीतही भाग भांडवलात वाढ झाली.

संस्थांनी १९९४-९५ मध्ये १०७९४.७९ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला. त्या कर्जात अल्पमुदत कर्जाचा वाटा ९५१७.३२ कोटी व मध्यम मुदत कर्जाचा वाटा १२७७.३९ कोटी रुपये होता.

तक्ता क्र.२.६

भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पत संस्थांची प्रगती

(१९७३-७४ ते २००१-०२)

	१९७३-७४	१९८४-८५	१९९४-९५	२००१-०२
संस्थांची संख्या	१९१९००	१५३८००	९१७००	९११००
सभासद संख्या लाखात	३५०	६९२	९०६	१०२८
संस्थांचे भाग भांडवल कोटीत	—	७७८.६६	१९९७.७९	२४४३.३३
कर्जवाटप कोटीत				
अ. अल्पमुदत	—	—	९५१७.३२	२३५४३.६२
ब. मध्यम मुदत	—	—	१२७७.३९	५२८३.३८
एकूण			१०७९४.७९	२८८२७.००

संदर्भ: Indian co-operative Movement a Profile 2004 P.No.17

अल्पमुदत कर्जपुरवठ्यावरच भर दिला होता. एकूण कर्जपुरवठ्यात ८८ % वाटा अल्पमुदत कर्जाचा होता. २००१-०२ मध्ये संस्थांनी २३५४३.६२ कोटी रुपयांचा अल्पमुदत कर्जपुरवठा केला ५२८३.३८ कोटी रुपयांचा मध्यम मुदत कर्जाचा पुरवठा केला. अल्प व

मध्यम मिळून २८८२७.०० कोटी रुपयांचे एकूण कर्ज दिले गेले. ८२% कर्ज अल्पमुदतीचे व १८% कर्ज मध्यम मुदतीचे दिले गेले. १९९४-९५ च्या तुलनेने एकूण कर्जपुरवठ्यातील मध्यम मुदत कर्जाचा वाटा अल्पसा वाढला. संस्थांनी अल्पमुदत कर्जपुरवठ्यालाच प्राधान्य दिल्याचे स्पष्ट होते. १९९४-९५ ते २००१-०२ या कालावधीत एकूण कर्जपुरवठा अडीच पटींनी वाढला.

शेतकऱ्यांना प्रत्यक्षपणे कर्जपुरवठा करण्याचेच प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था कार्य करतात या संस्थांना जिल्हा बँका मार्फत मदत केली जाते. राज्य पातळीवर या सर्व पतचळवळीचे नेतृत्व करणाऱ्या राज्य सहकारी बँकांची या संस्थांना मदत होते. राज्य सहकारी बँक कार्यक्षम असेल तर राज्यातील एकूण पतचळवळीला जास्त मदत होते. प्राथमिक शेती पतसंस्थांना मदत केली जाते. त्यामुळे या संस्थांचा विकास होण्यास मदत झाली आहे.

शिखर सहकारी बँकांची प्रगती

देशात १९५०-५१ मध्ये शिखर बँकांची संख्या १५ होती. या बँकांच्या सभासदांची संख्या २०९३२ होती १९५०-५१ या वर्षात या बँकांनी ४२.१ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला. या बँकांचे एकूण खेळते भांडवल ३०५ कोटी रुपये इतके होते. १९५६ मध्ये भारतात विविध राज्यांची निर्मिती करण्याचा कायदा झाला व भाषावार प्रांतरचना करण्याचे निश्चित झाले त्यामुळे नवीन राज्यांची निर्मिती झाली. मात्र या काळात आजच्या महाराष्ट्राची निर्मिती झाली नाही प्रथम महाराष्ट्र व गुजरात असे महौभाषिक राज्य करण्याचे ठरले या राज्याला महाराष्ट्र व गुजरात प्रांतात विरोध झाला त्यानंतर १ मे १९६० रोजी आजच्या महाराष्ट्राची निर्मिती झाली व राज्यासाठी स्वतंत्र शिखर बँक म्हणून महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक कार्य करू लागली. भारतातील या बदललेल्या परिस्थितीमुळे देशातील राज्यपातळीवर शिखर बँका स्थापन झाल्या. देशात १९५०-५१ मध्ये एकूण १५ शिखर बँका होत्या. १९६०-६१ मध्ये एकूण देशात २१ शिखर बँका कार्य करित होत्या. त्यांच्या सभासद संख्येत व खेळत्या भांडवलात वाढ झाली. १९६०-६१ मध्ये राज्य सहकारी बँकांची सभासद संख्या ३०००० झाली. खेळत्या भांडवलात वाढ होवून खेळते भांडवल २२१६५ लाख रुपये इतके झाले. १९७०-७१ मध्ये या बँकांची संख्या २५ झाली. या बँकांची सभासद संख्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व वैयक्तिक सभासद असावे असा बदल करण्यात आला. या बदलातून सभासद संख्या घटली. या बँकांचे १९७१-७२ मध्ये ६,८५,२१ लाख रुपये इतके खेळते भांडवल होते. १९७१-७२ मध्ये या बँकांनी ७,४७,५९ लाख रुपयांचा कर्जपुरवठा केला. १९९०-९१ मध्ये या बँकांची एकूण संख्या २८ झाली. बँकांची एकूण सभासदसंख्या ६५४८१ पर्यंत वाढली. या बँकांनी १९९०-९१ मध्ये ८४६३ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. या बँकांची सतत प्रगती होत असल्याचे दिसते. २००१-०२ मध्ये

या बँकांची संख्या ३० झाली व सभासद संख्या १३३९० लाख झाली. या बँकांनी या वर्षी ३९३५५ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला. देशात सहकारी पतचळवळीची रचना तिन पातळीवर करण्याचे नियोजन झाल्यानंतर देशात शिखर पातळीवरील बँकांचा विकास होऊ लागला. भारतात भाषावार प्रांतरचना झाल्यानंतर राज्य पातळीवर सर्व देशात या बँका कार्य करू लागल्या. त्यानंतर देशात नवीन राज्यांची निर्मिती झाली व त्या राज्यामध्ये राज्य पातळीवर कार्य करणारी शिखर बँक स्थापन झाली त्यामुळे शिखर बँकांची संख्या बदलत गेली. या बँकांनी आपल्या भांडवलात व कर्जपुरवठ्यात सतत वाढ केली. शिखर बँकांच्या प्रगतीमुळे एकूण सहकारी चळवळीच्या विकासाला मदत झाली.

२.४ सहकारी पत पुरवठा चळवळीवर परिणाम करणारे घटक

इंग्रज राजवटीत सहकारी चळवळ सुरु झाली. भांडवलाची टंचाई असणाऱ्या, अशिक्षित व मागासलेल्या देशात सहकारी चळवळ विकासाचे महत्वाचे साधन ठरली. इंग्लंड, जर्मन या देशात विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था निर्माण झाल्या. या देशातील संस्थांचा आदर्श समोर ठेवून कार्य करणाऱ्या भारतात विविध प्रकारच्या संस्था निर्माण झाल्या पण सर्वाधिक विकास पतचळवळीचा झाला. सहकारी चळवळीची सुरुवात पतचळवळीने झाली व हीच चळवळ जास्त विकसित झाली. भारतात स्वातंत्र्यलढा सुरु असताना ब्रिटिशांनी संघटना करणे, एकत्र येणे यावर कडक निर्बंध घातले परंतु सहकारी पतचळवळीच्या माध्यमातून एकत्र येणाऱ्या कार्यकर्त्यांवर व संस्थांवर बंदी घातली नाही या धोरणातून सहकारी संस्थांचे महत्त्व व संस्थांची लोकांना असलेली गरज इंग्रजांनी ओळखली होती. हे स्पष्ट होते. शंभर वर्षात शेती पतपुरवठा संस्थांची संख्यात्मक वाढ झाली त्याप्रमाणे गुणात्मक वाढ झाली. ग्रामीण भागात जास्तीतजास्त लोकांपर्यंत जाण्याचा, ठेवी जमा करण्याचा, भागभांडवल वाढविण्याचा, शेतीला अल्प व मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्याचा, विविध प्रकारच्या सेवा पुरविण्याचा संस्थांनी प्रयत्न केला. वाढती थकबाकी, कर्ज वापरावरील अपुरे नियंत्रण, भ्रष्टाचार, सहकाराची तत्वे जनमागणात रुजविण्यात आलेले मर्यादित यश, अपुरा व सदोष कर्जपुरवठा, या उणिवा पतसंस्थांच्या विकासातील अडथळा ठरल्या. भारतातील प्राथमिक शेती पतसंस्थांच्या विकासावर व एकूणच सहकारी चळवळीच्या विकासावर काही घटकांचा परिणाम झाला. ते घटक पुढील प्रमाणे

भारतातील सहकारी चळवळीवर परिणाम करणाऱ्या काही महत्वाच्या घटकांचा विचार केल्यास या चळवळीच्या यशापयशाची कारणे लक्षात येतात.

१. तत्कालीन परिस्थिती

सहकारी चळवळीची सुरुवात इंग्लंडमध्ये झाली. औद्योगिक क्रांतीनंतर इंग्लंडमध्ये कामगार वर्ग उदयाला आला. भांडवलदार व कामगार असे दोन वर्ग निर्माण होऊन कामगार वर्गासमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या. आपल्या मर्यादित उत्पन्नातून स्वतःच्या गरजा भागविण्यासाठी एकत्र आले पाहिजे, व एकमेकांना साहाय्य केले पाहिजे असा विचार पुढे आला. रॉबर्ट ओवेन यांनी प्रथम कामगारांसाठी सहकारी संस्थांचा केलेला प्रयोग यशस्वी झाला. त्यानंतर १८४४ मध्ये रॉन्डेल येथे परत आधुनिक सहकारी चळवळीची सुरुवात झाली. यानंतर जगातील अनेक देशांमध्ये सहकारी चळवळीला प्रारंभ झाला. भारतातही काही वर्षांनी सहकारी चळवळीला प्रारंभ झाला. मात्र भारतातील परिस्थिती वेगळी होती. त्या काळात भारतात कामगार वर्गाचा उदय झालेला नव्हता. इंग्लंडमध्ये तयार होणारा पक्का माल भारतीय बाजारपेठेत विक्रीसाठी येत असल्यामुळे भारतातील परंपरेने वस्तू तयार करणारे व्यवसाय अडचणीत आले होते. ग्रामीण भागात वस्तू उत्पादन करणारे कलाकुसरीचे काम करणारे कारागीर बेकार झाले होते त्यांचा ताण शेतीवर पडला व शेतीमध्ये अनेक समस्या निर्माण झाल्या. सावकारी कर्ज शेतकरी घेऊ लागले. सावकारांकडून शेतकऱ्यांची फसवणूक होऊ लागली. शेतीवर आलेल्या अतिरिक्त ताणामुळे शेती तोटयात होती, अनेक समस्यांनी ग्रस्त झालेल्या शेतकऱ्यांचा कर्ज बाजारीपणा वाढता होता, त्यातून शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. शेतकरी बंड करू लागले. त्यावेळेस भारतात राज्य करणाऱ्या इंग्रजांना काहीतरी उपाययोजना करणे आवश्यक होते म्हणून सरकारने शेतकऱ्यांना अल्पशा मदत केली परंतु या व्यतिरीक्त प्रभावी उपाय योजने आवश्यक होते. इंग्रज अधिकारी व तज्ज्ञांनी शेतकऱ्यांना सावकारांच्या त्रासातून मुक्त करण्यासाठी सहकारी पतचळवळीची संकल्पना मांडून त्यासाठी सरकारी पातळीवरून उत्तेजन देण्यास सुरुवात केली त्या काळात भारतीय समाज सेवकांना सुध्दा सहकारी चळवळ योग्य असल्याचे वाटले त्यांनी सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन दिले. त्यातून एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरु झालेल्या या चळवळीला विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झाले. भारतात राजकीय स्वातंत्र्याविषयी जागरूकता वाढू लागली. त्या काळातील राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी शेतकऱ्यांचा फायदा होत असलेल्या व इंग्रज सरकारचा पाठिंबा असलेल्या या चळवळीला पाठिंबा दिला. काही कार्यकर्त्यांनी चळवळीची उभारणी करण्याचा प्रयत्न केला. भारतातील तत्कालीन परिस्थितीमुळे समतेचे तत्व असणाऱ्या पण भांडवलशाहीला पूर्णतः विरोध न करणाऱ्या सहकारी चळवळीचा भारतात विकास झाला.

ब्रिटीश राजवटीतच सहकारी चळवळीची सुरुवात झाली होती. पुढे १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले.

भारताने स्वातंत्र्यानंतर लोकशाहीचा स्विकार केला. लोकशाही ही राज्यप्रणाली व जीवनप्रणाली असल्यामुळे देशातील राज्यव्यवस्थेशिवाय इतर संस्था, संघटना, लोकशाही तत्वांचा स्विकार करणाऱ्या असणे गरजेचे होते. सहकारी चळवळ लोकशाही तत्वांवर आधारीत असल्यामुळे या चळवळीला उत्तेजन मिळाले. भारताने आर्थिक आधारावर मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला होता या अर्थप्रणालीत समाजवादी व भांडवलशाही तत्वांचे एकत्रीकरण होते. सहकारी चळवळीतही या दोन परस्परविरोधी तत्वप्रणालींचे एकत्रीकरण आहे. दोन्ही विचार प्रणालींमधील काही तत्वे सहकारात आहेत म्हणून भारत सरकारने स्विकारलेल्या या अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळ उपयुक्त होती म्हणून सरकारने या चळवळीला प्रोत्साहन दिले आर्थिक मदत केली आवश्यकता मदत केली. या सर्व बाबींचा परिणाम होऊन सहकारी पतचळवळ व इतरही क्षेत्रामध्ये सहकाराचा विकास झाला. भारतात १९९१ नंतर उदानिकरणाला प्रारंभ झाला. जागतिक अर्थव्यवस्थांशी जुळवून घेणाऱ्या या खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या आर्थिक धोरणात सहकारी चळवळीसमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मात्र या स्थितीतही ही चळवळ टिकून आहे. बदलत्या काळात चळवळीत मोठया प्रमाणावर बदल होणे अपरीहार्य आहे.

२. सावकारीबाबतचे कायदे

१९३७ नंतर भारतात सावकारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी काही कायदे करण्यात आले. त्यामुळे सावकारांच्या फसवणुकीवर सरकारला नियंत्रण ठेवता आले. सावकारांना व्यवसायासाठी सरकारी परवाना घेणे बंधनकारक झाले. सावकारांना सरकारने केलेल्या नियमानुसार कर्ज देणे, कर्जाचे हिशोब ठेवणे, व्याजदरांची नियमानुसार अंमलबजावणी करणे इत्यादि नियमांचे पालन बंधनकारक झाले. या निर्बंधांचा परिणाम सहकारी संस्थांच्या विकासावर झाला. सावकारांवरील निर्बंधामुळे सहकारी संस्थांच्या वाढीस व विकासास मदत झाली.

महाराष्ट्रात १९७५ मध्ये सावकारी नियंत्रण कायदा झाला. त्यानुसार ग्रामीण भागातील लोकांनी सावकारी कर्ज घेतले असेल व त्यांचे मासिक उत्पन्न ४०० रुपयांच्या आत असेल तर त्यांनी घेतलेले सावकारी कर्ज पूर्णपणे रद्द करण्यात आले, यामुळे सहकारी संस्थांच्या विकासाला मदत झाली.

३. सहकारी कायदयांमध्ये एकसूत्रता

सहकार हा विषय प्रांतिक सरकारकडे देण्यात आला. त्यामुळे राज्य सरकारांनी राज्यांसाठी स्वतंत्र कायदे केले या कायदयांमध्ये एकसूत्रता नव्हती त्यामुळे सहकारी संस्थांना केंद्रीय पातळीवरून मदत करण्यात अनेक अडचणी होत्या. सरकारने के. एन्. राज यांचे अध्यक्षतेखाली १९५७ मध्ये एक तज्ज्ञ समिती नेमली. देशातील सर्व राज्यातील सहकारी कायदयात एकसूत्रता आणण्यासाठी या समितीची नियुक्ती केली होती. समितीने १९५९ मध्ये

आपला अहवाल केंद्र सरकारला सादर केला. राज्य समितीने आदर्श कायदयाचे स्वरूप सुचविले होते. त्यानुसार राज्य सरकारांनी राज्यामध्ये या सूचनांमध्ये काही बदल करून कायदे केले. या कायदयांमुळे सहकारी चळवळीत देश पातळीवर एकसूत्रता आणण्याचा प्रयत्न झाला. त्यामुळे राजकीय पातळीवरून सहकारी संस्थांना योग्य मदत करणे शक्य झाले. त्यामुळे प्राथमिक पातळीवर काम करणाऱ्या सहकारी संस्थांच्या विकासाला या शिफारसीचा उपयोग झाला.

४. सरकारी भागीदारी

अखिल भारतीय पतपुरवठा समितीने सरकारने सहकारी संस्थांचे भाग भांडवल खरेदी करावे अशी सूचना केली. सरकारने भागभांडवल खरेदी केल्यास संस्थांची आर्थिक क्षमता वाढेल, लोकांचा संस्थांवरील विश्वास वाढेल ही समितीची भूमिका होती. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजना काळात सरकारने भाग भांडवल खरेदी करावे हे तत्व मान्य करण्यात आले. सरकारने भाग-भांडवलाची खरेदी केल्यामुळे सहकारी संस्थांच्या विकासाला मदत झाली.

५. सरकारची हमी

सहकारी संस्था भांडवल उभारणीसाठी कर्ज रोख्यांची विक्री करतात कर्ज रोख्यांच्या मुद्दलाची परतफेड करताना रक्कम व वार्षिक व्याजाची रक्कम जर सहकारी संस्थांनी कर्जरोखे घेणारांना दिली नाही तर ती रक्कम स्वतः देण्याची हमी सरकारने घेतली त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या भांडवल उभारणीस मदत झाली त्यामुळे संस्थांच्या एकूण वाढीला, विकासाला मदत झाली. अशी मदत प्रथम राज्य सहकारी बँकांना झाली. त्यामुळे राज्य सहकारी बँकांचा विकास झाला. या विकासाचा फायदा प्राथमिक शेती सहकारी संस्थांना झाला.

६. सहकारविषयक परीक्षण

सहकारी संस्थांच्या अभ्यासासाठी नियुक्त केलेल्या समित्यांनी संस्थामध्ये सहकारी तत्वांचे ज्ञान असलेला, सहकारी संस्थांची कार्यपध्दती व कायदयाचे ज्ञान असलेला अधिकारी व सेवक वर्ग नसल्याचे स्पष्ट केले होते. सरकारने पुढाकार घेऊन या सर्व बाबींचे ज्ञान देणारी प्रशिक्षण केंद्रे सुरु केली सहकारी पतचळवळीच्या विकासाला या मार्गदर्शनाचा फायदा झाला.

७. करविषयक सवलत

सरकारने सहकारी संस्थांच्या उत्पन्नावर प्राप्तीकर सवलती दिल्या विविध प्रकारच्या शुल्कांमध्ये सवलती दिल्या सहकारी पतचळवळीच्या विकासाला या धोरणाचा फायदा झाला.

८. विविध समित्यांच्या शिफारसी

भारतातील सहकारी पतचळीबाबत अभ्यास करून चळवळीत सुधारणा करणाऱ्यासाठी काही समित्यांनी शिफारसी केल्या. सर फेडरिक निकोलसन समिती (१८८२) , एडवर्ड ला समिती (१९०१) , मॅकलेगन समिती (१९१२), सहकार नियोजन समिती (१९४६), आखिल भारतीय पतपाहणी समिती (१९५१), वैकुंठभाई मेहता समिती (१९६०), सहकार विषयक समिती (१९६४), व्यंकटपय्या समिती (१९६६), अर्धनारीनटेश्वरन समिती (१९८७), नाबार्ड तज्ज्ञ समिती (२००१), प्रा. ए. वैद्यनाथन समिती (२००४) या समित्यांनी केलेल्या शिफारसी महत्वाच्या होत्या, त्यामुळे सहकारी चळवळीत सुधारणा करून योग्य दिशा देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

९. तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन

सहकारी पतचळवळीच्या विकासासाठी देशातील अर्थतज्ज्ञांनी बँकींगविषयक तज्ज्ञांनी सल्ला देण्याचे व मार्गदर्शन करण्याचे कार्य केले आहे सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी सरकारने तज्ज्ञा व्यक्तींच्या समित्या नेमल्या तज्ज्ञांनी केलेल्या शिफारशीचा पत चळवळीच्या विकासात महत्वाचा वाटा आहे. महात्मा गांधी, निकोलसन, एडवर्डला मॅकलेगन गोपाळ कृष्ण गोखले, ए.डी. गोरवाला धनंजयराव गाडगीळ, आर.जी. सैरय्या, वैकुंठभाई मेहता, डी.जी.कर्वे, ए.एम, खुस्त्रो वैद्यनाथन, व्यंकटपय्या या तज्ज्ञांचा व विचारवंतांचा मोठा वाटा आहे.

१०. सक्रीय कार्यकर्ते

सहकार केवळ अर्थप्रणाली नसून एक जीवनप्रणाली आहे. केवळ वैचारिक मांडणी केल्याने सहकारी चळवळ निर्माण होत नाही. विचारांची प्रत्यक्षात अंमल बजावणी करणारे, संस्थांची उभारणी करणारे कार्यकर्ते महत्वाचे असतात भारतात गोपाळ कृष्ण गोखले, महात्मा गांधी, डी.जी. कर्वे, वैकुंठभाई मेहता, धनंजयराव गाडगीळ, यांनी ही चळवळ प्रत्यक्षात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्रात विखे पाटील, रत्नाप्पा कुंभार, यशवंतराव चव्हाण, यशवंतराव मोहिते, वसंतदादा पाटील, शरद पवार या सामाजिक राजकीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या नेत्यांनी चळवळ प्रत्यक्षात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला त्यामुळे ग्रामीण भागात पतचळवळीचा विकास झाला. सहकारी संस्था लहानशा खेड्यातही निर्माण झाल्या.

११. लोकशाहीचा स्विकार

भारतात सवातंत्र्यानंतर लोकशाहीचा स्विकार करण्यात आला. भांडवलशाहीतील काही चांगले गुण व साम्यवादातील काही चांगले गुण एकत्र करून मिश्र अर्थप्रणाली निर्माण

करण्याचा प्रयत्न केला. सहकार भांडवलशाही व साम्यवाद यांचा सुवर्णमध्य असल्यामुळे भारतात या चळवळीला प्रोत्साहन मिळाले. लोकशाहीतील समता, बंधुत्व, स्वातंत्र्या ही महत्वाची तत्वे सहकारातही महत्वाची मानली जातात त्यामुळे लोकशाही शासन व जीवनप्रणालीचा सहकारी चळवळीवर चांगला परिणाम झाला. सहकारी चळवळीचा सर्वांगीण विकास झाला सहकारी चळवळीत पतचळवळ जास्त विकसित झाली. ग्रामीण भागात प्रत्येक खेड्यात शेती पतपुरवठा संस्थांचा विकास झाला.

१२. मध्यवर्ती बँकेची महत्वाची भूमिका

भारतात पतविषयक धोरण निश्चित करून एकूण पतपुरवठ्याचे नियमन व विकास करण्याचे कार्य मध्यवर्ती बँक करते. स्थापनेपासूनच मध्यवर्ती बँकेने शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी शेती पतपुरवठा संस्थांच्या विकासाचा प्रयत्न केला. मध्यवर्ती बँकेमार्फत राज्य सहकारी बँकांना कर्जपुरवठा केला जातो राज्य सरकारी बँकामार्फत मध्यवर्ती बँकांना कर्ज पुरवठा केला जातो मध्यवर्ती बँका प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांना पतपुरवठा करतात प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करण्याचे मध्यवर्ती बँका कार्य करतात या कार्यात प्राथमिक पतपुरवठा संस्था महत्वाच्या मध्यस्त आहेत. शेतीला कर्जपुरवठा करण्यासाठी १९८२ मध्ये मध्यवर्ती बँकेने नाबार्डची स्थापना केली. नाबार्ड अत्यल्प व्याजदराने राज्य सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना प्राथमिक शेती पतसंस्थांना कर्ज देण्यासाठी कर्जपुरवठा करते. या कर्जातून संस्था शेतकऱ्यांना कर्ज देतात. संस्थांच्या एकूण कर्जव्यवहारात जिल्हा बँकांनी दिलेल्या कर्जाचा वाटा सर्वाधिक असतो. पतचळवळीची मित्र, तत्वज्ञ व मार्गदर्शक महणून मध्यवर्ती बँक कार्य करते. प्राथमिक शेती पतसंस्थांच्या विकासासाठी या बँकेने सातत्याने प्रयत्न केले. या बँकेची भूमिका संस्थांच्या विकासासाठी सातत्याने उपयुक्त ठरली आहे.

१३. सरकारचे आर्थिक धोरण

भारत खेड्यांचा देश आहे. खेड्यांचा विकास म्हणजेच भारताचा विकास होय. खेड्यांचा विकास करण्यासाठी केंद्रसरकार व राज्य सरकार धोरणांची आखणी करतात. खेड्यांमध्ये शेती हेच विकासाचे महत्वाचे साधन आहे. शेती विकासासाठी प्राथमिक शेती पतसंस्थांचा विकास आवश्यक आहे. त्यामुळे सरकारने नेहमीच या संस्थांच्या विकासाला महत्व दिले. सरकारने कायदे करून संस्था स्थापण्यास व मदत केली विविध तज्ज्ञ व्यक्तींच्या समित्यामार्फत सहकारी पतचळवळीचा अभ्यास करून प्राथमिक शेती पतसंस्थांच्या प्रगतीसाठी धोरणांची आखणी केली सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलाची खरेदी केली, संस्थांच्या कर्जाची हमी घेतली, विविध सवलती दिल्या. अडचणीत आलेल्या संस्थांना मदत केली. त्यामुळे

भारतात सहकारी पतचळवळ विकसित झाली. भारतातील सहकारी पतचळवळ ही सहकारी चळवळ नसून सरकारी चळवळ आहे अशी टिका केली जाते यातून सरकारच्या सहकारी चळवळीतील भूमिकेचे महत्व स्पष्ट होते. सहकार राज्य सरकारांच्या अखत्यारीतला विषय असल्याने राज्य सरकारांनी सहकारी पतचळवळीला विशेष मदत केली आहे.

१४. बँका व संस्थांची मदत

स्टेट बँक व तिच्या शाखा, व्यापारी बँका यांचा शेती पतपुरवठ्यात महत्त्वाचा वाटा आहे या बँकांमार्फतही प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांना आर्थिक मदत केली जाते या धोरणामुळे संस्थांच्या प्रगतीला मदत झाली. राष्ट्रीय विकास महामंडळ व इतर सहकारी संस्थांची प्राथमिक शेती पतसंस्थांना मदत होत आहे.

२.५ सारांश

विदेशातील संस्थांचा आदर्श घेऊन ब्रिटिशांच्या काळात सुरु झालेल्या संस्थां आपले वेगळेपण निर्माण करून १०० वर्षांपेक्षा जास्त काळ शेतकऱ्यांची सेवा करत आहेत. भारताची लोकशाही अधिक मजबूत करण्याचे कार्य सहकारी संस्थांनी केले. भारतीय नेते, विचारवंत, कार्यकर्ते, शेतकरी, शासन, विविध संस्था यांच्या प्रयत्नातून संस्थांचे स्वरूप व कार्य बदलत गेले या संस्थांनी भारतासारख्या खंडप्राय देशात प्रत्येक खेड्यामध्ये कार्य करण्याचा, शेती, शेतकरी व अर्थ व्यवस्थेचा विकास करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला आहे. सहकारी पत संस्थांमध्ये अनेक दोष असले तरी भारतीय शेतकऱ्यांसाठी या संस्थांचे अस्तित्व अपरीहार्य आहे.

संदर्भ

1. Mathur B.S. (1986), 'Co-operation In India', Sahitya Bhavan Agra, P.No.66.
2. The Gazetteer of India (Economic Structure and Activities & Social welfare), (Vo.No.III, 1975), Government of India (Ministry of Education), P.No. 163.
3. Bedi R.D (1977), ' Theory, History and practice of Co-operation,' International Publishing House, Meerat- U.P. P.No. 227.
4. Hajela T.N. (1987), Principles and problems of Co-operation,' Shivalal Agarwala & Company, P.No. 262.
5. Mathur B.S. (1974), 'Co-operation In India', Sahitya Bhavan Agra, P.No.66.
6. The Gazetteer of India (Economic Structure and Activities & Social welfare) (Vo.No.III, 1975), Government of India (Ministry of Education), P.No. 169.
7. Co-operative at a glance, (1964), Ministry of community Development and Co-operation, Government of India, P.No. 4, 6.

प्रकरण तिसरे

महाराष्ट्रातील सहकारी शेती पतपुरवठा चळवळीची प्रगती

३.१ प्रास्ताविक

महाराष्ट्र हे भारतातील सहकारी चळवळीची प्रगती झालेले राज्य आहे. राज्यात सहकारी चळवळीची विविधांगी प्रगती झाली आहे. यामध्ये पत चळवळ महत्वाची आहे. विचारवंतांच्या व कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नातून सामान्य शेतकऱ्यांसाठी सहकारी पत चळवळ कार्य करित आहे. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होण्यापूर्वी व निर्मितीनंतर सहकारी पत चळवळीचा विकास झाला. त्यामध्ये राज्य सहकारी बँक , जिल्हा सहकारी बँक व प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचा समावेश होतो. प्रस्तुत प्रकारणात या संस्थांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन केले आहे.

३.२ महाराष्ट्राची व्युत्पत्ती

महाराष्ट्र या नावाची व्युत्पत्ती आणि अर्थ याबाबत विद्वानांच्या मध्ये एकमत नाही. विविध शिलालेखांमध्ये महाराष्ट्र या शब्दाच्या व्युत्पत्तीबाबत माहिती मिळते. 'पां. वा. काणे' यांच्या मते 'महान राष्ट्र' यावरून महाराष्ट्र या शब्दाची व्युत्पत्ती झाली आहे ^१. प्राचीन काळात दख्खनच्या मधोमध एक प्रचंड अरण्य होते. आर्यांनी हे जंगल साफ करून तेथे सर्वत्र गावे , नगरे वसवली. या महारण्याच्या ठिकाणी विस्तृत असे राष्ट्र झाल्याने त्याला महाराष्ट्र असे संबोधले जाऊ लागले. साधारणपणे इ. स. पुर्व ३०० च्या सुमारास महाराष्ट्र हे नाव पडले असावे. प्राचीन काळी देशाच्या विस्तारावरून नावे पडल्याची उदाहरणे आहेत. ही व्युत्पत्ती अधिक ग्राह्य मानली जाते.

महाराष्ट्र म्हणजे 'महंत राष्ट्र म्हणोन महाराष्ट्र' असा उल्लेख महानुभावी ग्रंथकारांच्या आचार महाभाष्यातही मिळतो.

महाराष्ट्र नावाने एका भौगोलिक प्रांताला संबोधले जात असले तरी आजचे महाराष्ट्र राज्य १ मे १९६० रोजी अस्तित्वात आले आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भाषेच्या आधारावर प्रांत रचना करण्याचा निर्णय झाला, पण फक्त मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य निर्माण झाले नाही. १ नोव्हें. १९५६ मध्ये मराठी व गुजराथी भाषिकांचे महाव्दैभाषिक राज्य अस्तित्वात आले. मराठी भाषिकांना हे राज्य मान्य नव्हते. मराठी भाषिकांची आंदोलने मुंबईसह महाराष्ट्र हे स्वतंत्र राज्य अस्तित्वात यावे यासाठी सुरु झाली. या आंदोलनांचे नेतृत्व एस्. एम्. जोशी , नानासाहेब गोरे, आचार्य अत्रे या नेत्यांनी केले. त्यावेळी महाव्दैभाषिकांचे मुख्यमंत्री असलेले यशवंतराव चव्हाण

यांनी संयुक्त महाराष्ट्राची भूमिका केंद्रीय नेतृत्वाला समजावून सांगितली व १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आले. आजच्या महाराष्ट्रात पश्चिम किनारपट्टी, कोकण, मध्य महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ असे भाग येतात. ' भारताच्या तारांगणात महाराष्ट्र हा व्याधाचा तारा आहे' हे कवी वसंत बापट यांनी केलेले वर्णन अत्यंत योग्य आहे. महाराष्ट्राने केलेली आर्थिक व सामाजिक प्रगती भारताचे भुषण आहे. महाराष्ट्रातील ' कृषी संस्कृती' हे महाराष्ट्राचे वेगळेपण आहे.

३.३ महाराष्ट्रातील सहकार

सहकारी चळवळीचा विकास हे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य आहे. 'देशातील पहिला सहकारी साखर कारखाना प्रवरानगर—लोणी जि. अहमदनगर येथे १९४९ मध्ये सुरु झाला'.^२ विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची प्रगती महाराष्ट्रात झाली आहे. महाराष्ट्र सरकारने सहकारी चळवळीच्या विकासाला प्रोत्साहन व मदत केली. त्यातून ही चळवळ गतिमान झाली. सहकारी चळवळीची वैचारिक मांडणी करून प्रत्यक्ष सहकारी संस्थांचा विकास होण्यास महाराष्ट्रातील विचारवंत व नेतृत्वाचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीला कर्तृत्ववान नेते मिळाले यामध्ये गो. कृ. गोखले, नं. चि. केळकर, वैकुंठभाई मेहता, द. गो. कर्वे, आर. जी. सरैय्या, धनंजयराव गाडगीळ, विठ्ठलराव विखे पाटील, यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, रत्नाप्पा कुंभार, तात्यासाहेब कोरे, बाळासाहेब भारदे, शरद पवार या मान्यवरांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीत प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था, प्राथमिक सहकारी बँका, नागरी पतसंस्था, नागरी सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, राज्य सहकारी बँक, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषी ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक इ. पत चळवळीतील सहकारी संस्थांचा विकास झाला. पत चळवळीशिवाय इतर सहकारी संस्थांचा विकास झाला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने सहकारी दुध संघ, सहकारी विक्रीसंस्था, मच्छिमार संस्था, सहकारी ग्राहक भांडारे, प्राथमिक सहकारी ग्राहक संस्था, महिला सहकारी संस्था, सहकारी गृहचरणा संस्था, सहकारी औद्योगिक वसाहती, जंगल कामगार सहकारी संस्था, सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सुतगिरण्या, सहकारी तेलगिरण्या, भातगिरण्या, सहकारी प्रक्रिया संस्था इ. संस्थांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील सर्व जातीधर्माच्या लोकांना, स्त्री—पुरुषांना, गरीब—श्रीमंतांना बरोबर घेऊन सहकारी चळवळीचा विकास झाला आहे. 'एकमेका सहाय्य करु, अवघे धरु सुपंथ' हे महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचे ब्रीदवाक्य आहे. सहकारांच्या तत्वांची अमलबजावणी करण्याचा व सर्वसामान्यांची उन्नती करण्याचा सहकारी चळवळीने प्रयत्न केला आहे.

महाराष्ट्रात सन २००७ मध्ये २०२१८ प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था, १८७७८ बिगरशेतीपतपुरवठा संस्था, ३४७२ ग्राहक भांडारे , २६१२७ दुग्धसंस्था (मध्यवर्ती व प्राथमिक) ९४०७ उपसा जलसिंचन संस्था, १८८५४ मजुर सहकारी संस्था कार्यरत होत्या, महाराष्ट्रात विविध प्रकारच्या २००७४० सहकारी संस्था कार्यरत होत्या.^३ महाराष्ट्रात सर्व क्षेत्रात सहकारी चळवळ विकसित करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

३.४ महाराष्ट्र राज्य निर्मितीपूर्वीची प्रगती

संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मितीच्या अगोदर महाराष्ट्रातील काही भाग व इतर राज्यातील काही भाग मिळून बॉम्बे स्टेट अस्तित्वात होते. राज्यातील सहकारी पत चळवळीचा आढावा घेताना बॉम्बे स्टेट को. ऑपरेटीव्ह बँक व १९६१ पूर्वी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची व प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती झाली या प्रगतीचा आढावा घेतला आहे.

अ) बॉम्बे स्टेट को ऑपरेटीव्ह बँक

ब्रिटिश राजवटीत महाराष्ट्राचा समावेश बॉम्बे स्टेट मध्ये होता. महाराष्ट्राशेजारी आज असलेल्या गुजरात व कर्नाटक, राज्यातील काही भाग बॉम्बे स्टेट मध्ये होता. १९५६ नंतर भारतात भाषावार प्रांतरचनेची सुरुवात झाली. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. महाराष्ट्राच्या निर्मिती अगोदर त्या भागात सहकारी चळवळीची प्रगती झाली होती.

१९११ मध्ये बॉम्बे स्टेट को—ऑप. बँकेची स्थापना झाली. ही बँक बॉम्बे स्टेटमधील शिखर सहकारी बँक होती. ब्रिटिश राजवटीत प्रशासनासाठी जिल्ह्यांची निर्मिती करण्यात आली होती. या जिल्ह्यांमध्ये जिल्हापातळीवर केंद्रीय बँका कार्य करित होत्या. गाव पातळीवर ग्रामीण भागात प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्था कार्य करित होत्या. बॉम्बे स्टेटमधील शिखर सहकारी बँकांची प्रगती तक्ता क्र. ३.१ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

१९५०—५१ मध्ये या बँकेकडे ४,८७० हजार रुपयांचे भागभांडवल होते. ३७१६ हजार रुपये राखीव व इतर निधी होता. बँकेने ८०,९०० रुपयांच्या ठेवी जमा केल्या होत्या. व बँकेचे एकूण खेळते भांडवल १०३८३६ हजार रुपये होते. यावरून स्पष्ट होते की, स्वातंत्र्यपूर्व काळातही या बँकेने चांगली प्रगती केली होती. १९५९—६० पर्यंत भाग—भांडवलात ३ पटीपर्यंत वाढ होऊन भागभांडवल १४५५८ हजार झाले. राखीव व इतर निधीतही दुपटीपर्यंत वाढ होऊन राखीव निधी ७२३६ पर्यंत वाढला. बँकेच्या ठेवीतही ७७ टक्के वाढ झाली व ठेवी १४३२५० हजार रुपये झाल्या. बँकेच्या खेळत्या भांडवलात या कालावधीत अडीच पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली व खेळते भांडवल २७१०९९ हजार रुपये इतके झाले. १९५०—५१ ते १९५९—६० या कालावधीत

तक्ता क्र. ३.१

बॉम्बे स्टेट को ऑपरेटिव्ह बँकेची प्रगती

(रुपये हजारात)

बाब	१९५०-५१	१९५५-५६	१९५७-५८	१९५९-६०
भागभांडवल	४,८७०	६,१४६	१२,५८५	१४,५५८
राखीव व इतर निधी	३,७१६	५,६०३	५,८६३	७,२३६
ठेवी	८०,९००	१,२८५९७	१,३७,५२७	१,४३,२५०
खेळते भांडवल	१,०३,८३६	१,४६,१८५	२,३५,९१४	२,७१,०९९
कर्ज पुरवठा	१,५५,०९२	१,६३,९०८	१३,१३,९९८	६,०५,५९९

संदर्भ — Co-Operative Movement in Maharashtra Important Statistics - 1963-64 P.No. 2,34

Govt. Of Maharashtra Co.Op. Department

कर्जपुरवठा मोठया प्रमाणावर करण्यात आला होता. त्या तुलनेने १९५९-६० मध्ये कमी कर्जपुरवठा झाला. मात्र १९५०-५१ च्या तुलनेने जास्त झाला.

बॉम्बे स्टेटमध्ये बॉम्बे स्टेट को-ऑप. बँक शिखर बँक म्हणून कार्य करित होती. याशिवाय विदर्भ को-ऑप. बँक व सौराष्ट्र को-ऑप. बँक यांनी सुद्धा शिखर बँक म्हणून कार्य केले.

बॉम्बे स्टेट को-ऑप. बँक महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक झाली. या बँकेत विदर्भ को-ऑप. बँकेचे विलीनीकरण झाले. सौराष्ट्र को-ऑप. बँक ज्या भागात प्रामुख्याने कार्य करत होती, तो भाग गुजरात राज्यात गेला.

ब) मध्यवर्ती सहकारी बँकांची प्रगती

सहकारी पत चळवळीत जिल्हा पातळीवर कार्य करणाऱ्या मध्यवर्ती सहकारी बँकेला महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातच महाराष्ट्रात मध्यवर्ती बँकांच्या स्थापनेला सुरुवात झाली. काही जिल्हयांमध्ये मध्यवर्ती बँका नव्हत्या. म्हणून शिखर सहकारी बँकांनीच मध्यवर्ती बँकेचे कार्य केले. १९५२ मध्ये 'स्टँडींग अँडव्हायझरी कमिटी ऑन अँग्रीकल्चरल क्रेडीट' या समितीने प्रत्येक जिल्हयात एक मध्यवर्ती बँक असावी अशी सूचना केली. १९५५ मध्ये आखिल भारतीय ग्रामीण पत पाहणी समितीने देखील या शिफारशीला दुजोरा दिला. जिल्हा पातळीवर केवळ बँक निर्माण करून चालणार नाही, तर त्या अर्थक्षम असल्या पाहिजेत म्हणून नवीन बँकांच्या निर्मितीबरोबरच अकार्यक्षम बँकांचे विलीनीकरण सुरु झाले. त्यामुळे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या कमी

झाली. बॉम्बे स्टेट मध्ये सुद्धा याचा परिणाम झाला. तक्ता क्र. ३.२ मध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात बॉम्बे स्टेट मधील जिल्हा मध्यवर्ती बँकांची स्थिती दर्शविली आहे.

१९५०-५१ मध्ये मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या ४१ होती. १९५५-५६ पर्यंत त्यात घट झाली. ४ बँका कमी झाल्या. १९५७-५८ मध्ये त्यात वाढ झाली. १९५९-६० पर्यंत परत घट झाली. अर्थक्षम होण्यासाठी बँकांचे विलीनीकरण करण्याच्या प्रक्रियेमुळे बँकांची संख्या

तक्ता क्र. ३.२
मध्यवर्ती सहकारी बँकांची प्रगती
(१९५०-१९५१ ते १९५९-१९६०)

(रुपये हजारात)

बाब	१९५०-५१	१९५५-५६	१९५७-५८	१९५९-६०
बँकांची संख्या	४१	३७	४०	३५
भागभांडवल	४२८१	१२२१५	२४४८१	४५८०६
राखीव व इतर निधी	६०२८	९२३३	१२००९	१४२६८
ठेवी	५२१४३	८४४९९	१२८८६५	२१२५२५
खेळते भांडवल	७२५४६	१३१४४३	२२८१८०	४५५४०३
कर्ज पुरवठा	७७८७५	१३४७९१	२५३६६८	७३४८४७

संदर्भ — Co-Operative Movement in Maharashtra Important Statistics - 1963-64 P.No. 6

Govt. Of Maharashtra Co.Op. Department

बदललेली आहे. संख्येत चढउतार झालेले आहेत. या दहा वर्षात बँकांच्या भागभांडवलात दहा पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. कर्ज वाटपात जवळजवळ दहा पट वाढ झाली. ही वाढ बँका सभासदांना मदत करित असल्याचे स्पष्ट करते. १९५०-५१ मध्ये ५२१४३ हजार रुपयांच्या ठेवी बँकांनी गोळा केल्या होत्या. १९५०-५१ ते १९५९-६० या कालावधीत ठेवी चार पट वाढल्या. ठेवींमध्ये वाढ झाली असली तरी ती कर्जवाटपामध्ये वाढीच्या तुलनेने कमी आहे. कर्जाची मागणी व पुरवठा वाढवीत असताना बँकांनी ठेवीमध्ये जास्त वेगाने वाढ करणे आवश्यक होते. एकूण या दहा वर्षात बँकांनी सर्वांगीण प्रगती केली आहे.

क) प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती

१९०४ चा सहकारी कायदा येण्याअगोदरच महाराष्ट्रात प्राथमिक सहकारी पतसोसायट्या निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला होता. १९०४ च्या कायदानंतर भारतात ज्या राज्यांमध्ये

वेगाने प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची वाढ झाली त्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर होते. महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीतील कार्यकर्ते, पुढारी व विचारवंत यांच्या प्रयत्नांमुळे सहकारी पत चळवळ वेगाने वाढली. १९५०-५१ मध्ये बॉम्बे स्टेटमध्ये १००१७ प्राथमिक सहकारी संस्था होत्या यावरून स्पष्ट होते की, स्वातंत्र्यपूर्व काळातच या संस्थांचा विकास होत होता. १९५०-५१ नंतर महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीपर्यंत म्हणजेच १९६० पर्यंत राज्यात झालेल्या प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांच्या विकासाबाबतची माहिती तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दर्शविली आहे.

१९५०-५१ मध्ये १००१७ संस्था होत्या. १९५५-५६ पर्यंत पाच वर्षांत सहकारी संस्थांची संख्या १२,७६३ झाली म्हणजेच त्यात २७ टक्के इतकी वाढ झाली. त्यानंतर संस्थांची संख्या प्रतिवर्षी वाढत गेली. १९५९-६० मध्ये ही संख्या १७८१६ इतकी झाली. म्हणजेच १९५०-५१ नंतर संस्थांची संख्या ७८ टक्के वाढली.

तक्ता क्र. ३.३
प्राथमिक शेतकी सहकारी संस्थांची प्रगती
(१९५०-१९५१ ते १९५९-१९६०)

(रुपये हजारात)

बाब	१९५०-५१	१९५५-५६	१९५७-५८	१९५९-६०
संस्थांची संख्या	१००१७	१२७६३	१३३८९	१७८१६
सभासद संख्या (हजारात)	४७५	७३६	९४२	१५३१
भागभांडवल	१४३८९	३३१४०	५१७५४	९११५१
राखीव व इतर निधी	—	—	२३३०६	२७७४८
ठेवी	५६०६	६२४३	७३९८	९०१४
खेळते भांडवल	७३४३०	१४७२६०	२१५८५८	४१०७२७
कर्ज वाटप	५३८८१	९७१६५	१५७९८९	२९३६८४

संदर्भ : Co - operative Movement in Maharashtra Important statistics 1963 - 64 P. No. 8 statment No. A - 3 - 1

संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली त्याप्रमाणे सभासद संख्येतही वाढ झाली. १९५०-५१ मध्ये ४७५ हजार सभासद होते. १९५५-५६ पर्यंत त्यात ५५ टक्के वाढ झाली व सभासद संख्या ७३६

हजार इतकी झाली. १९५९-६० मध्ये सभासद संख्या १५३१ हजार झाली. म्हणजेच १९५०-५१ ते १९५९-६० या कालावधीत सभासद संख्येत तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली.

१९५०-५१ मध्ये असलेल्या भाग भांडवलात दहा वर्षात सहा पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. राखीव व इतर निधीतही वाढ झाली आहे. संस्थांनी १९५०-५१ मध्ये ५६०६ हजार रूपयांच्या ठेवी जमा केल्या होत्या. त्यात ६१ टक्के वाढ झाली. भाग भांडवलातील वाढीच्या तुलनेने ठेवींमध्ये कमी प्रमाणात वाढ झाली आहे. खेळत्या भांडवलात साडेपाच पट वाढ झाली आहे. संस्थांनी १९५०-५१ मध्ये ५३८८१ हजार रूपयांचे कर्ज वाटप केले त्यानंतर सातत्याने कर्ज वाटपात वाढ होत गेली. १९५९-६० मध्ये संस्थांनी २९३६८४ हजार रूपयांचे कर्ज वाटप केले म्हणजेच दहा वर्षांच्या काळात कर्जवाटपात साडेपाच पट वाढ झाली. संस्थांनी कर्जवाटपात केलेली वाढ महत्त्वपूर्ण आहे त्यामुळे भाग भांडवलात वाढ झाली. सभासद संख्येतही चांगली वाढ झाल्यामुळे सहकारी पत चळवळ जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत जाण्याचा व सभासदांना मदत करण्याचा प्रयत्न संस्थांनी केला असल्याचे स्पष्ट होते.

महाराष्ट्र प्रथम पासुनच वैचारिक दृष्ट्या प्रगत होता. महात्मा फुले यांच्या सारख्या महान समाज सुधारकांच्यामुळे लोकांचा दृष्टीकोन पुरोगामी होता. सावकारशाही विरुद्ध १९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी बंड केले त्यामुळे पतसंस्थांच्या निर्मितीला सुरुवात झाली. समाज सुधारक व विचारवंतांमुळे आणि कर्तृत्ववान नेतृत्वांमुळे महाराष्ट्रात स्वातंत्र्य पूर्व काळातच सहकारी पत चळवळीची प्रगती झाली. संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मिती नंतर त्याला अधिक गती आली.

३.५ महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतरची प्रगती

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाली आणि यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले त्यांनी सहकारी पत चळवळीला मदत केली त्यानंतर वसंतदादा पाटील, शरद पवार या सहकारी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी राज्याचे नेतृत्व केले व सहकाराचा विकास केला. तसेच एस्. एम्. जोशी, प्र. के. अत्रे, ना. ग. गोरे अशा नेत्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनाचे नेतृत्व केले होते. त्यांची विचार सरणी समाजवादी होती. त्यामुळे विरोधी पक्षात कार्यकरणाऱ्या नेत्यांचाही सहकारी चळवळीच्या प्रगतीत मोठा वाटा होता. राजकारणापासून, धर्मापासून ही चळवळ अलिप्त असावी. या सहकारातील तत्वांच्या अंमलबजावणीवर या नेत्यांनी भर दिला. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा आढावा घेताना राज्य सहकारी बँक, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, भूविकास बँका व प्राथमिक शेती पतसंस्थांच्या प्रगतीचा आढावा घेतला आहे.

भारतात १९५६ मध्ये भाषावर प्रांतरचना करण्यात आली व भाषेच्या आधारावर देशात राज्यांची निर्मिती करण्यात आली. मराठी भाषिक व गुजराती भाषिकांचे मुंबई सह महाद्वैभाषिक राज्य निर्माण करण्यात आले त्याला महाराष्ट्रातील जनतेने विरोध केला. त्यासाठी आंदोलने झाली त्यातून मुंबईसह मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र राज्य झाले या राज्यातील पत चळवळीचा आढावा घेतला आहे.

अ) महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक

महाराष्ट्रात १९६१ पासून बॉम्बे स्टेट को ऑप बँक व विदर्भ को —ऑपरेटिव्ह बँक यांचे विलीनीकरण होऊन महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक अस्तित्वात आली. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी बँकांची शिखर बँक म्हणून राज्य सहकारी बँक कार्य करते. महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हा सहकारी बँकांना पतपुरवठा करणारी ही बँक आहे. शेतमालावरील प्रक्रिया संस्था तसेच शेती पतपुरवठा करणाऱ्या जिल्हा मध्यवर्ती बँकांना बँकिंग विषयक मार्गदर्शन करणे, राज्य पातळीवर सहकारी पत चळवळीचे धोरण ठरविण्याचे कार्य करणे इ. कार्ये ही बँक करते. बँकेची मुख्य शाखा वाशी—नवी मुंबई येथे आहे. औरंगाबाद, नागपूर, नाशिक, पुणे येथे प्रादेशिक कार्यालये आहेत या शिवाय राज्यात आठ ठिकाणी विभागीय कार्यालये आहेत.

महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँका बँकेच्या सभासद आहेत राज्यातील 'अ' वर्गातील सहकारी सोसायट्या व प्रक्रिया संस्था भाग खरेदी करून सभासद होऊ शकतात.

बँक सहकारी बँकांना कर्ज पुरवठा करताना सहकारी पत चळवळ योग्य दिशेने व दर्जाने कार्यरत रहावी म्हणून कार्य करते. बँकेमार्फत नागपूर येथे सहकार प्रशिक्षण महाविद्यालय चालविले जाते या महाविद्यालयात सहकारी संस्थांच्या कार्याविषयी मार्गदर्शन केले जाते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीच्या विकासाला मदत झाली आहे.

सहकारी बँकांना कर्ज देताना बँक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व भूविकास बँकांना मोठ्या प्रमाणावर कर्ज देते. बँक ठेवी स्वीकारते या स्वभांडवलातून व नाबार्डकडून मिळालेल्या कर्जातून कर्ज देते. नाबार्ड सवलतीच्या दराने राज्य सहकारी बँकांना कर्ज पुरवठा करते. बँक १ ते १.५ टक्का जास्त व्याज घेऊन जिल्हा बँकांना व भूविकास बँकांना कर्ज देते. कर्जपुरवठ्याची मध्यस्थ म्हणून बँक कार्य करते. सर्वाधिक कर्जपुरवठा नाबार्डच्या मदतीतूनच होतो. राज्य सरकार शेती विकासासाठी असलेल्या योजनांची आखणी करते सरकारच्या हमीवर बँक इतर संस्थांना मदत करते.

१) बँकेची प्रगती

१९५९-६० मध्ये बॉम्बे स्टेट को ऑप बँकेचे भागभांडवल १ कोटी ४५ लाख ८ हजार रू. होते. १९६१ मध्ये विलीनीकरणानंतर वाढ होऊन भागभांडवल ३ कोटी २६ लाख रूपये झाले. राखीव व इतर निधीत वाढ झाली. खेळत्या भांडवलात वाढ झाली खेळते भांडवल २७ कोटीवरून ५२.५४ कोटी पर्यंत वाढले. विलीनीकरणानंतर बँकेचे एकूण सर्व व्यवहार वाढले. सरकारने भांडवल व इतर बाबतीत मदत केली.

१९६१ मध्ये मुख्यालयासह बँकेच्या एकूण २० शाखा महाराष्ट्रात कार्य करीत होत्या. त्यामध्ये १९७१ मध्ये अधिक ४ शाखांची भर पडली. १९८१ पर्यंत वेगाने शाखांची संख्या वाढली १९७१ ते १९८१ या दशकात २० शाखांची भर पडली. त्यात १९८१ ते २००० पर्यंत ८ शाखांची भर पडली. २००६ मध्ये महाराष्ट्रात ५३ शाखा कार्यरत होत्या. तक्ता क्र. ३.४ मध्ये बँकेच्या विविध बाबींची माहिती दर्शविण्यात आली आहे. १९६१ मध्ये बँकेचे सभासद ११००० होते. २००० पर्यंत या संख्येत तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली सभासदांची संख्या ३५ हजार झाली. २००७ मध्ये बँकेचे एकूण सभासद ६१ हजार होते. सभासद संख्येत सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसते.

बँकेचे भाग भांडवल १९६१ मध्ये ३.२६ कोटी रूपये होते त्यात १९७१ पर्यंत ८.२६ कोटी पर्यंत वाढ झाली. १९८१ पर्यंत ११०.३ कोटी पर्यंत तर २००० पर्यंत ७९४.४ कोटी रूपयांपर्यंत वाढ झाली १९६१ ते २००० या कालावधीत बँकेच्या भाग भांडवलात २४ पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. २००७ पर्यंत २६५.३५ कोटी इतके भाग भांडवल झाले. भाग भांडवलातील वाढ बँकेच्या आर्थिक स्थितीतील प्रगती दर्शविते. राज्य सहकारी बँकेच्या भाग भांडवलात शासनाचा सुरुवातीला महत्त्वाचा वाटा होता. नंतर बँकेने स्वभांडवलाचा विकास केला.

राज्य सहकारी बँकेने ठेवी विकास करण्याचा प्रयत्न केला अगोदर बॉम्बे स्टेट बँक ठेवी स्वीकारत होती ती पद्धत पुढे सुरू ठेवण्यात आली. १९६१ मध्ये बँकेकडे २१.५३ कोटी रूपयांच्या ठेवी होत्या बँकेने पहिल्या दहा वर्षातच ठेवींमध्ये चौपटीपेक्षा जास्त वाढ केली २००० पर्यंत ८०९९.८० कोटी इतक्या ठेवी झाल्या २००७ पर्यंत त्यात अधिक भर पडून १४०७३.९१ कोटी रूपयांच्या ठेवी बँकेकडे जमा झाल्या १९६१ मध्ये बँकेकडे ५२.५४ कोटी रूपयांचे खेळते भांडवल होते. १९७१ पर्यंत चार पटीपेक्षा जास्त खेळत्या भांडवलात वाढ झाली. १९७१ ते १९८१ या काळात जवळजवळ तीनपट भांडवलात वाढ झाली. २००७ मध्ये बँकेने तीन पट भांडवलात वाढ झाली. २००७ मध्ये बँकेने एकूण खेळते भांडवल २१०८१.७९ कोटी रूपये होते. खेळत्या भांडवलातील वाढ बँकेच्या प्रगतीचे लक्षण आहे.

तक्ता क्र. ३.४

महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेचे सभासद भांडवल व कर्जवाटप

(सभासद संख्या— हजारात व रुपये लाखात)

बाब	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२०००	२००६	२००७
शाखांची संख्या (मुख्यालयासह)	२०	२४	४४	४३	५२	५३	५३
सभासद संख्या	११	१६	१६	२६	३५	५५	६१
भाग—भांडवल	३२६	८२६	११०३	२८१६	७९४४	२२४८०	२६५३५
पैकी शासनाचे	११८	२०३	२००	—	—	०.०१	—
स्वनिधी	४२५	१८८५	८२५४	२८९२२	८३४३८	२३१७०२	२७९२७९
ठेवी	२१५३	९३३२	४२९९४	२०९३६२	८०९९८०	१३६३५४२	१४०७३९१
खेळते भांडवल	५२५४	१८७४१	५४४८३	३१०१२५	११४४४३९	१८७४१९१	२१०८१७९
गुंतवणुक	—	—	—	४८८६३	२९९२९२	८१२१०८	६७८५६४
वर्षातील कर्ज वाटप	७७८५	३३२३३	१२५१०४	२१३०६०	१३१९६०३	७५१४६२	८८६१३७
वर्षातील कर्ज वाटपापैकी अल्पमुदत	—	३१४७६	१२३८०७	१८५५५०	१२५२०३५	६४९०३७	८१२८७१
अल्पमुदतपैकी हंगामी शेतीसाठी	—	८०१३	१०९१५	३८६४३	१२१९४६	१५७२२५	३०१३६५
मध्यम मुदत	—	१७५७	१२९६	२७४६६	६७५६८	१०२४२८	७३३१६
येणे कर्ज (एकूण)	३७४२	१४१९०	३१०७६	२१७३१४	६७४००४	७६३४२९	१००१०३८
थकबाकी	८४	२०७	२२४६	६१७१	४४६५२	१४७१६५	१२४३४१
थकबाकीचेयेणे कर्जाशी शे. प्रमाण	२.२४	१.४६	७.२३	२.८३	६.६२	१९.२८	१२.४२
वर्षातील नफा — तोटा	२०	१००	१६२	६८६	५७३	१५०	५१४५

टीप : ज्या ठिकाणी — रेष मारली आहे ती आकडेवाडी उपलब्ध नाही.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात, २००७ पृ. क्र. ८.

१९९१ नंतर बँकेने विविध बाबींमध्ये गुंतवणूक करण्यास सुरूवात केली. २००६ मध्ये ८१२१.०६ कोटी पर्यंत गुंतवणूकीत वाढ झाली. नंतर गुंतवणूकीत घट होऊन गुंतवणूक ६७८५.६४ कोटी रूपये झाली.

२) कर्जव्यवहार

१९६१ मध्ये बँकेने ७७.८५ कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप केले. कर्जवाटपात प्रतिवर्षी वाढ होत गेली तक्ता क्र. ३.४ वरून स्पष्ट होते की १९९१ पर्यंत २७ पटीपेक्षा जास्त वाढ कर्जवाटपात झाली. १९९१ मध्ये २१३०.६० कोटी रूपयांच्या कर्जाचे वाटप करण्यात आले.

२००७ मध्ये ८८६१.३७ कोटी रूपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले. बँकेने सर्वात जास्त कर्जपुरवठा अल्पमुदत कर्जाचा केला आहे. १९७१ मध्ये ३१४.७६ कोटी रूपयांचे क. अल्पमुदत कर्ज दिले. १९९१ पर्यंत त्यात जवळजवळ सहापट वाढ झाली. अल्पमुदत कर्जापैकी १९७१ मध्ये ८०.१३ कोटी रूपये हंगामी शेतीसाठी कर्ज दिले. १९९१ मध्ये ३८६.४३ कोटी कर्ज दिले या कालावधीत शेतीसाठीच्या हंगामी कर्जातही जवळजवळ पाच पट वाढ झाली व कर्ज पुरवण्यात सातत्याने वाढ झाली. २००७ मध्ये एकूण अल्पमुदत कर्ज ८१२८.७१ कोटी रूपयांचे त्यातील हंगामी शेतीसाठी ३०१३.६५ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले.

मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा राज्य सहकारी बँकेकडून केला जातो. १९७१ मध्ये १७.५७ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले अल्पमुदत कर्जाशी तुलना करता मध्यम मुदत कर्जाचे प्रमाण अल्प आहे. पण मध्यम मुदत कर्जातही सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसते. १९९१ पर्यंत हे कर्ज १५ पटीपेक्षा जास्त वाढले. २००७ मध्ये ७३३.१६ कोटी रूपयांचा मध्यम मुदत कर्ज पुरवठा करण्यात आला. शेतीत यंत्राची खरेदी पाणी पुरवठ्यासाठी विहिर खोदणे, पाईपलाईन टाकणे अशा अनेक कारणांसाठी हा कर्जपुरवठा केला गेला.

बँकांची थकबाकी व येणे कर्ज यांच्या प्रमाणावरून स्पष्ट होते की, बँकांनी वसुलीला महत्त्व दिले आहे. त्यात त्यांना चांगले यश आले आहे.

१९६१ मध्ये थकबाकीचे येणे कर्जाशी शेकडा प्रमाण २.२४ टक्के होते. हे प्रमाण १९९१ मध्ये ६.६२ होते थकबाकीत वाढ होत असल्यामुळे हे प्रमाण वाढले आहे. १९६१ ते १९९१ या कालावधीत येणे कर्जात ५८ टक्के वाढ झाली तर थकबाकीत ७३ टक्के वाढ झाली. थकबाकी इतर सहकारी संस्थांच्या तुलनेने कमी असली तर वसुलीवर जास्त भर देणे बँकेच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर राज्य सहकारी बँकेने शाखंचा विस्तार केला. बँकेने सभासद संख्येत वाढ केली. ठेवींमध्ये वाढ केली तसेच बँकेचे भाग भांडवल वाढले. बँकेने आपला कर्ज पुरवठा वाढविला. अल्पकालीन कर्जपुरवठ्यात वेगाने वाढ केली. १९६१ मध्ये बँकेला २० लाख

रूपयांचा नफा झाला होता. १९९१ मध्ये त्यात ३४ पट वाढ होऊन नफा ६.८६ कोटी इतका झाला. २००७ मध्ये बँकेला ५१.४५ कोटी रु. नफा मिळाला. हा वाढलेला पण बँकेच्या प्रगतीचे लक्षण आहे. पण बँकेचे मध्यम मुदत कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण कमी आहे. बँक नाबार्डकडून कर्ज घेते व कमीशनवर जिल्हा बँका, भूविकास बँका यांना देते. केवळ कमिशन एजंट म्हणून कार्य करते ही स्थिती बँकेची स्वबळावर विशेष प्रगती झाली नाही हे दर्शविते. बँकेने भांडवलाचा विकास करणे आवश्यक आहे. कमिशन एजंट म्हणून काम करताना कर्जाचा व्याजदर वाढतो ही चिंतेची बाब आहे. भारतातील इतर राज्य सहकारी बँकांशी तुलना करता या बँकेची स्थिती ठीक आहे.

ब) भूविकास बँकेची प्रगती

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर भूविकास बँकांची प्रगती वेगाने झाली. १९८२ मध्ये नाबार्डची स्थापना झाली नंतर या बँकांनी कृषी विकासाबरोबर ग्रामीण विकासाच्या इतर योजनांसाठी मदत करावी. या अपेक्षेतून भूविकास बँकाचे स्वरूप व नाव बदलण्यात आले. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषी, ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँकेत या बँकेचे १९८९ मध्ये रूपांतर झाले. या बँकेने १९६१ नंतर केलेल्या प्रगतीची माहिती तक्ता क्र. ३.५ मध्ये दर्शविली आहे.

१) भांडवल

१९६१ मध्ये भूविकास बँकेचे भाग भांडवल ५१ लाख रूपये होते. त्यापैकी शासनाचे भाग भांडवल २० लाख रूपयांचे होते. शासनाने भांडवल उभरणीत सहभाग घेऊन बँकेला मदत केली. १९७१ पर्यंत १० वर्षात बँकेचे भाग भांडवल ८.८७ कोटी रूपये झाले. भाग भांडवलात जवळजवळ ४४ पट वाढ झाली. शासनाने गुंतविलेले भांडवल साडेपाच पट वाढले. शासकीय भांडवलापेक्षा इतर मार्गांनी वाढविलेले भाग भांडवल जास्त होते. १९७१ नंतर २००१ पर्यंत भाग भांडवलात दहा पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. व २००१ मध्ये भाग भांडवल ८९.९३ कोटी रूपये झाले. शासकीय भाग भांडवल या काळात जवळजवळ साडेचार पट वाढून ४९३ कोटी झाले. शासकीय भांडवलापेक्षा इतर मार्गांनी भांडवलात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. १९६१ मध्ये बँकेकडे स्वनिधी ५३ लाख रूपये होता. २००१ मध्ये हा निधी ७१६.५३ कोटी रूपये इतका होता स्वनिधीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. १९६१ मध्ये बँकेकडे ७.४६ कोटी रूपये खेळते भांडवल होते. २००१ मध्ये १३६३.६८ कोटी रूपये खेळते भांडवल होते. ४० वर्षात खेळते भांडवल जवळ जवळ १८२ पटींनी वाढले ही वाढ बँकेच्या प्रगतीतील महत्त्वाचा टप्पा दर्शविते. २००७ मध्ये अधिक वाढ होऊन १६३७.९९ कोटी रूपये खेळते भांडवल झाले.

तक्ता क्र. ३.५
महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक मर्यादित
 (सभासद, भांडवल, कर्जवाटप, थकबाकी, नफातोटा)

(रुपये लाखात)

बाब	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२००७
सभासद	८	५५	७२४	१०२१	११८०	८२७
भाग भांडवल	५१	८८७	३२६४	५४३६	८९९३	४४७१
शासनाचे भाग भांडवल	२०	११०	६०३	४९३	४९३	४९३
स्वनिधी	५३	१०५१	४६३१	१९१०९	७१६५३	४४१४४
एकूण कर्ज	६३८	१४५११	२०५००	६१२९३	१०५६९४	११०८४३
खेळते भांडवल	७४६	१५७५२	३२६५०	८३७१०	१३६३६३	१६३७९९
कर्जवाटप	२१५	१८८०	५४१७	१२४३८	—	—
कर्ज वसुली	४४	७४५	२६५२	७३६९	९६६४	५०२३८
येणे कर्ज	५७६	११५५६	२३००३	६०५५०	८४२२१	१३०२८०
थकबाकी	२३	६८६	३२७१	७१२४	२३६३५	१०८९०५
थकबाकीचे येणे कर्जाशी प्रमाण	४ %	६ %	१४ %	१२ %	२८ %	८४ %
नफा	१	५७	६५	८९०	—	—
तोटा	—	—	—	—	—८७३७	—१८८९६

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००७ पृ. क्र. १०.

२) कर्जवाटप

बँकेने १९६१ मध्ये २.१५ कोटी रूपयांचे कर्जवाटप केले. १९७१ मध्ये १८.८० कोटी रूपयांचे १९८१ मध्ये ५४.१७ कोटी १९९१ मध्ये १२४.३८ कोटी इतक्या रूपयांचे कर्जवाटप केले. कर्ज वाटपात सातत्याने वाढ होत गेली विविध नवीन योजनांतर्गत विविध प्रकल्पांना

कर्जपुरवठा केला जात असल्याने कर्ज पुरवठा १९६१ नंतर १९९१ पर्यंत जवळजवळ ७२ पटीने वाढला. महाराष्ट्रातील मध्यम मुदत कर्जातील ही वाढ शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये यंत्राची खरेदी, जलसिंचन सुविधांची निर्मिती व इतर अनेक प्रकारच्या दिर्घकालीन स्वरूपाच्या सुधारणा करण्यात उपयुक्त ठरली.

१९६१ मध्ये बँकांची थकबाकी रूपये तेवीस लाख होती. कर्जवाटपात वाढ होत गेली तशी थकबाकीतही वाढ होत गेली. १९६१ ते १९९१ या कालावधीत कर्जवाटप ५७ पटींनी वाढले तेव्हा थकबाकीत ३०० पटींपेक्षा जास्त वाढ झाली. १९६१ नंतर प्रत्येक दशकात थकबाकीचे प्रमाण कर्जाच्या तुलनेत वेगाने वाढले आहे वाढत्या थकबाकी येणे कर्जाशी प्रमाण ४ टक्के होते. ते प्रमाण १९७१ मध्ये ६ टक्के झाले. १९८१ मध्ये हे प्रमाण १४ टक्के झाले. २००१ मध्ये २० वर्षात हे प्रमाण दुप्पट वाढले. एकूण येणे कर्जातील थकबाकीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी योग्य उपाययोजना करण्यात बँकांना यश येत नसल्याचे स्पष्ट होत आहे. महाराष्ट्रात सातत्याने पडणारा दुष्काळ, शेतकऱ्यांची मनोवृत्ती व शेतमालाला मिळणारा अयोग्य भाव, कर्जाचा अयोग्य वापर इ. कारणांमुळे थकबाकीची समस्या वाढत आहे.

बँकेला १९६१ मध्ये १ लाख रूपयांचा नफा झाला. १९७१ पर्यंत त्यात ५७ पट वाढ झाली. १९८१ मध्ये नफा ६५ लाख होता हा नफा १९७१ च्या तुलनेने ८ लाख रूपये वाढला. १९८१ ते १९९१ या दशकात नफ्यात वेगाने वाढ झाली. नफ्यात जवळजवळ १३ पटीपेक्षा जास्त वाढ होऊन नफा ८.९० कोटी रूपये झाला. १९६१, १९७१, १९८१, १९९१ या वर्षांमध्ये बँकेला नफा झाला. हे बँकेच्या प्रगतीचे लक्षण आहे. पण होणारा नफा कमी आहे कर्ज पुरवठा १९६१ ते १९९१ या काळात ५७ पटींनी वाढला. नफा मात्र १३ पटींनीच वाढला. २००१ मध्ये बँकेला ८७.३७ कोटी रूपयांचा तोटा झाला. हा तोटा २००७ मध्ये १८८.९६ कोटी झाला. त्यामुळे तोटयात वाढ झाली. १९९१ ते २००१ या काळात तीन पटीपेक्षा जास्त थकबाकी वाढली. थकबाकीचे येणे कर्जाशी असलेले प्रमाण वाढले व परिणामी तोटा झाला. बँकेची प्रगती योग्य दिशेने होत नाही हे यातून स्पष्ट होते. २००७ मध्ये या स्थितीत वाढ झाली व तोटयाचे प्रमाण १८८.९६ कोटी रूपयांपर्यंत वाढले.

क) जिल्हा मध्यवर्ती बँका

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर प्रत्येक जिल्हयात एक बँक या धोरणानुसार जिल्हा बँकांची रचना करण्यात आली. त्यानुसार १९६१ मध्ये प्रथम ३५ जिल्हा बँका होत्या या बँकांच्या संख्येत बदल होऊन २००७ मध्ये महाराष्ट्रात एकूण ३१ बँका कार्यरत होत्या. या बँकांचे सभासद, ठेवी, भांडवल इत्यादी बाबतची माहिती तक्ता क्र. ३.६ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. तक्ता क्र. २.७

मध्ये बँकांनी केलेले कर्जवाटप, कर्जाचे स्वरूप, बँकांची वसुली व थकबाकी बँकांचा नफातोटा इ. बाबतच्या माहितीचा समावेश आहे.

१) शाखा विस्तार

महाराष्ट्रात १९७१ मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या ८६७ शाखा कार्यरत होत्या. या बँकांनी ग्रामीण भागात शाखा विस्तारावर भर दिला. १९८१ पर्यंत १० वर्षांत ८३६ नवीन शाखा उघडण्यात आल्या. त्यामुळे १९८१ मध्ये शाखांची संख्या जवळजवळ दुप्पट झाली. १९८१ तसेच १९९१ मध्ये असलेल्या शाखांमध्ये ८४ टक्के नवीन शाखांची भर पडली. १९७१ मध्ये ८६७ शाखा होत्या. २००७ पर्यंत शाखांची एकूण संख्या ३६४६ झाली. १९६१ ते २००७ या कालावधीत नव्याने २७७९ शाखा उघडण्यात आल्या. शाखा विस्तारात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी लक्षणीय प्रगती केली.

सहकारी संस्था व व्यक्ती जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे सभासद होऊ शकतात. १९६१ मध्ये महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या सभासदांची संख्या ५७ हजार होती. त्यापैकी २२ हजार सहकारी संस्था बँकेच्या सभासद होत्या. ३५ हजार वैयक्तिक सभासद होते. राज्यातील सहकारी धोरणात झालेल्या बदलानुसार वैयक्तिक सभासद करून घेणे बंद केले. २००६ मध्ये वैयक्तिक सभासद संख्या २० हजार होती. सहकारी संस्थांची सभासद संख्या प्रतिवर्षी वाढत गेली. २००१ मध्ये ८५ हजार सहकारी संस्था बँकेच्या सभासद झाल्या होत्या. २००७ मध्ये ही संख्या ९८ हजार झाली. व वैयक्तिक सभासद संख्या ३३ हजार पर्यंत वाढली. सभासद संख्येतील वाढीबरोबरच बँकांनी सर्वांगीण प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२) भांडवल

राज्यातील जिल्हा बँकांचे भाग भांडवल १९६१ मध्ये ६.५३ कोटी रूपयांचे होते. १९७१ मध्ये त्यामध्ये १८.६२ कोटी रूपयांची भर पडली व एकूण भाग भांडवल २५.१५ कोटी रूपये झाले. नवीन पडलेली भर मुळ भांडवलाच्या जवळजवळ तीन पट होती. १० वर्षांतच बँकांनी भाग भांडवल वाढविण्याचा चांगला प्रयत्न केला. १९८१ मध्ये ४५.६३ कोटी रूपये इतके भाग भांडवल झाले. सातत्याने भाग भांडवलात वाढ होत गेली. २००१ मध्ये ६८३.१५ कोटी रूपयांचे भाग भांडवल सर्व जिल्हा बँकांचे होते. १९६१ ते २००१ या काळात शंभरपट भाग भांडवल वाढले. २००७ मध्ये एकूण भाग भांडवल ११८४.४१ रू. होते. यावरून स्पष्ट होते की, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे भाग भांडवल वेगाने वाढत आहे.

भाग भांडवलात सुरूवातीला शासनाने केलेल्या गुंतवणूकीला महत्त्व होते. जिल्हा बँकांनी प्रगती करून स्वतःच्या भांडवलाची उभारणी करावी. शासनावर अवलंबून राहू नये असे धोरण आखले गेले. १९६१ मध्ये शासनाने १.९९ कोटी रूपयांचे भाग भांडवल खरेदी केले. एकूण भाग

भांडवलात शासनाचा वाटा तीस टक्के होता. २००१ मध्ये शासकीय भाग भांडवलाचे महत्त्व कमी होत गेले हीच अपेक्षा जिल्हा बँकांकडून होती ती पूर्ण करण्यात या बँकांना यश आले.

तक्ता क्र ३.६
महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे सभासद, ठेवी व भांडवल
 (सभासद संख्या — हजारात रुपये लाखात)

बाब	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२००६	२००७
बँक संख्या	३५	३५	२६	३०	३०	३१	३१
शाखा संख्या (मुख्यालयासह)	—	८६७	१७०३	३१४७	३७१८	३६८९	३६४६
सभासद (एकूण)	५७	५५	६२	८४	१४४	११६	१३१
सभासद सहकारी संस्था	२२	३०	३६	६०	८५	९६	९८
वैयक्तिक सभासद	३५	२५	२६	२४	२९	२०	३३
भाग भांडवल	६५३	२५१५	४५६३	१८८९६	६८३१५	१०८१९१	११८४४१
शासकीय भांडवल	१९९	६९९	८०६	७७४	७८५	४५८	५४८
स्वनिधी	८२०	३४७४	१०२०६	३७५८७	२४०९९९	५८०९७०	६३२२२१
ठेवी	२६४७	११३२३	५८८१४	३१९९४०	१७८६२८५	२६४०२३०	२७६५७२५
खेळते भांडवल	६०९३	२३६३७	८३५२६	४८३४९२	२४२७८४२	३६८६३८७	४०७०१७७

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात—२००७ पृ.क्र. ९

तक्ता क्र ३.७
महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाचे कर्जवाटप व थकबाकी

(रुपये लाखात)

बाब	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२००६	२००७
वर्षातील कर्ज वाटप	५१२५	१२०८४	२७८७०	११९१९६	२०२०८३०	१३९३४४९	१५६५६०६
एकूण कर्जापैकी हंगामी शेती कर्ज	—	९५३१	१९६९२	५६३५९	६९५४६१	३९१४२५	५५१११२
येणे कर्ज	४३६१	१७८४६	४९४२७	३०७८३६	१३५८९०६	१९२५१०२	२२२५१५८
वसुली	—	८८४२	२१८४३	११०७१२	५०५३३४	३८७४१४	५०१००६
थकबाकी	४६०	४४५२	१४४५२	५६१५१	२०१६१३	५२५९९५	५५३४२३
थकबाकीचे येणे बाकीशी प्रमाण	—	१०.५	२५.९	२९.४	१८.२	१४.८	२७.३
नफ्यातील बँका	—	—	—	—	२२	१६	१६
नफा	५०	१४०	३७६	१७१४	९५७९	९८७५	७७४५
तोट्यातील बँका	—	—	—	—	८	१५	१५
तोटा	—	—	—	—	१३०९७	१५०६६२	१६४०१७

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात — २००७ पृ. क्र. ९

जिल्हा बँकांनी ठेवी स्वीकाराव्यात व ग्रामीण भागातून बचत गोळा करावी हे या बँकांचे उद्दिष्ट होते. १९६१ साली या बँकांकडे २६.४७ कोटी रूपयांच्या ठेवी होत्या. जिल्हा बँकांनी ठेवींमध्ये वेगाने वाढ केली. २००१ मध्ये १७८६२.८५ कोटी रूपयांच्या ठेवी या बँकांकडे होत्या.

४० वर्षात बँकांकडील ठेवींमध्ये ६ पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. २००७ मध्ये ठेवींची संख्या २७६५७.२५ कोटी होती. ठेवी जमा करण्यात या बँकांना यश आले आहे. बँकांच्या शाखांनी ग्रामीण भागातूनच मोठ्या प्रमाणात ठेवी जमा केल्या आहेत.

१९६१ मध्ये बँकांकडे ६०.९३ कोटी रूपयांचे खेळते भांडवल होते. १९८१ पर्यंत २० वर्षात बँकांच्या खेळत्या भांडवलात ५२ पट वाढ होऊन भांडवल २४२७८.४२ कोटी झाले. ते खेळते भांडवल २००७ मध्ये एकूण खेळते भांडवल ४०७०१.७७ कोटी रूपये होते.

३) कर्जवाटप

कर्जवाटपात वाढ करण्याचा प्रयत्न जिल्हा सहकारी बँकांनी केला आहे. १९६१ मध्ये बँकांनी ५१.२५ कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप केले. १९७१ मध्ये १२०.८४ कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप केले. १० वर्षात बँकांनी दुपटीपेक्षा जास्त कर्ज वाटप केले. १९७१ मध्ये एकूण कर्जापैकी ७९ टक्के कर्ज शेतीसाठी हंगामी कर्ज म्हणून दिले. १९८१ मध्ये २७८.७० कोटी रूपयांचे कर्ज दिले यामध्ये शेतीसाठीच्या हंगामी कर्ज पुरवठ्याचे प्रमाण ७०.६५ टक्के होते. १९९१ मध्ये एकूण कर्ज वाटप ११९१.९६ कोटी रूपये होते. त्यापैकी ५६३.५९ कोटी रूपये हंगामी कर्ज म्हणून दिले. एकूण कर्जातील हंगामी कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण ४७.२८ टक्के होते. २००१ मध्ये एकूण २०२०८.३० कोटी रूपयांचा कर्ज पुरवठा केला गेला. १९७१ मध्ये १२०.८४ कोटी कर्ज देणाऱ्या या बँकांनी २००१ मध्ये ४० वर्षांनंतर जवळजवळ १६७ पट जास्त कर्ज दिले आहे. कर्ज पुरवठ्यात वाढ करण्यात या बँकांना यश आले आहे. २००१ मध्ये एकूण कर्ज पुरवठ्यात हंगामी शेती कर्जाचा वाटा ३४.४१ टक्के होता. २००१ मध्ये शेतीसाठी हंगामी कर्ज ६९५४.६१ कोटी रूपयांचे दिले गेले. २००६ साठी एकूण कर्जपुरवठा १३९३४.४९ कोटी रूपयांचा केला गेला. त्यात हंगामी कर्ज पुरवठा ३९१४.२५ कोटी रूपये होता. एकूण कर्ज पुरवठ्यात वाढ होत आहे. कर्ज पुरवठ्यातील वाढीबरोबर हंगामी कर्ज पुरवठ्याची टक्केवारी घटत आहे. जिल्हा बँका हंगामी शेती कर्जा बरोबरच मध्यम मुदती कर्जाचे शेतीला वाटप करतात इतर कृषी उद्योगांना, प्रक्रिया संस्थांना व ग्रामीण भागात इतर घटकांना कर्ज पुरवठा करतात या बाबींच्या कर्ज पुरवठ्याचे प्रमाण वाढत आहे. जिल्हा बँकांचे प्रमुख कार्य शेतीला कर्ज देणे हेच आहे. त्यांनी हंगामी शेती कर्जाचे प्रमाण एकूण कर्जात जास्त ठेवणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील मोठ्या प्रमाणावर या बँका ठेवी गोळा करतात याचा विचार करता शेती कर्जात वाढ करणे आवश्यक आहे.

बँकांचे येणे कर्ज व थकबाकी यांचे प्रमाण महत्त्वाचे आहे. १९६१ मध्ये ४३.६१ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले होते. त्यामध्ये थकबाकी ४.६० कोटी रूपयांची होती येणे कर्जाशी थकबाकीचे प्रमाण १०.५ टक्के होते. १९७१ मध्ये येणे कर्ज १७८.४६ कोटी १९८१ मध्ये ४९४.२७ कोटी १९९१ मध्ये ३०७८.३६ कोटी व २००१ मध्ये १३५८९.०६ कोटी रूपये होते. ते १९७१ मध्ये २९.४ टक्के १९९१ मध्ये १८.२ टक्के व २००१ मध्ये १४.८ टक्के होते. थकबाकीचे येणे

कर्जाशी असलेले प्रमाण कमी होत आहे. जिल्हा बँकांच्या प्रगतीचे हे एक महत्वाचे लक्षण आहे. थकबाकी जास्त आहे पण एकूण कर्जपुरवठा जास्त होत असल्यामुळे थकबाकीची रक्कम जास्त आहे. बँकांना थकबाकी आणखी कमी करून वसुली अधिक वाढविता आल्यास बँकांची क्षमता आणखी वाढेल. बँकांनी वर्ष १९६१ मध्ये ५० लाख रूपये, वर्ष १९७१ मध्ये १४० लाख रूपये, १९८१ मध्ये ३.७६ कोटी रूपये, वर्ष १९९१ मध्ये १७.१४ कोटी रूपये नफा मिळविला या कालावधीतील नफा मिळविणाऱ्या बँकांची संख्या उपलब्ध झालेली नाही वर्ष २००१ मध्ये ३० बँकांपैकी २२ बँकांना नफा मिळाला. त्यांना एकूण ९५.७९ कोटी रूपये नफा मिळाला. प्रति बँक सरासरी ४.३५ कोटी रूपये नफा मिळाला. वर्ष २००६ मध्ये ३१ पैकी १६ बँकांनाच नफा मिळाला. नफा मिळविणाऱ्या बँकांचे प्रमाण घटले. २००६ मध्ये प्रतिबँक सरासरी ६५८.३३ कोटी रूपये नफा मिळाला. २००७ मध्ये १६ बँकांना ७७४.५ कोटी रूपये नफा मिळाला. २००६ मधील नफा मिळविणाऱ्या बँकांची संख्या व २००७ मधील संख्या समान होती पण नफयाचे प्रमाण घटले. नफा व तोटा या बाबींचा विचार करता तोटा होणाऱ्या संस्थांची संख्या नफा मिळविणाऱ्या संस्थांच्या तुलनेने कमी आहे. पण तोटयाची रक्कम नफयाच्या रकमेपेक्षा जास्त आहे. वर्ष २००१ मध्ये ८ बँकांना १३०.९७ कोटी रूपयांचा तोटा झाला. प्रति बँक सरासरी १६३७ कोटी रूपये तोटा झाला. वर्ष २००६ मध्ये १५ बँकांना १५०६.६२ कोटी रूपये तोटा झाला. प्रतिबँक सरासरी १०० कोटी रूपये तोटा झाला. वर्ष २००७ मध्ये १६४०.१७ कोटी रूपयांचा तोटा झाला. सलगा २ वर्ष २००६ व २००७ मध्ये अनुक्रमे १५ बँकांना तोटा झाला. पण २००७ मध्ये १३३.३५ कोटी रूपये इतका तोटा वाढला आहे. तोटयात असणाऱ्या बँका या बँकांचा सर्वांगीण विकास झाला नाही हे दर्शवितात.

ड) प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था

सहकारी पत चळवळीत प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करणाऱ्या प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था महत्वाच्या सहकारी संस्था आहेत. ग्रामीण भागात, दुर्गम भागात सहकारी तत्वांचा व कार्य पद्धतीचा प्रसार करून या संस्थांनी शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसायांना मदत केली आहे.

१) संस्थांचा विस्तार

महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची (सर्वसाधारण, कृषी व आदीवासी) स्थिती तक्ता क्र. ३.८ व ३.९ मध्ये दर्शविली आहे. राज्यात १९६१ मध्ये १८९९८ संस्था कार्यरत होत्या. १९७१, १९८१, १९९१, २००१ यावर्षी अनुक्रमे २००१४, १८३८९, १९४९१, २०५२४ संस्था कार्यरत होत्या. १९६१ नंतर १९७१ पर्यंत १०१६ संस्था वाढल्या नंतर १९८१ मध्ये संस्थांच्या एकत्रीकरणामुळे संख्येत घट झाली. २००१ मध्ये २०५२४ संस्था होत्या १९६१ ते २००१ या कालावधीत १५२६ संस्था वाढल्या. या एकूण संस्थांमध्ये १९८१ मध्ये ०.१५ टक्के

कृषी संस्थाचा व १.४७ टक्के आदिवासी संस्थांचा वाटा होता. १९८१ ते २००१ या कालावधीत कृषी संस्थांची संख्या कमी झाली. आदिवासी संस्थांची संख्या जवळजवळ साडेतीन पटींनी वाढली. एकूण संस्थांमधील आदिवासी संस्थांचा वाटा वाढला. सभासद संख्येत वाढ झाली. १९६१ मध्ये सर्व संस्थांचे मिळून १८२७

तक्ता क्र. ३.८

एकूण प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था व संस्था सभासदांचे कृषी, आदिवासी व सर्वसाधारण संस्था याप्रमाणे वर्गीकरण

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

(सभासद संख्या हजारात)

बाब	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१
कृषि संस्था	—	—	२८ (०.१५)	२५ (०.१२)	२१ (० — १०)
आदिवासी संस्था	—	—	२७० (१.४७)	९७२ (५.००)	९८४ (४.७९)
सर्वसाधारण संस्था	—	—	१८०९१ (९८.३८)	१८४९४ (९४.८८)	१९५२० (९५.११)
एकूण संस्था	१८९९८ (१००)	२००१४ (१००)	१८३८९ (१००)	१९४९१ (१००)	२०५२४ (१००)
कृषि संस्था सभासद	—	—	५४ (१.००)	५३ (०.७०)	६४ (०.६३)
आदिवासी संस्था सभासद	—	—	४८२ (८.९४)	२४३ (३.२४)	६९८ (६.८९)
सर्वसाधारण संस्था	—	—	४८५५ (९०.०६)	७२११ (९६.०६)	९३६५ (९२.४८)
एकूण सभासद संख्या	१८२७ (१००)	३१३६ (१००)	५३९१ (१००)	७५०७ (१००)	१०१२७ (१००)

टीप : ज्या ठिकाणी — रेष मारली आहे ती आकडेवाडी उपलब्ध नाही.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००७ पृ. क्र १२ , १३

तक्ता क्र. ३.९

एकूण प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था व संस्था सभासदांचे कृषी, आदिवासी व

सर्वसाधारण संस्था याप्रमाणे वर्गीकरण

(सभासद संख्या हजारात)

बाब	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७
कृषि संस्था	२१ (०.१०)	२१ (०.१०)	२१ (०.१०)	२१ (०.१०)	२१ (०.१०)
आदिवासी संस्था	९४१ (४.५३)	९४१ (४.४९)	९४२ (४.४८)	९४४ (४.४७)	९४५ (४.४६)
सर्वसाधारण संस्था	१९८३१ (९५.३७)	१९९९० (९५.४१)	२००७४ (९५.४२)	२०१४३ (९५.४३)	२०२१८ (९५.४४)
एकूण संस्था	२०७९३ (१००)	२०९५२ (१००)	२१०३७ (१००)	२११०८ (१००)	२११८४ (१००)
कृषि संस्था सभासद	६६ (०.६३)	१०३ (०.९८)	६६ (०.६२)	५९ (०.५४)	६६ (०.६०)
आदिवासी संस्था सभासद	७२६ (६.९३)	७१२ (६.७३)	७१७ (६.७०)	७३७ (६.७४)	७१४ (६.४४)
सर्वसाधारण संस्था सभासद	९६८७ (९२.४४)	९७५९ (९२.२९)	९९२० (९२.६८)	१०१३४ (९२.७२)	१०२९८ (९२.९६)
एकूण सभासद संस्था	१०४७९ (१००)	१०५७४ (१००)	१०७०३ (१००)	१०९३० (१००)	११०७८ (१००)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००४, २००५, २००७ पृ. क्र १२,१३

हजार सभासद होते. संस्थांची सभासद संख्या वाढत गेली आहे. १९६१ च्या तुलनेने २००१ मध्ये सभासद संख्येत जवळजवळ साडेपाच पट वाढ झाली.

कृषी संस्था सभासदांचे १९८१, १९९१, २००१ यावर्षी एकूण सभासद संख्येतील प्रमाण १ टक्कापेक्षा कमी होते. १९८१ मध्ये आदिवासी संस्थांचे सभासद ८.९४ टक्के होते. नंतर या प्रमाणात घट झाली असल्याचे दिसते.

महाराष्ट्रात आदिवासी भागाचे प्रमाण जास्त आहे. परंतु त्या तुलनेने संस्थांची व संस्था सभासदांची संख्या अत्यल्प आहे. महाराष्ट्रातील सर्व आदिवासी खातेदारांना संस्थांचे सभासद करून घेण्यात संस्थांना यश आले नाही.

२००२.०३ ते २००६.०७ या पाच वर्षातील संस्था व संस्थांच्या सभासद संख्येतील बदल तक्ता क्र. ३.९ मध्ये दर्शविला आहे. २००२.०३ मध्ये एकूण संस्थांची संख्या २०७९३ होती त्यात प्रतिवर्षी वाढ होत गेली व संस्थांची संख्या २११८४ झाली. या पाच वर्षात ३९१ संस्था निर्माण केल्या गेल्या. या पाच वर्षात कृषी सहकारी संस्था व आदिवासी सहकारी संस्थांचे एकूण संस्थांमधील प्रमाण स्थिर राहिले. कृषी संस्थांची संख्या बदलली नाही फक्त चार आदिवासी संस्था नव्याने निर्माण झाल्या.

२००२-०३ मध्ये संस्थांची एकूण सभासद संख्या १०४७९ हजार होती. त्यामध्ये पाच वर्षात प्रतिवर्षी वाढ झाली. २००६-०७ मध्ये संख्या ११०७८ हजार झाली. संख्येत ५.७१ टक्के वाढ झाली तेव्हा सभासद संख्या वाढीचा वेग कमी होता. संस्थांना सभासद संख्या वाढविण्यात जास्त यश आलेले नाही हे यातून स्पष्ट होते. कृषी सहकारी संस्था व आदिवासी संस्थांच्या सभासदात विशेष बदल झालेला नाही.

निष्कर्ष

- १) १९७१ ते २००१ या कालावधीत एकूण संस्थांमधील कृषी संस्थांचे प्रमाण कमी झाले, कारण आदिवासी संस्थांचे प्रमाण वाढले व एकूण संस्थांची संख्या वाढली.
- २) महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येचा व आदिवासी गावांचा विचार करता आदिवासी संस्थांची संख्या अत्यल्प आहे.
- ३) एकूण संस्थांची सभासद संख्या वाढत आहे. परंतु महाराष्ट्रातील एकूण खातेदारांशी तुलना करता संस्थांच्या सभासदांचे प्रमाण कमी आहे.
- ४) पाच वर्षात ३९१ संस्था नव्याने निर्माण झाल्या त्यात फक्त ४ आदिवासी संस्था निर्माण झाल्या. आदिवासी संस्था फक्त ४ निर्माण झाल्या.

२) सभासद

अनुसूचित जाती जमातींचे सभासद व इतर सभासदांचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ३.१० मध्ये दर्शविले आहे. १९८१ मध्ये एकूण सभासदांपैकी अनुसूचित जाती जमातीचे सभासद २०.४ टक्के होते. ते १९९१ मध्ये १९.६ टक्के तर २००१ मध्ये १६.४ टक्के होते. सभासदांमधील एकूण

तक्ता क्र. ३.१०

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांमधील एकूण सभासद, अनुसूचित जाती जमाती सभासद

व इतर सभासद (कर्जदार, थकबाकीदार)

(सभासद हजारात रुपये लाखात)

बाब		१९८१	१९९१	२००१
सभासद (०००)	अनुसूचित जाती जमाती	११०२ (२०.४)	१४७४ (१९.६)	१६६१ (१६.४)
	इतर सभासद	४२८९ (७९.६)	६०३३ (८०.४)	८४६० (८३.६)
	एकूण सभासद	५३९१ (१००)	७५०७ (१००)	१०१२१ (१००)
सदर वर्षातील कर्जदार सभासद	अनुसूचित जाती जमाती	२०६ (१४.२४)	१९४ (१०.१७)	३६९ (१२.२१)
	इतर सभासद	१२४१ (८५.७६)	१७१४ (८९.८३)	२६५४ (८७.७९)
	एकूण सभासद	१४४७ (१००)	१९०८ (१००)	३०२३ (१००)
कर्ज वाटप	अनुसूचित जाती जमाती	१५२३ (६.०९) *७३९	१९३८ (२.५२) *९९८	१५२६३ (४.०९) *४१३६
	इतर सभासद	२३४७० (९३.९१) *१८९१	७४९१७ (९७.४८) ४३७०	३५८१४९ (९५.९१) १३४९४
	एकूण सभासद	२४९९३ (१००) *१७२७	७६८५५ (१००) *४२२८	३७३४१२ (१००) *१२३५२
थकबाकी	अनुसूचित जाती जमाती सभासद	१४५७ (९.७४)	२६८५ (५.४५)	१०७५८ (६.५४)
	इतर सभासद	१३५०८ (९०.२६)	४६५९१ (९४.५५)	१५३७४० (९३.४६)
	एकूण सभासद	१४९६५ (१००)	४९२७६ (१००)	१६४४९८ (१००)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

* अशी खूण केलेले आकडे प्रति सभासद कर्जाचे वाटप दर्शवितात,

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००७ पृ. क्र १९ , २०

अनुसूचित जाती, जमातींचे प्रमाण कमी झाले आहे. १९८१ मध्ये ११०२ हजार सभासद होते. ते २००१ मध्ये १६६१ हजार झाले व संख्या वाढली तरी इतर सभासदांच्या संख्येतील वाढीच्या प्रमाणापेक्षा अनुसूचित जाती जमातीच्या संख्येतील वाढीचा दर कमी आहे. म्हणून एकूण सभासदांमधील प्रमाण कमी झाले आहे.

१९८१ मध्ये १४४७ हजार लोकांनी संस्थांकडून कर्ज घेतले त्यापैकी १४.२४ टक्के अनुसूचित जाती जमातीचे सभासद होते. एकूण सभासदांमध्ये २०.४ टक्के अनुसूचित जाती जमाती सभासदांचे प्रमाण आहे पण कर्ज घेणाऱ्या एकूण सभासदांमध्ये या जाती जमातींचे प्रमाण मध्ये १४.२४ टक्के होते म्हणजेच तुलनेने कमी प्रमाण आहे. १९९१ व २००१ मध्ये १९८१ च्या तुलनेने हे प्रमाण कमी झाले आहे. इतर सभासदांचे तुलनेने अनुसूचित जाती जमातींचे कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी होते.

अनुसूचित जाती जमातींचे कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमधील प्रमाण कमी आहे. त्याचप्रमाणे एकूण कर्ज वाटपातील वाटा पण कमी आहे.* अशी खूण करून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांना प्रति सभासद किती कर्ज उपलब्ध झाले आहे हे दर्शविले आहे. १९८१ मध्ये सभासदांना प्रति सभासद १७२७ रूपये कर्ज मिळाले १९९१ मध्ये ४२२८ लाख व २००१ मध्ये १२३५२ लाख रूपये कर्ज मिळाले. कर्ज उपलब्धतेत जवळजवळ तीन पट वाढ झाली आहे. पण शेतीच्या गरजेच्या मानाने हे कर्ज कमी आहे.

अनुसूचित जाती जमाती सभासदांना १९८१ मध्ये ७३९ लाख रूपये १९९१ मध्ये ९९८ लाख रूपये व २००१ मध्ये ४१३६ लाख रूपये कर्ज उपलब्ध झाले. इतर सभासदांना अनुक्रमे १८९१, ४३७०, १३४९४ लाख रूपये कर्ज उपलब्ध झाले. शेतीच्या गरजेच्या मानाने दोन्ही वर्गांना मिळालेले कर्ज कमी आहे पण तुलनेने अनुसूचित जाती जमातींना कमी कर्ज उपलब्ध झाले.

१९८१ मध्ये १४९६५ लाख रूपये १९९१ मध्ये ४९२७६ लाख, २००१ मध्ये १६४४९८ लाख रूपयांची थकबाकी झाली. थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे. या कालावधीत थकमध्ये जवळजवळ अकरा पट वाढ झाली. या कालावधीत एकूण कर्ज वाटपात जवळजवळ १५ पट वाढ झाली. त्या तुलनेने थकबाकीतील वाढ कमी आहे. हे संस्थांच्या प्रगतीचे लक्षण आहे. परंतु थकबाकीचे वाढते प्रमाण ही अयोग्य बाब आहे.

अनुसूचित जाती जमाती व इतर सभासदांमध्ये थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे थकबाकीत वाढ झाली आहे. २००२-०३ ते २००६-०७ या कालावधीतील माहिती तक्ता क्र. ३.११ मध्ये दर्शविली आहे. या तक्त्याप्रमाणे २००२-०३ मध्ये एकूण सभासदांपैकी अनुसूचित जाती जमातीचे १९.२१ टक्के सभासद होते. २००६-०७ मध्ये १४.६९ टक्के सभासद होते. एकूण सभासदांमधील अनुसूचित जाती जमातीचे प्रमाण घटत आहे. अनुसूचित जाती जमातीच्या सभासदांची संख्या कमी झाली आहे.

तक्ता क्र. ३.११

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांमधील एकूण सभासद, अनुसूचित जाती जमाती व इतर सभासद
(कर्जदार, थकबाकीदार)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

(सभासद हजारात रुपये लाखात)

बाब		२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७
सभासद	अनुसूचित जाती जमाती	२०१४ (१९.२१)	१६०६ (१५.१९)	१५९५ (१४.९०)	१७२६ (१५.५६)	१६२७ (१४.६९)
	इतर सभासद	८४६५ (८०.७९)	८९६८ (८४.८१)	९१०८ (८५.१०)	९३६८ (८४.४४)	९४५१ (८५.३१)
	एकूण सभासद	१०४७९ (१००)	१०५७४ (१००)	१०७०३ (१००)	११०९४ (१००)	११०७८ (१००)
सदर वर्षातील कर्जदार सभासद	अनुसूचित जाती जमाती	३५१ (१७.४२)	३५७ (२२.२३)	४०१ (२५.१४)	३९५ (२२.८९)	४०७ (१२.९७)
	इतर सभासद	२९२५ (८२.५८)	२६६० (७७.७७)	२७२५ (७४.८६)	२९३४ (७७.११)	२७३० (८७.०३)
	एकूण सभासद	३२७६ (१००)	३०१७ (१००)	३१२६ (१००)	३३२९ (१००)	३१३७ (१००)
कर्ज वाटप	अनुसूचित जाती जमाती	१७२५९ (४.५) *४९१७	२४२०६ (६.०) *६७८०	२५०६६ (५.२) *६२५०	२९४५१ (५.४) *७४५५	३५२९५ (६.१२) *८६७१
	इतर सभासद	३६५२०१ (९५.५) *१२४८५	३८०५८७ (९४.००) *१४३०७	४६०५१० (९४.८७) *१६८९९	५१२०१५ (९४.६) *१७४५१	५४१५२२ (९३.८८) *१९८३५
	एकूण सभासद	३८२४६० (१००) *११६७४	४०४७९३ (१००) *१३४१७	४८५५७६ (१००) *१५५३३	५४१४६६ (१००) *१६२६५	५७६८१७ (१००) *१८३८७
थकबाकी	अनुसूचित जाती जमाती	१४१०२ (५.०६)	१४९५४ (५.४)	१६१११ (६.७)	१९३३२ (६.९)	२०८१९ (६.०६)
	इतर सभासद	२३९४३२ (९४.४)	२६३२८९ (९४.०६)	२२६१०३ (९३.३)	२६२७७१ (९३.१)	३२२५६७ (९३.९४)
	एकूण सभासद	२५३५३४ (१००)	२७८२४३ (१००)	२४२२१४ (१००)	२८२१०३ (१००)	३४३३८६ (१००)

* अशी खूण केलेले आकडे प्रति सभासद कर्जाचे वाटप दर्शवितात.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००४, २००५, २००७ पृ.क्र १९, २०

२००२-०३ मध्ये ३२७६ हजार लोकांनी कर्ज घेतले त्यापैकी अनुसूचित जाती जमातीचे प्रमाण १७.४२ टक्के होते. एकूण सभासदामध्ये १९.२१ टक्के प्रमाण अनुसूचित जाती जमाती सभासदांचे आहे. त्या तुलनेने कर्ज घेणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे. २००२-०३ ते २००६-०७ या पाच वर्षात कर्ज घेणाऱ्यांमधील अनुसूचित जाती जमातीचे प्रमाण घटत आहे.

* अशी खूण करून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांना प्रति सभासद किती कर्ज मिळाले हे दर्शविले आहे. २००२-०३ मध्ये प्रति सभासद ११६७४ हजार रूपये कर्ज दिले गेले. प्रतिवर्षी कर्ज उपलब्धतेत वाढ झाली आहे. २००६-०७ मध्ये १८३८७ रूपये प्रति सभासद सरासरी कर्ज दिले गेले. पाच वर्षात सरासरी कर्ज वाटपात ५७ टक्के वाढ झाली. कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली तरी शेतीच्या गरजेच्या मानाने कर्जाची उपलब्धता कमी आहे.

अनुसूचित जाती जमातींच्या २००२-०३ ते २००६-०७ या पाच वर्षात अनुक्रमे प्रति सभासद सरासरी ४९१७, ६७८०, ६२५०, ७४५५, ८६७१ हजार रूपये कर्ज मिळाले इतर सभासदांच्या तुलनेने कमी कर्ज उपलब्ध झाले आहे. पाच वर्षातील थकबाकीचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. २००२-०३ ते २००६-०७ कालावधीत थकबाकीत ३५ टक्के वाढ झाली आहे. थकबाकीत प्रतिवर्षी वाढ होत आहे व एकूण थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे. हा संस्थांच्या प्रगतीतील अडथळा आहे.

निष्कर्ष

- १) १९८१ ते २००१ या कालावधीत अनुसूचित जाती, जमातींची सभासद संख्या वाढली आहे. पण २००२-०३ ते २००६-०७ या पाच वर्षात ती कमी झाली आहे. या दोन्ही कालावधीत एकूण सभासदांमधील शेकडा प्रमाण कमी झाले आहे.
- २) १९८१ ते २००१ या कालावधीशी तुलना करता २००२-०३ नंतरच्या पाच वर्षात अनुसूचित जाती जमातीं सभासदांतील कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण इतर सभासदांच्या तुलनेने कमी झाले आहे.
- ३) कर्जाची प्रतिसभासद सरासरी उपलब्धता दोन्ही कालावधीत वाढली आहे. पण अनुसूचित जाती जमाती सदस्यांना मिळालेले कर्ज तुलनेने कमी आहे.
- ४) शेतीला आवश्यक असणाऱ्या कर्जाचा विचार करता कमी कर्ज उपलब्ध झाले आहे.
- ५) थकबाकी वाढत गेली आहे. कर्ज वाटपातील वाढीच्या तुलनेने थकबाकीतील वाढ कमी आहे.

३) कार्यक्षम संस्थांचे प्रमाण

कार्यक्षम व पूर्ण पगारी सचिव असलेल्या संस्थांची माहिती तक्ता क्र. ३.१२ मध्ये दर्शविली आहे. महाराष्ट्रात १९९५-९६ मध्ये २००४६ संस्था होत्या. त्यापैकी १९०८३ सर्वसाधारण, ९४२ आदिवासी व २१ कृषीसेवा संस्था होत्या. १९९५-९६ मध्ये एकूण संस्थांपैकी ६५.४९ टक्के

तक्ता क्र. ३.१२

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांमधील कार्यक्षम संस्था व पूर्ण पगारी सचिव असलेल्या संस्थांचे वर्गीकरण

बाब		१९९५-९६	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७
संस्थांची संख्या	कृषीसेवा	२१	२१	२१	२१	२१	२१
	आदिवासी	९४२	९४२	९४१	९४२	९४४	९४५
	सर्वसाधारण	१९०८३	—	१९९९०	२००७४	२११०८	२११८४
	एकूण	२००४६	—	२०९५२	२१०३७	२११०८	२११८४
कार्यक्षम संस्थांची संख्या	कृषीसेवा	१८ (८६.००)	१५	१५ (७१.४३)	१८ (८५.००)	१६ (७६.००)	१८ (८६.००)
	आदिवासी	६१७ (६५.४९)	६०८	६०७ (६४.५१)	६१७ (६५.००)	६०० (६३.५)	५८४ (६२.००)
	सर्वसाधारण	१२१५६ (६०.६४)	१३००३	१३००३ (६२.००)	१२८२१ (६३.८१)	१२५८१ (६२.४५)	१२८७६ (६३.६९)
	एकूण	१२७९१ (६३.८०)	—	१३६२५ (६५.००)	१३४५६ (६३.९६)	१३१९७ (६२.५२)	१३४७८ (६३.६२)
पूर्व पगारी सचिव असलेल्या संस्था	कृषीसेवा	१२ (५७.००)	—	१२ (५७.००)	१२ (५७.००)	—	—
	आदिवासी	५४६ (५८.००)	—	५४६ (५८.००)	५४६ (५८.००)	—	—
	सर्वसाधारण	८२४३ (४३.००)	—	८०८९ (४०.४६)	८०८९ (४०.४६)	—	—
	एकूण	८७९२ (४३.८६)	—	८६४७ (४१.२७)	८६४७ (४३.००)	—	—

(कसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात).

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात सन १९९६, २००३, २००४, २००५, २००६, २००७ पृ. क्र. १८

आदिवासी संस्था कार्यक्षम होत्या. कृषीसेवा संस्थांपैकी ८६.०० टक्के संस्था कार्यक्षम होत्या. त्यात सर्वसाधारण ६०.६४ टक्के संस्था कार्यक्षम होत्या. या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रात अकार्यक्षम संस्थांचे प्रमाण जास्त होते.

१९९५-९६ ते २००५-०६ या दहा वर्षांत कार्यक्षम संस्थांच्या संख्येत झालेला बदल तक्ता क्र. ३.१२ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे. २००५-०६ मध्ये एकूण संस्थांपैकी ६२.५२ टक्के संस्था अकार्यक्षम होत्या. दहा वर्षांत कार्यक्षम संस्थांचे प्रमाण स्थिर आहे. संस्था सर्वांगीण प्रगती करून कार्यक्षम होऊ शकल्या नाहीत. २००३-०४ ते २००६-०७ या वर्षांच्या माहितीमुळे स्पष्ट होते की, सर्वसाधारणपणे ६३.०० टक्के संस्था कार्यक्षम आहेत. त्यामध्ये बदल झालेला नाही. कृषी सेवा संस्था व आदिवासी संस्थांमधील कार्यक्षम संस्थांचे प्रमाण स्थिर आहे. संस्थांची कार्यक्षमता वाढविणे व महाराष्ट्रातील सर्व संस्था कार्यक्षम करणे हे मोठे आव्हान आहे. सर्वसाधारणपणे ३७.०० टक्के संस्था अकार्यक्षम आहेत व हे प्रमाण बदलत नाही. या स्थितीत बदल होणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रात एका सचिवाकडे एकापेक्षा जास्त संस्था दिल्या जातात. त्यामुळे संस्थांच्या वाढीवर अनिष्ट परिणाम होतो.

१९९५-९६, २००३-०४, २००४-०५ या वर्षांमध्ये पूर्ण पगारी सचिव असणाऱ्या सर्वसाधारणपणे ४३ टक्के संस्था होत्या. इतर संस्थांना स्वतंत्र सचिव नाही आदिवासी व कृषी सेवा संस्थांमध्ये पण स्वतंत्र सचिव नसलेल्या संस्था आहेत. संस्थांच्या विकासासाठी प्रत्येक संस्थेला स्वतंत्र सचिव आवश्यक आहे. स्वतंत्र सचिव असेल तर संस्थेकडे सचिवाला योग्य लक्ष देता येईल. संस्थेची सभासद संख्या वाढवणे, कर्ज वाटप वाढवणे, वेळेत वसुली करणे इ. कामे कार्यक्षमपणे करता येतील.

४) भांडवल व ठेवी

महाराष्ट्रातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचे भागभांडवल, ठेवी, खेळते भांडवल, या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ३.१३ मध्ये दर्शविली आहे. भागभांडवल १९६१ मध्ये १२.१२ कोटी रूपये होते. ते १९७१ मध्ये ५२.३१ कोटी रूपये. १९८१ मध्ये १०६.९१ कोटी रूपये, १९९१ मध्ये ३०७.१९ कोटी रूपये, २००१ मध्ये ९६०.१९ कोटी रूपये इतके भागभांडवल होते. १९६१ ते १९७१ या काळात भागभांडवलातील वाढ चार पटीपेक्षा जास्त होती.

१९७१ ते १९८१ या दहा वर्षांत भाग भांडवल दुपटीपेक्षा जास्त झाले. १९८१ ते १९९१ या काळात भागभांडवलातील वाढ जवळजवळ तीन पट होती. १९९१ ते २००१ या दहा वर्षांच्या कालावधीत भांडवलातील वाढ तीन पटीपेक्षा थोडी जास्त होती. १९६१ ते १९७१ या दहा वर्षांत

भांडवलातील वाढीचा वेग तुलनेने जास्त होता. भागभांडवलात ४० वर्षात जवळजवळ ८० पट वाढ झाली. प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांच्या विकासाचे स्वरूप यातून स्पष्ट होते. सुरुवातीला या संस्थांचा वेगाने विकास वेगाने करण्यासाठी सरकारने भाग भांडवलात गुंतवणूक केली. १९६१ मध्ये शासनाचे भाग भांडवल ९० लाख रुपये होते. २००१ मध्ये ९.८१ कोटी होते. ४० वर्षात सरकारी भाग भांडवलात जवळजवळ अकरापट वाढ झाली. एकूण भाग भांडवलात ४० वर्षात ८० पट वाढ झाली. भाग भांडवलात वाटा असलेल्या शासकीय भाग भांडवलात अकरा टक्केच वाढ झाली. शासकीय भाग भांडवलाचे महत्त्व कमी होऊन संस्थांनी स्वभांडवलात वाढ केली आहे हे स्पष्ट होते.

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी ठेवींचा स्वीकार करावा व स्वतःची आर्थिक स्थिती सक्षम करावी अशी शिफारस अनेक अभ्यास समित्यांनी, तज्ज्ञांनी अनेकदा केली. परंतु या संस्थांनी ठेवी जमा करण्यावर विशेष भर दिलेला नाही. २००१ मध्ये संस्थाकडे ९९ लाख रुपयांच्या ठेवी होत्या म्हणजे प्रतिसंस्था ठेवींचे सरासरी प्रमाण फक्त ५२१ रुपये होते. १९७१ मध्ये ४.०५ कोटी रुपयांच्या ठेवी होत्या त्या १९८१ मध्ये १०.३५ कोटी रुपये १९९१ मध्ये २१.५७ कोटी रुपये व २००१ मध्ये ८७.९२ कोटी रुपयांच्या ठेवी होत्या. या ४० वर्षात संस्थांची संख्या फक्त ८ टक्के वाढली. ठेवी मात्र जवळजवळ ८९ पटींनी वाढल्या. २००१ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी ठेवींचे प्रमाण ४२८३९ रुपये होते. १९६१ च्या तुलनेने या प्रमाणात मोठी वाढ झाली. परंतु संस्थांच्या आर्थिक क्षमतेची गरज विचारात घेता ही स्थिती अत्यंत अयोग्य आहे. संस्थांना ठेवी जमा करण्यात अपयश आल्याचे स्पष्ट होते. २००१ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी ४.६८ लाख रुपये भाग भांडवल, प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडे होते. भाग भांडवलाची ही स्थिती अयोग्य आहे. ठेवींची स्थिती अयोग्य आहे. स्वतःच्या निधीचे प्रमाण अत्यल्प आहे. या माहितीतून स्पष्ट होते की, संस्था आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत आहेत.

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांकडून कर्ज घेऊन शेतकऱ्यांना कर्ज देतात. व्याजाचे कमिशन मध्ये मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. १९६१ मध्ये संस्थांचे देय कर्ज ३६.८१ कोटी रुपये होते. म्हणजेच प्रतिसंस्था देय कर्जाचे प्रमाण १९३७५ रुपये होते. २००१ मध्ये हे प्रमाण प्रतिसंस्था सरासरी २५.२ लाख रुपये होते. संस्था कर्जाची उभारणी करून शेतकऱ्यांना कर्ज देतात. त्यांच्याकडे स्वभांडवलाचे प्रमाण अत्यल्प असल्याचे स्पष्ट होते. कर्जाऊ रकमांच्यामुळे संस्थांचे खेळते भांडवल ५६६८ लाख रुपये वाढत आहे. १९६१ मध्ये सर्व संस्थांचे खेळते भांडवल होते व ४० वर्षात त्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. २००१ मध्ये खेळते भांडवल ६९८७.६८ कोटी रुपये झाले ते १९६१ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी ३० हजार रुपये इतके खेळते भांडवल होते. २००१ मध्ये प्रतिसंस्था ३४ लाख रुपये खेळते भांडवल होते. खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांना कर्ज देण्याची त्यांची कुवत वाढली आहे.

तक्ता क्र. ३.१३

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांचे भांडवल व ठेवी

(आकडे लाखात)

बाब	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१
भाग भांडवल	१२१२	५२३१	१०६९१	३०७१९	९६०१९
भांडवलापैकी शासनाचे भांडवल	९०	१४२	२३८	९२८	९८१
स्वनिधी	१५१९	६२७७	१३३८६	३७९१४	१२२४१४
ठेवी	९९	४०५	१०३५	२१५७	८७९२
देय कर्ज	३६८१	१४३०२	३५९४३	१२३८३१	५१६७९०
खेळते भांडवल	५६६८	२०९८४	५२६९५	१७८३९९	६९८७६८

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात सन २००५ पृ. क्र . १२, १३.

संस्थांचे भाग भांडवल, ठेवी व खेळते भांडवल या बाबतचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे —

- १) १६६१ ते १९९१ या काळात भागभांडवलात प्रत्येकी दहा वर्षात वाढ झाली. त्यामध्ये १९६१ ते ७१ या काळातील भागभांडवल वाढीचा वेग तुलनेने जास्त होता.
- २) १९६१ ते १९९१ या काळात संस्थांच्या भागभांडवलात ८० पट वाढ झाली.
- ३) भागभांडवलात तुलनेने शासकीय भांडवलाचे प्रमाण अल्प आहे. सुरुवातीला शासनाने गुंतवणूक केली नंतर गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी केले. त्यामुळे तुलनेने शासकीय भाग भांडवल वाढीचा वेग कमी आहे.
- ४) १९६१ साली असलेल्या ठेवींच्या तुलनेने २००१ मधील ठेवी ८९ पटींनी वाढल्या. वाढ जास्त दिसत असली तरी १९६१ साली मूळ ठेवी अत्यल्प होत्या.
- ५) संस्थांची आर्थिक गरज विचारात घेता, संस्थांना ठेवी जमा करण्यात अपयश आले , संस्थांनी ठेवी जमा करण्याकडे दुर्लक्ष केल्याने ठेवी जमा करण्यासाठी संस्था जनतेत विश्वास निर्माण करू शकल्या नाहीत.
- ६) संस्थांकडे असलेल्या स्वनिधीचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

७) १९६१ च्या तुलनेने खेळत्या भांडवलात वाढ झाली आहे. १९६१ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी ३० हजार रुपये खेळते भांडवल होते. २००१ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी ३४ लाख रुपये होते. प्रतिसंस्था सरासरी खेळते भांडवल ११३ पटींनी वाढले आहे. संस्थांनी जिल्हा बँकांकडून कर्ज घेतल्यामुळे खेळते भांडवल वाढले आहे. खेळते भांडवल वाढले तरी या संस्थांची आर्थिक स्थिती सक्षम झाली नाही.

महाराष्ट्रातील संस्थांच्या २००२-०३ ते २००६-०७ या पाच वर्षातील आर्थिक स्थितीचा आढावा तक्ता क्र. ३.१४ मध्ये घेण्यात आला आहे. २००२-०३ मध्ये संस्थांकडे १२२०४८ लाख रुपयांचे भागभांडवल होते. २००२-०३ ते २००६-०७ या कालावधीत भागभांडवलात प्रतिवर्षी वाढ झाली. २००२-०३ च्या तुलनेने २००६-०७ मध्ये भागभांडवलात २३.७३ टक्के वाढ झाली व भागभांडवल १५१०१२ लाख रुपये झाले. संस्थांच्या आर्थिक व्यवहारावर भाग भांडवल अवलंबून असते. भागभांडवलातील वाढ संस्थांचा कर्ज व्यवहार वाढत असल्याचे स्पष्ट करते.

भागभांडवलात शासकीय भांडवलाचा वाटा आहे. पण शासकीय भांडवलाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. शासनाने सुरुवातीला भांडवल गुंतवणूक केली नंतर हे धोरण बदलले.

२००२-०३ मध्ये सर्व संस्थांकडे ११११५ लाख रुपयांच्या ठेवी होत्या. २००६-०७ पर्यंत ठेवीमध्ये प्रतिवर्षी वाढ झाली पण वाढीचे प्रमाण अत्यल्प होते. २००२-०३ च्या तुलनेने २००६-०७ मध्ये ३१.३२ टक्के ठेवींमध्ये वाढ झाली व ठेवी १४५९७ लाख रुपये झाल्या यावरून ठेवी जमा करण्यात संस्थांना अपयश आल्याचे स्पष्ट होते.

संस्थांचे देय कर्ज २००२-०३ मध्ये ६४३५२७ लाख रुपये आहे. या कर्जात प्रतिवर्षी वाढ झाली व २००२-०३ पर्यंत पाच वर्षात त्यात २०.१५ टक्के वाढ झाली व २००६-०७ मध्ये देय कर्ज ७७३२५९ लाख रुपये झाले. संस्थांकडे स्वतःचे भांडवल कमी प्रमाणात आहे. संस्था अन्य संस्थांकडून कर्ज घेतात व शेतकऱ्यांना कर्ज देतात स्वतःचे हे देय कर्जांमुळे स्पष्ट होते.

खेळते भांडवल संस्थांची आर्थिक स्थिती स्पष्ट करते. २००२-०३ मध्ये ८४८२६७ लाख रुपये खेळते भांडवल होते ते पुढील पाच वर्षात या भांडवलात प्रतिवर्षी वाढ झाली. २००६-०७ मध्ये ११८४९२८ लाख रुपयांचे खेळते भांडवल होते. २००२-०३ च्या तुलनेने ३९.६८ टक्के जास्त होते. २००२-०३ मध्ये प्रति संस्था खेळते भांडवल ४४.६५ लाख रु. होते. २००६-०७ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी ५७.७३ लाख रुपये खेळते भांडवल होते. प्रति संस्था सरासरी भांडवलामुळे स्पष्ट होते की, संस्थांकडे अपुरे भांडवल आहे त्यांचा कर्जव्यवहार कमी आहे.

तक्ता क्र. ३.१४

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची आर्थिक स्थिती

(भांडवल, ठेवी)

(रुपये लाखात)

बाब	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७
भाग भांडवल	१२२०४८	१२७१४३	१३६४०५	१४५६००	१५१०१२
भांडवलापैकी शासनाचे भांडवल	७०३	१५३३	४१२३	६४२	६०८
स्वनिधी	१५७५२४	१६६५४५	१७९९०९	२०२४९२	२०१२५९
ठेवी	११११५	१३००२	१३६४३	१४६००	१४५९७
देय कर्ज	६४३५२७	७०५६२३	७८३४३६	८७३०११	७७३२५९
खेळते भांडवल	८४८२६७	९१२७३१	१०२३२७०	१०९८३०८	११८४९२८

संदर्भ: महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात सन २००४, २००५, २००७ पृ.क्र.१२, १३.

निष्कर्ष —

- १) भागभांडवलात वाढ झाली आहे. शासकीय भांडवलाचा संस्थांच्या भांडवलातील वाटा अत्यल्प आहे.
- २) ठेवीचे प्रमाण अल्प आहे. संस्थांनी ठेवी जमा करण्याचा विशेष प्रयत्न केलेला नाही.
- ३) संस्थांचे स्वभांडवल कमी आहे. इतर संस्थांकडून कर्ज घेऊन संस्था कर्ज व्यवहार करतात.
- ४) खेळते भांडवल कमी आहे. प्रतिसंस्था सरासरी खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण कमी आहे.

५) विविध मुदतींचा कर्जपुरवठा

प्राथमिक शेती पुरवठा संस्थांनी १९८१ ते २००१ या कालावधीत विविध मुदतींचा कर्जपुरवठा शेतकऱ्यांना केला. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ३.१५ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. १९८१ मध्ये २१७.१२ कोटी रुपयांचा कर्ज पुरवठा केला गेला. ३२.३१ कोटी रुपयांचा मध्यम मुदती व ०.५० कोटी रुपयांचा दीर्घमुदती कर्ज पुरवठा केला गेला. अल्प मुदती कर्जाचे प्रमाण सर्वाधिक एकूण कर्जपुरवठ्यात ८६.८७ टक्के होते.

मध्यम मुदत कर्जाचे प्रमाण १२.९३ टक्के होते. दीर्घमुदती कर्जाचे प्रमाण अत्यल्प ०.२० टक्के होते. संस्थांनी अल्पमुदत कर्जावरच सर्वाधिक भर दिलेला आहे. १९९१ मध्ये एकूण ७६८.५४

तक्ता क्र. ३.१५

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी केलेला विविध मुदतीचा कर्ज पुरवठा
(वर्षात दिलेली कर्जे) (रुपये लाखात)

बाब	१९८१	१९९१	२००१
अल्पमुदती कर्ज	२१७१२ (८६.८७)	५९२२५ (७७.०६)	२८९५०२ (७७.५३)
मध्यम मुदती कर्ज	३२३१ (१२.९३)	१५२३९ (१९.८३)	७५६०० (२०.२५)
दीर्घ मुदती कर्ज	५० (०.२०)	२३९० (३.११)	८३१० (२.२२)
एकूण कर्ज	२४९९३ (१००)	७६८५४ (१००)	३७३४१२ (१००)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

टीप : कर्जात कृषी सहकारी संस्था व आदिवासी सहकारी संस्थांच्या कर्जाचा समावेश आहे.

संदर्भ:महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात सन २००७ पृ. क्र. १६

कोटी रुपयांचा कर्ज पुरवठा केला गेला. १० वर्षांनंतर कर्जपुरवठ्यात जवळजवळ तीनपट वाढ केली गेली. अल्पमुदत कर्ज १९२.२५ कोटी रुपये होते. मध्यम मुदती कर्ज १५२.३९ कोटी रुपये दिले गेले. एकूण कर्जात अल्पमुदती कर्जाचा वाटा ७७.०६ टक्के मध्यम मुदती कर्जाचा वाटा १९.८३ टक्के व दीर्घमुदत कर्जाचा वाटा ३.११ टक्के होता. १९८१ च्या तुलनेने मध्यम व दीर्घ मुदती कर्ज पुरवठ्याचे एकूण कर्जातील प्रमाण वाढले. अल्पमुदत कर्जाचा वाटा घटला पण एकूण कर्जातील सर्वाधिक वाटा अल्पमुदती कर्जाचाच होता. २००१ मध्ये ३७३४.१२ कोटी रुपयांचे कर्ज शेतकऱ्यांना दिले गेले. १९९१ ते २००१ या दहा वर्षात एकूण कर्ज साडेचार पटीपेक्षा जास्त वाढले. १९८१ ते १९९१ या कालातील वाढीपेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे.

२००१ मध्ये २८९५.०२ कोटी रुपयांचे अल्पमुदती कर्ज दिले गेले ७५६.०० कोटी रुपयांचे मध्यम मुदती व ८३.१० कोटी रुपयांचे दीर्घमुदती कर्ज दिले गेले. एकूण कर्जात अल्पमुदती कर्जाचा वाटा ७७.५३ टक्के, मध्यम मुदती कर्जाचा वाटा २०.२५ टक्के व दीर्घमुदती कर्जाचा वाटा २.२२ टक्के होता. १९८१ ते २००१ या वीस वर्षात संस्थांनी दिलेल्या कर्जात सर्वाधिक कर्ज अल्पमुदतीचे होते. दीर्घमुदती कर्जाचे वाटप अत्यल्प प्रमाणात केले गेले.

निष्कर्ष

- १) या वर्षामध्ये संस्थांनी तुलनेने अल्पमुदती कर्जाचे वाटप जास्त केले आहे.
- २) दीर्घमुदती कर्जाचे वाटप तुलनेने अत्यल्प प्रमाणात केले.

- ३) १९८१ ते २००१ यांची तुलना करता एकूण कर्ज पुरवठ्यातील अल्पमुदती कर्जाचा वाटा घटला आहे. १९८१ च्या तुलनेने २००१ मध्ये मध्यम व दीर्घमुदती कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा वाढला आहे व वाढीचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- ४) संस्थांनी मध्यम मुदती व दीर्घमुदती कर्जपुरवठा वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वर्ष २००२-०३ ते २००६-०७ या पाच वर्षातील कर्ज पुरवठा तक्ता क्र. ३.१६ मध्ये दर्शविला आहे. २००२-०३ मध्ये एकूण ३८२४८० लाख रुपयांचे कर्ज वाटप झाले. त्यामध्ये ७८.४० टक्के अल्प मुदती, १८.८४ मध्यम मुदती व २.२६ टक्के दीर्घ मुदती कर्ज होते. अल्प मुदती कर्जाचे प्रमाण जास्त होते.

अल्प मुदती कर्जाचा वाटा २००४-०५ या कालावधीत, २००२-०३ च्या तुलनेने कमी झाला आहे. कमी होण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे. मध्यम मुदती कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा वाढत आहे. वाढीचे प्रमाण अत्यल्प आहे. दीर्घ मुदती कर्जाचे प्रमाण एकूण कर्जात अत्यल्प आहे. पाच वर्षात या प्रमाणात २००३-०४ व २००४-०५ मध्ये अत्यल्प वाढ व २००५-०६, २००६-०७ मध्ये अत्यल्प घट झाली आहे. एकूण कर्ज पुरवठ्यात प्रतिवर्षी वाढ झाली आहे. २००२-०३ च्या तुलनेने २००६-०७ मध्ये ५०.८१ टक्के वाढ झाली आहे.

तक्ता क्र. ३.१६

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी केलेला विविध मुदतींचा कर्जपुरवठा

(वर्षात दिलेली कर्जे)

(रुपये लाखात)

बाब	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७
अल्प मुदती कर्ज	३०१७७३ (७८.९०)	३१५३३६ (७७.९०)	३१२६३८ (६४.३६)	३८६४३४ (७१.३७)	४३५१५१ (७५.४४)
मध्यम मुदती कर्ज	७२०५८ (१८.८४)	७९५७० (१९.६६)	१६२११९ (३३.३७)	१४४५४९ (२६.६९)	१३१३५१ (२२.७७)
दीर्घ मुदती कर्ज	८६२९ (२.२६)	९८८६ (२.४४)	१०८१८ (२.२७)	१०४८३ (१.९४)	१०३१४ (१.७९)
एकूण कर्ज	३८२४६० (१००)	४०४७९२ (१००)	४८५५७५ (१००)	५४१४६६ (१००)	५७६८१६ (१००)

(कसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

टीप— वरील कर्जात कृषी सहकारी संस्था व आदिवासी सहकारी संस्थांच्या कर्जाचा समावेश आहे.

संदर्भ:महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात सन २००४,२००५,२००७ पृ. क्र. १६

निष्कर्ष —

- १) कर्ज पुरवठ्यात सातत्याने वाढ होत आहे. एकूण कर्जात मोठा वाटा अल्प मुदती कर्जाचा आहे. संस्थांनी या कर्ज पुरवठ्याला सर्वाधिक प्राधान्य दिले आहे.
- २) मध्यम मुदती व दीर्घ मुदती कर्जात वाढ झाली आहे. एकूण कर्जात मध्यम मुदती कर्जाचा वाटा वाढला आहे. वाढीचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

६. धारणक्षेत्रानुसार कर्ज पुरवठा

अ) अल्पकालीन कर्जपुरवठा

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी १९९५ — १९९६ मध्ये व २००५ — २००६ या दहा वर्षांनंतर विविध आकाराचे धारण क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना अल्प मुदती कर्जाचे केलेले वाटप तक्ता क्र. ३.१७ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

१) लहान शेतकरी

१९९५—९६ मध्ये १ हेक्टर पेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना १३४.२२ कोटी रूपये कर्ज वाटप करण्यात आले. एकूण अल्प मुदती कर्ज पुरवठ्यात हे प्रमाण ११ टक्के होते. २००५—०६ मध्ये ९४.६९ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले गेले. एकूण अल्प मुदत कर्ज पुरवठ्यात हे प्रमाण २४ टक्के होते. दहा वर्षांत एकूण अल्प मुदत कर्ज पुरवठ्यातील हे प्रमाण दुपटी पेक्षा जास्त वाढले आहे.

१ ते २ हेक्टर धारण क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना १९९५—९६ मध्ये १९२.०८ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले गेले. एकूण अल्प मुदती कर्जामध्ये या कर्जाचा वाटा १६ टक्के होता. २००५—०६ मध्ये ८४१.२२ कोटी रूपयांचे अल्प मुदती कर्ज दिले गेले. एकूण कर्जात या कर्जाचा वाटा २५ टक्के होता. १ ते २ हेक्टर धारण क्षेत्रासाठी दिलेल्या अल्प मुदती कर्जाचा वाटा दहा वर्षांत ९ टक्के वाढला आहे. २ हेक्टर पेक्षा कमी धारण क्षेत्र असलेले शेतकरी लहान शेतकरी समजले जातात. १९९५ — १९९६ मध्ये या लहान शेतकऱ्यांना एकूण अल्पकालीन कर्जापैकी २७ टक्के कर्ज दिले गेले व २००५ — २००६ मध्ये ४७ टक्के कर्ज दिले गेले. या दुर्बल घटकांना मोठ्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेने जास्त प्रमाणात कर्ज देण्याचा प्रयत्न प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी केला आहे. हे स्पष्ट होते.

२) मोठे शेतकरी

२ ते ४ हेक्टर धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना १९९५—९६ मध्ये २८५.५९ कोटी रूपयांचा कर्ज पुरवठा केला. एकूण अल्प मुदती कर्जात या कर्जाचा वाटा २३ टक्के होता.

२००५-०६ या वर्षी ७३२.९१ कोटी रूपये कर्ज पुरवठा करण्यात आला. एकूण अल्प मुदती कर्जात या कर्ज पुरवठ्याचा वाटा २२ टक्के होता. दहा वर्षात एकूण कर्ज पुरवठ्यातील या कर्जाचा वाटा जवळजवळ स्थिर आहे.

तक्ता क्र. ३.१७

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना केलेले अल्पमुदत कर्जवाटप
(धारण क्षेत्रानुसार) (रुपये लाखात)

वर्ष	१ हेक्टर पर्यंत	१ ते २ हेक्टर पर्यंत	२ ते ४ हेक्टर पर्यंत	२ ते ४ हेक्टर पर्यंत	२ ते ४ हेक्टर पर्यंत	२ ते ४ हेक्टर पर्यंत
१९९५-९६ (११)	१३४२२ (११)	१९२०८ (१६)	२८५५९ (२३)	२८९५१ (२४)	३२४२९ (२६)	१२२५६९ (१००)
२००३-०४ (२१)	६५१३४ (२१)	६८३२८ (२२)	६८८६८ (२२)	६०७३१ (१९)	५१२८८ (१६)	३१४३४९ (१००)
२००४-०५ (२४)	७४२३९ (२४)	६२९७४ (२०)	६५३२७ (२१)	५७४५० (१९)	५०१५२ (१६)	३१०१४२ (१००)
२००५-०६ (२३)	७९४६९ (२३)	८४१२२ (२५)	७३२९१ (२२)	६०७२९ (१८)	४१७८७ (१२)	३३९३९८ (१००)
२००६-०७ (२०)	८७९०९ (२०)	९७७३४ (२३)	९६४२२ (२२)	८५६४९ (२०)	६४०६४ (१५)	४३१६५८ (१००)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

संदर्भ:महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात सन १९९६,२००४,२००५, २००६ व २००७ पृ. क्र. १७

४ ते ८ हेक्टर धारण क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना १९९५-९६ मध्ये २८९. ५१ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले गेले. एकूण अल्प मुदत कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा शेकडा वाटा २४ टक्के होता. हे कर्ज २००५-०६ मध्ये ६०७.२९ कोटी कर्ज दिले गेले. एकूण अल्प मुदती कर्जात या कर्जाचा शेकडा वाटा १८ टक्के होता. या कर्जाचा एकूण अल्प मुदती कर्ज पुरवठ्यातील वाटा कमी झाला आहे. ८ हेक्टर पेक्षा जास्त धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना १९९५-९६ मध्ये ३२४.२९ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले गेले. एकूण अल्प मुदत कर्जात या कर्जाचा वाटा शेकडा २६ टक्के होता. २००५-०६ मध्ये ४१७.८७ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले गेले. एकूण अल्प मुदती कर्जात या कर्जाचा वाटा शेकडा १२ टक्के होता. दहा वर्षात या कर्जाचा वाटा कमी झाला आहे.

अल्प मुदती कर्ज पुरवठ्यात १० वर्षात झालेल्या बदलातून स्पष्ट होते की, लहान शेतकऱ्यांचा कर्ज पुरवठा वाढत आहे व मोठ्या शेतकऱ्यांचे एकूण कर्जातील शेकडा प्रमाण घटत आहे.

१९९५-९६ या काळात विविध प्रकारचे धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना केला जाणारा एकूण कर्ज पुरवठा २.७६ पटींनी वाढला आहे. २ हेक्टर पेक्षा कमी क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचा कर्ज पुरवठा पाच पटींनी वाढला आहे तर २ हेक्टर पेक्षा जास्त धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचा कर्ज पुरवठा दुप्पट वाढला आहे. एकूण सर्व अल्प काळात कर्ज पुरवठा २.७६ पटींनी वाढला आहे.

३) प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था

या संस्था शेतमजुर, कूळ, ग्रामीण कारागीर अशा अनेक घटकांना कर्ज पुरवठा करतात. तक्ता क्र. ३.१८ मध्ये संस्थांनी १९९५-९६ ते २००५-०६ या दहा वर्षांच्या कालावधीत या घटकांना केलेला कर्ज पुरवठा दर्शविला आहे. १९९५-९६ मध्ये शेतमजुरांना ९८ लाख रूपयांचे कर्ज दिले धारण क्षेत्राशिवाय इतर घटकांना केलेल्या कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा शेकडा ०.५६ टक्के होता. इतर घटकांना ४४.०० टक्के कर्ज दिले. इतर घटकांना ७६ लाख रूपयांचे कर्ज दिले. एकूण दिलेल्या १.७४ कोटी कर्जात शेतमजुरांना जास्त कर्ज दिले आहे.

२००५-०६ मध्ये शेतमजुरांना १.९४ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले. धारण क्षेत्राशिवाय इतर घटकांना दिलेल्या कर्जात या कर्जाचे प्रमाण फक्त शेकडा ०.४१ टक्के होते. कुळांना या वर्षी ५० लाख रूपयांचे कर्ज दिले. एकूण कर्जात हा वाटा फक्त ०.११ टक्के होता. इतर घटकांना जास्त कर्ज पुरवठा केला गेला. धारण क्षेत्राशिवाय इतर घटकांना दिलेल्या कर्जात या कर्जाचा वाटा ९९.४८ टक्के होता. १९९५-९६ ते २००५-०६ या दहा वर्षात असे दिसते की, शेतमजुरांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचा वाटा घटत आहे. त्या तुलनेने इतर घटकांना जास्त प्राधान्य दिले आहे.

धारण क्षेत्रानुसार दिलेल्या अल्प मुदती कर्जाची व इतर घटकांना दिलेल्या अल्प मुदत कर्जाच्या तुलनेमुळे स्पष्ट होते की १९९५-९६ मध्ये धारण क्षेत्रानुसार दिलेल्या कर्जाच्या तुलनेने कमी कर्ज इतर घटकांना दिले होते. २००५-०६ मध्ये या प्रमाणात वाढ झाली आहे. धारण क्षेत्रानुसार दिलेल्या कर्जाशी तुलना करता इतर घटकांना दिलेल्या कर्जाचा वाटा १४ टक्के झाला आहे. ग्रामीण कारागीर व इतर घटकांना जास्त कर्ज दिल्याने हे प्रमाण बदलेले आहे.

तक्ता क्र. ३.१८
प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी शेतमजूर, कुळ, व इतर घटकांना केलेल्या अल्पमुदती
कर्जवाटपाचा एकूण अल्पमुदती कर्जातील वाटा
(धारण क्षेत्रानुसार)

(रुपये लाखात)

वर्ष	शेतमजूर	कुळ	इतर	एकूण	सर्व घटकांना केलेला एकूण कर्ज पुरवठा
१९९५-९६	९८ (५६)	—	७६ (४४)	१७४ (१००)	१२२५६९ (०.१५)
२००३-०४	१७ (२)	२७४ (२८)	६९५ (७०)	९८६ (१००)	३४४३४९ (०.३१)
२००४-०५	३८७ (१६)	९० (४)	२०२० (८०)	२४९७ (१००)	३१०१४२ (०.८१)
२००५-०६	१९४ (०.४१)	५० (०.११)	४६७८८ (९९.४८)	४७०३२ (१००)	३३९३९८ (१४)
२००६-०७	८४४ (२४)	८० (२)	२५७१ (७९)	३४९५ (१००)	४३५१५३ (०.८०)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

टीप — शेवटच्या रकान्यातील कंसातील आकडे शेतमजूर , कुळ व इतर घटकांना केलेल्या अल्पमुदत कर्ज पुरवठ्यातील एकूण अल्पमुदती कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण दर्शवितात.

संदर्भ:महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात सन २००४,२००५,२००७ पृ. क्र. १६

निष्कर्ष —

- १) लहान शेतकऱ्यांचा एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा १९९५-१९९६ शी तुलना करता वाढला आहे.
- २) लहान शेतकऱ्यांमध्ये १ हेक्टर पेक्षा कमी क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांचा वाटा वाढल्याचे प्रमाण १ ते २ हेक्टर क्षेत्र धारकांपेक्षा जास्त आहे.
- ३) एकूण कर्ज पुरवठ्यातील लहान शेतकऱ्यांचा एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा वाढत गेला आहे व मोठ्या शेतकऱ्यांचा वाटा कमी होत गेला आहे.

- ४) शेतमजुरांना दिल्या जाणाऱ्या अल्प मुदती कर्जाचा वाटा घटत आहे.
- ५) २००५-२००६ मध्ये ग्रामीण कारागीर व इतर घटकांच्या कर्ज पुरवठ्यात वाढ केली आहे.

ब) पीकनिहाय कर्जवाटप

महाराष्ट्रात पीकनिहाय केलेले कर्ज वाटप तक्ता क्र. ३. १९ मध्ये दर्शविले आहे. १९९५-९६ मध्ये एकूण कर्ज वाटपात भात या पिकाचा वाटा ४.५८ टक्के होता. गहू १.३४ टक्के ज्वारी, बाजरी व मका यांचा वाटा १६.४३ टक्के होता तर डाळींचा वाटा १.२६ टक्के होता. २००५-०६ मध्ये भाताचा वाटा ७.२ टक्के, गहू २.१ टक्के ज्वारी, बाजरी व मका यांचा एकत्रित वाटा ७.६ टक्के होता व डाळींचा वाटा ४.१ टक्के होता. दहा वर्षात भाताचा वाटा वाढला होता. गहू या पिकासाठी केलेले कर्ज वाटप वाढले होते. ज्वारी, बाजरी व मका यांचा वाटा कमी झाला. डाळींचा वाटा वाढला. ज्वारी, बाजरी हे महाराष्ट्रातील मुख्य धान्याचे उत्पादन आहे. परंतु यासाठी दिलेल्या जाणाऱ्या कर्जाचा वाटा कमी झाला आहे.

कापूस, ऊस, तेलबिया या नगदी पिकांचा एकूण कर्ज वाटपातील वाटा १९९५-९६ मध्ये जास्त होता. एकूण कर्ज वाटपात ऊसासाठी जास्त कर्ज दिले गेले. दहा वर्षांनंतर २००५-०६ मध्ये ऊस या पिकासाठी ३५.६ टक्के कर्ज दिले एकूण कर्जात या कर्जाचा वाटा जास्त आहे. ऊसानंतर कापूस या पिकाला जास्त कर्ज दिले जाते. या पिकाचा वाटा २००५-०६ मध्ये १७.०६ टक्के व २००६-०७ मध्ये १३.९१ टक्के होता. तेलबियांचा वाटा १९९५-९६ मध्ये ७.८४ टक्के होता. २००५-०६ मध्ये ५.९ टक्के होता. ऊस, कापूस व तेलबिया यांचा एकूण कर्जातील वाटा जास्त आहे. पण या कर्जवाटपाचे प्रमाण १९९५-९६ सालाशी तुलना करता कमी झाले आहे.

२००३-०४ ते २००६-०७ या वर्षात भात, गहू, ज्वारी, बाजरी व मका, डाळी यांचे कर्ज वाटपात वाढ झाली आहे. कापूस, ऊस, तेलबिया यांच्या कर्ज वाटपात वाढ झाली आहे. इतर बाबींसाठी दिले जाणाऱ्या कर्जात ही वाढ झाली आहे.

१९९५-९६ ते २००५-०६ या दोन वर्षांची तुलना करता असे दिसते, भाताचे कर्ज वाटप ४.८४ पटींनी वाढले, गहू या पिकाचे कर्ज वाटप ४.८२ पटींनी वाढले. ज्वारी, बाजरी व मका यांचे कर्ज वाटप दीड पटींनी वाढले. डाळीचे कर्ज वाटप दहा पटींनी वाढले. कापूस या पिकाचे २.२२ पटींनी वाढले. ऊसासाठी झालेले कर्ज वाटप २.८ पटींनी वाढले. तेलबियांचे कर्ज वाटप २.२ पटींनी वाढते.

तक्ता क्र. ३.१९
प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी पीकनिहाय केलेले अल्पमुदत कर्ज वाटप

(रुपये लाखात)

पीक	१९९५ — १९९६	२००३ — २००४	२००४ — २००५	२००५ — २००६	२००६— २००७
भात	५६०२ (४.५८)	१८६०० (५.९)	२०६७३ (४.२)	२७११० (७.२)	३२५२७ (७.४७)
गहू	१६३९ (१.३४)	५२७८ (१.७)	८१८३ (१.७)	७९१६ (२.१)	८९४१ (२.०५)
ज्वारी, बाजरी, मका इ.	२००९१ (१६.४३)	२५८७० (८.२)	२४३७० (५.०)	२८६५९ (७.६)	४०६५० (९.३४)
डाळी	५१३९ (१.२६)	७३७४ (२.३)	८१३७ (१.७)	१५४८८ (४.१)	१८३६८ (४.२२)
कापूस	२०८४५ (१७.०६)	४४९३३ (१४.३)	४१९७५ (८.६)	४६३५४ (१२.४)	६०५३२ (१३.९१)
ऊस	४६७३० (३८.२३)	१३५८०३ (४३.१)	१२३०३९ (२५.२)	१३३३२९ (३५.६)	१४८७१० (३४.१७)
तेलबिया	५९८८ (७.८४)	१७७०१ (५.६)	१७४२३ (३.६)	२२१४३ (५.९)	२५०२७ (५.७५)
इतर	१९१९९ (१३.२६)	५९३३४ (१८.८)	२४३८०० (५०.०)	९३७०९ (२५.०)	१००३९७ (२३.०७)
एकूण	१२२२३३ (१००)	३१४८९९३ (१००)	४८७६०० (१००)	३७४७०८ (१००)	४३५१५२ (१००)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात १९९६, २००५, २००६, २००७ पृ. क्र. १८

निष्कर्ष —

- १) सर्व पिकांसाठी दिलेल्या कर्जाच्या रकमेत सातत्याने वाढ झाली आहे.
- २) भातासाठी केल्या जाणाऱ्या कर्ज वाटपात सर्वात जास्त वाढ झाली आहे. गहू या पिकासाठी दिल्या गेलेल्या कर्जात वाढ झाली आहे, ही मुख्य पिके आहेत. पण या पिकांना दिले जाणारे कर्ज कमी आहे.
- ३) ज्वारी, बाजरी व मका यांच्या कर्ज वाटपामध्ये अत्यल्प वाढ झाली. एकूण कर्जात या पिकांचा वाटा कमी झाला आहे ही अयोग्य बाब आहे.
- ४) डाळींसाठी दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचे प्रमाण अत्यल्प आहे, पण या कर्जाच्या प्रमाणात वाढ होत गेली. डाळींचे कर्ज दहा पटींनी वाढले ही वाढ सर्व पिकांपेक्षा जास्त आहे. डाळींची कमतरता विचारात घेता ही वाढ योग्य आहे.
- ५) ऊस या पिकाला सर्वात जास्त कर्ज दिले गेले त्यानंतर कापसाचा नंबर आहे. नगदी पिकांसाठी संस्था अन्नधान्या पेक्षा जास्त कर्ज वाटप करतात. हे स्पष्ट होते.
- ६) भात व गहू यांचा कर्ज वाटपातील वाढीचा दर ऊस, कापूस या नगदी पिकांच्या कर्ज वाटपातील वाढीच्या दरापेक्षा जास्त आहे.

क) मध्यम मुदत कर्ज पुरवठा

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी १९९५-९६ मध्ये व २००५-०६ मध्ये या दहा वर्षांनंतर विविध आकाराचे धारण क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना मध्यम मुदत कर्जाचे केलेले वाटप तक्ता क्र. ३.२० मध्ये दर्शविले आहे.

२ हेक्टर पेक्षा कमी धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना लहान किंवा दुर्बल शेतकरी समजले जाते.
२ हेक्टर पेक्षा जास्त धारण क्षेत्र असलेल्या शेतकऱ्यांना मोठे किंवा सबल शेतकरी समजले जाते.

१) लहान शेतकरी

१९९५-९६ मध्ये १ हेक्टर पेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना २६.४१ कोटी रूपयांचे मध्यम मुदती कर्ज देण्यात आले. एकूण मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा ९.०० टक्के होता. २००५-०६ मध्ये २७०.७३ कोटी रूपयांचे कर्ज देण्यात आले. या कर्जाचा वाटा एकूण कर्ज पुरवठ्यात १९.०० टक्के होता. दहा वर्षांनंतर मध्यम मुदत कर्ज वाटप दहा पट वाढले व कर्ज पुरवठ्याची एकूण कर्जातील टक्केवारी दुपटीपेक्षा जास्त वाढली.

१९९५-९६ मध्ये १ ते २ हेक्टर धारण क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना ३८.९२ कोटी रूपयांचे मध्यम मुदत कर्ज देण्यात आले. एकूण मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा १३.०० टक्के होता. २००५-०६ मध्ये २८४.८६ कोटी रूपयांचे कर्ज देण्यात आले. एकूण कर्ज

पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा २०.०० टक्के होता. दहा वर्षांनंतर मध्यम मुदत कर्ज वाटपात ७.३१ पट वाढ झाली व एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा ७.०० टक्के वाढला.

तक्ता क्र. ३.२०

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी धारण क्षेत्रानुसार केलेले मध्यम मुदती कर्ज वाटप

(रुपये लाखात)

वर्ष	लहान शेतकरी		मोठे शेतकरी			एकूण
	१ हेक्टर पर्यंत	१ ते २ हेक्टर पर्यंत	२ ते ४ हेक्टर पर्यंत	४ ते ८ हेक्टर पर्यंत	८ हेक्टर पेक्षा जास्त	
१९९५-९६	२६४१ (९)	३८९२ (१३)	६४५६ (२३)	६३९६ (२४)	८६८४ (३१)	२८०६९ (१००)
२००३-०४	१७५७३ (२२)	१८२२३ (२३)	१५५२० (२०)	१३७२० (१७)	१४४५० (१८)	७९४८६ (१००)
२००४-०५	३७२९७ (२३)	३२१८५ (२०)	३०१८७ (१९)	३५०५५ (२२)	२७१६२ (१६)	१६१८८६ (१००)
२००५-०६	२७०७३ (१९)	२८४८६ (२०)	२५९०६ (१८)	२४२८५ (१७)	३५९६७ (२६)	१४१७१७ (१००)
२००६-०७	२८१२९ (२२)	२९३९१ (२१)	२७२३७ (२१)	२९३७८ (२३)	१६४३९ (१३)	१३०५७४ (१००)

टीप : कंसातील आकडे एकूण मध्यम मुदत कर्जातील शेकडा प्रमाण दर्शवितात.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात १९९६, २००४, २००५, २००६, २००७ पृ. क्र. १७.

१९९५-९६ मध्ये २ हेक्टर पर्यंत धारण क्षेत्र असणाऱ्या लहान शेतकऱ्यांना ६५.३३ कोटी रूपयांचा कर्ज पुरवठा करण्यात आला. एकूण मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा २३.०० टक्के होता. २००५-०६ मध्ये २ हेक्टर पर्यंत धारण क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना ५५५.५९ कोटी रूपयांचे कर्ज देण्यात आले. एकूण मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा ३९.०० टक्के होता. १९९५-९६ नंतर २००५-०६ साली दहा वर्षांनंतर कर्ज पुरवठा ८.५ पटीपेक्षा जास्त वाढला एकूण मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यातील वाटा १६.०० टक्के वाढला.

२) मोठे शेतकरी

२ ते ४ हेक्टर धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना १९९५-९६ मध्ये ६४.५६ कोटी रूपयांचा मध्यम मुदत कर्ज पुरवठा करण्यात आला. या कर्जाचा वाटा एकूण मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यात २३.०० टक्के होता. २००५-०६ मध्ये २५९.०६ कोटी रूपयांचे कर्ज देण्यात आले. या कर्जाचा वाटा एकूण कर्ज पुरवठ्यात १८.०० टक्के होता. दहा वर्षांनंतर मध्यम मुदत कर्ज ४ पट वाढले, व कर्ज पुरवठ्याची एकूण कर्जातील टक्केवारी ६.०० टक्के कमी झाली.

४ ते ८ हेक्टर धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना १९९५-९६ मध्ये ६३.९६ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले गेले. एकूण मध्यम मुदती कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा २४.०० टक्के होता. २००५-०६ मध्ये २४२.८५ कोटी रूपयांचे मध्यम मुदती कर्ज देण्यात आले. या कर्जाचा वाटा एकूण मध्यम मुदती कर्ज पुरवठ्यात १७.०० टक्के होता. दहा वर्षांनंतर या कर्ज वाटपात ३.७ वाढ झाली. एकूण कर्ज पुरवठ्यातील प्रमाण ७.०० टक्के इतके कमी झाले.

८ हेक्टर पेक्षा जास्त धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना १९९५-९६ मध्ये ८६.८४ कोटी रूपयांचे कर्ज देण्यात आले. या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा ३१ टक्के होता. २००५-०६ मध्ये ३५९.६७ कोटी रूपयांचे कर्ज देण्यात आले. या कर्जाचा वाटा एकूण मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यात २६ टक्के होता. दहा वर्षांनंतर या कर्ज पुरवठ्यात चार पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. एकूण कर्ज पुरवठ्यातील प्रमाणात ५.०० टक्के घट झाली.

मोठ्या शेतकऱ्यांना (२ हेक्टर पेक्षा जास्त धारण क्षेत्र असणारे १९९५-९६ मध्ये २१५.२६ कोटी रूपयांचे कर्ज देण्यात आले. या कर्जाचा वाटा एकूण मध्यम मुदती कर्जामध्ये ७८ टक्के होता. २००५-०६ मध्ये ८६१.५८ कोटी रूपयांचे कर्ज देण्यात आले. एकूण कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा ६१ टक्के होता. दहा वर्षांनंतर कर्ज पुरवठ्यात ४ पट वाढ करण्यात आली. एकूण कर्ज पुरवठ्यातील टक्केवारी १७ टक्के इतकी कमी झाली.

एकूण मध्यम मुदती कर्ज पुरवठा १९९५-९६ मध्ये २८०.६९ कोटी रूपये होता. २००५-०६ मध्ये ५ पट इतकी वाढ होऊन कर्ज पुरवठा १४१७.१७ कोटी रूपये झाला.

निष्कर्ष

१) लहान शेतकऱ्यांच्या कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली. एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा वाढला. लहान शेतकऱ्यांमध्ये १ हेक्टर पेक्षा कमी धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या कर्ज पुरवठ्यात १ ते २ हेक्टर धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या कर्जपुरवठ्याशी तुलना केल्यास जास्त वाढ झाली असल्याचे स्पष्ट होते.

२) मोठ्या शेतकऱ्यांच्या कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली, लहान शेतकऱ्यांशी तुलना करता ही वाढ कमी आहे. त्यामुळे एकूण कर्जपुरवठ्यातील मोठ्या शेतकऱ्यांचा वाटा कमी झाला.

- ३) तुलनेने लहान शेतकऱ्यांचा कर्ज पुरवठा वाढविण्याचा प्रयत्न संस्थांनी केला आहे.
 ४) शेतकऱ्यांच्या गरजांचा विचार करता एकूण कर्ज पुरवठा अपुरा आहे.

३) शेतमजूर, कूळ व इतर घटकांना संस्थांनी केलेला मध्यमकालीन कर्ज पुरवठा

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी शेतमजूर, कूळ व इतर घटकांना कर्ज पुरवठा केला. इतर मध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण कारागीरांचा समावेश आहे. तक्ता क्र. ३. २१ मध्ये या बाबतची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्र. ३.२१

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी शेतमजूर , कूळ व इतरांना केलेल्या मध्यम मुदती कर्जाचा एकूण मध्यम मुदती कर्जातील वाटा (रुपये लाखात)

वर्ष	शेतमजूर	कूळ	इतर	एकूण	सर्व घटकांना केलेला एकूण कर्जपुरवठा
१९९५-९६	१५५ (७५)	—	५२ (२५)	२०७ (१००)	२८०६९ (०.७४)
२००३-०४	—	—	५ (१००)	५ (१००)	७९४८६
२००४-०५	१४ (६)	३५ (१६)	१८३ (८८)	२३२ (१००)	१६१८८६ (०.१५)
२००५-०६	—	—	२८२९ (१००)	२८२९ (१००)	१४१७१७ (२)
२००६-०७	३८ (५)	४३ (५)	६९५ (९०)	७७९ (१००)	१३१३५० (०.५९)

टीप : १) कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात. २) शेवटच्या रकान्यातील कंसातील आकडे शेतमजूर, कुळ व इतर घटकांना केलेल्या मध्यम मुदती कर्जपुरवठ्याचे एकूण मध्यम मुदती कर्जपुरवठ्याशी असलेले प्रमाण दर्शवितात.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात १९९६, २००५, २००६, २००७ पृ. क्र. १७

१९९५-१९९६ मध्ये संस्थांनी शेतमजुरांना १.५५ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले. धारण क्षेत्राशिवाय इतर घटकांना केलेल्या कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचे प्रमाण ७५.०० टक्के होते. २००४ - २००५ मध्ये ०.१४ कोटी रूपयांचा कर्ज पुरवठा करण्यात आला. धारण क्षेत्राशिवाय इतर घटकांना केलेल्या कर्ज वाटपात या कर्जाचा वाटा फक्त ६ टक्के होता. शेतमजुरांना दिलेले कर्ज अत्यल्प आहे. २००५-२००६ मध्ये शेतमजुरांना कर्ज दिले नाही.

२००४-२००५ साली कुळांना कर्ज देण्यात आले. ते ०.३५ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले गेले. त्यावर्षी धारण क्षेत्राशिवाय केलेल्या कर्ज वाटपात कुळांच्या कर्जाची टक्केवारी फक्त १६ टक्के होती.

१९९५-१९९६ मध्ये इतर घटकांना ०.५२ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले एकूण धारण क्षेत्राशिवाय इतरांना केलेल्या कर्ज पुरवठ्यात या कर्जाचा वाटा २५ टक्के होता. २००५-२००६ मध्ये २८.२९ कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप झाले. या वर्षी धारण क्षेत्राशिवाय इतर घटकांना केलेल्या कर्ज वाटपात या कर्जाचा वाटा १०० टक्के इतका होता.

१९९५-१९९६ मध्ये संस्थांनी एकूण सर्वांना २८०.६९ कोटी रूपयांचे कर्ज दिले. त्यापैकी ९९.२६ टक्के कर्ज धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना दिले. फक्त ०.७४ टक्के कर्ज धारण क्षेत्राशिवाय इतर घटकांना दिले. २००४-२००५ मध्ये धारण क्षेत्राशिवाय केलेल्या कर्ज वाटपाचा वाटा ०.१५ होता. २००५-२००६ मध्ये हा वाटा २ टक्के होता.

निष्कर्ष

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी शेतमजुर, ग्रामीण कारागीर हे महत्वाचे घटक असताना त्यांना कर्जपुरवठा करण्याकडे दुर्लक्ष केले आहे. या घटकांची उन्नती झाल्यास अप्रत्यक्षरीत्या शेती विकासाला मदत होणार आहे. परंतु एकूण मध्यम मुदती कर्ज पुरवठ्यात या घटकांचे स्थान नगण्य आहे.

७) थकबाकी

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांची थकबाकी तक्ता क्र. ३.२२ मध्ये दर्शविले आहे. १९८१ मध्ये १४९.६५ कोटी रूपयांची थकबाकी होती. १९९१ मध्ये ४९२.२७ कोटी रूपयांची थकबाकी होती. दहा वर्षांत थकबाकीमध्ये तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. १६४४.९८ कोटी रूपयांची थकबाकी २००१ मध्ये होती. १९९१ या वर्षाशी तुलना करता २००१ मध्ये थकबाकी तीन पटीपेक्षा जास्त वाढली. दोन दशकात थकबाकीत होणाऱ्या वाढीचे प्रमाण सारखेच आहे. थकबाकीत होणारी वाढ ही संस्थांची मोठी समस्या आहे.

एकूण थकबाकीत अल्प मुदत कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे. अल्प मुदती कर्ज वाटपाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे. १९८१ व १९९१ या वर्षात थकबाकीचे प्रमाण सारखेच आहे. २००१ मध्ये या प्रमाणात घट झाली आहे.

तक्ता क्र. ३.२२

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची थकबाकी

(रुपये कोटीत मध्ये)

वर्ष	अल्प मुदती कर्जाची थकबाकी	मध्यम मुदती कर्जाची थकबाकी	दीर्घ मुदत कर्जाची थकबाकी	एकूण थकबाकी
१९८१	१०९१४ (७२.९३)	४००६ (२६.७७)	४५ (०.३०)	१४९६५ (१००)
१९९१	३५५१९ (७२.०८)	१२८९८ (२६.१७)	८६० (१.७५)	४९२७७ (१००)
२००१	१११०९४ (६७.५४)	४६८८६० (२८.५०)	६५१७ (३.९६)	१६४४९८ (१००)
२००२-०३	१६४२६६ (६४.८०)	८१९५१ (३२.३४)	७३१७ (२.८६)	२५३५३४ (१००)
२००३-०४	१८९७५२ (६८.२०)	८०१०१ (२८.७९)	८३९० (३.०१)	२७८२४३ (१००)
२००४-०५	१६२३३७ (६७.०१)	७२५४१ (२९.९६)	७३३६ (३.०३)	२४२२१४ (१००)
२००५-०६	१८२९१३ (६४.८४)	९१३२९ (३२.३७)	७८६१ (२.७९)	२८२१०३ (१००)
२००६-०७	५५५८३१ (५७.७९)	३७२२५० (३८.७१)	३३६२८ (३.५०)	९६१७०९ (१००)

टीप : कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००४, २००६, २००७ पृ. क्र. १६

२००२-०३ ते २००५-०६ या कालावधीत थकबाकीच्या प्रमाणात जास्त बदल झाले नाहीत व २००६-०७ मध्ये थकबाकीचे प्रमाण कमी झाले.

अल्पमुदती कर्जाच्या तुलनेने मध्यम मुदती कर्जाची थकबाकी कमी आहे. १९८१ मध्ये एकूण थकबाकीत मध्यम मुदती कर्जाची थकबाकी २६.७७ टक्के होती. ती १९९१ मध्ये २६.१७ टक्के व २००१ मध्ये २८.५० टक्के होती. ही थकबाकी २००१ मध्ये वाढली पण वाढीचे प्रमाण अल्प आहे. २००२-०३ ते २००६-०७ या पाच वर्षात मध्यम मुदती कर्जाच्या थकबाकीत जास्त बदल झाले नाहीत. २००६-०७ मध्ये या थकबाकीचे प्रमाण वाढले. दीर्घमुदती कर्जाची थकबाकी १९८१ मध्ये ०.३० टक्के इतकी होती. १९९१ मध्ये १.७५ टक्के व २००१ मध्ये ३.९६ टक्के इतकी होती. ती थकबाकीत वाढ झालेली आहे. सन २००२-०३ ते २००६-०७ या कालावधीत एकूण थकबाकीतील दीर्घमुदती कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण सर्वसाधारणपणे स्थिर राहिले आहे.

निष्कर्ष

सर्वात जास्त थकबाकी अल्पमुदत कर्जाची आहे. सर्वात कमी थकबाकी दीर्घमुदत कर्जाची आहे. १९८१ ते २००१ या कालावधीत अल्पमुदती कर्जाच्या थकबाकीच्या प्रमाणात अल्पशी घट झाली.

८) येणेबाकी

संस्थांची थकबाकी व येणेबाकी तक्ता क्र. ३.२३ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. त्यात थकबाकीचे येणे बाकीशी असणारे प्रमाण दर्शविले आहे. १९८१ मध्ये अल्पमुदती कर्जाच्या थकबाकीचे येणे बाकीशी असणारे प्रमाण ३७.४४ टक्के होते. या प्रमाणात १९९१ मध्ये वाढ झाली व प्रमाण ४२.४१ टक्के झाले. २००१ मध्ये ३४.२० टक्के पर्यंत कमी झाले. २००७ मध्ये ४३.५४ पर्यंत वाढले. येणे बाकीशी असलेले थकबाकीचे प्रमाण कमी जास्त होत आहे. एकूण प्रमाणाचा विचार करता संस्थांची थकबाकी जास्त आहे हे स्पष्ट होते.

मध्यम मुदती कर्जाच्या थकबाकीचे येणे बाकीशी असणारे प्रमाण १९८१ मध्ये ४४.९० टक्के होते. ते १९९१ मध्ये २९.११ व २००१ मध्ये २५.८८ टक्के होते. २००७ मध्ये ते २४.६० टक्के होते. मध्यम मुदती कर्जाच्या थकबाकीचे येणेबाकीशी असणारे प्रमाण घटत असल्याचे स्पष्ट होते. अल्पमुदती कर्जाशी तुलना करता मध्यम मुदती कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण कमी आहे.

दीर्घमुदती कर्जाच्या थकबाकीचे येणे बाकीशी असणारे प्रमाण १९८१ मध्ये १७.४४ टक्के होते. हे प्रमाण १९९१ मध्ये १२.०७ टक्के, २००१ मध्ये २६.२६ टक्के २००७ मध्ये २९.०८ टक्के होते. दीर्घमुदती कर्जाचे थकबाकीचे येणे बाकीशी असणारे प्रमाण सन १९९१ चा अपवाद वगळता हे प्रमाण वाढले आहे. अल्पमुदती व मध्यममुदती कर्जाशी तुलना करता दीर्घमुदती कर्जाचे प्रमाण कमी आहे.

एकूण थकबाकीचे येणे कर्जाशी असणारे प्रमाण १९८१ मध्ये ३९.०० टक्के होते. ते १९९१ मध्ये ३६.४५ टक्के व २००१ मध्ये ३१.०० टक्के होते. हे प्रमाण २००७ मध्ये ३५.७१ टक्के होते. येणे कर्जाशी थकबाकीचे असलेले प्रमाण ३० ते ४० टक्क्याच्या दरम्यान आहे. म्हणजेच संस्थांच्या थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे.

तक्ता क्र. ३.२३

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांची थकबाकी व येणेबाकी

(रुपये लाखात)

कालावधी	थकबाकी व येणेबाकी	१९८१	१९९१	२००१	२००७
अल्पमुदती	थकबाकी	१०९१४	३५५१९	१११०९४	२४२०३९
	येणेबाकी	२९१६४	८३७५६	३२४८२१	५५५८३१
	थकबाकीचे येणे बाकीशी शेकडा प्रमाण	३७.४४	४२.४१	३४.२०	४३.५४
मध्यम मुदती	थकबाकी	४००६	१२८९८	४६८८७	९१५६६
	येणेबाकी	८९२३	४४३०८	१८११९०	३७२२६०
	थकबाकीचे येणे बाकीशी शेकडा प्रमाण	४४.९०	२९.११	२५.८८	२४.६०
दीर्घ मुदती	थकबाकी	४५	८६०	६५१७	९७८१
	येणेबाकी	२५८	७१२८	२४८१६	३३६२८
	थकबाकीचे येणे बाकीशी शेकडा प्रमाण	१७.४४	१२.०७	२६.२६	२९.०८
एकूण	थकबाकी	१४९५६	४९२७७	१६४४९८	३४३३८६
	येणेबाकी	३८३४५	१३५१९२	५३०८२७	९६१७०९
	थकबाकीचे येणे बाकीशी शेकडा प्रमाण	३९.००	३६.४५	३१.००	३५.७१

टीप — कृषी व आदिवासी सहकारी संस्थांचा थकबाकीत समावेश आहे.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००४, २००६, २००७ पृ. क्र. १६

निष्कर्ष

- १) संस्थांची एकूण थकबाकी जास्त आहे. १९८१ ते २००७ या कालावधीत या प्रमाणात अत्यल्प घट झाली.
- २) अल्पमुदत कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे. व त्याच्या प्रमाणात वाढ होत आहे.
- ३) अल्पमुदती कर्जाशी तुलना करता मध्यम मुदती कर्ज थकबाकीचे प्रमाण कमी आहे त्यात घट होत आहे.
- ४) अल्प व मध्यममुदती कर्जाशी तुलना करता दीर्घ मुदत कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण कमी होते. मध्यम मुदती कर्जापेक्षा दीर्घमुदती कर्ज थकबाकीचे प्रमाण २००७ मध्ये जास्त झाले.

९) नफा तोटा

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांची येणेबाकी, थकबाकी व नफा तोटा या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ३.२४ व ३.२५ मध्ये दर्शविली आहे. १९६१ साली सर्व महाराष्ट्रातील प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांची येणेबाकी ४२.९६ कोटी रुपये होती. १९७१ मध्ये १६४.८३ कोटी रुपये १९८१ मध्ये ३८३.४५ कोटी रुपये १९९१ मध्ये १३५१.९२ कोटी रुपये व २००१ मध्ये ५३०८.२७ कोटी रुपये इतकी होती. संस्थांनी कर्जपुरवठ्यात वाढ केल्यामुळे येणेबाकीचे प्रमाण वाढत गेले आहे. सर्व महाराष्ट्रातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची थकबाकी १९६१ साली ८६.५ कोटी रुपये होती. ती १९७१ मध्ये ६१.८४ कोटी, १९८१ मध्ये १४९.६५ कोटी १९९१ मध्ये ४९२.७६ कोटी व २००१ मध्ये १६४४.९८ कोटी रुपये इतकी होती. यावरून थकबाकीत वाढ होत असल्याचे स्पष्ट होते.

थकबाकीचे येणेबाकीशी असलेल्या प्रमाणावरून थकबाकीचे स्वरूप स्पष्ट करता येते. १९६१ मध्ये थकबाकीचे येणेबाकीशी प्रमाण २०.०१ टक्के होते. ते १९७१ मध्ये ३७.५ टक्के १९८१ मध्ये ३९.० टक्के १९९१ मध्ये ३६.४ टक्के तर २००१ मध्ये ३२.२ टक्के होते. १९६१ या वर्षाशी तुलना करता थकबाकीचे येणेबाकीतील प्रमाण वाढत आहे. १९७१, १९८१, १९९१, २००१ या वर्षांमध्ये हे प्रमाण सरासरी ३६.२ टक्के आहे. थकबाकीचे हे प्रमाण संस्थांच्या विकासातील मुख्य अडथळा आहे. यावरून वाढती थकबाकी ही महाराष्ट्रातील संस्थांसमोरील मोठी समस्या असल्याचे स्पष्ट होते.

महाराष्ट्रात १९६१ मध्ये एकूण प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था १८९९८ होत्या त्यापैकी ३.५ टक्के संस्थांची माहिती उपलब्ध झाली नाही. १८३३१ संस्थांची माहिती उपलब्ध झाली. त्यापैकी ७७.९५ टक्के संस्थांनी नफा मिळाला होता. २२.०५ टक्के संस्थांना तोटा झाला होता. नफ्यातील संस्थांना १.१३ कोटी नफा झाला व तोट्यातील संस्थांना ०.१२ कोटी तोटा झाला. नफा मिळविणाऱ्या संस्थांचे प्रमाण तोटा झालेल्या संस्थांपेक्षा जास्त आहे.

तक्ता क्र. ३.२४

प्राथमिक शेती पत पुखठा संस्था (थकबाकी, कर्ज व नफा तोटा)

(रुपये लाखात)

बाब	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१
येणे कर्ज	४२९६	१६४८३	३८३४५	१३५१९२	५३०८२७
थकीत कर्ज	८६५	६१८४	१४९६५	४९२७६	१६४४९८
थकीत कर्जाचे येणे कर्जाशी शे. प्रमाण	२०.०१	३७.५	३९.००	३६.४	३२.२
नफयातील संस्था	१४२८९ (७७.९५)	१०६८४ (५३.९७)	९४०७ (५२.००)	११९९२ (६२.२०)	८२१२ (४०)
नफा	११३	२९८	८०८	७३५६	११०४४
तोटयातील संस्था	४०४२ (२२.०५)	९११४ (४६.०३)	८६५८ (४८.००)	७२८४ (३७.८०)	१२१५७ (६०)
तोटा	१२	२१६	८६५	२६५७	१७८०१
माहिती उपलब्ध असलेल्या कार्यरत एकूण संस्था	१८३३१ (१००)	१९७९८ (१००)	१८०६५ (१००)	१९२७६ (१००)	२०३६९ (१००)
एकूण संस्था	१८९९८	२००१४	१८३८९	१९४४१	२०५२४
माहिती उपलब्ध नसलेल्या संस्था	६६७ *(३.५)	२१६ *(१.०७)	३२४ *(१.७६)	२१५ *(१.१०)	१५५ *(०.७६)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

* अशी खूण असणाऱ्या कंसात लिहिलेल्या संख्या एकूण संस्थांमधील माहिती उपलब्ध नसलेल्या संस्थांचे प्रमाण दर्शवितात.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००७ पृ. क्र. १२ , १३

तक्ता क्र. ३.२५

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था (थकबाकी, कर्ज व नफा तोटा)

(रुपये लाखात)

बाब	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७
येणे कर्ज	६४१२४८	६७९८८०	७४७७५४	८९२२२१	९६१७०९
थकीत कर्ज	२५३५३४	२७८२४३	२४२२१४	२८८१६९	३४३३८६
थकीत कर्जाचे येणे कर्जाशी शेकडा प्रमाण	३९.५	४०.९	३२.४	३२.१	३५.७
नफयातील संस्था	७६७० (३७.५०)	७०९५ (३४.४४)	७५०७ (३५.६८)	७३३१ (३५.४८)	७७०६ (३६.४९)
नफा	१०६५६	११५९३	१७३४१	१५१७१	१४८६५
तोटयातील संस्था	१२७५६ (६२.५०)	१३५०५ (६५.५६)	१३३६५ (६४.३२)	१३३२९ (६४.५२)	१३४१५ (६३.५१)
तोटा	२९८११	३८८३६	४३९४१	४३८२६	३७५२०
माहिती उपलब्ध असलेल्या कार्यरत एकूण संस्था	२०४२६ (१००)	२०६०० (१००)	२०८७२ (१००)	२०६६० (१००)	२११२१ (१००)
एकूण संस्था	२०७९३	२०९५२	२१०३७	२११०८	२११८४
माहिती उपलब्ध नसलेल्या संस्था	३६७ *(१.७६)	३५२ *(१.६८)	१६५ *(०.७८)	४४८ *(२.१२)	६३ *(०.३०)

(कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

* अशी खूण असणाऱ्या कंसात लिहिलेल्या संख्या एकूण संस्थांमधील माहिती उपलब्ध नसलेल्या संस्थांचे प्रमाण दर्शवितात.

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००४, २००५, २००६, २००७

पृ. क्र. १२ , १३

१९७१ मध्ये एकूण २००१४ संस्थांपैकी १९७९८ संस्थांबाबतची माहिती मिळाली. त्यात १.०७ टक्के संस्थांची माहिती मिळालेली नाही. माहिती मिळालेल्या संस्थांपैकी १०६८४ संस्थांना २.९८ कोटी रुपये नफा मिळाला. म्हणजेच ५३.९७ टक्के संस्थांना नफा मिळाला होता. नफा मिळविणाऱ्या संस्थांचे प्रमाण तोटा मिळविणाऱ्या संस्थांपेक्षा जास्त आहे पण ते १९६१ च्या तुलनेने कमी झाले आहे.

१९८१ मध्ये एकूण १८३८९ संस्थांपैकी १८०६५ संस्थांची माहिती मिळाली त्यामध्ये १.७६ टक्के संस्थांची माहिती मिळालेली नाही. माहिती मिळालेल्या संस्थांपैकी ९४०७ संस्था म्हणजेच ५२.०० टक्के संस्थांना नफा मिळाला. १९७१ या वर्षाशी तुलना करता नफा मिळविणाऱ्या संस्थांच्या प्रमाणात विशेष बदल झाला नाही.

१९९१ मध्ये एकूण १९४९१ पैकी १९२७६ संस्थांची माहिती मिळाली त्यात १.१० टक्के संस्थांची माहिती मिळाली नाही. माहिती मिळालेल्या संस्थांपैकी ६२.२० टक्के संस्थांना नफा मिळाला व ३७.८० टक्के संस्थांना तोटा झाला. नफा मिळविणाऱ्या संस्थांच्या प्रमाणात १९७१ व १९८१ च्या तुलनेने वाढ झाली पण वाढीचे प्रमाण जास्त नाही.

२००१ मध्ये २०५२४ पैकी ०.७६ टक्के संस्थांची माहिती मिळाली नाही. माहिती मिळालेल्या संस्थांपैकी ४० टक्के संस्थांना म्हणजेच ८२१२ संस्थांना नफा मिळाला व ६० टक्के संस्थांना तोटा झाला. तोटा होणाऱ्या संस्थांचे प्रमाण नफा होणाऱ्या संस्थांपेक्षा जास्त आहे.

१९६१ ते २००१ या ४० वर्षांच्या काळात संस्थांची थकबाकी व नफा तोटा याबाबतच्या उपलब्ध माहितीच्या आधारे सर्वसाधारणपणे पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

निष्कर्ष :

- १) येणे कर्जात व थकबाकीत १९६१ ते २००१ या कालावधीत वाढ झाली. संस्थांनी कर्जपुरवठ्यात वाढ केल्यामुळे येणे कर्ज वाढले आहे.
- २) १९६१ या वर्षाच्या तुलनेने येणे कर्जाशी असलेले थकबाकीचे प्रमाण या नंतर वाढले आहे.
- ३) १९७१ ते २००१ या काळात थकबाकीचे येणे कर्जाशी असलेले प्रमाण सरासरी ३६.२ टक्के होते हे प्रमाण अत्यंत अयोग्य आहे. यावरून जास्त थकबाकी महाराष्ट्रातील प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांची मोठी समस्या असल्याचे स्पष्ट होते.
- ४) माहिती उपलब्ध न झालेल्या संस्थांची संख्या एकूण संस्थांच्या तुलनेने नगण्य होती.
- ५) १९६१ मध्ये २२.०५ टक्के संस्थांना तोटा झाला. त्यानंतर १९७१, १९८१, १९९१ या वर्षात तोटा होणाऱ्या संस्थांची संख्या १९६१ च्या तुलनेने वाढली आहे. तोटा होणाऱ्या संस्थांची होणारी वाढ ही गंभीर समस्या आहे. संस्था आर्थिक दृष्ट्या सक्षम नसल्यामुळेच

संस्थांना तोटा होत आहे. सरकारने व सहकारी चळवळीने अनेक उपाययोजना करूनही तोट्यातील संस्थांची संख्या जास्त आहे.

- ६) वाढती थकबाकी हे संस्थांना तोटा होण्याचे मुख्य कारण आहे. थकबाकी असलेल्या सभासदांना कर्ज दिले जात नाही. त्यातून एकूण कर्ज व्यवहार कमी होतो व संस्थांचे उत्पन्न कमी होते आणि थकबाकीमुळे संस्थांचे उत्पन्न कमी होते व तोटा होतो.

१०) कर्जदार सभासद

अ) अल्पमुदती कर्ज घेणारे सभासद

एकूण सभासदांपैकी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांची माहिती तक्ता क्र. ३.२६ मध्ये दर्शविली आहे. त्यात १९९५-९६ मध्ये एकूण सभासदांपैकी २७.१७ टक्के सभासदांनी तर २००५-०६ मध्ये ३०.५८ टक्के सभासदांनी संस्थांकडून कर्ज घेतले. यावरून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण वाढले आहे व वाढीचे प्रमाण अल्प आहे.

२००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत कर्ज घेणाऱ्या सभासदांच्या प्रमाणात अत्यल्प बदल झालेला आहे. जवळजवळ ७० टक्के सभासद संस्थांकडून कर्ज घेत नाहीत. महाराष्ट्रातील शेतीला कर्जाची गरज असताना संस्थांकडून कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण कमी असणे हे संस्थांचे अपयश आहे.

एकूण कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये २ हेक्टर पेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण १९९५-९६ मध्ये २५.९० टक्के व मोठ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण २८.६७ टक्के होते. २००५-०६ मध्ये या प्रमाणात बदल झाला. यावर्षी लहान शेतकऱ्यांचे प्रमाण २५.७० टक्के होते. या प्रमाणात विशेष बदल झाला नाही. मोठ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ३७.१९ टक्के झाले. मोठ्या शेतकऱ्यांच्या कर्ज घेण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली म्हणून एकूण कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या प्रमाणात ३.४१ टक्के वाढ झाली व वाढीचे प्रमाण अल्प आहे.

लहान शेतकऱ्यांमध्ये १ हेक्टर पेक्षा कमी क्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांची आणि १ ते २ हेक्टर क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांचा समावेश होतो. तक्ता क्र. ३.२६ मध्ये याबाबतची माहिती दिली आहे. कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये तुलनेने १ हेक्टर पेक्षा कमी क्षेत्र असणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे तर १ ते २ हेक्टर जमीन असणाऱ्यांचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे.

मोठ्या शेतकऱ्यांमध्ये २ ते ४ हेक्टर, ४ ते ८ हेक्टर, ८ हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांचा समावेश होतो. या तीन प्रकारांची तुलना करता असे दिसते की, मोठ्या शेतकऱ्यांमध्ये म्हणजेच ८ हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन असणाऱ्या सभासदांचे कर्ज घेण्याचे प्रमाण जास्त आहे. हे प्रमाण १९९५-९६ मध्ये ३५.१३ टक्के २००३-०४ मध्ये ५९.५६ टक्के, २००४-०५ मध्ये ५८.५० टक्के, २००५-०६ मध्ये ४२.६१ व टक्के २००६-०७ मध्ये ४२.९८ टक्के होते. २ ते ४

हेक्टर व ४ ते ८ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांशी तुलना करता हे प्रमाण जास्त आहे. तीन प्रकारच्या धारण क्षेत्रापैकी सर्वात कमी कर्ज घेण्याचे प्रमाण २ ते ४ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांचे आहे.

तक्ता क्र. ३.२६

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे धारणक्षेत्रानुसार वर्गीकरण
(अल्पमुदत कर्जपुरवठा)

(सभासद संख्या शंभरात)

धारण क्षेत्र	सभासद	१९९५ -९६	२००२ -०३	२००३ -०४	२००४ -०५	२००५ -०६	२००६ -०७
१ हेक्टर पर्यंत	एकूण सभासद	२०१२०	—	२५८६०	२६६३२	२७७९३	२७९१४
	कर्जदार सभासद	५२९०	—	७८६०	७६१९	७३७५	७०१७
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२६.२९	—	३०.४०	२८.६०	२६.५४	२५.१३
१ हेक्टर ते २ हेक्टर	एकूण सभासद	२१११०	—	२६८६०	२६९६६	२७८५६	२६९१३
	कर्जदार सभासद	५३९०	—	७०७०	७१३१	७१५७	७३०४
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२५.५३	—	२६.३२	२६.४५	२५.७०	२७.१४
लहान शेतकरी	एकूण सभासद	४१२३०	—	५२७२०	५३५९८	५५६४९	५४८२७
	कर्जदार सभासद	१०६८०	—	१४९३०	१४७५०	१४५३२	१४३२१
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२५.९०	—	२८.३२	२७.५२	२६.११	२६.१२
२ ते ४ हेक्टर	एकूण सभासद	१७५७०	—	१८९३०	१९०५८	१९७३४	१९७८१
	कर्जदार सभासद	४५७०	—	६११०	६२३०	६८२५	६९८१
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२६.००	—	३२.२८	३२.७०	३४.५८	३५.२९
४ ते ८ हेक्टर	एकूण सभासद	१०७४०	—	११८६०	१२०७६	११६७१	१२८६३
	कर्जदार सभासद	३१७०	—	४९६०	४८७०	४५२४	४६११
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२९.५१	—	४१.८२	४०.३३	३८.७६	३५.८५

धारण क्षेत्र	सभासद	१९९५ —९६	२००२ —०३	२००३ —०४	२००४ —०५	२००५ —०६	२००६ —०७
८ हेक्टर पेक्षा जास्त	एकूण सभासद	५९२०	—	५५४०	५६७८	६१०३	६९०८
	कर्जदार सभासद	२०८०	—	३३००	३३२२	२६०१	२९६९
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	३५.१६	—	५९.५६	५८.५०	४२.६१.	४२.९८
मोठे सभासद	एकूण सभासद	३४२३०	—	३६३३०	३६८१२	३७५०८	३९५५२
	कर्जदार सभासद	९८२०	—	१४३७०	१४४२२	१३९५०	१४५६१
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२८.६७	—	३९.५५	३९.१८	३७.१९	३६.८१
लहान + मोठे एकूण	एकूण सभासद	७५४६०	—	८९०५०	९०४१०	९३१४७	९४३७९
	कर्जदार सभासद	२०५००	—	२९३००	२९१७२	२८४८२	२८८८२
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२७.१७	—	३२.९०	३२.२७	३०.५८	३०.६०

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात १९९६, २००३, २००४, २००५, २००६, २००७ पृ. क्र. १७

निष्कर्ष —

- १) एकूण सभासदांपैकी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी आहे.
- २) १९९५—९६ ते २००५—०६ या दहा वर्षांत कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे एकूण सभासदांपैकी असणारे प्रमाण ३.४१ टक्के वाढले आहे.
- ३) २००३—०४ ते २००६—०७ या कालावधीतील प्रत्येक वर्षी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे एकूण सभासदांशी असणारे प्रमाण खूपच कमी झालेले आहे.
- ४) एकूण सभासदातील जे मोठे शेतकरी आहेत त्यांचे कर्ज घेण्याचे प्रमाण दहा वर्षांनंतर वाढले आहे.
- ५) एकूण सभासदातील लहान शेतकऱ्यांचे कर्ज घेण्याचे प्रमाण दहा वर्षांनंतर जवळजवळ स्थिर आहे.
- ६) लहान शेतकऱ्यांपैकी १ ते २ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांचे कर्ज घेण्याचे प्रमाण १ हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्यांशी तुलना करता कमी आहे.
- ७) मोठ्या शेतकऱ्यांमध्ये कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या प्रमाणात सर्वाधिक प्रमाण ८ हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्यांचे आहे. तुलनेने सर्वात कमी प्रमाण २ ते ४ हेक्टर क्षेत्र असणाऱ्यांचे आहे.

ब) मध्यम मुदत कर्ज घेणारे सभासद

मध्यम मुदत कर्ज घेणारे सभासद धारणक्षेत्रानुसार वर्गीकरण तक्ता क्र. ३.२७ मध्ये दर्शविले आहेत. एकूण सभासदांपैकी फक्त ३.५ टक्के सभासदांनी संस्थांकडून १९९५-९६ मध्ये कर्ज घेतले. २००५-०६ मध्ये ७.४ टक्के सभासदांनी कर्ज घेतले. कर्ज घेणाऱ्या सभासदांत दुप्पट वाढ झाली पण एकूण सभासदांपैकी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण अल्प आहे. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी जास्त झाले आहे. पण बदलांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. लहान सभासदांपैकी फक्त २.५७ टक्के सभासदांनीच १९९५-९६ मध्ये संस्थांकडून कर्ज घेतले. २००५-०६ मध्ये या प्रमाणात वाढ झाली. ५.१९ टक्के सभासदांनी कर्ज घेतले. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत जास्तीत जास्त ७.०० टक्के सभासदांनी मध्यम मुदत कर्ज घेतले आहे.

मोठ्या सभासदांपैकी ४.६५ टक्के सभासदांनी संस्थांकडून १९९५-९६ मध्ये कर्ज घेतले. २००५-०६ मध्ये या प्रमाणात वाढ झाली, ९.४८ टक्के सभासदांनी कर्ज घेतले. तर २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण १० टक्केपेक्षा कमी होते.

तक्ता क्र. ३.२७

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे धारणक्षेत्रानुसार वर्गीकरण
(मध्यम मुदती कर्जपुरवठा)

(सभासद संख्या शंभरात)

धारण क्षेत्र	सभासद	१९९५ -९६	२००३ -०४	२००४ -०५	२००५ -०६	२००६ -०७
१ हेक्टर पर्यंत	एकूण सभासद	२०१२०	२५८६०	२६६३२	२७७९३	२७९१४
	कर्जदार सभासद	४८०	१३२०	१९५२	१२७६	१६५७
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२.३९	५.१०	७.३३	६.२	५.९४
१ हेक्टर ते २ हेक्टर	एकूण सभासद	२१११०	२६८६०	२६९६६	२७८४६	२६९१३
	कर्जदार सभासद	५८०	११२०	१७९९	१६१०	१७०८
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२.७५	४.१७	६.६७	५.७८	६.३५

धारण क्षेत्र	सभासद	१९९५ —९६	२००३ —०४	२००४ —०५	२००५ —०६	२००६ —०७
लहान शेतकरी	एकूण सभासद	४१२३०	५२७२०	५३५९८	५५६३९	५४८२७
	कर्जदार सभासद	१०६०	२४४०	३७५१	२८८६	३३६५
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	२.५७	४.६३	७.००	५.१९	६.१४
२ ते ४ हेक्टर	एकूण सभासद	१७५७०	१८९३०	१९०५८	१९७३४	१९७८१
	कर्जदार सभासद	६६०	१०५०	१६५०	१५८१	१५६७
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	३.७५	५.५५	८.६६	८.००	७.९२
४ ते ८ हेक्टर	एकूण सभासद	१०७४०	११८६०	१२०७६	११६७१	१२८६३
	कर्जदार सभासद	५७०	७५०	१५००	१११०	१२५९
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	५.३१	६.३	१२.४२	९.५	९.७९
८ हेक्टर पेक्षा जास्त	एकूण सभासद	५९२०	५५४०	५६७८	६१०३	६९०८
	कर्जदार सभासद	३६०	६४०	१०३५	८६६	९९८
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	६.०८	११.५५	१८.२३	९.५	१४.४५
मोठे सभासद	एकूण सभासद	३४२३०	३६३३०	३६८१२	३७५०८	३९५५२
	कर्जदार सभासद	१५९०	२४४०	४१८५	३५५७	३८२४
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	४.६५	६.७२	११.३७	९.४८	९.६७
लहान + मोठे एकूण	एकूण सभासद	७५४६०	८९०५०	९०४१०	९३१४७	९४३७९
	कर्जदार सभासद	२६५०	४८८०	७९३६	६८९३	७१८९
	कर्जदार सभासदांचे शेकडा प्रमाण	३.५	५.४८	८.७८	७.४	७.६२

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात १९९६, २००३, २००४, २००५,

२००६, २००७ पृ. क्र. १७

निष्कर्ष —

- १) मध्यम मुदती कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- २) मध्यम मुदती कर्ज घेणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे पण वाढीचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- ३) लहान व मोठे शेतकरी यांची तुलना करता लहान शेतकऱ्यांचे मध्यम मुदती कर्ज घेणाऱ्यांमधील प्रमाण कमी आहे.
- ४) एकूण सभासदांमध्ये अल्पमुदती कर्ज घेणारे व मध्यम मुदती कर्ज घेणारे यांची तुलना केली असता अल्पमुदती कर्ज घेणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे.
- ५) शेतीमध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग, सिंचन सुविधांचा विकास, शेतीशी संबंधित व्यवसायांचा विकास यासाठी मध्यम मुदती कर्ज पुरवठा महत्त्वाचा आहे पण संस्थांचे या कार्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे.

क) कर्ज घेणारे शेतमजूर, कुळ व इतर घटक

शेतमजूर, कुळ, व इतर घटक उदा. ग्रामीण कारागीर इत्यादी इतर भूमिहीन घटकांनी घेतलेल्या कर्जाची माहिती तक्ता क्र. ३.२८ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. या घटकांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण अल्प आहे. इतर सर्व सभासदांपैकी फक्त १५.९२ टक्के सभासदांनी १९९५—९६ मध्ये अल्पकालीन कर्ज घेतले आहे. या प्रमाणात २००५—०६ मध्ये घट झाली त्यात फक्त ९.१६ टक्के सभासदांनीच संस्थांकडून कर्ज घेतले. यावरून कर्ज घेणाऱ्यांच्या प्रमाणात घट झाली आहे.

२००३—०४ ते २००६—०७ या कालावधीत २००४—०५ मध्ये २६.२९ टक्के सभासदांनी अल्पमुदती कर्ज घेतले. यात २००३—०४ मध्ये फक्त ०.४२ टक्के सभासदांनीच कर्ज घेतले. कर्ज घेणाऱ्या सभासदांच्या प्रमाणात कमी जास्त बदल झाले आहेत. एकूण कर्ज घेणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे.

मध्यम मुदती कर्ज घेणाऱ्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. ही टक्केवारी १ पेक्षा कमी आहे.

निष्कर्ष

- १) इतर घटक यामध्ये समावेश असलेल्या सभासदांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण अल्प आहे.
- २) १९९५—९६ नंतर कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी झाले आहे.
- ३) अल्पमुदती व मध्यममुदती कर्ज घेणाऱ्या सभासदांशी तुलना करता अल्पमुदती कर्ज घेणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे.

तक्ता क्र. ३.२८

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेणारे शेतमजूर, कुळ व इतर

ग्रामीण कारागीर आणि इतर घटक (अल्पमुदती व मध्यममुदती कर्ज)

(सभासद संख्या शंभरात)

कालावधी	सभासद	१९९५ —९६	२००२ —०३	२००३ —०४	२००४ —०५	२००५ —०६	२००६ —०७
अल्पमुदती कर्ज पुरवठा	एकूण सभासद	१३८२०	—	१६७००	१४५३२	१४०५५	१४३१९
	कर्जदार सभासद	२२०	—	७०	३८२०	१२८८	४२०
	कर्जदार सभासदांचे एकूण सभासदांशी प्रमाण	१५.९२	—	०.४२	२६.२९	९.१६	२.९३
मध्यम मुदती कर्ज पुरवठा	एकूण सभासद	१३८२०	—	१६७००	१४५३२	१४०५५	१४३१९
	कर्जदार सभासद	३०	—	२०	२९	१३५	३८
	कर्जदार सभासदांचे एकूण सभासदांशी प्रमाण	०.२२	—	०.१२	०.२०	०.९६	०.२७

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात १९९६, २००३, २००४, २००५,

२००६, २००७ पृ. क्र. १७

११) प्रतिसभासद मिळालेले कर्ज

संस्थांनी अल्पमुदती व मध्यम मुदती कर्जांचे वाटप सभासदांना केले. प्रत्येक सभासदाला सरासरी किती कर्ज मिळाले याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ३.२९ मध्ये दर्शविली आहे. संस्थांनी सभासदांना एकूण किती कर्ज दिले हे तक्त्यात (कंस किंवा कोणतीही खूण न करता) दर्शविले आहे. कंसात सभासद संख्या व * अशी खूण करून प्रतिसभासद सरासरी किती कर्ज मिळाले हे दर्शविले आहे.

अ) अल्पमुदत कर्ज

एक हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५—९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी २.५ हजार रुपये कर्ज मिळाले. १० वर्षांनंतर २००५—०६ मध्ये १०.८ हजार

रुपये कर्ज मिळाले. कर्ज पुरवठ्यात चार पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. २००३-०४ पासून २००६-०७ पर्यंत कर्ज पुरवठ्यात प्रतिवर्षी वाढ झालेली आहे.

तक्ता क्र. ३.२९
प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी सभासदांना केलेले अल्पमुदत कर्जवाटप
(धारणक्षेत्रानुसार प्रतिसभासद कर्ज पुरवठा)

(रुपये लाखात)

वर्ष	लहान (दुर्बल) शेतकरी		मोठे (सबल) शेतकरी			एकूण
	१ हेक्टर पर्यंत	१ ते २ हेक्टर पर्यंत	२ ते ४ हेक्टर पर्यंत	४ ते ८ हेक्टर पर्यंत	८ हेक्टर पेक्षा जास्त	
१९९५ — ९६	१३४२२ (५२९०) * २.५	१९२०८ (५३९०) * ३.५	२८५५९ (४५७०) * ६.२	२८९५१ (३१७०) * ९.१	३२४२९ (२०८०) * १५.६	१२२५६९ (२०५००) * ५.५
२००३ — २००४	६५१३४ (७८६०) * ८.३	६८३२८ (७०७०) * ९.८	६८८६८ (६११०) * ११.३	६०७३१ (४९६०) * १२.२	५१२८८ (३३१) * १५.५	३१४३४९ (२९३००)
२००४ — २००५	७४२३९ (७६१९) * ९.७	६२९७४ (७१३१) * ११.६	६५३२७ (६२३०) * १०.५	५७४५० (४८७०) * ११.८	१०१५२ (३३२२) * १५.१	३१०१४२ (२९१७२)
२००५ — २००६	७९४६९ (७३७५) * १०.८	८४१२२ (७१५७) * ११.८	७३२९१ (६८२५) * १०.७१	६०७२९ (४५२४) * १३.४	४१७८७ (२६०१) * १६.१	३३९३९८ (२८४८२) * ११.९
२००६ — २००७	८७९०९ (७०१७) * १२.५३	९७७३४ (७३०४) * १३.३८	९६४८२ (६९८१) * १३.८२	८५४६९ (४६११) * १८.५४	६४०६४ (२९६९) * २१.५८	४३१६५८ (२८८८२) * १४.९८

टीप— १)कसात अल्पमुदती कर्जदार सभासद (संख्या शंभरात) २) * अशी खूण केलेले आकडे प्रतिसभासद सरासरी कर्ज पुरवठा दर्शवितात ३) * अशी खूण केलेले आकडे रूपये हजारांत

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात १९९६, २००३, २००४, २००५,

२००६, २००७ पृ. क्र. १७

१ ते २ हेक्टर क्षेत्र असणाऱ्या कर्जावर सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी ३.५ हजार रुपये कर्ज मिळाले. दहा वर्षांनंतर २००५-०६ मध्ये सरासरी ११.८ हजार रुपये कर्ज मिळाले. कर्जाच्या उपलब्धतेत तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत प्रतिवर्षी प्रतिसभासद कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली.

२ ते ४ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी ६.२ हजार रुपये कर्ज मिळाले. १० वर्षांनंतर २००५-०६ मध्ये १०.७ हजार रुपये कर्ज मिळाले. कर्जपुरवठ्यात ४.५ हजार रुपये वाढ झाली. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत प्रतिवर्षी प्रतिसभासदाच्या सरासरी कर्जपुरवठ्यात वाढ झाली.

४ ते ८ हेक्टर धारणक्षेत्र असलेल्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी ९.१ हजार कर्ज मिळाले. १० वर्षांनंतर २००५-०६ मध्ये १३.४ हजार रुपये कर्ज मिळाले. कर्ज पुरवठ्यात ४.३ हजार रुपये वाढ झाली. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत प्रतिवर्षी प्रतिसभासदाच्या सरासरी कर्ज पुरवठ्यात २००४-०५ चा अपवाद वगळता वाढ झालेली आहे.

८ हेक्टर पेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असलेल्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी १५.६ हजार रुपये कर्ज मिळाले. १० वर्षांनंतर २००५-०६ मध्ये १६.१ हजार रुपये इतके कर्ज मिळाले. कर्ज पुरवठ्यात या कालावधीत अल्प प्रमाणात वाढ झाली. २००३-०४ ते २००५-०६ या कालावधीत प्रतिवर्षी प्रतिसभासद कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण जवळजवळ स्थिर राहिले आहे. त्यात २००६-०७ मध्ये वाढ झाली आहे.

१) लहान शेतकरी

२ हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असलेल्या लहान कर्जदार शेतकऱ्यांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी तीन हजार रुपये कर्ज मिळाले. १० वर्षांनंतर २००५-०६ मध्ये ११.२५ हजार रुपये कर्ज मिळाले त्यामुळे कर्ज पुरवठ्यात जवळजवळ चार पटींनी वाढ झाली.

२) मोठे शेतकरी

२ हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी दहा हजार रुपये कर्ज मिळाले. १० वर्षांनंतर २००५-०६ मध्ये १३.४ हजार रुपये कर्ज मिळाले. कर्ज पुरवठ्यात ३.४ हजार रुपये इतकी वाढ झाली.

लहान व मोठे शेतकरी यांची तुलना करता लहान शेतकऱ्यांची कर्जाची प्रतिसभासद उपलब्धता जास्त होती. प्रतिवर्षी होणारा कर्जपुरवठा वाढल्यामुळे १९९५-९६ ते २००५-०६ या कालावधीत

सर्व सभासदांची प्रतिसभासदाची सरासरी कर्ज पुरवठ्याची उपलब्धता वाढली. १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासदाला सरासरी ५.६ हजार रुपये कर्ज मिळाले. २००५-०६ मध्ये ११.९ हजार रुपये इतके कर्ज मिळाले. कर्जपुरवठा दुप्पट वाढला.

निष्कर्ष

- १) प्रतिसभासद सरासरी कर्ज पुरवठा वाढत आहे. लहान सभासद व मोठे सभासद यांची तुलना करता लहान कर्जदार सभासदांच्या कर्ज पुरवठ्यात जास्त वाढ झाली.
- २) लहान सभासदांमध्ये १ ते २ हेक्टर धारणक्षेत्र असलेल्या कर्जदार सभासदांपेक्षा १ हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांचा कर्जपुरवठा जास्त प्रमाणात वाढला आहे.
- ३) मोठ्या सभासदांमध्ये ८ हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार शेतकऱ्यांची प्रतिसभासद कर्जाची उपलब्धता इतर घटकांचे तुलनेने कमी प्रमाणात वाढली आहे.

ब) मध्यम मुदती कर्ज पुरवठा

संस्थांनी सभासदांना केलेल्या मध्यम मुदती कर्ज पुरवठ्याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ३.३० मध्ये दर्शविली आहे. १ हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रति कर्जदार सभासद सरासरी ५.५ हजार रुपये कर्ज देण्यात आले. २००५-०६ मध्ये १५.७ हजार रुपये कर्ज देण्यात आले. १० वर्षांत कर्ज रकमेत ३ पटीपर्यंत वाढ झाली. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत प्रतिवर्षी प्रतिसभासद कर्ज पुरवठ्यात कमी जास्त बदल झाले आहेत. २००४-०५ मध्ये सर्वाधिक १९.१ हजार रुपये कर्ज सभासदांना उपलब्ध झाले.

१ ते २ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी ६.७ हजार रुपये कर्ज मिळाले. १० वर्षांनंतर २००५-०६ मध्ये १५.७ हजार रु. कर्ज मिळाले. या कालावधीनंतर कर्ज पुरवठ्यात जवळजवळ तीनपट वाढ झाली. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत प्रतिवर्षी कर्जाचे प्रमाण स्थिर होते.

२ ते ४ हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये ९.८ हजार रुपये प्रतिसभासद सरासरी कर्ज मिळाले. २००५-०६ मध्ये १६.४ हजार कर्ज मिळाले. या १० वर्षांच्या कालावधीत कर्जात ६.६ हजार रुपये वाढ झाली. २००३-०४ ते २००६-०७ या कालावधीत प्रतिसभासद सरासरी कर्जाच्या उपलब्धतेत मोठे बदल झाले नाहीत.

४ ते ८ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी ११.२ हजार रुपये इतके कर्ज मिळाले. ते २००५-०६ मध्ये २१.९ हजार रुपये कर्ज मिळाले. १०

वर्षात कर्जाची उपलब्धता दुष्पट वाढली. २००३-०४ ते २००५-०६ या कालावधीत कर्जाची उपलब्धता वाढत गेली.

तक्ता क्र. ३.३०

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी धारणक्षेत्रानुसार केलेले मध्यम मुदत कर्जवाटप

(धारणक्षेत्रानुसार प्रतिसभासद कर्जपुरवठा)

(रुपये लाखात)

वर्ष	१ हेक्टर पर्यंत	१ ते २ हेक्टर पर्यंत	२ ते ४ हेक्टर पर्यंत	४ ते ८ हेक्टर पर्यंत	८ हेक्टर पेक्षा जास्त	एकूण
१९९५-९६	२६४१ (४८०) * ५.५	३८९२ (५८०) * ६.७	६४५६ (६६०) * ९.८	६३९६ (५७०) * ११.२	८६८४ (३६०) * २४.१२	२८०६९ (२६५०) * १०.६
२००३-०४	१७५७३ (१३२०) * १३.३	१८२२३ (११२०) * १६.३	१५५२० (१०५०) * १४.८	१३७२० (७५०) * १८.३	१४४५० (६४०) * २२.६	७९४८६ (४८८०) * १६.३
२००४-०५	३७२९७ (१९५२) * १९.१	३२१८५ (१७९९) * १७.९	३०१८७ (१६५०) * १८.३	३५०५५ (१५००) * २३.४	२७१६२ (१०३५) * २६.२	१६१८८६ (७९८६) * २०.३
२००५-०६	२७०७३ (१७२६) * १५.७	२८४८६ (१६१०) * १७.७	२५९०६ (१५८१) * १६.४	२४२८५ (१११०) * २१.९	३५९६७ (८६६) * ४१.५	१४१७१७ (६८९३) * २०.६
२००६-०७	२८१२९ (१६५७) * १७.००	२९३९१ (१७०८) * १७.२०	२७२३७ (१५६७) * १७.३८	२९३७८ (१२५९) * २३.३३	१६४३९ (९९८) * १६.४७	१३०५७४ (७१८९) * १८.१६

टीप — १) कंसात एकूण मध्यम मुदती कर्जदार सभासद (संख्या शंभरात)

२) * अशी खूण केलेली संख्या रूपयांचे कर्ज दर्शविते. (प्रतिसभासद मिळालेले सरासरी कर्ज)

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात १९९६, २००३, २००४, २००५,

२००६, २००७ पृ. क्र. १७

८ हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५-९६ मध्ये प्रतिसभासद २४.१२ हजार रुपये कर्ज मिळाले. २००५-०६ मध्ये या प्रमाणात वाढ झाली. या कालावधीत १७.३८ हजार रुपये कर्जात वाढ झाली. २००३-०४ ते २००५-०६ या कालावधीत प्रतिसभासद सरासरी कर्जाच्या उपलब्धतेत कमी जास्त बदल झाले आहेत.

विविध प्रकारचे धारणक्षेत्र असणाऱ्या कर्जदार सभासदांना १९९५.९६ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी १०.६ हजार रुपये कर्ज उपलब्ध झाले. २००५-०६ मध्ये या प्रमाणात जवळजवळ दुप्पट वाढ झाली. २००३-०४ ते २००५-०६ या कालावधीत प्रतिवर्षी प्रतिसभासद सरासरी कर्जपुरवठा वाढला आहे. २००६-०७ मध्ये अल्प प्रमाणात कमी झाला आहे.

निष्कर्ष

- १) हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना प्रतिसभासद सरासरी कर्ज पुरवठा इतर धारणक्षेत्रांच्या तुलनेने कमी झाला आहे. या सभासदांच्या कर्ज पुरवठ्याच्या प्रमाणात इतर सभासदांच्या तुलनेने जास्त वाढ झाली.
- २) धारणक्षेत्राचे आकारमान जितके जास्त तितका प्रतिसभासद सरासरी कर्जपुरवठा जास्त आहे.
- ३) २००४-०५ या वर्षी इतर वर्षांशी तुलना करता एकूण जास्त कर्जपुरवठा केल्या गेलेल्या सर्व प्रकारच्या धारण क्षेत्रांना कर्ज पुरवठा जास्त केला गेला.
- ४) ८ हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या कर्ज पुरवठ्यात तुलनेने अधिक प्रमाणात कमी जास्त असे बदल झाले. १९९५-९६ या वर्षांशी तुलना करता २००६-०७ मध्ये प्रतिसभासद सरासरी कमी कर्ज उपलब्ध झाले.
- ५) २००४-०५, २००५-०६ च्या तुलनेने २००६-०७ मध्ये एकूण कर्ज पुरवठ्यात घट झाली आहे.

३.६ सारांश

प्रस्तुत प्रकरणात महाराष्ट्रातील सहकारी बँका व प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांचे स्वरूप व प्रगती या बाबत आढावा घेण्यात आला आहे. ग्रामीण महाराष्ट्रात शेतीचा विकास करण्यासाठी या पत चळवळीने प्रयत्न केले आहेत. प्रतिवर्षी कर्जपुरवठ्यात वाढ केली जात आहे. प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी शेतकऱ्यांना विविध मुदतीचा कर्जपुरवठा केला आहे. भांडवल पुरवठ्याची गरज विचारात घेता या संस्थांची अधिक वेगाने प्रगती होणे आवश्यक आहे. अपुरा कर्जपुरवठा, थकबाकी, तोटा अशा अनेक समस्या या संस्थांसमोर आहेत. या समस्या कमी करून संस्थांची आर्थिक क्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. सहकारी शेती पतपुरवठा चळवळ ही महाराष्ट्राच्या कृषी विकासाची भाग्यरेषा झाली आहे.

संदर्भ

- १) मराठी विश्वकोश (खंड १२), महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, पृ. क्र. १४७१.
- २) दास्ताने संतोष, 'महाराष्ट्र २००६ ' , दास्ताने रामचंद्र आणि कं., पुणे पृ. क्र. ८५.
- ३) महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात (२००७), पृ. क्र. ६५.

प्रकरण चौथे

संशोधन पद्धती

४.१ प्रास्ताविक

‘संशोधन’ म्हणजे काय ? या बाबत अनेक विचारवंतांनी आपले विचार मांडले आहेत. वेबस्टर यांनी आपल्या शब्दकोशात ‘संशोधन’ या शब्दाचा अर्थ सांगितला आहे. त्यांच्या मते “संशोधन म्हणजे ज्ञानाच्या एखाद्या शाखेत नवीन तथ्ये किंवा तत्त्वे शोधण्यासाठी किंवा जुनी तथ्ये किंवा तत्त्वे तपासण्यासाठी काही जाणीवपूर्वक, पध्दतशीर, व नेटाने केलेला अभ्यास होय.”^१ सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनासाठी ही व्याख्या लागू पडते. मानवाने विविध सामाजिक शास्त्रांचा काळजीपूर्वक, पध्दतशीर व नेटाने अभ्यास करून संशोधन केले त्यात अर्थशास्त्राचे स्थान अग्रगण्य आहे. या संशोधनामुळे मानवी जीवनाच्या विकासाला मदत झाली आहे. सहकार ही अर्थशास्त्रातील मानवी जीवनाला सुखमय करणारी, सर्वांगीण विकासाला मदत करणारी शाखा आहे. सहकारामध्ये पत चळवळीला विशेष महत्व आहे. या चळवळीबाबत भारतात विविधांगी संशोधन झाले आहे, आजही होत आहे.

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास शास्त्रीय पध्दतीने करून प्रस्तुत शोधप्रबंध तयार केला आहे. यासाठी अवलंबिलेल्या संशोधन पध्दतीची, आवश्यक संकल्पनांची, धोरणांची व संस्थांची माहिती या प्रकरणात दिली आहे. शोधप्रबंधाची मांडणी समजावून घेण्यासाठी ही माहिती उपयुक्त आहे.

४.२ संशोधनाचा अभ्यास विषय

शेती व्यवसाय ७० टक्के भारतीयांच्या उपजिवीकेचे साधन आहे. भारतीयांचा मुख्य व्यवसाय असलेल्या शेती समोर अनेक समस्या आहेत. त्यापैकी अपुरे भाडंवल ही महत्वाची समस्या आहे. खाजगी मार्गानी शेतीला शेकडो वर्षांपासून कर्ज पुरवठा केला जात आहे. हा कर्ज पुरवठा सदोष आहे. त्यावर उपाय म्हणून ब्रिटिश काळातच संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्याला सुरुवात झाली. त्यासाठी सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन देण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतर या चळवळीला अधिक विकसित करण्याचा सर्वांगीण प्रयत्न होत आहे. भारतात व महाराष्ट्रात ही चळवळ १०० वर्षांपेक्षा जास्त काळ कार्यरत आहे. महाराष्ट्राने या पतचळवळीला विशेष प्राधान्य दिले आहे. या संस्थांचे शेती विकासातील व लोकशाहीला अनुकूल असलेली सहकारी जीवन प्रणाली निर्माण करण्यातील महत्व विचारात घेऊन या संस्थांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे असे वाटले. शेती पत पुरवठ्यातील सर्वात महत्वाची संस्था म्हणजे प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था या संस्थांचा अभ्यास करण्याचे निश्चित केले. महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यात या संस्था गेली १०० वर्ष

कार्यरत आहेत. जिल्ह्यातील शेती विकासात या संस्थांची महत्वाची भूमिका आहे. म्हणून पुणे जिल्ह्याची निवड करून “पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास” हा विषय घेऊन प्रस्तुत अभ्यास केला आहे.

४.३ संशोधनाचा उद्देश

- १) भारतातील सहकारी चळवळ ही पत चळवळ आहे. सहकारी चळवळीची सुरुवात सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांपासून झाली. या संस्था १०० वर्षे भारतात कार्य करित आहेत. त्यांचा अभ्यास करणे.
- २) महाराष्ट्र राज्य सहकारी चळवळी बाबत आघाडीवर असलेले राज्य आहे. सहकारी चळवळीत सर्वात जास्त विकास पत चळवळीचा झाला आहे. त्यामध्ये प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्था सर्वात महत्वाच्या आहेत. त्यांचा अभ्यास करणे.
- ३) पुणे जिल्ह्यासारख्या सहकारी पतचळवळीत प्रथमपासून पुढाकार घेणाऱ्या जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास करणे . संस्थांचे सभासद, भांडवल, कर्ज पुरवठा, थकबाकी इत्यादी बाबींची आकडेवारी संकलित करणे व संस्थांचे कार्य, प्रगती, आर्थिक सक्षमता या बाबतचे विवेचन करणे व संस्थांचे मूल्यमापन करणे.
- ४) प्रत्यक्ष कर्ज पुरवठ्यातील अडचणी व कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या अडचणी समजावून घेणे, अडचणी कमी करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

४.४ गृहीत तत्त्वे

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेत सर्वाधिक महत्त्व असलेल्या शेतीक्षेत्राला भांडवलाची गरज आहे.
- २) भारतात शेतीक्षेत्राला सर्वात जास्त कर्जपुरवठा प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था करतात, १०० वर्षे या संस्था शेतीला कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य करत आहेत.
- ३) भारतात शेतीक्षेत्राला संस्थात्मक कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांमध्ये प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची मुख्य भूमिका आहे.
- ४) महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतर महाराष्ट्रात प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती झाली.
- ५) प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था शेतीला कर्जपुरवठा करत आहेत. त्यांना बहुउद्देशीय संस्था म्हणून कार्य करण्यात अपयश आले आहे .

- ६) प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नाहीत.
- ७) वाढती थकबाकी ही प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांची मुख्य समस्या आहे.
- ८) प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांच्या कार्याबाबत सभासद पूर्णपणे समाधानी नाहीत.

४.५. संशोधन क्षेत्रांची निवड

महाराष्ट्रातील २००४-०५ या वर्षी विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची जास्त संख्या असलेले पहिले पाच जिल्हे निवडले आहेत या जिल्ह्यांमधील एकूण सहकारी संस्थांची संख्या, प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांची संख्या, कृषक सेवा संस्था, आदिवासी सहकारी संस्था इत्यादी बाबतची माहिती तक्ता क्र. ४.१ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ४.१

महाराष्ट्रातील एकूण सहकारी संस्था जास्त असलेले पहिले पाच जिल्हे

(२००४-०५)

जिल्हे	एकूण सहकारी संस्था	प्राथमिक शेती पतसंस्था (सामान्य)	कृषक सेवा संस्था	आदिवासी सहकारी संस्था
कोल्हापूर	१२०७३	१६८८	—	—
पुणे	१९३३४	१२४३	२	२६
सोलापूर	९६७४	११५६	—	—
सातारा	६०२२	९३०	३	—
औरंगाबाद	५७६१	७०२	—	—

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००५.

२००४-०५ मध्ये पुणे जिल्ह्यात विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९३३४ होती, कोल्हापूर जिल्ह्यात १२०७३ होती. कोल्हापूर जिल्ह्याचा या बाबत दुसरा क्रमांक लागतो त्यानंतर अनुक्रमे सोलापूर जिल्हा ९६७४, सातारा जिल्हा ६०२२, औरंगाबाद जिल्हा ५७६१ या जिल्ह्यांचा नंबर आहे.

महाराष्ट्रात सर्वाधिक, १२८८ प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था कोल्हापूर जिल्ह्यात होत्या त्यानंतर १२४३ संस्था असलेल्या पुणे जिल्ह्याचा द्वितीय क्रमांक होता. त्यानंतर अनुक्रमे

सोलापूर जिल्हा ११५६ संस्था, सातारा जिल्हा ९३० संस्था औरंगाबाद जिल्हा ७०२ संस्था या जिल्ह्यांचा नंबर होता.

पाच जिल्ह्यांमध्ये कृषक सेवा संस्था पुणे जिल्ह्यात २ व सातारा जिल्ह्यात ३ होत्या इतर तीन जिल्ह्यात या प्रकारच्या संस्था नव्हत्या. पुणे जिल्ह्यात २६ आदिवासी सहकारी संस्था होत्या उर्वरीत ४ जिल्ह्यांमध्ये या प्रकारच्या संस्था नव्हत्या.

वरील सर्व बाबींचा विचार करता इतर जिल्ह्यांपेक्षा सहकारी संस्थांबाबत पुणे जिल्ह्याचे पुढील बाबतीत वेगळेपण आहे.

- १) विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या पुणे जिल्ह्यात सर्वाधिक आहे. सहकारी चळवळीत हा जिल्हा प्रगत असल्याचे स्पष्ट होते.
- २) पहिल्या पाच जिल्ह्यांमध्ये शेतीला कर्जपुरवठा करणाऱ्या कृषक सेवा संस्था व आदिवासी सहकारी संस्था (सातारा जिल्ह्यात फक्त कृषक सेवा संस्था आहेत) फक्त पुणे जिल्ह्यातच आहेत. विविध प्रकारच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था असलेला हा जिल्हा आहे.
- ३) प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थाबाबत पुणे जिल्ह्याचा द्वितीय क्रमांक आहे. या संस्थांबाबतही या जिल्ह्याने प्रगती केली आहे.

वरील तीन बाबींचा विचार करता प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास करण्यासाठी पुणे जिल्हा सर्वात योग्य वाटला म्हणून अभ्यासासाठी या जिल्ह्याची निवड केली आहे. पुणे जिल्ह्याची अभ्यासासाठी निवड केल्यानंतर पुढील प्रमाणे अभ्यास केला.

- अ) पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास
जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास, पुणे जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन यामध्ये प्रतिवर्षी प्रकाशित होणाऱ्या माहितीचे सहाय्याने (दुय्यम स्रोतांचे सहाय्याने) केला आहे. तुलना करण्यासाठी जिल्ह्यातील संस्थांची चार गटात विभागणी करून संस्थांची संख्या, सभासद, कर्जव्यवहार, कर्जाची परतफेड, थकबाकी इत्यादी बाबींबाबत तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.
- ब) संस्थांशी कर्जव्यवहार करणाऱ्या सभासदांचे सहाय्याने अभ्यास
संस्थेशी प्रत्यक्ष कर्ज व्यवहार करणाऱ्या सभासदांकडून त्यांचे उत्पन्नाचे मार्ग व कर्जाची उभारणी, कर्जाची परतफेड, कर्जाचा उपयोग, संस्थांबाबतचे मत इत्यादी बाबींची माहिती घेऊन अभ्यास केला आहे.

वरील दोन्ही प्रकारचा अभ्यास कसा केला, अभ्यासासाठी गट कसे पाडले, नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करून संस्थांची, सभासदांची निवड कशी केली या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

१) पुणे जिल्ह्यातील संस्थांची चार गटात विभागण करून अभ्यास.

पुणे जिल्ह्यात एकूण १४ तहसील आहेत. त्यापैकी पुणे शहर हा एक तहसील आहे. हा तहसील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचे कार्यक्षेत्र नाही. त्यामुळे हा तहसील अभ्यासातून वगळला आहे. संस्थांचे कार्यक्षेत्र असलेले १३ तालुके आहेत. संस्थांच्या तुलनात्मक अभ्यासासाठी या तेरा तालुक्याचे अ, ब, क, ड असे चार गट पाडले आहेत. हे गट पुढील निकषांचे आधारावर केले आहेत.

- १) तालुक्यांची (एकमेकांचे शेजारी असणे) भौगोलिक एक सलगता
- २) डोंगरीभाग, सपाटप्रदेश इत्यादी प्रकारची भौगोलिक विविधता
- ३) विविध पीकांखालील ओलित क्षेत्राचे प्रमाण
- ४) ऊस या ओलिताखालील क्षेत्रात घेण्यात येणाऱ्या पीकाचे प्रमाण
- ५) तांदूळ या फक्त पावसावर अवलंबून (ओलिताखालील क्षेत्रात तांदूळ घेतला जातो पण हे प्रमाण अत्यल्प आहे) असलेल्या पीकाचे प्रमाण

वरील निकषांची प्रत्येक गटाबाबतची माहिती तक्ता क्र. ४.२ मध्ये दिली आहे.

‘ अ ’ गट

जिल्ह्याचा पश्चिम भाग हा डोंगरी भाग आहे. या भागात आठ तालुके आहेत. त्यापैकी भौगोलिक एकसलगतेचा विचार करून एकमेकांचे शेजारी असलेल्या पुरंदर, भोर, वेल्हा, मुळशी या चार तालुक्याचा ‘ अ ’ हा एक गट केला आहे. या चार तालुक्यांमध्ये मिळून २००६ मध्ये सरासरी ५९४२.२ मि. मी. पाऊस पडला. या भागात पाऊस जास्त पडतो. या तालुक्यांमध्ये धरणांच्या सहाय्याने पावसाचे पाणी अडवले आहे, पण या पाण्यापासून निर्माण होणारे ओलित क्षेत्र या तालुक्यांमध्ये कमी प्रमाणात आहे. २०००—०१ मध्ये या गटामधील तालुक्यांमध्ये निरनिराळ्या पीकांखालील ओलिताखालील क्षेत्र २६६७३ हेक्टर होते. जिल्ह्यातील एकूण पीकांखालील ओलित क्षेत्राशी हे प्रमाण ८.३३ टक्के टक्के होते. म्हणजेच हे प्रमाण अत्यल्प होते. ओलिताखालील क्षेत्र कमी असल्यामुळे ऊसासारखे ओलित क्षेत्रातच घेतले जाणारे पीक या भागात फक्त २४१५ हेक्टर क्षेत्रात होते. जिल्ह्यांतील ऊसाखालील एकूण क्षेत्रामध्ये हे प्रमाण फक्त ४.०५ टक्के होते. तांदूळ हे पीक फक्त पावसावर घेतले जाते. या पीकाचे या गटातील क्षेत्र २०००—०१ मध्ये २६७०४ हेक्टर होते. जिल्ह्यातील एकूण तांदळाखालील क्षेत्रामध्ये हे प्रमाण ४३.२८ टक्के होते. या गटात ऊसासारखे नगदी पीक कमी व तांदूळ हे पीक जास्त प्रमाणात घेतले जाते. हा भाग मागासलेला

भाग आहे या सर्व बाबींचा विचार करुन तुलनात्मक अभ्यासाचे दृष्टीकोनातून या चार तालुक्यांचा एक गट केला आहे.

तक्ता क्र. ४.२
निरनिराळ्या पीकांखालील ओलीत क्षेत्र आणि ऊस व तांदूळ या पीकांखालील क्षेत्र
(वर्ष २००० - ०१)
(कंसात शेकडा प्रमाण)

गट	तालुके	विविध पीकांखालील ओलीतांचे क्षेत्र (हेक्टर)	उस या नगदी पीकाखालील क्षेत्र (हेक्टर)	पावसावर अवलंबून असलल्या तांदूळ पीकाचे क्षेत्र (हेक्टर)
अ	पुरंदर भोर वेलहा मुळशी	२६६७३ (८.३३)	२४.१५ (४.०५)	२६७०४ (४३.२८)
ब	मावळ खेड आंबेगाव जुन्नर	८८७८६ (२७.७५)	१००८० (१६.९३)	३२३८७ (५२.४९)
क	बारामती इंदापूर दांड शिरूर	१७९१६१ (५५.९९)	३७६४५ (६३.२३)	१० (०.०२)
ड	हवेली	२५३७० (७.९३)	९४०० (१५.७९)	२६०० (४.२१)
	एकूण	३१९९९० (१००)	५९५४० (१००)	६१७०१ (१००)

टीप :- तांदूळ पीकाचे क्षेत्र दर्शविताना एकूण तांदळाखालील क्षेत्रातून ओलिताखालील (अत्यल्प आहे) तांदळाचे क्षेत्र वजा केले आहे.

संदर्भ :- पुणे जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन २००६ - ०७

‘ ब ’ गट

जिल्ह्याचा पश्चिम भाग हा डोंगरीभाग आहे. या भागात आठ तालुके आहेत. यापैकी चार तालुक्यांचा अ गट केला आहे. अ गटाच्या उत्तरेला मावळ, खेड, आंबेगाव, जुन्नर हे तालुके

आहेत. या तालुक्यांमध्ये डोंगरीभाग आहे. त्याप्रमाणे ओलिताखालील क्षेत्रसुद्धा आहे. या चार तालुक्यांचा ' ब ' हा एक गट केला आहे. या चार तालुक्यांमध्ये मिळून २००६ मध्ये सरासरी ३५५९.५ मि.मी पाऊस पडला, या भागात अ गटाप्रमाणे धरणे आहेत पण अ गटापेक्षा ओलिताखालील क्षेत्राचे प्रमाण जास्त आहे. ब गटात २०००-०१ मध्ये निरनिराळ्या पीकांखालील ओलिताखालील क्षेत्र ८८७८६ हेक्टर होते. हे प्रमाण जिल्ह्यातील एकूण पीकांखालील ओलित क्षेत्राच्या २७.७५ टक्के होते. अ गटापेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे. या गटात ऊसाखालील क्षेत्र १००८० हेक्टर होते हे क्षेत्र जिल्ह्यातील एकूण ऊसाखालील क्षेत्राच्या १६.९३ टक्के होते. अ गटापेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे. या गटात डोंगरी भाग आहे. त्यामुळे तांदूळ या पीकाखालील क्षेत्र ३२३८७ हेक्टर होते. जिल्ह्यातील एकूण तांदूळ या पीकाखालील क्षेत्राच्या हे प्रमाण ५२.४९ टक्के होते. या गटात अ गटाप्रमाणे डोंगरी भाग आहे तरी पण अ गटापेक्षा या तालुक्याचे वेगळेपण आहे. वरील सर्व बाबींचा विचार करून या चार तालुक्यांचा ' ब ' हा वेगळा गट केला आहे.

‘ क ’ गट

जिल्ह्याचे पूर्व भागात डोंगरी भाग नाही पश्चिम भागातील डोंगरी भागात अ, ब गटातील तालुक्यांमध्ये जी धरणे आहेत. त्या धरणांचे पाणी या भागात येत असल्यामुळे या भागात ओलिताखालील क्षेत्राचे प्रमाण अ आणि ब गटापेक्षा जास्त आहे. या गटात २०००-०१ मध्ये १७९१६१ हेक्टर जमीन ओलिताखाली होती. जिल्ह्यातील एकूण निरनिराळ्या पीकांखालील, ओलिताखालील क्षेत्रापैकी ५५.९९ टक्के क्षेत्र या गटाचे होते. ओलिताखालील क्षेत्राचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे या चार तालुक्यांमध्ये ऊसाखालील जमिनीच्या क्षेत्राचे प्रमाण जिल्ह्यातील एकूण क्षेत्राच्या ६३.२३ टक्के (३७६४५ हेक्टर) होते. हे प्रमाण अ आणि ब गटापेक्षा जास्त आहे. या भागात डोंगर नसल्यामुळे फक्त १० हेक्टर जमिनीवर तांदळाचे पीक घेतले गेले हे प्रमाण एकूण जिल्ह्यातील तांदळाच्या क्षेत्राशी फक्त ०.०२ टक्के होते. ओलिताखालील क्षेत्राचे जास्त प्रमाण, ऊसाची जास्त प्रमाणात लागवड, सपाट प्रदेश व चार तालुक्यांची एकमेकांशेजारी असलेली भौगोलिक सलगता या बाबींचा विचार करून बारामती, इंदापूर, दौंड, शिरूर या तालुक्यांचा ' क ' हा गट केला आहे. आर्थिक दृष्ट्या हा गट अ आणि ब गटापेक्षा विकसित आहे.

अ, ब, क गटांची वरील निकषांचे आधारवर तुलना करता शेतीचे दृष्टीकोनातून अ गट सर्वात जास्त मागासलेला आहे, क गट सर्वात जास्त प्रगत आहे, ब गट हा मध्यम आहे. तुलनात्मक अभ्यासासाठी हे तीन गट योग्य वाटले म्हणून या प्रमाणे गट पाडले आहेत.

‘ ड ’ गट

पुणे शहराचे आजूबाजूला लागून असलेला, पुणे शहराचा प्रभाव असलेला, शहरी भाग व शेती असे समिश्र स्वरूप असलेला हवेली हा एक तालुका आहे. इतर तालुक्यांपेक्षा हा तालुका

वेगळा आहे, म्हणून या तालुक्याचा स्वतंत्र गट केला आहे. या तालुक्यात २००६ मध्ये १२९४ मि. मी पाऊस पडला, विविध पीकांखालील ओलीत क्षेत्राचे प्रमाण या तालुक्यात जिल्ह्यातील एकूण क्षेत्राच्या ७.९३ टक्के (२५३७० हेक्टर) होते. ऊसाखालील क्षेत्र १५.७९ टक्के (९४०० हेक्टर) होते. तांदळाखालील क्षेत्र ४.२१ टक्के (२६०० हेक्टर) होते. या तालुक्याचे वेगळेपण लक्षात घेऊन या एका तालुक्याचाच स्वतंत्र गट तयार केला आहे. तुलनात्मक अभ्यास करताना अ, ब, क या गटांच्या तुलनेला महत्त्व दिले आहे.

२) संस्थेशी कर्जव्यवहार केलेल्या सभासदांच्या सहाय्याने (प्राथमिक स्रोताच्या सहाय्याने) अभ्यास.

संस्थेशी कर्जव्यवहार करणाऱ्या सभासदांकडून अनुसूचीच्या सहाय्याने माहिती घेऊन त्या माहितीच्या आधारे सभासदांचे उत्पन्नाचे मार्ग व संस्थेशी कर्जव्यवहार, कर्जाचा विविध कारणांसाठी उपयोग, कर्जाची परतफेड, संस्थेबाबतचे सभासदांचे मत इत्यादी बाबींचा अभ्यास केला आहे. अभ्यासासाठी नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करून प्रथम तालुक्यांची निवड केली, त्यानंतर तालुक्यातील संस्थांची निवड केली, संस्थामधून कर्जदार सभासदांची निवड केली. या सभासदांकडून अनुसूची भरून घेतली. व मिळालेल्या माहितीच्या (प्राथमिक स्रोताचे) सहाय्याने अभ्यास केला. या निवडीबाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

अभ्यासासाठी गटांमधून तालुक्यांची निवड

जिल्ह्यातील संस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी जिल्ह्यातील तालुक्यांचे अ, ब, क, ड या चार गटात (या बाबतची माहिती या अगोदर दिली आहे) विभाजन केले आहे. ड हा गट पुणे शहरालगत आहे. शहरी भागाचा या गटावर प्रभाव असल्यामुळे या गटाचा या अभ्यासात विचार केलेला नाही.

अ, ब, क या प्रत्येक गटातून २५ टक्के तालुक्यांची निवड करण्याचे निश्चित केले प्रत्येक गटात चार तालुके आहेत. २५ टक्के प्रमाणे प्रत्येक गटातून चारपैकी एका तालुक्याची अभ्यासासाठी निवड केली.

अ, ब, क या तीन गटांमधून प्रत्येकी एक तालुका काही निकषांच्या आधारावर निवडला. पुणे जिल्ह्याच्या भौगोलिक रचनेनुसार जिल्ह्याला तीन दिशांना तीन टोके आहेत. (पुणे जिल्ह्याची भौगोलिक रचना तीनच टोके असलेली आहे) या टोकांना तीन तालुके आहेत. अ गटातील भोर तालुका, ब गटातील जुन्नर तालुका, क गटातील इंदापूर तालुका हे जिल्ह्याच्या तीन टोकांचे तीन तालुके आहेत. या तालुक्यांमध्ये भौगोलिक भिन्नता आहे. ओलिताखालील क्षेत्राबाबत, पीकांबाबत

भिन्नता आहे. म्हणून तुलनात्मक अभ्यासासाठी हे तीन तालुके योग्य वाटले. म्हणून त्यांची निवड केली.

निवडलेल्या तालुक्यांबाबतची माहिती

या तालुक्यांबाबतची माहिती तक्ता क्र. ४.३ (तक्त्यामध्ये २०००-०१ या वर्षाची माहिती दिली आहे) मध्ये दर्शविली आहे. भोर तालुका डोंगर भाग जास्त असलेला तालुका आहे. या तालुक्यात विविध पीकांखालील ओलित क्षेत्र ६९७६ हेक्टर आहे. जुन्नर भागात डोंगरी भाग आहे पण या भागात विविध पीकांखालील ओलित क्षेत्र ४०४१९ हेक्टर आहे. भोर तालुक्यापेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे. इंदापूर तालुक्यात डोंगरी भाग नाही या तालुक्यात विविध पीकांखालील ओलित क्षेत्र ५४८८३ हेक्टर आहे. भोर व जुन्नर या तालुक्यांचे तुलनेने इंदापूर तालुक्यात ओलितखालील क्षेत्राचे प्रमाण जास्त आहे. विविध पीकांखालील ओलितखालील क्षेत्राबाबत प्रथम क्रमांक इंदापूर तालुक्याचा, द्वितीय क्रमांक जुन्नर तालुक्याचा, तृतीय क्रमांक भोर तालुक्याचा आहे.

ऊस व तांदूळ या पीकांच्या लागवडीखालील क्षेत्राबाबत भोर, जुन्नर, इंदापूर या तालुक्यांची तुलना केली आहे. ऊस हे फक्त ओलितखालील क्षेत्रातच घेतले जाणारे पीक आहे. तांदूळ फक्त पावसावर (ओलितखालील क्षेत्रात तांदूळ घेतला जातो पण हे प्रमाण अत्यल्प आहेत) अवलंबून असलेले पीक आहे. म्हणून या दोन पीकांबाबत तुलना केली आहे.

भोर तालुक्यात ऊस या पीकाखाली ७१० हेक्टर क्षेत्र आहे. जुन्नर तालुक्यात ७६०० हेक्टर व इंदापूर तालुक्यात ८८०० हेक्टर क्षेत्र आहे. ऊस या पीकाखाली सर्वात जास्त क्षेत्र इंदापूर तालुक्यामध्ये आहे. त्यापेक्षा कमी क्षेत्र जुन्नर तालुक्यात व सर्वात कमी क्षेत्र भोर तालुक्यात आहे. तीन तालुक्यात याबाबत भिन्नता आहे.

तांदूळ हे पीक पावसावर घेतले जाणारे पीक आहे. ओलितखालील क्षेत्रात घेतले जाते. पण हे प्रमाण अत्यल्प आहे. डोंगरी भागात तांदूळ हे पीक प्रामुख्याने घेतले जाते. भोर तालुक्यात तांदूळ पीकाखालील क्षेत्र ८१४० हेक्टर होते. जुन्नर भागात ४१०७ हेक्टर होते. इंदापूर तालुक्यात हे पीक घेतले जात नाही. भोर तालुक्यात डोंगरी भागाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे हे पीक जास्त प्रमाणात घेतले जाते. जुन्नर तालुक्यात या पीकाचे क्षेत्र भोर तालुक्यापेक्षा कमी आहे.

भोर, जुन्नर, इंदापूर हे जिल्ह्याच्या तीन टोकाला असलेले तीन गटातील तालुके भौगोलिक दृष्ट्या भिन्न आहेत, ओलितखालील क्षेत्राबाबत व पीकांबाबत भिन्नता असलेले तालुके आहेत. कर्जदार सभासदांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी हे तीन तालुके योग्य आहेत असे वाटले म्हणून या तालुक्यांची निवड करून अभ्यास केला आहे.

तक्ता क्र. ४.३

निरनिराळ्या पीकांखालील ओलीता खालील क्षेत्र आणि ऊस
व तांदूळ या पीकांसाठी असलेले क्षेत्र
(वर्ष २००० - ०१)

अनु. क्र	तालुके	निरनिराळ्या पीकांखालील ओलीत क्षेत्र (हेक्टर)	उसाखालील ओलीत असलेले क्षेत्र (हेक्टर)	पावसावर अवलंबून असलेल्या तांदूळ पीकाचे क्षेत्र (हेक्टर)
१	भोर	६९७६	७१०	८१४०
२	जुन्नर	४०४१९	७६००	४१०७
३	इंदापूर	५४८८३	८८००	००
	एकूण	१०२२७८	१७११०	१२२४७

संदर्भ :- पुणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२००६-०७) प. क्र. ३४, ३७, ४८

अभ्यासासाठी संस्थांची निवड

अभ्यासासाठी निवडलेल्या तालुक्यांमध्ये असलेल्या एकूण प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांमधून ज्या संस्थांचे ऑडिट (२००५ - ०६ मध्ये) झालेले आहे. त्या संस्थांची माहिती घेतली. ऑडिट केल्यानंतर ऑडिटर त्यांना अ, ब, क, असे वर्ग देतात. त्यानुसार ज्या संस्थांचे ऑडिट झाले आहे. त्यांचे अ, ब, क या ऑडिट वर्गानुसार वर्गीकरण केले.

ऑडिट वर्गानुसार वर्गीकरण केल्यानंतर प्रत्येक ऑडिट वर्ग गटातून अभ्यासासाठी १० टक्के संस्थांची निवड करण्याचे निश्चित केले. त्यानुसार प्रत्येक तालुक्यातील अ ऑडिट वर्गातील १० टक्के संस्था, ब ऑडिट वर्गातील १० टक्के संस्था व क ऑडिट वर्गातील १० टक्के संस्था निवडण्यात आल्या.

१० टक्के नुसार संस्थेची निवड करताना प्रथम कोणत्या ऑडिट वर्ग गटातून किती संस्था निवडायच्या हे निश्चित करण्यात आले. या संख्येनुसार सर्वात कमी सभासद असलेल्या संस्थांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली.

अभ्यासासाठी कर्जदार सभासदांची निवड

अभ्यासासाठी निवडलेल्या संस्थांकडून त्यांच्या एकूण सभासदांची यादी घेण्यात आली. या सभासदांमधील ज्या सभासदांनी संस्थेशी प्रत्यक्ष कर्ज व्यवहार केला आहे. (कर्जाची परतफेड + थकबाकीदार) त्या कर्जदार सभासदांची वेगळी यादी करण्यात आली. एकूण सभासद यादीतील

क्रमानुसार या कर्जदार सभासदांची यादी करण्यात आली. उदा. एकूण सभासद यादीत क्र. ४ व क्र. ६ असलेल्या सभासदांनी संस्थेशी कर्जव्यवहार केला असेलतर क्र. ४ ला कर्जदार सभासद यादीत प्रथम क्रमांक देण्यात आला. क्र. ६ ला द्वितीय क्रमांक देण्यात आला. प्रत्येक संस्थेतील कर्जदार सभासदांची यादी तयार करण्यात आल्यानंतर त्या यादीतून एकूण कर्जदार सभासदांच्या ५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. प्रत्येक संस्थेतून किती सभासद निवडायचे ही संख्या निश्चित करण्यात आली. व त्या संख्येनुसार पुढीलप्रमाणे सभासद निश्चित करण्यात आले.

प्रत्येक संस्थेच्या कर्जदार सभासदांच्या यादीतील एकूण संख्येच्या ५ टक्के सभासद म्हणजे किती सभासद ही प्रत्येक संस्थेची संख्या निश्चित करण्यात आला. निश्चित केलेल्या संख्येने त्या संस्थेतील एकूण कर्जदार सभासद संख्येला भागले असता जे उत्तर येईल त्या उत्तराच्या पटीतील संख्या ज्या सभासदांचा (कर्जदार सभासद यादीतील) यादी क्रमांक असेल त्या सभासदांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. उदा — एखाद्या संस्थेत एकूण ५७ कर्जदार सभासद आहेत. त्यातून ९ सभासदांची निवड करायची आहे. तर ५७ या संख्येला ९ ने भागले असता भागाकार ६ येतो. म्हणून या यादीतील क्र. ६ व त्यानंतर सहाचे पटीत (६, १२, १८, २४, ३०, ३६, ४२, ४८, ५४,) येणाऱ्या संख्येची निवड केली. निवडलेल्या संख्या ज्या सभासदांचा कर्जदार सभासद यादीतील अनुक्रमांक आहेत त्या सभासदांकडून अनुसूची भरून घेऊन अभ्यास केला. जर निवडलेला सभासद उपलब्ध झाला नाही तर त्या पुढच्या क्रमांकाच्या सभासदाकडून अनुसूची भरून घेण्यात आली. व मिळालेल्या माहितीच्या आधारावर अभ्यास केला या अभ्यासाबाबतची माहिती प्रकरण क्र. ७ मध्ये सविस्तर दिली आहे.

४.६ संशोधनाची कालमर्यादा

- १) १९९१ पर्यंत प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांनी केलेल्या प्रगतीचा अभ्यास केला आहे.
- २) १९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांच्या प्रगतीचे मुल्यमापन केले आहे.
- ३) २००६—०७ या आर्थिक वर्षात संस्थांशी कर्जव्यवहार केलेल्या सभासदांकडून माहिती घेऊन तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

४.७ अध्ययन पद्धती

वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून प्रस्तुत संशोधन केले आहे. संशोधनासाठी आवश्यक असलेले तथ्य संकलन प्राथमिक व द्वितीय स्रोतांच्या सहाय्याने केले आहे. प्राथमिक

स्रोतांमध्ये प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचे कर्जदार सभासदांचा, समावेश आहे. द्वितीय स्रोतांमध्ये संदर्भग्रंथ, रिसर्च पेपर, वार्षिके , मासिके, सरकारचे व सहकारी संस्थांचे अहवाल तज्ज्ञांचे लेख इत्यादी साधनांचा समावेश आहे.

४.८ अध्ययनातील अडचणी

अभ्यास करताना तथ्य संकलन करताना काही अडचणी आल्या त्या पुढीलप्रमाणे

- १) प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची माहिती सहकार खात्याच्या कार्यालयातून मिळवताना हेलपाटे घालावे लागले.
- २) प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रसिध्द होणारी माहिती, संस्थांची १०० टक्के माहिती करून देणारी नसते. माहिती अपूर्ण असते. माहितीमध्ये अनेक प्रकारच्या त्रुटी असतात.
- ३) सहकारी संस्था खेड्यात आहेत, माहिती ज्यांचे कडून घ्यायची आहे ते सभासद शेतकरी शोधणे व माहिती घेणे याला वेळ जातो, माहिती जमविणे खर्चिक आहे. माहिती मिळवताना हेलपाटे घालावे लागतात.

४.९ अभ्यासासंबंधी संकल्पना

प्रस्तुत अभ्यासासाठी काही सहकारी पत चळवळीशी संबंधित संकल्पनांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे या संकल्पनांमुळे प्रस्तुत विषयाचे व्यवस्थित अध्ययन करणे शक्य आहे. या महत्त्वाच्या संकल्पनांचा आढावा घेण्यात आला आहे. हा आढावा पुढीलप्रमाणे

१ सहकार

सहकार हे मानवाने सामुहिक जीवन जगताना विकसित केलेले तत्त्वज्ञान आहे. अगदी प्राचीन काळापासून एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगण्याची पद्धती विकसित झाली आहे. भारतातील ऋग्वेदात सहकारी पद्धतीच्या जीवनप्रणालीचा उल्लेख आढळतो. सहकार ही मानवाने विकसित केलेली एक जीवनपद्धती आहे. आधुनिक दृष्टीकोनातून ज्या सहकारी चळवळीचा विकास झाला. जे तत्त्वज्ञान विकसित झाले, ते प्रथम युरोप मध्ये विकसित झाले. अर्थतज्ज्ञ धनंजयराव गाडगीळ यांनी १९६० मध्ये पंजाब विद्यापीठातील ब्रिज नारायण व्याख्यानमालेत याबाबत पुढील विचार मांडले. “सहकारी व्यवहारांची जास्तीत जास्त प्रगती उत्तर व पश्चिम युरोपातील देशांतच झाली सहकाराबाबत जास्तीत जास्त प्रयोग व संशोधनही या देशांतच झाले आणि सहकाराचे तत्त्वज्ञान म्हणून मानलेले तत्त्वज्ञान व व्यवहार यांचा उगमही याच देशांतील घडामोडींतून झाला.” गाडगीळ यांच्या विचारांतून आधुनिक सहकारी चळवळीची सुरुवात युरोपात झाल्याचे स्पष्ट होते.

सहकाराची संकल्पना काही तज्ज्ञांनी केलेल्या सहकाराच्या व्याख्यातून स्पष्ट करता येते. त्यातील काही मान्य झालेल्या व्याख्या पुढील प्रमाणे

सी. आर. फे. यांनी केलेली व्याख्या

“सहकार ही एकत्रितपणे व्यवहार करण्याकरीता आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांची संघटना असते. तिचा कारभार नेहमी निस्वार्थी भावनेने केला जातो. हा कारभार अशा अटीवर केला जातो की जे सभासद सभासदांची कर्तव्ये मान्य करावयास तयार आहेत, ते त्यांनी संस्थेशी केलेल्या उपभोगाच्या प्रमाणात लाभांश घेऊ शकतील.”^२

सी. आर. फे यांनी केलेल्या व्याख्येतून स्पष्ट होते की सहकारी संस्था एक संघटन आहे या संघटनेचा उगम दुर्बल घटकांमुळे संयुक्त व्यवहाराच्या उद्देशाने केला जातो. संस्थेचा व्यवहार निस्वार्थी बुद्धीने केला जातो. सभासद त्यांनी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात मोबदला घेतात.

एच्. कलव्हर्ट यांनी सहकाराची व्याख्या केली आहे ही व्याख्या सहकारी संकल्पना समजण्यास जास्त उपयुक्त आहे. एच् कलव्हर्ट यांनी केलेली व्याख्या पुढील प्रमाणे

“ व्यक्ती स्वेच्छेने आणि मानव म्हणून एकत्रित येतात आणि समानतेच्या तत्त्वाच्या आधारे आपले आर्थिक हितसंबंध सुधारतात अशा संघटनेच्या प्रकाराला सहकार असे म्हणतात.”^३

कलव्हर्ट यांच्या व्याख्येतून स्पष्ट होते की, सहकारी संस्था मानवाने स्वेच्छेने, समानतेच्या पायावर उभी केलेली संघटना आहे. सभासदांनी या संघटनेची उभारणी आपले आर्थिक हितसंबंध संबंधित करण्यासाठी केली आहे.

भारतीय विचारवंत **वैकुण्ठभाई मेहता** यांनी सहकाराची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली.

“समान आर्थिक उद्दिष्ट साध्य करण्याकरीता समान गरज असणाऱ्या अनेक व्यक्ती स्वखुशीने ज्या चळवळीत सहभागी होतात त्याला सहकार असे म्हणतात.”

मेहता यांनी समान गरजा व स्वखुशीला सहकारात महत्वाचे स्थान दिले. या सर्व व्याख्यांमधून सहकाराची संकल्पना स्पष्ट होते. सहकार संकल्पना सहकाराची तत्त्वे समजावून घेतल्यास अधिक स्पष्ट होते.

सहकाराची तत्त्वे

‘सहकार म्हणजे परस्परांना मदत करून सर्वांच्या हितासाठी एकत्रितपणे काम करणे होय’ सहकार ही आदर्श समाजव्यवस्था आहे या समाज व्यवस्थेत समान निष्ठा असणारे लोक आपल्या कल्याणासाठी एकत्र आलेले असतात. लोकशाही, चारित्र्य, बंधुभाव, शांतता व प्रगती या

अधिष्ठानावर ही व्यवस्था आधारित असते. समान उद्दिष्टे असणारे लोक या व्यवस्थेत सहकारी संस्था स्थापन करतात.

१९१२ मध्ये भारतात सहकार कायदा करण्यात आला या कायदानुसार सहकारी संस्थेची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. “सहकारी तत्त्वानुसार सभासदांची आर्थिक उन्नती करणे या हेतूने निर्माण झालेली संघटना म्हणजे सहकारी संस्था होय.” भारताच्या सहकार कायदाने सहकारी तत्त्वांना महत्व दिले आहे. सहकारी संस्थांचा कारभार काही मुलभूत नियमाने चालतो या नियमांनाच सहकारी तत्त्वे असे म्हणतात.

ब्रिटनमधील विणकरांनी एकत्र येऊन १८४४ मध्ये सहकारी संस्था स्थापन केली. रॉशडेल येथे स्थापन झालेल्या या संस्थेचे नाव “ रॉशडेल सोसायटी ऑफ इक्विटेबल पायोनियर्स” असे होते. या संस्थेसाठी नियम केले गेले या नियमांनाच पुढे सहकाराची तत्त्वे म्हणून मान्यता मिळाली.

डब्लू. पी. वटकिन यांच्या मते “ सहकारी चळवळीचा गाभा म्हणजे सहकारी तत्त्वे होय.” या तत्त्वांच्या सहाय्याने संस्थेचे व्यावहारिक धोरण आखणे व उद्दिष्टपूर्ती करणे शक्य होते. “सहकारी तत्त्वे म्हणजे सहकारी संस्था चालविण्यासाठी व संस्थेचे उद्देश साध्य करण्यासाठी घालून दिलेले व्यावहारिक नियम होय.” **जॉर्ज डेव्हील** यांच्या मते “ सहकारी संस्थेचे अस्तित्त्व आणि कार्यपध्दती ठरविणाऱ्या नियमांच्या संचास सहकारी तत्त्वे म्हणतात.”^४ सहकारी तत्त्वांबाबतची विचारवंतांची मते व तत्त्वांचे महत्व लक्षात घेता असे म्हणता येईल की, तत्त्वे हा सहकारी चळवळीचा आत्मा आहे.

रॉशडेलची तत्त्वे स्पष्ट व जागतिक पातळीवर वापर करता येतील अशी असल्याने सहकारी तत्त्वे म्हणून त्यांना जागतिक पातळीवर मान्यता मिळाली ही तत्त्वे पुढीलप्रमाणे

- १) लोकशाही नियंत्रण
- २) खुले सभासदत्व
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज
- ४) व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभांश
- ५) रोखीने विक्री
- ६) राजकीय व धार्मिक तटस्थता
- ७) शिक्षण प्रसार

जगभर सहकारी चळवळीचा प्रसार होताना ही तत्त्वे प्रमाण मानली गेली. सन १९३० मध्ये व्हिएतनाम येथे आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची सभा झाली. या सभेत सहकारी तत्त्वांचा अभ्यास

करण्यासाठी एक समिती नियुक्त करण्याचे ठरले. नियुक्त केलेल्या समितीने सन १९३७ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. या समितीने रॉशडेलची सात तत्त्वे आवश्यक असल्याचे नमूद केले.

जगभर आर्थिक, सामाजिक व राजकीय बदल झाले बदललेल्या परिस्थितीने सहकारी चळवळीपुढे एक आव्हान निर्माण केले. त्यामुळे सहकाराची तत्त्वे तपासून पहावीत असा विचार सन १९६३ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या सभेत मांडण्यात आला सहकारी तत्त्वांचा अभ्यास करण्यासाठी स्वतंत्र आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

आयोगाने सहकारी तत्त्वांची पुनर्रचना केली. रॉशडेलची सुरवातीची चार तत्त्वे व सहकार विषयक शिक्षणाचा प्रसार आणि सहकारांतर्गत सहकार ही दोन तत्त्वे मिळून सहा तत्त्वांची आयोगाने शिफारस केली ही तत्त्वे पुढीलप्रमाणे

- १) खुले व ऐच्छिक सभा सदत्व
- २) लोकशाही नियंत्रण
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज
- ४) वाढाव्याची न्याय्य वाटणी
- ५) सहकारी शिक्षण
- ६) सहकारी संस्था अंतर्गत सहकार

१ खुले व ऐच्छिक सभासदत्व — समान गरजा असणाऱ्या व संस्थेचे सभासद होण्यास पात्र असणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला त्याची इच्छा असल्यास संस्थेचे सभासद होता येते. सभासदत्व स्वीकारावे म्हणून व्यक्तीवर कोणतेही दडपण अथवा सक्ती केली जात नाही. सहकारी संस्थेचे सभासद होऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तीला धार्मिक अथवा राजकीय कारणास्तव सभासदत्व नाकारले जात नाही तसेच कोणत्याही व्यक्तीला रंग,रूप,जात,धर्म,पंथ,भाषा,गरीब, श्रीमंत असा भेदभाव करून सभासदत्व नाकारले जात नाही सभासद झाल्यानंतर पूर्वीच्या सभासदांप्रमाणे समान हक्क प्राप्त झाले पाहिजेत. सभासदत्व देताना काही दक्षता घेणे आवश्यक आहे. स्वार्थी किंवा वैयक्तिक लाभासाठी सभासद होऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तींना सभासदत्व देऊ नये.

२ लोकशाही नियंत्रण — संस्थेच्या सभासदाने कितीही भाग धारण केलेले असले तरी एका सभासदाला एकच मत देण्याचा अधिकार असतो. सहकारी संस्थेतील लोकशाही आर्थिक स्वरूपाची असते. संस्थेचे सर्व सभासद मिळून संस्थेची सर्व साधारण सभा बनते. या सर्व साधारण सभेला सर्वोच्च अधिकार असतात. ती सार्वभौम असते संस्थेचे धोरण ही सभा ठरविते. संस्थेच्या पोटनियमानुसार वार्षिक हिशोबांची पत्रके मंजूर करणे, हिशोब तपासणे, दोष, दुरुस्ती, अहवालास मान्यता देणे. व्यवस्थापक समिती किंवा संचालक मंडळाची निवड करणे इ. कामे या सभेला करावी लागतात. सभेत बहुमताने ठराव मंजूर होतात.

३ **भांडवलावर मर्यादित व्याज** — सहकारी संस्थेत व्यक्तीला जास्त महत्व दिले जाते. भांडवलाला जास्त महत्व दिले जात नाही. भांडवल हा व्यवसायाचा महत्वाचा घटक आहे. म्हणून भांडवलावर व्याज द्यावे हे सहकारी तत्त्वानुसार मान्य केले आहे परंतु दिले जाणारे व्याज मर्यादित असावे नफ्याची प्रवृत्ती नाहीशी करण्यासाठी संस्थेने भांडवलावर मर्यादित व्याज द्यावे, शिल्लक अधिक्याचे वाटप सर्वसाधारण सभेतील निर्णयानुसार करावे आर्थिक समता प्रस्थापित करणे हे या तत्त्वाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

४ **वाढाव्याची न्याय्य वाटणी** — सहकारी संस्थांच्या सभासदांना लाभांशाचे वाटप केले जाते. लाभांशाचे वाटप सभासदांनी संस्थेशी केलेल्या व्यवहारानुसार केले जाते. वाढाव्याचे वाटप न्याय्य तत्त्वाच्या आधारावर केले जाते.

५ **सहकारी शिक्षण** — सहकारी संस्थेचे कामकाज व्यवस्थितपणे चालविण्यासाठी सभासद, व्यवस्थापक समिती सदस्य, पदाधिकारी यांना सहकारी तत्त्वे व सहकारी व्यवसायाचे स्वरूप इत्यादी बाबत प्रशिक्षण देणे आवश्यक असते.

६ **सहकारांतर्गत सहकार** — सहकारी संस्थांनी व सहकारी संस्थेतील सभासदांनी परस्परांना मदत केली पाहिजे. त्यामुळे चळवळीचा विकास होऊन, सहकारी संस्थांना स्पर्धेला तोंड देणे शक्य होते. ऐक्याची भावना वाढीस लागते. सहकारी पतपुरवठा संस्था व सहकारी खरेदी विक्री संस्था यांच्यातील परस्पर सहकार्यामुळे सभासदांच्या मालाला योग्य भाव मिळून सभासदांच्या कर्जाची वसूली योग्यवेळी होईल व संस्थेचा मूळ हेतू साध्य होईल. अनेक सहकारी संस्था एकमेकाबरोबर व्यवहार करू लागल्या तर ही शक्ती द्विगुणित होऊ शकते.^५

बदललेल्या आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीत सहकारी चळवळीचा विकास होण्यासाठी सहकारी तत्त्वांचा पुन्हा अभ्यास करावा. या हेतूने १९९२ मध्ये जपानमधील टोकियो येथे आंतरराष्ट्रीय सहकार परिषदेत सहकाराची तत्त्वे निश्चित करण्यासाठी व त्यांची उचित पूनर्मांडणी करण्यासाठी सूचना कराव्यात म्हणून समिती स्थापन करण्याचे ठरले. डॉ. इयान मॅक्फरसन यांच्या नेतृत्वाखाली अभ्यास समिती नेमली समितीच्या अहवालावर सन १९९५ मध्ये इंग्लंडमधील मॅचेस्टर येथे आंतरराष्ट्रीय परिषदेत चर्चा झाली व पुढील तत्त्वे निश्चित करण्यात आली.

- १) स्वखुशीने खुले सभासदत्व
- २) सभासदांचे लोकशाही नियंत्रण
- ३) सभासदांची आर्थिक भागीदारी
- ४) स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य
- ५) शिक्षण, प्रशिक्षण आणि माहिती प्रसारण

६) सहकारी संस्थांमधील परस्पर सहकार

७) समुदायाप्रती निष्ठा

‘सन १९६६ साली मान्य करण्यात आलेल्या सहा मूलतत्त्वांपैकी तिसरे व चौथे तत्त्व एकत्र करून “स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य” हे नवे मूलतत्त्व म्हणून मान्य केले गेले व “समुदायाप्रती निष्ठा” हे नवे तत्त्व निर्माण केले गेले.’^६ नवीन तत्त्वानुसार सहकारी संस्था स्वायत्त आणि स्वावलंबी असाव्यात, यावर विशेष भर दिला गेला जात आहे.

७ इतर तत्त्वे — समितीने मान्य केलेल्या तत्त्वांशिवाय सहकारातील कार्यकत्यांनी व तज्ञांनी काही तत्त्वे मान्य केली आहेत ती सहकाराची इतर तत्त्वे पुढीलप्रमाणे

१) परस्परांच्या मदतीतून स्वावलंबन — सर्व सामान्य व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेले लोक एकत्र येतात. सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून एकमेकांना मदत करतात. आपली साधनसामग्री एकत्र करून एकमेकांच्या कल्याणासाठी एकमेकांना मदत करतात. त्यामुळे अशा संस्थांनी स्वावलंबी असावे कोणी मदत केली तर ती घ्यावी मात्र या मदतीमुळे सहकारी संस्थेला दुय्यम दर्जा प्राप्त होऊ देऊ नये घेतलेली मदत तात्पुरत्या स्वरूपाची असावी.

२) रोख व्यवहाराचे तत्त्व — हे तत्त्व प्रामुख्याने ग्राहक सहकारी संस्थांसाठी आहे या संस्थांची आर्थिक कुवत मर्यादित असते म्हणून त्यांनी रोख व्यवहार करणे आवश्यक आहे उधारीवर व्यवहार केल्यास थकबाकी वाढते , वसुलीचा खर्च वाढतो , थकबाकी बुडल्यास संस्थेचा तोटा होतो. संस्थांनी रोखीने व्यवहार करावा हे तत्त्व चांगले असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात आणणे अवघड आहे , म्हणूनच १९६६ च्या तज्ञ समितीने या तत्त्वास मान्यता दिली नाही.

३) काटकसर — संस्थेच्या सभासदांनी आपल्या खर्चात जास्तीत जास्त काटकसर करावी व बचत करावी केलेली बचत सहकारी संस्थेत ठेवावी आपल्या सभासदांनी काटकसर करून बचत करावी, यासाठी सहकारी संस्थांनी प्रयत्न करावा संस्थांनी स्वतः देखील या तत्त्वाचे पालन करावे संस्थांनी आपल्या खर्चात बचत करावी अनावश्यक खर्च करू नये , उधळपट्टी करू नये . सहकारी संस्था सर्वसामान्य माणसांनी एकमेकांना सहाय्य करण्यासाठी निर्माण केलेली असते त्यामुळे काटकसरीचे तत्त्व महत्वाचे आहे.

४) समता — सहकारी संस्थेचे सभासद आपण सर्वजण समान आहोत या तत्त्वावर एकत्र आलेले असतात सहकारी संस्थेत सर्व सभासदांना सारखीच संधी व वागणूक देणे आवश्यक आहे जात,धर्म,वंश,गरीब, श्रीमंत या आधारावर सभासदांमध्ये भेदाभेद करू नये सर्व सभासदांना संस्थेत समान अधिकार व समान संधी असावी.

५) सेवेचे तत्त्व — सहकारी संस्थांचे उद्दिष्ट नफा मिळविणे हे नसावे संस्था सेवा करण्यासाठी स्थापन झालेल्या असाव्यात संस्थेच्या दैनंदिन व्यवहारात सभासदांनी मोबदला न घेता काम करावे त्यांनी संस्थेला मानदसेवा उपलब्ध करून दयावी.

६) एकता व बंधुभाव — सहकारी संस्थेतील सभासदांनी एकीने कार्य करावे एकमेकांशी बंधुभावाने वर्तन करावे संस्थेच्या यशस्वितेसाठी या विचारांची व आचरणाची गरज आहे , सदस्यांनी केवळ संस्थेतील सदस्यांबरोबरच असे वर्तन करावे असे नाही तर जगातील सर्व मानवजातीबाबत त्यांची भावना व वर्तन एकीचे व बंधुभावाचे असावे.

७) व्यवहार प्रामाणिकपणे करावा — सहकारी संस्थेचा व्यवहार प्रामाणिक व पारदर्शक असावा संस्थेने उत्तम प्रतिचा निर्भेळ माल , वजन मापात फसवणूक न करता वाजवी किंमतीत विकावा सभासदांची कोणत्याही प्रकारे फसवणूक होणार नाही याची दक्षता घ्यावी सहकारी चळवळ जीवन प्रणाली असल्यामुळे या तत्त्वांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

२ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक

जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे एक फेडरेशन म्हणजे जिल्हा सहकारी बँक होय. मॅक्लेगन समितीने (१९१४) या फेडरेशनचे क्षेत्र म्हणजेच बँकेचे कार्यक्षेत्र मर्यादित केले. मॅक्लेगन समितीच्या मते, “ अशा बँकेचे कार्यक्षेत्र हे ज्या भागातील कर्ज पुरवठा केलेल्या संस्थांवर बँकेची देखरेख व नियंत्रण राहिल त्या पुरते मर्यादित असावे.”^७ . समितीच्या सूचनेनुसार देशभर बँकाची निर्मिती झाली. १९५२ मध्ये ‘स्टँडिंग अँडव्हायअरी कमिटी ऑन अँग्रिकल्चरल क्रेडिट’ या समितीने प्रत्येक जिल्ह्यात एक बँक असावी असे सुचवणे नंतर जिल्हागणिक एक बँक निर्माण केली गेली बँकाचे विलीनीकरण केले गेले. महाराष्ट्रात १९६० मध्ये प्रत्येक जिल्ह्यात एकच बँक निर्माण करण्यात यश आले. भारतात १९५५—५६ मध्ये ४७८ बँका होत्या. १९६५ मध्ये ३१२ जिल्ह्यात ३६० बँका कार्यरत होत्या. पुढे “एक जिल्हा एक बँक” तत्त्व देशभर अंमलात आले. त्रिस्तरीय रचनेत मध्यवर्ती सहकारी बँक महत्वाची संस्था आहे.

३ प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था

सन १९८१ साली मद्रास सरकारने श्री. फेड्रिक निकोलसन यांना जर्मनीमध्ये ग्रामीण बँकांचा अभ्यास करण्यासाठी पाठविले. निकोलसन यांनी भारतात कर्जपुरवठा करण्यासाठी जर्मनीतील रफायझन धर्तीवर सहकारी तत्त्वांवर आधारित ग्रामीण पतपुरवठा समित्या स्थापन कराव्यात असे सूचविले. सन १९०१ मध्ये एडवर्ड ला यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकारी संस्थेचे स्वरूप कसे असावे, हे निश्चित करण्यासाठी एक समिती नेमली, समितीने रफायझन धर्तीवर सहकारी समित्या स्थापन कराव्यात असे सूचविले. समितीच्या सूचनेनुसार ‘भारतात १९०४ साली पहिला सहकारी

पतपुरवठा संस्था अधिनियम 'को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटी अॅक्ट' मंजूर करण्यात आला या कायद्याने भारतात सहकारी पतपुरवठा चळवळीला प्रारंभ झाला.' ८

सुरवातीला अमर्यादित देयता, मानवी सेवा, लहान आकार व सर्व नफा संचित निधीकडे वर्ग करण्याची पद्धत असणाऱ्या संस्था 'एका गावात एक सहकारी पतसंस्था' याप्रमाणे स्थापन होऊ लागल्या.

सहकारी पतपुरवठा संस्थांची रचना त्रि-स्तरीय आहे. गाव पातळीवर प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था, जिल्हा पातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, व राज्य पातळीवर राज्य सहकारी बँक अशी रचना असते. शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष सेवा प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था देतात. सन १९५४ च्या आखिल भारतीय पत पाहणी समितीच्या शिफारशीनुसार प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे रूपांतर 'विविध कार्यकारी सहकारी संस्था' असे झाले.

वैकुण्ठभाई मेहता समितीने सन १९६० मध्ये संस्थेचे कार्यक्षेत्र ३ ते ४ मैलांच्या परिसरात एक संस्था असे असावे, ६०० कुटूंबे किंवा ३००० लोकसंख्येसाठी एक संस्था असावी असे सुचविले.

सर मास्कम डार्लिंग व इतर काही विचारवंतांनी संस्थेचे कार्यक्षेत्र लहान असावे असे सुचविले. कार्यक्षेत्र किती असावे याबाबत मतभेद असले तरी सामान्यपणे 'एक गाव एक सोसायटी' हे तत्त्व व्यवहारात आणले गेले आहे.

४ सबल व दुर्बल शेतकरी

अ) दुर्बल शेतकरी (लहान शेतकरी)

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या धोरणानुसार ५ एकरपर्यंत शेती असलेल्या शेतकऱ्यांना शेती बागायत असो अगर जिरायत दुर्बल (लहान) शेतकरी समजले जाते.

ब) सबल शेतकरी (मोठे शेतकरी)

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या धोरणानुसार ५ एकरापेक्षा जास्त शेती असलेल्या शेतकऱ्यांना शेती बागायत असो अगर जिरायत सबल (मोठे) शेतकरी समजले जाते.

५ भाग — भांडवल

सहकारी संस्था सभासदांना कर्जाचे वाटप करताना कर्जदार सभासदांकडून कर्जाच्या काही टक्के रक्कम घेतात त्याला भाग भांडवल असे म्हणतात. विविध कार्यकारी सहकारी संस्था पीक कर्जाचे वाटप करताना भाग भांडवलापोटी दुर्बल शेतकऱ्यांकडून एकूण कर्जाच्या ५ टक्के रक्कम

घेतात, सबल शेतकऱ्यांकडून १० टक्के रक्कम घेतात. भाग भांडवल ही सहकारी संस्थेची आर्थिक शक्ती असते. संस्थेला झालेल्या नफ्यातून खर्च व काही निधी वजा जाता जी रक्कम शिल्लक राहते तिच्यावर सभासदांना लाभांश मिळतो. जास्त व्यवहार करणाऱ्या सभासदांना जास्त लाभांश व कमी व्यवहार करणाऱ्या सभासदांना कमी लाभांश मिळतो.

६ खरीप व रब्बी हंगाम

अ) खरीप हंगाम — १ एप्रिल ते ३० सप्टेंबर या कालावधीतील शेती हंगामाला खरीप हंगाम असे म्हणतात. या हंगामात सर्वसाधारणपणे भुईमूग, मका, मिरची, भात, बाजरी, कांदा, कडधान्ये, टोमॅटो, एरंडी, तूर, कपाशी इत्यादी पीके घेतली जातात. उन्हाळ्यात लागवड केल्या जाणाऱ्या पीकांना 'उन्हाळी' पीके असे म्हणतात. या पीकांमध्ये उन्हाळी भात, जवस, भुईमूग, बागायत हरभरा इत्यादी पीकांचा समावेश होतो.

ब) रब्बी हंगाम — १ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च या कालावधीतील शेती हंगामाला रब्बी हंगाम असे म्हणतात. या हंगामात सर्वसाधारणपणे ज्वारी, गहू, सूर्यफुल, करडई, हरभरा, कांदा, मिरची, टोमॅटो इत्यादी पीके घेतली जातात. काही पीके खरीप व रब्बी हंगामात घेतली जातात.

७ पीक कर्ज

'कृषि प्रत्यय उपगटाचे अध्यक्ष असताना धनंजयराव गाडगीळ यांनी सन १९४५ मध्ये 'पीक कर्ज योजना' सुचविली.'^१ शेतमाल उत्पादनासाठी कर्ज देताना शेतजमीन तारण न घेता पीकांचे तारणावर कर्ज दिले जाते म्हणून या कर्जाला 'पीक कर्ज' असे म्हणतात. सन १९५० मध्ये तत्कालीन मुंबई राज्यात (आता महाराष्ट्र व गुजरात) ही योजना राबविण्यास सुरुवात झाली. अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी मार्गदर्शक समितीने (१९५४), पीक कर्ज पद्धतीची शिफारस केली त्यानुसार इतर राज्यातही ही योजना सुरू झाली. प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्था पीक कर्ज देत आहेत. या योजनेचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे

पीक कर्ज योजनेचे उद्देश :

- १) शेतीला दिले जाणारे कर्ज उत्पादक स्वरूपाचे असले पाहिजे. कर्जातून उत्पादन वाढीला चालना मिळावी.
- २) कर्ज वाटल्यानंतर ज्या कारणांसाठी कर्ज घेतले आहे त्याच कारणांसाठी वापरावे यासाठी देखरेख करणे व कर्ज पुरवठ्याचा संबंध उत्पादकतेशी जोडणे.
- ३) शेतकऱ्यांना दिली जाणारी कर्जे शेती उत्पादन खर्चाशी म्हणजे पीकांच्या उत्पादन खर्चाशी निगडित असली पाहिजेत. म्हणून जमिनीच्या तारणावर कर्ज न देता पीकांचे तारणावर दिले जावे, कर्ज देताना पीकांच्या उत्पादन खर्चाला महत्व दिले जावे.

- ४) शेतकऱ्यांच्या शेतमाल विक्रीतून पीक कर्जाची वसुली करता आली पाहिजे. कर्ज व विक्री यांचा संबंध प्रस्थापित केला जावा.
- ५) खऱ्या गरजू शेतकऱ्यांनाच कर्जपुरवठा केला जावा यासाठी पीक तारणावर कर्ज दिले जावे. प्रत्यक्ष जमिनीत पीक घेणाऱ्या गरजू शेतकऱ्यांनाच कर्ज पुरवठा केला जावा म्हणून पीक तारणावर कर्ज देण्याची योजना आखली गेली.
- ६) कुळांना जमिनीचा मालकी हक्क नव्हता त्यामुळे ते जमीन तारण ठेवून कर्ज घेऊ शकत नव्हते. वास्तविक जो शेतकरी प्रत्यक्ष शेती कसतो त्याला पीक घेण्यासाठी कर्ज मिळणे आवश्यक होते. प्रत्यक्ष शेती कसणाऱ्या कुळांना कर्ज मिळावे. म्हणून पीक तारणावर कर्ज देण्याची सूचना केली गेली, कुळांना कर्ज मिळावे हा या योजनेचा उद्देश होता.
- ७) जमिनीच्या आकारानुसार कमी जास्त कर्ज जमीन तारणावर मिळते. त्यामुळे लहान शेतकऱ्यांना कमी कर्ज व मोठ्या शेतकऱ्यांना जास्त कर्ज मिळत होते. मोठे शेतकरी जमीन जास्त असली तरी तिच्यात पीके घेत असतीलच असे नाही. परंतु त्यांना जास्त जमीन असल्यामुळे जास्त कर्ज मिळू शकते. या उलट लहान शेतकरी संपूर्ण जमिनीचा उपयोग करून पीक घेत असतील तरी त्यांना जमीन कमी असल्याने कमी कर्ज मिळत होते. लहान शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने हा अन्याय होता, त्यांच्या कर्जाच्या गरजेची पूर्तता होऊ शकत नव्हती, म्हणून पीक तारणावर कर्ज देण्याची योजना सूचविली गेली. लहान शेतकऱ्यांना योग्य प्रमाणात कर्ज मिळावे हा या योजनेचा उद्देश होता.

पीक कर्ज योजना प्रथम मुंबई राज्यात लागू केली गेली. नंतर संपूर्ण भारतात लागू करण्यात आली. या योजनेची महत्वाची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे—

- १) कर्ज देताना पीकांचा उत्पादन खर्च विचारात घेतला जातो जास्त उत्पादन खर्च असणाऱ्या पीकांना जास्त कर्ज तर कमी उत्पादन खर्च असणाऱ्या पीकांना कमी कर्ज मिळते.
- २) शेतकऱ्यांनी ज्या पीकाची लागवड करण्याचे ठरविले आहे त्या पीकांसाठी सहकारी संस्था कर्ज मंजूर करते.
- ३) कर्जाची रक्कम ठरविताना जमिनीचा आकार व जमिनीची किंमत विचारात घेतली जात नाही. मात्र कर्जाचे उत्तरदायित्व जमिनीवर असते तसे शेतकऱ्यांकडून अगोदर करारपत्र घेतले जाते.

- ४) विक्री योग्य शेतमालाची विक्री केल्यानंतर त्या विक्रीतून कर्जाची परतफेड करता येते. सहकारी संस्थामार्फत असा शेतमाल विकल्यास विक्री करणारी सहकारी संस्था विक्री रकमेतून कर्ज रक्कम कापते व कर्ज देणाऱ्या संस्थेकडे पाठविते.
- ५) मंजूर झालेल्या कर्जाची सर्व रक्कम रोख स्वरूपात दिली जात नाही. साधारणत २० ते ३० टक्के रक्कम रोख न देता त्या रकमेचा माल दिला जातो. मालात खते, बियाणे, औषधे इत्यादींचा समावेश असतो. हा माल अन्य सहकारी संस्थामार्फतच कर्जदाराला पुरविला जातो.
- ६) जमिनीच्या मालकी हक्काचा विचार न करता जो शेतकरी प्रत्यक्ष जमीन कसतो त्याला कर्ज मिळते.
- ७) पीक कर्ज हंगामानुसार दिले जाते. खरीप हंगाम, उन्हाळी पीके रब्बी हंगाम, उन्हाळी पीके अशा हंगामानुसार कर्ज पुरवठा केला जातो. म्हणून या कर्ज पुरवठ्याला हंगामी कर्जपुरवठा असे म्हणतात.
- ८) पीक कर्ज अल्प मुदतीचे कर्ज असते पीक कर्जाची मुदत जास्तीत जास्त एक वर्ष असते. ऊसा सारखे एखादे पीक अपवाद आहे. ऊसाला दिड वर्ष पर्यंत मुदतीचे कर्ज मिळते.
- ९) पीक कर्जाचा जो भाग रोख स्वरूपात दिला जातो तो पीकांना प्रत्यक्ष खते घालणे, पेरणी करणे, नांगरणी करणे. कोळपणी करणे इत्यादीसाठी येणाऱ्या मजुरी खर्चासाठी दिलेला असतो. पीकांच्या उत्पादनासाठी आवश्यक असणारा खर्च करावा हा या मागील हेतू असतो.
- १०) कोणत्या पीकाला किती कर्ज वाटप करायचे याबाबत जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे तज्ञ निर्णय घेतात त्यानुसार पीक कर्जाचे धोरण ठरविले जाते व कर्ज पुरवठा केला जातो. सहकारी संस्थामार्फत कर्ज पुरवठा होत असल्यास कर्जधोरण आखले जाते.
- ११) पीक कर्जाचे वाटप करताना संबंधित पीकांचा विमा उतरविला जातो. पीक विमा योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी कर्ज देणाऱ्या संस्थाच प्रिमीयमची तरतूद करतात.
- १२) ज्या पीकांसाठी कर्ज घेतले, त्याच पीकांसाठी त्या कर्जाचा वापर केला गेला आहे किंवा नाही यासाठी बँकेचे अधिकारी, फिल्डमन, सोसायटीचे सचिव प्रत्यक्ष पीक पाहणी करतात.

- १३) नैसर्गिक परिस्थिती व काही असामान्य परिस्थितीत अल्प मुदतीच्या पीक कर्जाचे मध्यम मुदतीच्या कर्जामध्ये रूपांतर करता येते.
- १४) सन १९९९ पासून पीक कर्जाचे वाटप करताना शेतकऱ्यांना किसान क्रेडिट कार्ड दिले जात आहे.

८. मध्यम मुदत कर्ज

मध्यम मुदत कर्ज जास्तीत जास्त पाच वर्ष मुदतीचे असते. कर्ज बैलगाडी, गाई, म्हशी, मोटर व पंपसेट इत्यादीसाठी दिले जाते. शेतीचा व शेतीपूरक असणाऱ्या व्यवसायांचा विकास करण्यासाठी मध्यम मुदत कर्ज दिले जाते.

९. दीर्घ मुदत कर्ज

दीर्घ मुदत कर्जाची मुदत जास्तीत जास्त ११ वर्षांची असते. प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्थांना गोदामासाठी दीर्घ मुदत कर्ज दिले जाते.

१०. पीक पाहणी

शेतकऱ्यांनी कर्ज मागणी करताना जे पीक दाखविले आहे. तेच पीक प्रत्यक्षपणे शेतात आहे काय ? दाखविलेल्या पीकांचे क्षेत्र बरोबर आहे काय? याबाबत कर्ज मागणी करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या शेतावर जाऊन प्रत्यक्ष पाहणी केली जाते. काही पीकांना पीक पाहणी करण्यापूर्वी कर्जाचा काही भाग दिला जातो, पीक पाहणी केल्यानंतर मंजूर कर्जाचा उर्वरित भाग दिला जातो. पीक पाहणीचे कार्य जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या कर्जवाटप करणाऱ्या शाखेतील इन्स्पेक्टर किंवा फिल्डमन करतात. प्रत्येक शाखेला कर्जवाटपाचे क्षेत्र निश्चित केलेले आहे. त्यानुसार त्या भागातील पीक पाहणी त्या शाखेचे अधिकारी किंवा फिल्डमन करतात.

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या धोरणानुसार कर्ज देण्यापूर्वी बागायत क्षेत्रातील धान्योत्पादक पीकांची पाहणी केली जावी यामध्ये ऊस, बटाटा, केळी, पानमळा, कांदा, मिरची, लसूण, हळद, आले, भुईमूग, फळबागा, फळभाज्या, टोमॅटो, भाजीपाला, फुलबागा, संकरीत पीके या पीकांचा समावेश होतो. मात्र कर्ज ज्या पीकांना दिले जाते, त्या सर्व पीकांची पाहणी करण्याचा संबंधित अधिकाऱ्यांना अधिकार असतो.

११. व्याज धोरण

भारतात शेतकऱ्यांना सहकारी चळवळीमार्फत कर्ज पुरवठा करताना तीन एजन्सी मार्फत कर्ज पुरवठा केला जातो. प्रथम नाबार्ड राज्य सहकारी बँकेला कर्ज देते. राज्य सहकारी बँक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला कर्ज देते जिल्हा बँक प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांना कर्ज देते. या संस्था शेतकऱ्यांना कर्ज देतात. नाबार्ड अल्प व्याज दराने कर्ज पुरवठा करते. प्रत्येक एजन्सी स्वतःला नफा मिळविण्यासाठी व्याजदरात वाढ करून दुसऱ्यांना कर्ज देतात. याबाबत नाबार्ड एक निश्चित धोरण आखते. कोणत्या एजन्सीने किती जास्त व्याज आकारावे याबाबत धोरण ठरविते. याला व्याजदर धोरण असे संबोधले जाते. २००६-०७ साली नाबार्डने याबाबत पुढील प्रमाणे धोरण आखले आहे.

नाबार्ड २.५ टक्के व्याजदराने राज्य सहकारी बँकेला कर्ज देणार, राज्य सहकारी बँक ३.५ टक्के व्याजदराने जिल्हा बँकांना कर्ज देणार जिल्हा बँका ४.५ टक्के व्याजदराने प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्थांना कर्ज देणार प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्था ७ टक्के व्याजदराने शेतकऱ्यांना कर्ज देणार हे पीक कर्जाबाबतचे व्याजदर धोरण आहे. यामध्ये वेळोवेळी बदल होतात.

१२. कर्ज मुदत, थकबाकी व येणेबाकी

अल्पकालीन पीक कर्जाची मुदत जास्तीत जास्त दिड वर्षांपर्यंत असते पीक कर्जाची मुदत पीक येण्यास लागणाऱ्या कालावधीवर अवलंबून असते. मध्यम मुदत कर्ज जास्तीत जास्त पाच वर्ष मुदतीचे असते. कर्ज मुदतीत कर्जाची परतफेड न केल्यास ते कर्ज थकीत कर्ज समजले जाते याला थकबाकी म्हणतात. थकबाकी होण्याअगोदर जे येणे कर्ज असते त्याला येणेबाकी म्हणतात.

१३. जुने कर्ज नवे करणे

सभासद प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्थांकडून पीक कर्ज घेतात या कर्जाची मुदत जास्तीत जास्त दिड वर्ष असते. दिलेल्या मुदतीत कर्जफेड न केल्यास थकबाकी होते. थकबाकी होऊ नये म्हणून या कर्जाची तात्पुरती कर्ज फेड करून नव्याने परत कर्ज घेतले जाते. पहिल्या कर्जाला जुने कर्ज म्हणाले जाते व परत घेतलेल्या कर्जाला नवीन कर्ज म्हणाले जाते. या एकूण व्यवहाराला 'जुने नवे' असे म्हणतात. हा गामीण भागातील प्रचलित शब्द आहे. या व्यवहाराची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे

१) मुदतीत कर्जफेड करण्यासाठी मुदतीच्या शेवटच्या काही दिवसात कर्जफेड केली जाते. त्यासाठी अन्य कोणाकडून तरी व्याजाने किंवा उसनवारीने पैसे घेतले जातात. व्याजाने पैसे घेण्याचे

प्रमाण जास्त आहे त्या तुलनेने उसने घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. थकबाकी झाली असेल तरी ती फेडण्यासाठी असे पैसे उभारून थकबाकी फेडली जाते.

२) घेतलेल्या पैशातून कर्जफेड करून लगेच पुढच्या हंगामासाठी नवीन पीक कर्ज घेतले जाते. समजा ३१ मार्च अगोदर कर्जफेड केली असेल तर त्यानंतर येणाऱ्या जून किंवा जुलै महिन्यात परत पीक कर्ज घेतले जाते.

३) नव्याने घेतलेले पीक कर्ज जुन्या पीक कर्जा पेक्षा जास्त घेणे आवश्यक असते. नव्या कर्जातून जुन्या कर्जाचे मुद्दल, व्याज, जुने कर्ज फेडण्यासाठी व्याजाने पैसे घेतले असतील तर त्या रकमेवर दयावे लागणारे व्याज, ही सर्व रक्कम या कर्जातून मिळावी लागते म्हणून नवीन कर्ज जुन्या कर्जापेक्षा जास्त असते.

४) नवीन कर्ज जास्त मिळावे म्हणून जास्त कर्ज मिळणारे पीक शेतात असल्याचे दर्शविले जाते किंवा पूर्वी पेक्षा जास्त क्षेत्रात (जास्त क्षेत्र असेल तर) पीक असल्याचे दर्शविले जाते.

५) जुने कर्ज नवे केल्यामुळे कर्जफेडीसाठी तात्पुरते कर्ज देणाऱ्यांचा फायदा होतो असा सावकारी व्यवसाय करण्याचा प्रयत्न इतर वेळी सावकारी व्यवसाय न करणारे काही लोकही करतात.

६) नवीन कर्ज जास्त असते मात्र या कर्जाचा उपयोग उत्पादनासाठी केला जात नाही कारण या कर्जातून मागील कर्जाची परत फेड केलेली असते. अशा व्यवहारामुळे शेतकऱ्यांच्या डोक्यावरील कर्जाचा बोजा वाढतो. व शेतकरी कर्जाच्या दृष्टचक्रात अडकतो.

७) जुने नवे करण्यामुळे पीक कर्ज योजनेचा मुळ उद्देश सफल होत नाही. कर्जाच्या या व्यवहाराला ग्रामीण भागातील बोली भाषेत 'जुने नवे'असे संबोधले जाते.

१४ किसान क्रेडिट कार्ड योजना

भारतीय रिझर्व बँकेने आर. बी. गुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. नाबार्ड ने पीक कर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी समिती नेमली या समित्यांनी कृषि वित्त पुरवठ्यासंबंधी महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या या समित्यांच्या शिफारशींचा विचार करून किसान क्रेडिट कार्डची योजना तयार करण्यात आली. केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी १९९८-९९ च्या अर्थसंकल्पावर लोकसभेत भाषण करताना या योजनेची घोषणा केली.

नाबार्ड ने भारतीय रिझर्व बँक व देशातील काही निवडक बँकाबरोबर चर्चा करून किसान क्रेडिट कार्ड ची योजना तयार केली ही योजना ऑगस्ट १९९८ पासून देशभर सुरू करण्यात आली. यासाठी शेतकऱ्यांना क्रेडिट कार्ड दिले जाते. देशातील व्यापारी बँका, सहकारी बँका क्षेत्रीय ग्रामीण बँका यांच्या माध्यमातून योजनेची अंमल बजावणी सुरू झाली महाराष्ट्रात जिल्हा मध्यवर्ती

सहकारी बँकांनी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थामार्फत ही योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे. नाबार्डने आपल्या माहितीपत्रकात किसान क्रेडिट कार्ड बाबत पुढील माहिती दिली आहे.

किसान क्रेडिट कार्डचे उद्देश

- १) शेतकऱ्यांना योग्य वेळी हंगामी कृषि कर्ज पुरवठा उपलब्ध करून देणे.
- २) शेतकऱ्यांना पीक उत्पादनासाठी आवश्यक तेवढा कर्ज पुरवठा उपलब्ध करून देणे.
- ३) शेतकऱ्यांना कमीत कमी खर्चात कर्ज उपलब्ध करून देणे.
- ४) कृषि कर्ज वाटपाची पध्दत सोपी करणे कमीत कमी कागदपत्रांची पूर्तता करावी लागणे.
- ५) शेतकऱ्यांना किफायतशीर दराने कर्ज पुरवठा उपलब्ध करणे.

किसान क्रेडिट कार्डची वैशिष्ट्ये

- १) क्रेडिट कार्डनुसार मंजूर झालेली कर्ज रक्कम नावे चलनाच्या सहाय्याने किंवा धनादेशाने काढता येते.
- २) कर्जाला कमाल व किमान मर्यादा नसते.
- ३) भाडेपट्ट्याने जमीन कसणारी व्यक्ती देखील कार्ड काढू शकते.
- ४) पैसे एकदम न काढता आवश्यकतेप्रमाणे काढल्यास व्याज कमी द्यावे लागते.
- ५) कर्जफेड करताना पैसे भरणे शक्य असेल, तेव्हा रक्कम भरल्यास कर्ज फेडणे सोपे होते व व्याज कमी भरावे लागते.
- ६) किसान क्रेडिट कार्डची मुदत तीन वर्षांपर्यंत असते.
- ७) कर्जाची परतफेड करण्याची मुदत जास्तीत जास्त १२ महिने असते. १२ महिन्यात कर्ज न फेडल्यास कर्जाची थकबाकी होते. काही पीके याला अपवाद आहेत.
- ८) शेतकरी कोणत्याही दुकानातून अगर संस्थांकडून शेतीला आवश्यक असलेल्या साहित्याची खरेदी करू शकतात.
- ९) कर्ज परावर्तित करण्याची सुविधा उपलब्ध असते. नैसर्गिक आपत्तीमुळे पीकांची हानी झाल्यास अशी सवलत मिळते.
- १०) कार्ड धारकांना कमीत कमी प्रिमियम भरून रू. ५०,०००/- पर्यंत अपघात विमा संरक्षण मिळते.
- ११) कार्ड गहाळ झाल्यास दुसरे उपलब्ध होऊ शकते.

१२) कर्ज घेऊ इच्छणारे कोणतेही शेतकरी त्यांना सोयीस्कर असणाऱ्या सहकारी बँका, व्यापारी बँका, क्षेत्रीय बँका यांचेकडून कर्ज मिळविण्याच्या अटी पूर्ण करून क्रेडिट कार्ड घेऊ शकतो.

१३) किती रकमेचा कर्ज पुरवठा मंजूर करायचा याचा अधिकार संबंधित बँकेचा असेल.

१५ पीक — विमा योजना

विविध प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे उभ्या पीकांना नुकसान येण्याचा संभव असतो. शेतकऱ्यांना या नुकसानीपासून संरक्षण देण्यासाठी पीकांचा विमा उतरविला जातो. 'भारतात १९४८ मध्ये जनावरे व पीकांना संरक्षण देण्यासाठी विमा योजना सुरु करण्यातील पहिले पाऊल टाकण्यात आले.'^{१०} पुढे सन १९७९ पासून जी.आय. सी ने क्षेत्राधारीत पीक विमा योजना सुरु केली ही योजना बारा राज्य सरकारांनी स्विकारली १९८५ पासून 'सर्वकष पीक विमायोजना' सुरु करण्यात आली. ती बंद करून १९९९ मध्ये 'राष्ट्रीय कृषि विमा योजना' सुरु करण्यात आली ती महाराष्ट्र सरकारने स्विकारली.

राष्ट्रीय कृषि विमा योजना

रब्बी हंगाम १९९९ पासून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार महाराष्ट्रात राष्ट्रीय कृषि विमा योजना राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या अगोदर सर्वकष पीक विमा योजना राबविली जात होती.

१६ बँकेचे शेती कर्ज विषयक धोरण

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक वि. का. संस्थांना कर्ज पुरवठा करते. कर्ज पुरवठा करण्यासाठी निश्चित धोरण आखले जाते, धोरण ठरविण्यासाठी तज्ञ लोकांची समिती नियुक्त केली जाते. तज्ञांची समिती कर्जाचे धोरण ठरविते व नोव्हेंबर किंवा डिसेंबर महिन्यात बँकेच्या संचालक मंडळाच्या समोर ठेवते. संचालक मंडळाच्या सभेत त्या संबंधीचा ठराव होतो. व मान्य केलेल्या धोरणाची एक पुस्तिका तयार केली जाते. प्रतिवर्षी धोरण ठरविले जाते. व त्याची पुस्तिका प्रकाशित केली जाते पुस्तिका जिल्ह्यातील सर्व विविध कार्यकारी सहकारी संस्था व बँकेच्या शाखांना उपलब्ध करून दिली जाते.

पुस्तिकेच्या सुरुवातीला जिल्हा बँकेच्या अध्यक्षांनी सोसायट्यांसाठी एक निवेदन केलेले असते या निवेदनात काही सूचना दिल्या जातात सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था महाराष्ट्र राज्य यांनी कामकाजा संबंधी काही सूचना दिल्या असतील, तर त्याला अनूसरून काही सूचना केलेल्या असतात तसेच नाबाई व राज्य सहकारी बँकेने केलेल्या सूचनाबाबतची माहिती दिलेली असते. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या कारभारात त्यांनी सहकारी तत्त्वांची अमंल

तक्ता क्र. ४.४
पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे पीक कर्ज विषयक धोरण (अल्प मुदत कर्ज)
(कमाल व किमान कर्ज मर्यादा)
(कर्ज प्रतिहेक्टरी) (आकडे रुपये)

अ. क्र.	पीकाचे नांव	स्वरूप	कर्ज रक्कम रु. २०००-२००१	कर्ज रक्कम रुपये २००६-२००७
१	ऊस	प्रकारा नुसार	१५,४०० ते ४०,००० पर्यंत	२५,००० ते ४०,००० पर्यंत
२	बटाटा	हंगामानुसार	२०,००० ते २५,००० पर्यंत	२४,००० ते ३०,००० पर्यंत
३	कपाशी	जातीनुसार	७,००० ते ९००० पर्यंत	८,५०० ते १०,५०० पर्यंत
४	कांदा	जातीनुसार	२१,००० पर्यंत	३०,००० पर्यंत
५	मिरची	जातीनुसार	२३,००० पर्यंत	२७,५०० पर्यंत
६	भात	जातीनुसार	३,००० ते १३,५०० पर्यंत	१६,५०० पर्यंत
७	भुईमुग	हंगामानुसार	८,००० ते ११,००० पर्यंत	१६,००० पर्यंत
८	गहु	जिरायत/बागायत	४,५०० ते ८,०००	५,५०० ते ९,५०० पर्यंत
९	बाजरी	जिरायत/बागायत	१,००० ते ४,५००	५,५०० पर्यंत
१०	फळबाग	प्रकारानुसार	१२,००० ते ३५,००० पर्यंत	१२,००० ते ४२,००० पर्यंत
११	पालेभाज्या	प्रकारानुसार	२,७५० पर्यंत	५,००० पर्यंत
१२	फळभाज्या	प्रकारानुसार	२३,००० पर्यंत	२७,००० पर्यंत
१३	ज्वारी	हंगामानुसार	४००० ते ७००० पर्यंत	५,००० ते ८,००० पर्यंत

संदर्भ : शेतीकर्जविषयक धोरण पुस्तिका (२०००-२००१, २००६-२००७), पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक.

बजावणी करावी व बँकेच्या शाखांनी निश्चित कशा पद्धतीने कर्ज वाटप करावे या दृष्टीने हे निवेदनच महत्वपूर्ण असते. कर्ज विषयक धोरणाबाबतच्या महत्वाच्या बाबी पुढीलप्रमाणे

१) हंगामा करीता पीक कर्ज धोरण

हंगामा करीता संमत करण्यात आलेले पीक कर्ज धोरण सविस्तरपणे पुस्तिकेत मांडले जाते. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने ठरविलेल्या धोरणाची माहिती पुढे तक्ता क्र ४.४ मध्ये दर्शविली आहे. ऊस , कपाशी, द्राक्ष अशा नगदी पीकांना, गहु, ज्वारी अशा अन्नधान्य पीकांना, विविध प्रकारच्या पीकांना संस्था कर्ज देतात. पीकांचे प्रकारानुसार तसेच हंगामानुसार प्रती हेक्टरी कमीत कमी किती तसेच जास्तीत जास्त किती कर्ज द्यावयाचे या बाबतचे धोरण ठरविले जाते. ४.४ या तक्त्यामध्ये ऊस, बटाटा, कपाशी, कांदा , मिरची, भात इ. पीकांना (२०००—२००१ व २००६—२००७) कमीत कमी किती व जास्तीत जास्त किती कर्ज द्यावयाचे याबाबतच्या धोरणाची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्र. ४.५

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे मध्यम मुदत कर्ज विषयक धोरण

(आकडे रुपये)

अ. क्र.	कर्जाचे कारण	कमाल कर्ज मर्यादा रक्कम	
		२०००—२००१	२००६—२००७
१	पाणी उपसण्याची यंत्रे	१५,४०० पर्यंत	२९,७०० पर्यंत
२	पंप हाऊस	७,५०० पर्यंत	७,५०० पर्यंत
३	विहीरी (दुरुस्ती, बांधणी, खोदाई)	९,९०० पर्यंत	१०,८०० पर्यंत
४	पाईप लाईन	५०,००० पर्यंत	५०,००० पर्यंत
५	जमीन सुधारणा बांध बंदिस्ती	५,००० पर्यंत	५,००० पर्यंत
६	दुभती जनावरे	१७,००० पर्यंत	२०,००० पर्यंत
७	बैलजोडी खरेदी	९,००० पर्यंत	९,००० पर्यंत
८	पारंपारीक बैलगाडी	६,४०० पर्यंत	६,४०० पर्यंत
९	टायर बैलगाडी	११,००० पर्यंत	११,००० पर्यंत

संदर्भ : शेतीकर्जविषयक धोरण पुस्तिका (२०००—२००१, २००६—२००७), पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक.

२) मध्यम मुदत कर्ज

संस्था सभासदांना मध्यम मुदत कर्जाचा पुरवठा करतात. हे कर्ज पाणी उपसण्याचे यंत्र, पंप हाऊस, विहीर, पाईप लाईन, जमीन सुधारणा, दुभती जनावरे, बैलजोडी खरेदी, बैलगाडी खरेदी इत्यादी बाबींसाठी दिले जाते. या कर्ज धोरणाबाबतची (२०००-२००१ व २००६-२००७) माहिती तक्ता क्र. ४.५ मध्ये दिलेली आहे.

३) गोदाम निर्मितीसाठी कर्ज

राष्ट्रीय वखार जाळे निर्मिती प्रकल्प व एन्. सी. डी. सी योजनेखाली ग्रामीण भागात गोदाम बांधकामाचा कार्यक्रम अमलात आणला गेला या गोदामात जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांनी आपला शेतमाल ठेवावा व शेतमाल तारणावर शेतकऱ्यांना कर्ज दिले जावे यासाठी वि.का. सहकारी संस्थांनी प्रयत्न करावा अशी जिल्हा बँकेकडून सूचना देण्यात आली आहे. वि.का. सहकारी संस्थांनी शेतकऱ्यांना गोदाम निर्मितीसाठी कर्ज पुरवठा करावा यासाठी जिल्हा बँक संस्थांना कर्ज देते.

४) शासकीय भागभांडवल निधीची उभारणी

काही वि. का. सहकारी संस्थांना शासनामार्फत भाग भांडवल दिले गेले ज्यांना शासकीय भाग-भांडवल मिळाले त्या संस्थांनी भाग भांडवलाची परतफेड करण्यासाठी स्वतंत्र निधी उभारावा व त्या निधीची बँकेकडे स्वतंत्र गुंतवणूक करावी असे धोरण ठरविण्यात आले.

५) गंगाजळी निधी

महाराष्ट्र सहकारी संस्थां अधिनियमातील तरतुदीनुसार वि.का. सहकारी संस्थांनी गंगाजळीची स्वतंत्र गुंतवणूक बँकेकडे करावी. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या व्यवस्थापक समितीत थकबाकीदार नसावेत.

संस्थांचे कार्य आदर्शपणे चालावे म्हणून हे धोरण निश्चित केले आहे.

६) पीक विमा योजना

शासनाने १९८६-८७ हंगामा पासून पीक विमा योजना सुरु केली जिल्हा बँकेने योजनेचा तपशील शाखा पातळीवर उपलब्ध करून दिला व वि.का. सह. संस्थांनी योजनेची अंमलबजावणी करावी अशी सूचना केली. योजना भात, भुईमूग, बाजरी, सूर्यफूल, तूर व ज्वारी या खरीप पीकांसाठी व बागायत / जिरायत ज्वारी, गहू हरभरा व करडई साठी लागू करण्यात आली.

७) राष्ट्रीय कृषी विमा योजना

केंद्र शासनाने रब्बी हंगाम १९९९ पासून राष्ट्रीय कृषी विमा योजना लागू केली या योजनेत भात, भुईमूग, बाजरी, सूर्यफूल, तूर, ज्वारी, गहू, करडई या पीकांचा समावेश होता ^{११} २००० च्या हंगामापासून ऊसाचा समावेश करण्यात आला. २००२ पासून कांदा या पीकाचा समावेश करण्यात आला. पीक कर्ज उचल न करणाऱ्या शेतकरी सभासदांना या योजनेत सहभागी होता येते विमा कंपनीकडून वेळोवेळी विमा शुल्क किती भरावे यासंबंधी सूचना केली जाते. याची माहिती बँकेच्या शाखामध्ये उपलब्ध करून दिली जाते. विमा प्रस्ताव तयार करण्यासंबंधी माहिती व मार्गदर्शन वि.का. सह संस्थांना दिले जाते. ही योजना राबविण्यासंबंधी वि.का. सह संस्थांना बँकेमार्फत प्रतिवर्षी सूचना देण्यात आली.

८) किसान क्रेडिट कार्ड योजना

२०००-०१ या वर्षातील पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या शेती कर्ज विषयक धोरण पुस्तिकेत किसान क्रेडिट कार्ड योजनेची अंमल बजावणी करावी अशी सूचना देण्यात आली ' पुणे जिल्हा मध्य. सह बँकेने दि. २७/३/१९९९ रोजी संचालक मंडळ ठरावाने योजनेच्या अंमल बजावणीबाबत आपल्या शाखांना सूचना दिल्या' ^{१२} धोरण पुस्तिकेत ही योजना अमलात आणण्यासाठी वि.का.सहकारी संस्थांनी अपेक्षित कार्यवाही करावी असे सूचविले आहे. पीक कर्जपुरवठा त्वरीत, पुरेसा व सुलभतेने होण्यासाठी हे कार्ड आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन बँकेने केले आहे.

९) खतांच्या खरेदी विक्रीसाठी पतपुरवठा

वि.का. सहकारी संस्थांनी सहकारी खतांची खरेदी व विक्री करावी यासाठी संस्थांना पुणे जिल्हा परिषदेने व्यवहार करण्याचा परवाना दिलेला असतो. त्याच्या आधारावर संस्थांना बँका विना गहाण पतपुरवठा करते संस्थेची परतफेडीची क्षमता विचारात घेऊन पतपुरवठा केला जातो.

१०) व्यवस्थापन खर्चावर नियंत्रण

सहकार आयुक्त व निबंधक सह. संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे यांनी दि. २३/५/९५ पासून वि.का. सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापन खर्चावर नियंत्रण आणले. ^{१३} संस्थांनी पीक कर्जावरील मिळणाऱ्या व्याजाच्या उत्पन्नाच्या २५ टक्केपेक्षा जास्त रक्कम व्यवस्थापनावर खर्च करू नये असा नियम केला आहे जिल्हा बँकेने वि.का. सह. संस्थांनी याची अंमल बजावणी करावी अशी सूचना केली आहे.

११) जाहिरात खर्चावर नियंत्रण

(महाराष्ट्र शासनाने ११ जून १९९९ रोजी आदेश जारी करुन वि.का. सहकारी संस्थांच्या जाहिरात खर्चावर निर्बंध आणले) या आदेशानुसार कोणत्याही व्यक्तीच्या स्वागतानिमित्त, जन्मादिनानिमित्त अगर कोणत्याही प्रयोजनानिमित्त संस्थेच्या नावाने, वृत्तपत्रात, मासिकात अथवा नियतकालीकात जाहिरात देता येणार नाही. विविध स्मरणिकांत जाहिरात देताना त्याचा खर्च रु. ५,०००/- पेक्षा जास्त असू नये. तोट्यात असणाऱ्या कोणत्याही सहकारी संस्थेने जाहिरात देऊ नये असे निर्बंध घातले. पु.जि. मध्य. सह. बँकेने या नियमानुसार कार्यवाही करावी असे निवदेनच वि.का. सहकारी संस्थांना केले आहे.

१२) व्याजदराची बिनचूक अंमल बजावणी

पु. जि. मध्य. सहकारी बँक प्रतिवर्षी व्याज दराचे धोरण जाहीर करते या धोरणाप्रमाणेच व्याज आकारणी करावी अशी अट घातली जाते.

१३) पीक कर्ज वाटपात अल्प भूधारकांना प्राधान्य

बँकेने अल्प भूधारकांसाठी म्हणजेच दुर्बल घटकांसाठी पीक कर्जावरील व्याजदर सबल घटकांपेक्षा कमी ठेवला आहे. तसेच एकूण पीक कर्जाच्या किमान १५ टक्के पीक कर्ज अल्पभूधारकांनाच दिले जावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

१४) कर्जाची वसुली व मालाची विक्री यांची सांगड

साखर कारखाने, खरेदी विक्री संघ, कृषी उत्पन्न बाजार समिती यांच्यामार्फत शेतमाल विक्री व कर्ज वसुली केली जावी. या दृष्टीने संस्थांनी विशेष प्रयत्न करावेत, अशा पध्दतीने वसुली केली जाईल. असा संस्थेने बँकेला करार करुन द्यावा असे सूचविले.

१५) वसुलीला महत्त्व दिले जाते

कर्जाची वेळेत वसुली केली जावी, थकबाकी दारांवर कायदेशीर कारवाई करावी अशी सूचना बँकेने संस्थांना दिली आहे. बँकेच्या प्रतिवर्षी प्रकाशित होणाऱ्या धोरण पुस्तिकेच्या मागील पानावर *वक्तशीर परतफेड केल्याने आपली व आपल्या संस्थेची पत वाढते*, हा सहकारी पतपुरवठा व्यवस्थेच्या महामंत्र आहे, असे प्रतिपादन केले आहे.

१६) पीक पाहणी

कर्ज देण्यापूर्वी धनोत्पादक बागायत पीकांची पीक पाहणी बँकेचे इन्स्पेक्टर किंवा फिल्डमन करतील. धनोत्पादक पीकात ऊस, बटाटा, केळी, पानमळा, कपाशी, कांदा, मिरची, लसूण, भुईमूग, फळबागा, टोमॅटो संकरित पीके यांचा समावेश होतो. इतरही पीकांची पाहणी करण्याचा अधिकार बँक अधिकाऱ्यांना असतो.

१७) कर्ज वापरांवर नियंत्रण

कर्जाचा पुरवठा ज्या कारणांसाठी केला आहे त्याच कारणांसाठी त्याचा वापर केला जावा. यासाठी संस्थांनी नियंत्रण ठेवावे असे बँकेने सूचविले आहे.

१८) सभासद संख्या वाढवावी

संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातील जे खातेदार संस्थांचे सभासद नाहीत. अशा खातेदारांना सभासद करून घेण्याचा प्रयत्न केला जावा. प्रतिवर्षी किमान १५ टक्के सभासदांच्या संख्येत भर पडावी अशी बँकेने धोरणामध्ये अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

१९) संगणकीकरणासाठी कर्ज

प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्थांना संगणक खरेदीसाठी जास्तीत जास्त ६०,०००/- रु. चे मध्यम मुदतकर्ज दिले जाते.

२०) थेट कर्ज पुरवठा

शेतकऱ्यांना थेट कर्जपुरवठा करण्याचे धोरण आखण्यात आले. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडे अपुरी सचिव संख्या असल्यामुळे शेती व शेती पुरक कारणांसाठी ७ वर्ष मुदतीपर्यंतचे कर्ज थेट सभासदांना दिले जाते. द.सा.द.शे. १० टक्के व्याज दर २००६-०७ मध्ये आकारण्यात आला. मळणीयंत्र, विहीर दुरुस्ती, विहीर बांधणी व खोल करणे, इलेक्ट्रिक मोटार, ऑईल इंजिन, जमीन सुधारणा, बैलजोडी, बैलगाडी, गोबरगॅस, स्वयंरोजगार, उपसा जलसिंचन, गोडाऊन इत्यादी कारणांसाठी हा कर्ज पुरवठा केला जातो.

२१) शेतकरी मंडळाची स्थापना

जिल्हा बँकेने शेतकरी मंडळ स्थापण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याचे धोरण आखले आहे. शेती पुस्तिकेत या बाबतची माहिती दिली आहे. एखाद्या गावातील किंवा जवळपासच्या दोन / तीन गावातील सामाजिक कार्याची आवड असणाऱ्या शेतकऱ्यांनी या मंडळाची स्थापना करावी. मंडळाने गावकऱ्यांमध्ये बँक कर्जाच्या कायदांविषयी, फायदांविषयी, कर्जाच्या योग्य वापराविषयी, सभासदांना माहिती द्यावी ही अपेक्षा आहे. मंडळाने त्या करीता बैठका, सभा, शिबिरे, प्रात्यक्षिके इत्यादी कार्यक्रमांचे आयोजन करावे अशी अपेक्षा आहे. या मंडळांना नाबार्ड जिल्हा बँकेमार्फत १०,००० रुपयांपर्यंत आर्थिक मदत देते.

४.१० पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक

१९१६ मध्ये पुणे येथील क्विबे यांचे वाड्यात काही कार्यकर्त्यांची बैठक झाली. बैठकीत पुणे जिल्ह्यासाठी मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापना करण्याचा निर्णय झाला. या निर्णयाची अंमल बजावणी होऊन ' ४ सप्टेंबर १९१७ रोजी प्रत्यक्षात बँकेची स्थापना झाली.' ^{१४} नरसिंह चिंतामणी तथा तात्यासाहेब केळकर यांचा बँक स्थापनेत पुढाकार होता. त्यांनाच बँकेचे पहिले अध्यक्षपद दिले गेले. पहिल्याच वर्षी ५५ सहकारी संस्था व ८२ व्यक्ती बँकेच्या सभासद झाल्या. पहिल्या वर्षी बँकेकडे १०८०० रुपयांचे भागभांडवल होते. ३९२०० रुपयांच्या ठेवी होत्या. बँकेने ४९५०० रुपये कर्जाऊ दिले. ३५५ कोटी रुपयांचा नफा मिळविला व ५ टक्के दराने लाभांशाचे वाटप केले. १९२६ मध्ये बँकेने राजगुरुनगर येथे पहिली शाखा काढली. बँकेला ५० वर्ष १९४७ मध्ये पूर्ण झाली. त्यावर्षी बँकेच्या जिल्ह्यात ३४ शाखा होत्या. त्यानंतर बँकेची सतत प्रगती होत गेली.

आज जिल्ह्यातील जवळजवळ सर्व सहकारी संस्था बँकेच्या सभासद आहेत. याशिवाय काही व्यक्ती सभासद आहेत. ३१ मार्च २००६ अखेर ८८७९ सहकारी संस्था व २६५६ व्यक्ती बँकेच्या सभासद होत्या. बँकेचा कारभार पाहण्यासाठी सभासद २९ संचालकांची निवड करतात. बँकेचे कार्यक्षेत्र पुणे जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे. ३१ मार्च २००६ अखेर जिल्ह्यात २४१ शाखा कार्यरत होत्या. मुख्य कार्यालय पुणे येथे आहे. बँकींग विषयक सेवांचा बँकेमार्फत शेतकऱ्यांना पुरवठा केला जातो. याबाबत इतर व्यापारी बँकांशी स्पर्धा करत प्रगती साध्य करण्यात बँकेला यश आले आहे.

बँकेची आर्थिक स्थिती

बँकेची आर्थिक स्थिती तक्ता क्र. ४.६ मध्ये दर्शविली आहे. बँकेची आर्थिक स्थिती चांगली आहे. मार्च १९९६ ते मार्च २००६ या कालावधीत आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली आहे. बँकेचा स्वनिधी १९९६ मध्ये ६४.३६ कोटी रुपये होता. त्यात मार्च २००६ मध्ये ३२८.८३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झाली. ठेवींमध्ये लक्षणीय वाढ झाली. गुंतवणूकीत वाढ झाली. या कालावधीत सातत्याने बँकेला नफा झाला आहे. प्रतिवर्षी होणारा नफा कमी जास्त झाला आहे. परंतु १९९६ या वर्षाशी तुलना करता २००६ मध्ये नफा अडीचपटीपेक्षा जास्त वाढला. खेळते भांडवल प्रतिवर्षी वाढत गेले. १९९६ मध्ये ८८२.२४ कोटी रुपये खेळते भांडवल होते. २००६ मध्ये ते ३५१८.७९ कोटी रुपये झाले. खेळत्या भांडवलात जवळजवळ चारपट वाढ झाली. खेळत्या भांडवलाचे एकूण प्रमाण, व सातत्याने त्यामध्ये होणारी वाढ बँकेची आर्थिक स्थिती चांगली असल्याचे स्पष्ट करते.

तक्ता क्र. ४.६

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची आर्थिक स्थिती

(आकडे कोटी रुपये)

वर्ष ३१ मार्च अखेर	स्वनिधी	ठेवी	गुंतवणूक	निव्वळ नफा	खेळते भांडवल
१९९६	६४.३६	७६९.५१	२९९.८९	७.४२	८८२.२४
१९९७	८०.३६	९५०.४४	४२५.१०	४.०१	१११२.३६
१९९८	९४.४८	१२११.७५	६८६.०७	७.३२	१३८१.११
१९९९	१०९.५८	१५२७.४५	९७७.०३	१०.०१	१७२३.१३
२०००	१२८.१०	१७४२.४०	१०७०.१३	१२.१८	२०३५.७४
२००१	१५५.६३	१९९४.३७	९८९.८९	१७.०४	२२८८.३४
२००२	१९०.३६	२००९.६९	८२६.१६	१९.१६	२४५९.४७
२००३	२३३.४८	२२७३.५५	१११५.७३	२१.०७	२८६०.७७
२००४	२९३.८६	२४८०.२१	१४१७.६८	८.०३	३११२.०९
२००५	२९२.६४	२५६२.४३	१५५०.८६	१८.३६	३२५३.७५
२००६	३२८.८३	२७६७.६८	१३७२.७२	१९.५०	३५१८.७९

संदर्भ— पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक वार्षिक अहवाल १९९८, २००१, २००३, २००७.

बँकेचे कर्जवाटप

बँक कर्जवाटपाची स्थिती तक्ता क्र. ४.७ मध्ये दिली आहे. बँक वैयक्तिक कर्जाचे वाटप करते, बिगर शेतीसाठी कर्ज देते, प्रक्रिया संस्थांना कर्ज देते, बँकेचे मुख्य कार्य शेतीला कर्जपुरवठा करणे आहे. १९९६ ते २००६ या कालावधीत बँकेने शेती कर्जाला प्राधान्य दिल्याचे स्पष्ट होते. १९९६ मध्ये ४३.५७ कोटी रुपयांचे वैयक्तिक कर्ज दिले गेले. या कर्जात प्रतिवर्षी (तीन वर्षांचा अपवाद वगळता) सातत्याने वाढ झाली. २००६ मध्ये १०३.६७ कोटी रुपयांचे कर्ज दिले गेले. या कर्जात जवळजवळ अडीच पट वाढ झाली. बिगर शेती कर्जात या कालावधीत जवळजवळ दिडपट वाढ झाली. या कालावधीत शेती कर्जात सहा पट वाढ झाली. शेती कर्जात इतर कर्जांचे तुलनेने जास्त वाढ झाली. एकूण कर्जात कर्जपुरवठ्यात जवळ जवळ साडेतीन पट वाढ झाली.

एकूण कर्जपुरवठ्यात शेती कर्जाचा वाटा १९९६ मध्ये ३४.९३ टक्के होता. २००६ मध्ये वाढ होऊन हा वाटा ५८.४९ टक्के झाला. बँकेने शेती कर्जाला सर्वाधिक प्राधान्य दिल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. ४. ७

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने दिलेले कर्ज

(आकडे कोटी रुपये)

वर्ष ३१ मार्च अखेर	वैयक्तिक कर्ज	बिगर शेती कर्ज	शेती कर्ज	प्रक्रिया संस्थांना कर्ज	एकूण कर्ज	एकूण कर्जातील शेती कर्जाचे प्रमाण
१९९६	४३.५७	१०८.४२	१७८.३३	१८०.१६	५१०.४८	३४.९३
१९९७	४४.२४	१३६.५८	१७८.९४	२१८.०७	५७७.८३	३०.९७
१९९८	४३.३८	१३१.५८	१८९.६९	२०८.९८	५७३.४१	३३.०८
१९९९	३८.७१	१४७.४१	२०४.५७	२०४.९२	५९५.६१	३४.३५
२०००	५५.९४	२३६.५८	२९९.०६	२३३.४१	८२४.९९	३६.२५
२००१	६९.६०	२४३.६४	४१०.०१	४१५.२३	११३८.४८	३६.०१
२००२	८२.७३	३२९.९७	५१९.०४	५१६.३०	१४४८.०४	३५.८४
२००३	७२.३३	२६९.०७	६४०.७५	४९४.०९	१४७६.२४	४३.४०
२००४	८१.४८	१७८.३८	६८९.२६	४८६.३४	१४३५.४६	४८.०२
२००५	८२.८०	१७८.२४	८७२.१०	३२७.९५	१४६१.०९	५९.६९
२००६	१०३.६७	१५९.२२	१०७१.११	४९७.२७	१८३१.२७	५८.४९

संदर्भ— पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक वार्षिक अहवाल १९९८, २००१, २००३, २००७.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे मुख्य कार्य शेतीला कर्जपुरवठा करणे आहे. बँक हे कार्य प्राधान्याने करत आहे. जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांना, शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी बँक कर्ज पुरवठा करते. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था या बँकेवर अवलंबून आहेत. कर्जपुरवठ्याबरोबर संस्थांना व शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करण्याचे, बँकींग विषयक

सेवा पुरविण्याचे कार्य बँक करते, संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करते, जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांच्या विकासात या बँकेची मुख्य भूमिका आहे. जिल्ह्यातील या संस्थांना मुख्यतः पुढील कारणांसाठी जिल्हा बँक कर्ज देते.

जिल्हा बँकेच्या एकूण शेती पतपुरवठ्यातील सर्वात महत्त्वाचे कर्ज म्हणजे ' पीक कर्ज ' ऊस, द्राक्षे, केळी, बटाटा, पानमळा, टोमॅटो, सूर्यफूल, तीळ जवस, एरंडी, भुईमूग, मिरची, कांदा, लसूण हळद, आले, जवस, करडई, ज्वारी, बाजरी, गहू, मका, भात, नाचणी, हरभरा, मूग, उडीद विविध प्रकारच्या फळबागा, पालेभाज्या, फुले यांना कर्ज पुरवठा केला जातो. पीक कर्ज अल्प मुदतीचे कर्ज असते.

नाबार्डच्या मदतीने व मार्गदर्शनानुसार मध्यम मुदत कर्जाचे वाटप केले जाते. पाणी उपसण्याची यंत्रे, पंप हाऊस, विहिर दुरुस्ती व बांधणी, पाईप लाईन, गुरांचा गोठा, बैलजोडी, बैलगाडी, गोबर गॅस, ट्रॅक्टर, मळणीयंत्र रेशीम, उद्योग, कांदा साठवण चाळ, हार्वेस्टर उपसा जलसिंचन, गाढूळ खत निर्मिती दुग्ध व्यवसाय इत्यादी कारणांसाठी प्रामुख्याने मध्यम मुदत कर्जाचा पुरवठा केला जातो. केंद्र शासनाच्या ग्रामीण गोदाम योजनेनुसार गोदाम बांधकामासाठी दीर्घ मुदतीचा कर्ज पुरवठा केला जातो. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची मित्र, मार्गदर्शक व तत्त्वज्ञ म्हणून कार्य करते. अर्थतज्ज्ञ धनंजयराव गाडगीळ यांच्या सारख्या सहकार विषयावरील तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन या बँकेला लाभले. गाडगीळ यांनी या बँकेचे अध्यक्षपद भूषविले आहे. शरद पवार यांच्या सारख्या सहकारी चळवळीला गती देणाऱ्या नेत्यांचे मार्गदर्शन या बँकेला सतत होत असते. अजित पवार यांचे मार्गदर्शन व उत्तम प्रशासन त्यातून बँकेने जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा व इतर सर्व सहकारी संस्थांचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास करताना या बँकेच्या कार्याचा आढावा घेणे आवश्यकच आहे.

४.११ सारांश

अर्थशास्त्राचा अभ्यास करताना सहकारी चळवळीचा अभ्यास केला गेला. त्यातून सहकारी पत चळवळीचा अभ्यास करावा असे वाटले या अभ्यासाबाबत काही उद्देश समोर ठेवून अभ्यास करण्याचा व काही गृहीते मनात ठेऊन ती तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी संशोधनक्षेत्र, संशोधन कालावधी, संशोधनासाठी शास्त्रीय पध्दती इ. बाबी निश्चित केल्या, त्यानुसार संशोधन केले. संशोधन करताना काही संकल्पना, तत्त्वे, धोरणे, संस्था यांचा उपयोग झाला. या सर्व बाबींची माहिती या प्रकरणात दिली आहे.

संदर्भ

१. कुंभोजकर ग. वि. (१९८९), 'संशोधन पध्दती व संख्याशास्त्र', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर पृ. क. ३.
२. Hajela T. N. (1987), 'Principal & Practice of the Co-operation' Shivalal Agarawala and Co, Agra, P. No. 5.
३. Mathur B. S. (1974 II edition)', Co-operation in India ' Sahity Bhavan Agra, P. No. 8.
४. 'सहकाराची मूल्ये आणि मूलतत्त्वे' (१९९९), महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादित, पुणे पृ. क्र. ३.
५. दुभाषी प.रा. (१९९९) 'सहकारी मूल्ये' सहकारी महाराष्ट्र, महाराष्ट्र राज्य सहकारी, संघ मर्यादित पुणे. पृ. क्र. २५०.
६. 'सहकाराची मूल्ये आणि मूलतत्त्वे' (१९९९), महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादित पुणे, पृ. क्र. १५.
७. जाखंडे व्ही. एम् (१९६७), 'भारतातील जिल्हा सहकारी बँका', सुवर्ण महोत्सव स्मृती ग्रंथ, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सह बँक पृ. क्र. १४.
८. 'कृषी अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे' महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर पृ.क्र. ४२०
९. कविमंडन विजय (१९८९), 'कृषी अर्थशास्त्र' श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर पृ.क्र.
१०. पंडित शांता आणि पाटील लीला (१९८६), 'कृषी अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे,' महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर पृ.क्र. ३१८.
११. शेती कर्ज विषयक धोरण (पुस्तिका) २०००—०१ पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, पुणे पृ.क्र. १६.
१२. त्रतैय पृ.क्र. ५०.
१३. त्रतैय पृ.क्र. १८.
१४. पारखी द. ल. (१९६७), 'जनसेवेचे अर्धशतक' सुवर्ण महोत्सवी स्मृती ग्रंथ, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, पुणे पृ.क्र. ३.

प्रकरण पाचवे

अभ्यासाचे सिंहावलोकन

५.१ प्रास्ताविक

सहकारी संस्थांनी शेती कर्ज पुरवठ्याचे कार्य देशभर केले आहे. महाराष्ट्रात या संस्थांनी प्रभावीपणे कार्य केले आहे. या कार्याचा अभ्यास अनेक तज्ञ व्यक्तींनी केला. त्या बाबतचे संशोधन लेख प्रसिद्ध झाले आहेत प्रस्तुत प्रकरणात १९८० नंतर प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या रिसर्च पेपरचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे. काही ग्रंथांचा आढावा घेण्यात आला आहे. सहकारी संस्थांचे कृषि कर्जवाटप, कर्जाची थकबाकी, संस्थांची प्रगती, संस्थांच्या कार्यातील उणिवा या अभ्यासातून स्पष्ट होतात. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचा अधिक अभ्यास करण्यासाठी ही माहिती उपयुक्त आहे. भारतातील सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास व महाराष्ट्रातील सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास असे अभ्यासाचे दोन भागात वर्गीकरण केले आहे.

५.२ भारतातील शेती कर्ज पुरवठ्याचा अभ्यास

भारत खंडप्राय देश आहे. विविध राज्यातील शेतीचे स्वरूप संस्थात्मक प्रगती बँकांचे पतविषयक धोरण शासनाचे पतविषयक धोरण या सर्व बाबींचा सहकारी पतचळवळीवर परिणाम झाला आहे. याचे प्रतिबिंब या अभ्यासात दिसून येते. पतचळवळीच्या अभ्यासासाठी व विकासासाठी अधिक काय करणे आवश्यक आहे. याचा शोध घेण्यास मार्गदर्शन मिळते.

१. भारतातील संस्था :-

एस् डी चमोला व आर हसिजा यांनी केलेल्या अभ्यासा बाबतचा “ Trend Analysis of Primary Agricultural Credit Societies ” हा रिसर्च पेपर जुलै १९८० (VoL No. 17) साली Indian Co-operative Review मध्ये प्रसिद्ध झाला.^१ या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

संस्थांच्या अल्प व मध्यम मुदत कर्जातील बदल व इतर विविध बाबींतील बदलाचा आढावा घेऊन अभ्यास करण्यात आला. सन १९६६-६७ ते सन १९७५-७६ या कालावधीतील अभ्यास करण्यात आला. तिसरी पंचवार्षिक योजना सन १९६६-६७ मध्ये संपली व नवीन योजनेत प्राथमिक सहकारी संस्था विकासाला प्रोत्साहन देण्यात आले म्हणून १९६६-६७ हे मुळ वर्ष समजून सन १९६६-६७ ते १९७५-७६ या कालावधीचा अभ्यास केला असल्याचे संशोधकांनी स्पष्ट केले.

या कालावधीतील संस्थांच्या सभासद संख्येत, ठेवींमध्ये, थकबाकीमध्ये, भागभांडवलामध्ये, कर्ज वाटपामध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास केला गेला. त्यासाठी त्यांचे Compound Growth Rates काढले. संस्था सभासद, भाग भांडवल, कर्ज ठेवी इत्यादीं मधील संबंधांचा अभ्यास केला गेला.

सन १९६६-६७ ते १९७५-७६ या कालावधीत संस्थांच्या संख्येत घट झाली. संस्थांची संख्या २० टक्के कमी झाली. आर्थिक दुर्बलता असणाऱ्या संस्थांचे पुर्नसंघटन करण्याच्या धोरणामुळे संस्थांची एकूण संख्या कमी झाली या कालावधीत सभासद संख्येत ५० टक्के वाढ झाली.

संस्थेच्या भाग भांडवलात सातत्याने वाढ झाली. अभ्यास कालावधीत भाग भांडवलात अडीचपट वाढ झाली. १९६४ साली भारत सरकारच्या 'अॅक्शन प्रोग्राम' ने कर्ज घेताना त्यापैकी २० टक्के रक्कम भाग भांडवल म्हणून कापून घेतली जावी असे सुचविले. त्यानुसार रक्कम कापली गेली. त्यामुळे भाग भांडवलात वाढ झाली. येणे कर्जात वाढ झाली, खेळते भांडवल, कर्जवाटप, इत्यादीत वेगाने वाढ झाली. सन १९७४-७५ पर्यंत थकबाकी व खेळत्या भांडवलात सातत्याने वाढ झाली. सन १९७५-७६ मध्ये थकबाकी व खेळत्या भांडवलात घट झाली. ही घट राज्य सरकारने संस्थांच्या रचनात्मक बदलासाठी काही कायदे केले या कायदे विषयक बदलांमुळे हि घट झाली.

२. आनंद (गुजरात)

एस्. बी. सिंह व जे. बी. साळुंके यांचा “ Service Cooperatives in Anand Taluka of Gujarat ” हा रिसर्च पेपर एप्रिल १९८२ साली Indian Co-operative Review (Vol 19) मध्ये प्रसिद्ध झाला.^२ या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

सेवा सहकारी संस्थांच्या अभ्यासासाठी संशोधकांनी गुजरात राज्यातील आनंद तालुक्याची निवड केली. आनंद तालुक्यात काही दशकात विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांचा विकास झाला म्हणून या तालुक्याची निवड केली. सन १९६९-७० ते १९७३-७४ हा अभ्यासाचा कालावधी निश्चित करून सेवा सहकारी संस्थांच्या कार्याचा व संघटना बाबतचा अभ्यास केला.

तालुक्यात एकूण ४९ संस्था होत्या. खेळते भांडवल व सभासद संख्या आधारावर त्या संस्थांपैकी सहा संस्थांची निवड केली. या संस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी ८५ टक्के सभासद शेतकरी होते.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या संस्थांच्या खेळत्या भांडवलात १९६९-७० ते १९७३-७४ या कालावधीत अडीच पट वाढ झाली. भागभांडवलात त्यापेक्षा जास्त वाढ झाली. राखीव निधीत वाढ झाली.

सभासदांना देण्यात आलेल्या कर्जात पाचपट वाढ झाली. अल्पकालीन कर्ज पुरवठ्यात तीन पट वाढ झाली. संस्थांनी अल्प कालावधीसाठी जास्त कर्जपुरवठासाठी केला. मध्यम मुदत कर्जाचे प्रमाण अत्यल्प होते. अल्पकालीन कर्जाचे वाटप करताना कर्ज रोख रकमेच्या व वस्तूंच्या स्वरूपात दिले गेले वस्तूंमध्ये खते, बी-बियाणे इ. वस्तुंचा समावेश होता. अभ्यास कालावधीत संस्थेच्या मालमवाढ झाली. भाग भांडवल व ठेवी वाढल्या एका संस्थेने स्वतःचे गोडाऊन घेतले होते. संस्थांपैकी एका संस्थेचा अपवाद वगळता इतर सर्व संस्थांना नफा झाला अभ्यास कालावधीत नफ्यात पाच पट वाढ झाली. तोटा झालेली संस्था नव्याने स्थापन झालेली होती. सभासदांना संस्थेमार्फत शेतीसाठी आवश्यक असलेल्या खतांचा व बी-बियाणांचा पुरवठा करण्यात आला. तसेच अन्नधान्य, साखर इत्यादी जीवनावश्यक वस्तुंचा पुरवठा केला गेला.

पाच वर्षांच्या कालावधीत संस्थांचा सर्वांगीण विकास झाला. संस्थांनी कर्ज पुरवठ्याचे कार्य कार्यक्षमतेने केले. विविध सहकारी संस्थांचा विकास झालेल्या आनंद तालुक्यात या संस्थांनी योग्य पद्धतीने स्वतःचा विकास केला. हे अभ्यासातून स्पष्ट झाले. सहकारी चळवळीचा विकास झालेल्या शेती प्रगत असलेल्या जिल्ह्यात सेवा सहकारी पतपुरवठा संस्था योग्य कार्य करून स्वतःची प्रगती करतात हे अभ्यासातून स्पष्ट होते.

३. वारंगळ (आंध्रप्रदेश)

श्री. भगवान राव व कनकय्या यांनी सेवा सहकारी संस्थांच्या कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास केला. अभ्यासावर आधारीत लेख Indian Cooperative Review मध्ये जुलै १९८३ साली प्रसिद्ध झाला.^३ या अभ्यासाचा थोडक्यात सारांश पुढीलप्रमाणे.

‘Financing of Borrowers by Farmers Service Co-operative societies A case Study’ या रिसर्च पेपरमधील अभ्यासासाठी संशोधकांनी वारंगळ जिल्हयातील (आंध्रप्रदेश) कपुला कनापार्थ या संस्थेची निवड केली. ही संस्था इंडियन ओव्हरसीज बँकेने दत्तक घेतली होती. वारंगळ जिल्हयात एकूण ६ सेवा सहकारी संस्था कार्य करीत होत्या. त्यापैकी कपुला कनापार्थ या एका संस्थेची १ अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. आर्थिक मागासलेपण असलेल्या शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी या सर्व सेवा सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

कपुला कनापार्थ या संस्थेची स्थापना २४ मे १९७८ मध्ये झाली. सन १९७९-१९८० व १९८१-८२ या सहकारी आर्थिक वर्षातील या संस्थेच्या सभासदांचा व कार्याचा संशोधकांनी अभ्यास केला आहे. ३० जून १९८१ रोजी संस्थेची एकूण सभासद संख्या २२२३ होती. संस्था सभासदांचे शेतमजुर सीमान्त शेतकरी, लहान शेतकरी, इतर शेतकरी या प्रमाणे वर्गीकरण केले. १९८० मध्ये संस्था सभासदांमध्ये शेतमजुर, ६६२, सीमान्त शेतकरी, लहान शेतकरी ४०२ इतर शेतकरी होते. १९८१ मध्ये सर्व प्रकारच्या सभासद संख्येत वाढ झाली. १९८१ मध्ये एकूण सभासदांमध्ये शेतमजुरांची संख्या ३९.५ टक्के झाली. १९८० साली ही संख्या एकूण सभासदांच्या ९.७ टक्के होती. सर्व सभासदांमध्ये या कालावधीत वाढ झाली तुलनेने शेतमजुरांचे संख्येत जास्त वाढ झाली. संस्था सभासदांमध्ये सर्वाधिक प्रमाण सीमान्त व लहान शेतकऱ्यांचे होते.

सदस्यांचे जातीनुसार वर्गीकरण केले १९८० मध्ये एकूण सदस्यांपैकी ५४.३ टक्के सभासद मागासलेल्या जातीतील होते. १९८१ मध्ये एकूण सभासदांमध्ये वाढ झाली. त्यामध्ये मागासलेल्या सभासदांचे वाढीचे प्रमाण जास्त होते. एकूण सभासदांमध्ये ५६.७ टक्के सभासद मागास जातीचे होते. (मागास जातींमध्ये अनुसूचित जमातीच्या सदस्यांचे वाढीचे प्रमाण सर्वांगीण होते.) या संस्था सदस्यांमध्ये धारण क्षेत्राचा विचार करता एकूण सभासदांमध्ये सीमान्त व लहान शेतकऱ्यांचे प्रमाण जास्त होते. जातीचा विचार करता मागासलेल्या जातीच्या सदस्यांचे प्रमाण जास्त होते.

संस्था सदस्यांमध्ये जास्त प्रमाण असलेल्या मागासलेल्या शेतकऱ्यांना १९७९-८० मध्ये पीक कर्ज दिले त्यापेक्षा कमी कर्ज १९८०-८१ मध्ये दिले गेले. अभ्यास कालावधीत पीक कर्ज पुरवठ्यात घट झाली. या उलट मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली. एकूण कर्ज पुरवठ्यात पीक कर्जापेक्षा मध्यम मुदत कर्जाचा वाटा जास्त होता.

सभासदांना विविध कारणांसाठी कर्ज पुरवठा करण्यात आला. एकूण अकरा कारणांसाठी मध्यम मुदत कर्ज दिले गेले. मध्यम मुदत कर्जात सर्वाधिक वाटा नवीन विहीर खोदण्यासाठी

दिलेल्या कर्जाचा होता. १९७९-८० मध्ये या कारणासाठी एकूण कर्जापैकी २२.७० टक्के कर्ज दिले गेले. १९८०-८१ मध्ये ४४.८ टक्के कर्ज दिले गेले. १९७९-८० ते १९८०-८१ या कालावधीत या कर्जपुरवठ्यात वाढ झाली.

ऑइल इंजिन खरेदी व इलेक्ट्रीक मोटार खरेदीसाठी दिलेल्या कर्जाचा वाटा दोन नंबरला होता. दुग्ध व्यवसाय व शेळी-मेंढी पालन या व्यवसायाला संस्थांनी कर्ज पुरवठ्यात प्राधान्य दिले होते.

धारणक्षेत्रानुसार सभासदांचे वर्गीकरण करण्यात आले व त्यानुसार दिलेल्या कर्जाचा आढावा घेण्यात आला. सभासदांमध्ये सर्वाधिक प्रमाण सीमान्त व लहान शेतकऱ्यांचे होते. १९७९-८० मध्ये एकूण कर्जाच्या जवळजवळ ६६ टक्के कर्ज सीमान्त व लहान शेतकऱ्यांना दिले होते. म्हणजेच यावर्षी या वर्गातील शेतकऱ्यांना इतरांचे तुलनेने सर्वाधिक कर्ज दिले होते. या प्रमाणेच १९८०-८१ मध्ये सीमान्त व लहान शेतकऱ्यांनाच सर्वाधिक कर्ज दिले गेले. या कालावधीत सीमान्त शेतकऱ्यांना जो कर्ज पुरवठा करण्यात आला त्या कर्ज पुरवठ्यातील वाढीचा दर कमी होता. इतर शेतकऱ्यांच्या कर्जातील वाढीचा दर तुलनेने जास्त वाढला होता.

जातनिहाय कर्ज पुरवठ्याचे वर्गीकरण करण्यात आले. १९७९-८० मध्ये एकूण कर्जपुरवठ्याच्या ५४ टक्के कर्जपुरवठा मागासलेल्या जाती व अनुसूचित जातीसाठी केला गेला. मागासलेल्या जातींच्या तुलनेने अनुसूचित जातींचा एकूण कर्जातील वाटा कमी होता. १९८०-८१ मध्ये या स्थितीत बदल झाला. अनुसूचित जातींचा वाटा कमी झाला, व मागास जातींच्या कर्जपुरवठ्यात लक्षणीय वाढ झाली.

सारांश

National Commission on Agriculture ने देशात २५०० शेतकरी सेवा सहकारी संस्था स्थापन कराव्यात असे सुचविले पण १९८०-८१ मध्ये देशात फक्त ३५५ संस्था कार्यरत होत्या अल्प कालावधीत या संस्थांनी सर्वसामान्य, मागासलेल्या शेतकऱ्यांपर्यंत जाण्याचा प्रयत्न केला. अभ्यास करण्यात आलेल्या संस्थेने दोन वर्षात मागासलेल्या शेतकऱ्यांना सदस्यत्व देण्यात व त्यांना कर्ज पुरवठा करण्यात समाधानकारक यश मिळविले. एकूण सभासदांमध्ये सीमान्त व लहान शेतकऱ्यांची संख्या जास्त होती. संस्थेने त्यांना प्राधान्य दिले होते. सर्व प्रकारच्या सभासद संख्येत वाढ झाली. सभासद संख्येत व कर्जवाटपात मागासलेल्या जातींचा वाटा जास्त होता काही वर्षांमध्ये मागास वर्गांना प्राधान्य दिले गेले. पण नंतर पुढे दिलेले प्राधान्य कायम ठेवले नसल्याचे आढळले संशोधकांचे मते हे आयोग्य होते.

भगवान राव व कनकय्या यांनी सेवा सहकारी संस्थांच्या कार्याचा केलेला अभ्यास त्या संस्थांची उपयुक्तता, स्वरूप व मागासलेल्या लोकांना संस्थांनी केलेला कर्जपुरवठा या बाबतच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त आहे. संस्थांच्या स्वरूपाचा व कार्याचा विविध बाजूंनी अभ्यास करून योग्य निष्कर्ष काढले आहेत.

४. अनंतपूर (आंध्रप्रदेश)

Impact of PACSs Finance on Marginal and Small Farmers Economy of a Dry farming District (Anantapur) of Andhra Pradesh हा पी एन् रघुनाथ, ए एन् नागेश्वरराव व डी एस् प्रसाद यांचा संशोधन लेख Indian Co-operative Review मध्ये (जुलै १९८७ मध्ये) प्रसिद्ध झाला. ^४ या लेखातील अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधकांनी अभ्यासासाठी आंध्र प्रदेश मधील अनंतपुर जिल्हयाची निवड केली प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी या जिल्हयात सीमान्त व लहान शेतकऱ्यांना दिलेल्या कर्ज पुरवठ्याचे मुल्यमापन केले. अभ्यासासाठी २७ संस्थांची निवड करून या संस्थांनी १९७९-८० ते १९८३-८४ या कालावधीत केलेल्या कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास केला. अभ्यासासाठी २७ संस्थांचे दोन गट केले. ४० टक्के पेक्षा कमी कर्ज वसूली झालेला एक गट व त्यापेक्षा जास्त वसूली झालेला इतर असे दोन गट केले. सर्वात कमी वसूली झालेल्या दोन संस्था एका गटासाठी व सर्वात जास्त वसूली झालेल्या दोन संस्थांची दुसऱ्या गटासाठी निवड केली. संस्थांमधून सीमान्त शेतकरी (१ हेक्टर पेक्षा कमी कोरडवाहू) व लहान शेतकरी (१ हेक्टर ते २ हेक्टरपर्यंत कोरडवाहू शेती) यांची निवड नमुना निवड पध्दतीने केली. निवडलेल्या शेतकऱ्यांच्या एकूण यादीतून २६ कर्ज घेणारे व २६ कर्ज न घेणारे सभासद निवडले व शेतकऱ्यांची कार्यक्षमता, शेतीतील आदानांचा उपयोग, खतांचा उपयोग, मिळणारी मंजुरी, मिळणारे उत्पन्न, इत्यादी बाबींचा तुलनात्मक अभ्यास केला.

संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना कर्ज न घेणाऱ्या शेतकऱ्यांपेक्षा जास्त उत्पन्न मिळाल्याचे तुलनात्मक अभ्यासातून स्पष्ट झाले.

कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची शेतीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या आदानांचा उपयोग करण्याची कार्यक्षमता कर्ज न घेणाऱ्या शेतकऱ्यांपेक्षा जास्त होती. कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना मिळणारे उत्पन्न तुलनेने जास्त होते. कर्ज न घेणाऱ्या सीमांत शेतकऱ्यांपेक्षा कर्ज घेणाऱ्या सीमांत शेतकऱ्यांना १२३.२२ टक्के उत्पन्न जास्त मिळाले. कर्ज घेणाऱ्या लहान शेतकऱ्यांना कर्ज न

घेणाच्या लहान शेतकऱ्यांपेक्षा ३६.७ टक्के अधिक उत्पन्न मिळाले. सीमांत शेतकऱ्यांना कर्जाचा लहान शेतकऱ्यांच्या तुलनेने जास्त फायदा झाला.

कर्ज न घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रती क्विंटल ४१४.९४ रूपये उत्पादन खर्च आला. कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना तुलनेने कमी खर्च आला कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रति क्विंटल सरासरी ३६९.८० रूपये उत्पादन खर्च आला.

शेतकऱ्यांनी कर्ज घेऊन शेतीमध्ये खतांसारख्या, उत्पादन वाढीसाठी आवश्यक बाबींचा उपयोग केला. कर्ज न घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनी खत किंवा इतर बाबींचा तुलनेने कमी उपयोग केला. खते व इतर बाबींचा जास्त उपयोग केल्यामुळे कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना तुलनेने शेंगदाण्याचे जास्त उत्पादन घेता आले. त्यातून त्यांना जास्त उत्पन्न मिळाले.

कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनी तुलनेने जास्त भांडवली गुंतवणूक केली. भांडवल गुंतवणूकीमुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढली. सीमांत शेतकऱ्यांना लहान शेतकऱ्यांचे पेक्षा कर्जाचा कार्यक्षमता वाढीसाठी झाला असे दिसून आले.

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांमुळे कोरडवाहू जमीन असलेल्या मागासलेल्या सीमांत व लहान शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली. त्याच्या विकासाला कर्ज पुरवठ्याची मदत झाली. हे अभ्यासातून स्पष्ट झाले. संस्थांच्या कर्ज पुरवठ्याचे महत्त्व व शेती विकासातील भूमिका या अभ्यासामुळे स्पष्ट झाली.

५. बिरभूम (पश्चिम बंगाल)

अरूप महारत्न त्यांनी प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास केला. या संबंधित त्यांचा रिसर्च पेपर (Co-operative Rural Credit A study of Two Societies in Birbhum) Indian Co-operative Review VoL No 26, 1988 मध्ये प्रसिद्ध झाला.^५ अरूप महारत्न यांनी ग्रामीण भागातील शेती पतपुरवठ्याचा अभ्यास करण्यासाठी पश्चिम बंगाल मधील बिरभूम जिल्ह्यातील भोलपूर व इश्वरपूर येथील दोन सहकारी संस्थांची निवड केली. बिरभूम हा शेतीला पुरविल्या जाणाऱ्या पाणीपुरवठ्याबाबत व इतर पायाभूत सुविधांबाबत पश्चिम बंगाल मधील मागासलेला जिल्हा आहे. या प्राथमिक कारणामुळे अभ्यासासाठी या जिल्ह्याची निवड करण्यात आली. ज्या दोन सहकारी संस्थांची अभ्यासासाठी निवड केली. त्या १९७६-७७ मध्ये नोंदणी झालेल्या संस्था होत्या. त्यांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे सदस्यत्व स्वीकारलेले होते.

अभ्यासासाठी भोलपूर येथील १८३९ संस्था सदस्यांचे धारण क्षेत्रानुसार वर्गीकरण केले. या सदस्यांमध्ये अर्धा एकरपेक्षा कमी धारणे क्षेत्र असलेले ६१२ (३३.२७:), अर्धा ते दिड एकर धारणक्षेत्र असलेले, १८९ (१०.२७:), ३.५१ ते ४.५० धारणक्षेत्र असलेले, १३१ (७.१२:), ४.५१ ते ५.५० एकर धारणक्षेत्र असलेले १०७ (५.८१:), ५.५१ ते ६.५० एकर धारणक्षेत्र असलेले, ३६ (१.९५:), ६.५१ ते ७.५० एकर धारणक्षेत्र असलेले, १५ (०.८१:), ७.५१ ते ८.५० एकर धारणक्षेत्र असलेले, १५ (०.८१:), ८.५१ ते ९.५० एकर धारणक्षेत्र असलेले, ५ (०.२७:), ९.५१ ते १०.५० एकर धारणक्षेत्र असलेले, ८ (०.४३:) सभासद होते.

शुन्य ते अर्धा एकर धारणक्षेत्र असलेल्या ६१२ सभासदांपैकी ३७० सभासद जमीन नसलेले होते. ० ते दिड एकरपर्यंत धारणक्षेत्र असलेल्या सभासदांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण जवळ जवळ ६० टक्के होते.

भोलपूर येथील संस्था सदस्य आर्थिक दृष्ट्या मागासलेले होते. सर्वसामान्य मागासलेल्या लोकांची उन्नती करण्याचे कोणत्याही सहकारी संस्थेचे तत्व असते. त्यानुसार या संस्थेने कार्य केल्यामुळे या संस्थेचे हे सभासद गावातील सावकारांच्या कचाट्यात सापडले नाहीत. त्यांचेपासून दूर राहिले.

लहान आणि सीमान्त शेतकरी दिलेल्या कर्जाचा व्यवस्थित लाभ घेऊ शकत नाहीत. आर्थिक कुवत कमी असल्यामुळे ते कर्जाची परतफेड करू शकत नाहीत. त्यांची थकबाकी वाढते. लहान व सीमान्त शेतकऱ्यांचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे ग्रामीण भागातील संस्थांना कार्यक्षम होण्यासाठी संघर्ष करावा लागत आहे. असे अभ्यासात दिसून आले.

संस्थेने १९७६-७७ मध्ये ७३२१२५.२८ रूपयांचे कर्ज सभासदांना दिले. त्यानंतर दरवर्षी १९७६-७७ च्या तुलनेने दिल्या जाणाऱ्या कर्जात घट होत गेली. १९८०-८१ मध्ये ४७२०७१.१७ रूपये कर्ज दिले. १९८१-८२ मध्ये थोडी वाढ झाली. व ५५६३०३.०४ रूपये कर्ज दिले गेले. या शिवाय संस्थांनी दिलेल्या कर्जाची वसूली होत नाही. १९७६-७७ ते १९८१-८२ या कालावधीत येणे कर्जापैकी (थकबाकीसह) सर्वसाधारण पणे ५० टक्के कर्जाची वसूली झाली. कमी कर्जवाटप व वसूलीमुळे संस्थेची कार्यक्षमता कमी असल्याचे स्पष्ट होते.

भोलपूर संस्थेच्या थकबाकीत १९७६-७७ ते १९८१-८२ या कालावधीत सातत्याने वाढ झाली. वाढत्या थकबाकीमुळे भोलपूर संस्था स्वःबळावर कर्जपुरवठा करणारी संस्था होऊ शकली नाही.

इश्वरपूर येथील कुसूमजया या संस्थेचा अभ्यास करण्यात आला. या संस्थेत लहान व सीमान्त शेतकऱ्यांचे प्रमाण जास्त होते. या संस्थेची वसूली कमी होती. येणे कर्जापैकी सर्वसाधारणपणे ४० टक्के कर्जाची वसूली करण्यात आली होती.

संस्थेच्या एकूण कर्जदार सभासदात वाढ झाल्यामुळे एकूण कर्ज वाटपात वाढ झाली होती. प्रति सभासद कर्जाची उपलब्धता काढण्यात आली. प्रति सभासद कर्जाचा विचार करता या कर्जाचे प्रमाण घटत गेले होते हे स्पष्ट झाले. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, भोलपूर संस्थे प्रमाणेच इश्वरपूर संस्थेची कर्ज पुरवठ्याची क्षमता घटत गेली होती.

भोलपूर व इश्वरपूर या दोन्ही संस्थांची कार्यक्षमता असमाधानकारक आहे. संस्थांची आकडेवारी संस्थांच्या वाढीच्या व कार्य विस्ताराबाबत धोक्याची सूचना देतात. असा निष्कर्ष संशोधकांनी काढला.

संस्थेमार्फत बी-बियाणे, खते इत्यादींचा कर्जांतर्गत पुरवठा केला जात होता. अनेक सभासद, विशेषतः गरीब सभासद या वस्तू शेतीसाठी वापरत नव्हते. या वस्तूंची बाजारात विक्री करून, वस्तूंचे पैशात रूपांतर करत होते.

सभासदांना सहकारी तत्वांबाबत माहितीचा अभाव नसल्यामुळे कर्जाचा उपयोग उपभोगासाठी केला जात होता. सहकारी संस्था व इतर अन्य कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्था व्यापारी बँका इत्यादींनी कर्ज वापरावर विशेष लक्ष दिले नव्हते. सहकारी संस्थांचे जिल्हा मध्यवर्ती बँकावरील अवलंबित्व वाढत होते, त्यामुळे त्या प्रभावी कार्य करू शकत नव्हत्या.

कर्जाची वसूली करण्यासंबंधी कायदेशीर तरतुदी होत्या, परंतु कार्यकारी समितीने त्यांचा उपयोग केला नव्हता. कर्जाची वसूली ज्या सदस्यांकडून करणे आवश्यक आहे ते सभासद कार्यकारी समितीची निवड करतात. कर्जदार सभासदांचे व समिती सदस्यांचे जवळचे संबंध असतात. त्यामुळे समिती सदस्य वसूलीसाठी कायदेशीर कारवाई करत नाहीत, असे आढळून आले.

ग्रामीण भागाचे प्रमाण जास्त विस्तृत असल्याने सहकारी बँका या भागात सर्वत्र पोहचल्या नाहीत. त्यामुळे त्या सहकारी संस्थांना पर्यायी संस्था कार्य करू शकत नाहीत. गावातील सावकारांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी कुमकुवत, मागासलेल्या शेतकऱ्यांसाठी सहकारी पतपुरवठा संस्थाच उपयुक्त आहेत. त्यांचा विकास होणे आवश्यक आहे.

सभासदांना सहकार विषयक आवश्यक शिक्षण दिल्यास सहकारी चळवळ वाढीसाठी उपयुक्त ठरेल. गरीब सभासदांनी घेतलेले कर्ज उत्पादक कार्यासाठी उपयोगात जावे. व इश्वरपूर या दोन्ही संस्थांनी कर्ज पुरवण्याशिवाय इतर कोणत्याही सेवा सभासदांना पुरविल्या नाहीत. या सेवांना त्यांनी महत्व दिले नाही, हे अयोग्य होते.

पश्चिम बंगाल सरकारने शेतकऱ्यांसाठी 'बर्गा' नावाची योजना राबविली. या योजनेमुळे पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना सुरक्षितता मिळाली. थकबाकी असणाऱ्या सभासदांना संस्था परत कर्ज देत नाहीत. त्यामुळे एकूण कर्ज कमी दिले जाते. मध्यवर्ती बँकेकडून संस्थांना कमी कर्ज घेतले जाते. यावर उपाय म्हणून संस्थेच्या एकूण सभासद संख्येत वाढ झाल्याचे दर्शवून संस्था बँकेकडून जास्त कर्ज घेवू शकत होत्या.

संस्थांनी केलेल्या कर्जपुरवठ्याचे स्वरूप संस्था कर्जाचा प्रत्यक्ष उपयोग, वसुलीचे स्वरूप, थकबाकीची कारणे इत्यादी बाबींचा संशोधकांनी अभ्यास करून निष्कर्ष काढले आहेत. मागास भागात सहकारी पतपुरवठा संस्थांची आवश्यकता व या संस्थांच्या प्रगतीचे महत्व अभ्यासातून स्पष्ट झाले, काही उपयुक्त सूचना या अभ्यासकांनी केल्या आहेत.

६. आग्रा (उत्तर प्रदेश)

Availability and Utilisation of Co-operative credit in Agriculture. हा अजितेंद्र चौहान, आर के सिंग, मल्टवानसिंग यांचा रिसर्च पेपर Maharashtra Co-operative quarterly (Vol LxxVI No. 2 Oct. 1992) मध्ये प्रसिध्द झाला.^६ अभ्यासकांनी केलेल्या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

शेतीसाठी उपलब्ध झालेली साधने, शेतकरी कुटुंबांना उपलब्ध होणाऱ्या कर्जातील वाढ, कुटुंबांकडून केला जाणारा कर्जाचा उपयोग इत्यादी बाबींचा अभ्यास संशोधकांनी केला आहे.

आग्रा जिल्ह्यातील (उत्तर प्रदेश) अचनेरा तालुक्याची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. तालुक्यातील तीन संस्थांची निवड करून या संस्थांच्या ७५ सभासदांचा अभ्यास करण्यात आला. ७५ सभासदांमध्ये ५९ आर्थिक दृष्ट्या मागासलेले व १९ आर्थिक मागासलेपण नसलेले सभासद होते. सभासदांचे मागासलेपणाच्या निकषावर दोन गटात वर्गीकरण करून तुलनात्मक अभ्यास केला गेला.

अल्पमुदत कर्जाचे दोन्ही गटांना प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांमार्फत वाटप करण्यात आले होते. बी-बियाणे, खते, औषधे, मजुरी इत्यादी कारणांसाठी कर्ज वाटप केले होते. फक्त मागासलेल्या गटातील शेतकऱ्यांनी जनावरांसाठी मध्यम मुदत कर्ज सुध्दा घेतले होते.

कर्जदारांनी अल्पमुदत कर्जाचा उपयोग उत्पादक व अनुत्पादक दोन्ही कारणांसाठी केला असे आढळले. मागास शेतकऱ्यांनी एकूण कर्जापैकी ८२.६९ टक्के कर्जाचा उपयोग उत्पादक कारणांसाठी केला. १७.३१ टक्के कर्जाचा उपयोग अनुत्पादक कारणांसाठी केला. मागास नसलेल्या शेतकऱ्यांनी ७९.९३ टक्के कर्ज उत्पादक कारणांसाठी व २०.०७ टक्के कर्ज अनुत्पादक कारणांसाठी उपयोगात आणले. मागास शेतकऱ्यांनी मध्यम मुदत कर्ज घेतले, घेतलेल्या एकूण कर्जापैकी ८५.१८ टक्के कर्ज ज्या कारणांसाठी घेतले त्या कारणांसाठी व १४.८२ टक्के कर्ज अनुत्पादक कारणांसाठी वापरले. अभ्यासकांनी संस्थांच्या कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास करून पुढील निष्कर्ष काढले.

मागासलेली शेती असलेल्या शेतकऱ्यांना तुलनेने जास्त कर्ज उपलब्ध झाले. दोन्ही गटातील शेतकऱ्यांनी कर्जाचा अनुत्पादक कारणांसाठी उपयोग केला. मागासलेपण नसलेल्या शेतकऱ्यांनी तुलनेने जास्त प्रमाणात कर्ज अनुत्पादक कारणांसाठी उपयोगात आणले. खतांसाठी इतर बाबीपेक्षा जास्त कर्ज उपलब्ध झाले व ते वापरले गेले. जनावरांच्या खरेदीसाठी मिळालेल्या मध्यम मुदत कर्जाचा काही भाग अनुत्पादक कारणांसाठी उपयोगात आणला गेला.

कर्ज अल्पमुदत असो अगर मध्यम मुदत असो सर्व कर्ज ज्या कारणांसाठी घेतले, त्यासाठी उपयोगात आणले जात नाही हा महत्वाचा निष्कर्ष या अभ्यासकांनी काढला आहे.

७. हियांग यांग (मणिपूर) :-

‘ A Case Study on the Hiyangth Ang Gram Panchayat legal Multipurpose co-operative Society Ltd.’ हा सोमो रेंद्रो सिंग यांचा रिसर्च पेपर Maharashtra Co-operative Quarterly (Jan-March 1999 Vol LxxxII) मध्ये प्रसिध्द झाला.^७ या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

सोमोरेंद्रो सिंग यांनी मणिपूर राज्यातील हियांग यांग बहुउद्देशीय प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थेचा अभ्यास केला. या संस्थेची स्थापना १९६२-६३ मध्ये झाली. १९७७-७८ मध्ये या संस्थेने बहुउद्देशीय सहकारी संस्था म्हणून कार्य करण्यास सुरुवात केली. चार गावे या संस्थेचे

कार्यक्षेत्र होते. संस्थेमार्फत अल्पमुदत, मध्यममुदत व दिर्घमुदत कर्ज पुरवठा केला जात होता. खतांची विक्री करणे, कृषी यंत्रांची सेवा पुरविणे इत्यादी कार्ये संस्थेमार्फत केली जात होती.

संस्थेमार्फत कृषी यंत्रे भाड्याने देण्याचे केंद्र चालविले जात होते. संस्थेने सरकारकडून कर्ज घेऊन गोडाऊन बांधले. त्यासाठी घेतलेल्या सरकारी कर्जाची परतफेड केली. संस्थेला सुरूवातीला तोटा होत होता. पण नंतरच्या काळात नफा झाला. संस्थेमार्फत प्रशिक्षण सेवा दिली जात होती. हे कार्य करताना संस्थेला अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले.

संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या काही सभासदांमध्ये काही सभासद जाणून—बुजून कर्जफेड करत नव्हते. कर्ज थकवित होते. ग्रामीण भागातील कर्ज वाटपात व्यवस्थित पणा नव्हता जाणून—बुजून कर्जफेड न करणाऱ्या सभासदांना कर्ज फेड न केल्यास संस्था अगदी माफक शिक्षा देऊ शकते. असे वाटत होते. संस्थेचे सभासद, संस्था, सरकार यांच्यात परस्परांमध्ये योग्य संपर्क नव्हता. त्यांच्यात गैरसमज होते. त्यामुळे थकबाकी दारांची संख्या वाढली होती. काही सभासदांना सहकारी चळवळी बाबतच्या माहितीचा अभाव होता. सहकाराबाबत माहिती नव्हती. संस्थेकडे फंडाची कमतरता असल्यामुळे सभासदांसाठी कल्याणाच्या योजना राबविता येत नव्हत्या. त्यागी व कर्तव्यदक्ष नेतृत्वाचा संस्थेमध्ये अभाव होता. कृषी यंत्रांची संस्थेमार्फत दुरुस्ती केली जात होती, दुरुस्तीचे दर जास्त होते. इत्यादी उणिवा संशोधकांना दिसून आल्या.

संशोधकांना संस्थेच्या कार्यात आढळलेल्या उणिवांच्या दुरुस्तीसाठी व संस्थेच्या विकासासाठी संशोधकांनी काही सूचना केल्या. जाणून—बुजून कर्जफेड न करणारे सभासद संस्थेच्या दृष्टीने धोकादायक असतात. त्यांनी कर्जफेड केलीच पाहिजे म्हणून प्रयत्न करावा. संस्थेच्या विविध घटकांमध्ये योग्य संपर्क असला पाहिजे, त्यामुळे कोणाचे गैरसमज होणार नाही. संस्थेचे अधिकारी व सभासद यांना सहकाराबाबतचे शिक्षण दिले पाहिजे. शिक्षणामुळे कोणाचेही गैरसमज होणार नाहीत. प्रत्येकाला त्यांची कर्तव्ये समजतील संस्थेने विक्री व्यवहारासाठी विक्री करणाऱ्या शिखर संस्थेशी सतत संपर्क ठेवला पाहिजे.

मागासलेल्या मणिपूर राज्यातील हियांग थांग ही सहकारी संस्था इतर संस्थांच्या तुलनेने प्रगतीशील बहुउद्येशिंय संस्था होती. सहकारी संस्थांच्या उन्नतीत या संस्थेची महत्वाची भूमिका होती. एका प्रगतीशील संस्थेचा अभ्यास संशोधकांनी केला आहे.

८. भिलपूर (कानपूर)

‘ Performance and prospects of Agricultural co-operative credit Societies in Block Bilhaur District Kanpur- Dehat (UP) हा दिनेशसिंग यादव यांचा रिसर्च पेपर Indian Co-operative Review (Oct 1999, Vol XXXVH. No.2)’ मध्ये प्रसिद्ध झाला. श्री. यादव यांनी कानपूर (उत्तरप्रदेश) जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतसंस्थांच्या प्रगतीचा, त्यांनी दिलेल्या कर्जाचा, कर्ज परतफेडी बाबतचा अभ्यास केला.

कानपूर जिल्हयात १७ तालुके आहेत. त्यापैकी अभ्यासासाठी बिल्हाडर या तालुक्याची प्रथम निवड केली. तालुक्यातील अकरा संस्थांपैकी शहामपूर कोट व कामसन या संस्थांची निवड केली. या तालुक्यातील सहकारी संस्थांच्या कार्यालयातून माहिती घेऊन १९९१ ते १९९५ या कालावधीतील संस्थांच्या प्रगतीचा अभ्यास केला. निवडलेल्या संस्थांचे भागभांडवल, सदस्य संख्या, ठेवी, खेळते भांडवल इत्यादी मध्ये १९९१ ते १९९५ या कालावधीत वाढ झाली होती.

संस्थांनी शेतकऱ्यांना अल्पमुदत कर्ज दिले. त्यापैकी ६८ टक्के कर्जाची वसुली झाली. शंभर टक्के कर्जाची वसुली झाली नाही यातून संस्थासमोर वसुलीची समस्या असल्याचे स्पष्ट झाले. कर्ज ज्या कारणासाठी घेतले. त्यासाठीच उपयोगात आणावे याबाबत योग्य नियंत्रणाचा अभाव होता. कर्जाचा उपभोगासाठी व अनुत्पादक कारणांसाठी होणारा उपयोग, जाणीवपूर्वक कर्ज न फेडणे, नैसर्गिक कारणांचा परिणाम इत्यादी कारणांमुळे संस्था कर्जाची पूर्णपणे वसुली करू शकत नाहीत असा संशोधकांनी निष्कर्ष काढला.

परिसरात इतर कर्ज देणाऱ्या संस्था असताना शेतकरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे सभासद झाले हा शेतकऱ्यांनी सहकारी संस्थांना दिलेला सकारात्मक प्रतिसाद होता. त्यामुळे संस्थांच्या सभासद संख्येत वाढ झाली. ठेवी व कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली. परंतु दिलेल्या कर्जाची पूर्णपणे वसुली झाली नाही, थकबाकी झाली. थकबाकी कमी करण्यासाठी कर्ज ज्या कारणांसाठी दिले. त्या कारणांसाठीच उपयोगात आणले जावे. या करिता नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असल्याची सूचना संशोधकांनी केली.

सहकारी पतचळवळीला प्रतिसाद मिळाला पण कर्ज वापरावरील नियंत्रणाबाबत या संस्था कमी पडल्या, थकबाकीमुळे संस्थांच्या प्रगतीत अडथळा निर्माण झाला. हा संशोधकांनी काढलेला निष्कर्ष व कर्ज वापरावर नियंत्रण ठेवण्याबाबत केलेली सूचना, देशातील सर्वच संस्थांसाठी मार्गदर्शक आहे.

१. देवोरीया (उत्तर प्रदेश)

‘ Impact of Farm Credit on Agriculture in Deoria District of Eastern Uttar Pradesh हा जे.पी. सिंग व एस. के. रावत यांचा रिसर्च पेपर Indian Co-operative Review (Jan. 2001 XXXV III, No- 3)’ मध्ये प्रसिद्ध झाला.^९ शेती कर्ज वापराचे विश्लेषण करणे उत्पादन खर्च व उत्पादन यांच्यातील संबंधाचे मूल्यमापन करणे, वेगवेगळे धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांमधील कर्ज घेणारे व न घेणारे शेतकरी यांची तुलना करून मूल्यमापन करणे, वेगवेगळ्या आकारमानाच्या शेतजमिनीत वापरण्यात येणाऱ्या साधनांच्या कार्यक्षमतेचे परीक्षण करणे. या हेतूंनी संशोधकांनी अभ्यास केला.

अभ्यासासाठी प्रथम उत्तरप्रदेश मधील देवोरीया जिल्हयाची निवड केली. जिल्हयात २९ तहसिल आहेत. यापैकी सलिमपूर व लार या तहसिलची निवड केली. दोन तहसिल मधून चार गावांची निवड केली. या गावांमधील शेतजमीन पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांचे, कर्ज घेणारे व कर्ज न घेणारे या निकषावर दोन गटात वर्गीकरण केले. प्रत्येक गटातील शेतकऱ्यांचे धारणक्षेत्रानुसार तीन गट केले. प्रत्येक गटातून अकरा शेतकऱ्यांची निवड केली. अशा सहा गटातील एकूण ६६ शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या व अभ्यास केला. या अभ्यासातून संशोधकांनी पुढील निष्कर्ष काढले.

पीक कर्जाचे सर्वात जास्त वाटप सहकारी संस्थांनी केले, जनावरांसाठीचे कर्ज जास्त प्रमाणात प्रादेशिक ग्रामीण विकास बँकांनी दिले. पंपसेट, टयुबवेल यासाठी व्यापारी बँकांनी जास्त कर्ज दिले. १.२५ हेक्टर पेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना पिकांसाठी व जनावरांसाठी जास्त कर्ज दिले गेले. अभ्यासातून गहू, भात, बटाटा या पिकापेक्षा ऊस उत्पादकांना जास्त निव्वळ उत्पन्न मिळते हे स्पष्ट झाले.

शेतकरी जास्त उत्पन्न घेण्यासाठी बि—बियाणे, खते, पाणीपुरवठा या आदानांचा जास्त उपयोग करतात. अभ्यासात या आदानांचे वापराबाबतची जास्त असल्याचे आढळले. शेतकरी कर्ज घेऊन या आदानांचा उपयोग जास्त प्रमाणात करतात. सभासदांना कर्ज घेतल्यामुळे हा फायदा होतो हे अभ्यासकांनी कर्ज घेणारांची कर्ज न घेणारांशी तुलना करून स्पष्ट केले. या अभ्यासातून संस्थात्मक कर्जाचा शेतकऱ्यांच्या विकासावरील परिणाम स्पष्ट झाला. या दृष्टिकोनातून हा अभ्यास उपयुक्त आहे.

१०. हमिरपूर व बिलासपूर (हिमाचल प्रदेश) :

‘ Performance of Primary Agriculture Credit Societies (PACS) in Himachal Pradesh A Comparative Study ’ हा जगदिश चंदर यांचा रिसर्च पेपर Maharashtra Co-operative Quarterly 2001 (April – June Vol Lxxxiv P.No. 41 to 51) मध्ये प्रसिद्ध झाला.^{१०} या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

हिमाचल प्रदेशात एकूण १२ जिल्हयात विविध प्रकारच्या ४४०३ सहकारी संस्था कार्य करित होत्या. त्यापैकी २११५ संस्था प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था होत्या. या संस्था विविध प्रकारचे कार्य करित होत्या. १२ जिल्हयांपैकी हमिरपूर व बिलासपूर या जिल्हयांची अभ्यासासाठी निवड केली. व त्या जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास केला.

हमिरपूर जिल्हयात पाच तालुके होते. त्यात २१९ प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था होत्या. त्यापैकी १० संस्थांची अभ्यासासाठी निवड केली. बिलासपूर जिल्हयात तीन तालुके होते. त्यात ७४ संस्था होत्या. त्यापैकी १० संस्थांची अभ्यासासाठी निवड केली.

हमिरपूर व बिलासपूर जिल्हयात शेतीला पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची त्रि-स्तरीय रचना होती. हमिरपूर जिल्हयात सहकारी चळवळीचा तुलनेने जास्त विकास झालेला होता. बिलासपूर जिल्हयात सहकारी चळवळ विकसनशील अवस्थेत होती. हमिरपूर जिल्हयात साक्षरता तुलनेने जास्त होती. या जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था नफ्यात होत्या बिलासपूर जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था तोट्यात होत्या.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या संस्थांची सभासद संख्या, भागभांडवल, भागभांडवलातील सरकारी वाटा, अल्प व मध्यम मुदत कर्जपुरवठा, उपभोगाच्या वस्तू व शेती साधनांच्या विक्रीचा व्यवसाय इत्यादी बाबत दोन्ही संस्थांची माहिती संकलीत करण्यात आली. या माहितीच्या आधारे विविध बाबींची प्रति संस्था व प्रति सभासद सरासरी उपलब्धता काढण्यात आली. त्या आधारे तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला. व त्यातून निष्कर्ष काढण्यात आले.

अभ्यासकांनी काही निष्कर्ष काढले सभासद, भाग भांडवल, ठेवी, नफा, इत्यादी बाबत बिलासपूर जिल्हयातील संस्थांपेक्षा हमिरपूर जिल्हयातील संस्था जास्त प्रगत होत्या. भाग भांडवलातील सरकारचा वाटा बिलासपूर जिल्हयात तुलनेने जास्त होता. हमिरपूर जिल्हयातील संस्थांनी व्यवसायापेक्षा कर्ज पुरवठ्यावर जास्त भर दिला. या उलट बिलासपूर जिल्हयातील

संस्थांनी व्यवसायावर जास्त भर दिला हमिरपूर जिल्हयातील संस्था तुलनेने जास्त शास्त्रीय पध्दतीने कार्य करित होत्या. त्यामुळे हमिरपूर जिल्हयातील संस्थांना तुलनेने जास्त नफा मिळत होता. हमिरपूर जिल्हयातील संस्थांचे कार्य तुलनेने उत्तम होते. दोन जिल्हयातील सहकारी संस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास असल्यामुळे हा अभ्यास उपयुक्त व मार्गदर्शक आहे.

११. लुधीयाना व पतियाळा (पंजाब)

‘Performance of Agriculture Co-operative Service Societies in Panjab an Appraisal’. हा सुखदेव सिंग, मनिंदर कौर, एस.एस. गीत यांचा रिसर्च पेपर Indian Co-operative Review (April 2001 Vo XXXVIII No. 4), मध्ये प्रसिध्द झाला.^{११} अभ्यासकांनी सेवा सहकारी संस्थांचा अभ्यास केला या अभ्यासाचा थोडक्यात सारांश पुढील प्रमाणे.

सेवा सहकारी संस्थांच्या कार्याचे मूल्यमापन करणे, संस्थांच्या अडचणी, यश अपयश, इत्यादी बाबींचा अभ्यास करणे व सेवा सहकारी संस्थांच्या प्रगतीसाठी सूचना करणे या हेतूने संशोधकांनी अभ्यास केला.

सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टीने पंजाबचे तीन भाग केले जातात. या तीन भागांचे योग्य प्रतिनिधित्व करणारे लुधीयाना, पतियाळा, अमृतसर, नवानसहार हे चार जिल्हे अभ्यासासाठी निवडले प्रत्येक जिल्हयातून पाच संस्था याप्रमाणे वीस संस्थांची निवड करण्यात आली. व संस्थांची विविध प्रकारची माहिती जमा करून संस्थांच्या प्रगतीचे व कार्याचे मूल्यमापन केले.

सेवा सहकारी संस्थांचे स्थापना वर्ष, एकूण सभासदत्व, संस्थेचे कार्यक्षेत्र, संस्थांची नोकर संख्या, इमारत, संस्थेचे भागभांडवल, स्वनिधी, टेवी, खेळते भांडवल, संस्थेने केलेले कर्जवाटप, येणे कर्ज संस्थेची थकबाकी, थकबाकीदार, संस्थेने केलेले विविध प्रकारचे कार्य, संस्था सदस्यांबाबतची इतर माहिती इत्यादी प्रकारच्या माहितीच्या सहाय्याने संस्थांचे मूल्यमापन केले गेले. या अभ्यासातून काही महत्वाचे निष्कर्ष संशोधकांनी काढले. संस्थांच्या कार्यातील उणिवा कमी करण्यासाठी व संस्थांच्या प्रगतीसाठी काही सूचना केल्या हे निष्कर्ष व सूचना पुढीलप्रमाणे.

सरकारी किंवा निमसरकारी एजन्सी कडूनच खते, उपयोग्य वस्तू किंवा इतर साहित्य खरेदी करावे असे सहकारी संस्थांवर बंधन होते. सहकारी संस्थांना या बंधनातून मुक्त करावे. संस्थांना कपडे, मोबाईल, तेल, धान्य, बि—बियाणी इ. वस्तू विक्रीचे लक्ष दिले जात होते. ही अट बंद करावी. स्वतःची गुंतवणूक करण्याचे सहकारी संस्थांना स्वातंत्र्य असावे. त्यातून संस्था स्वतःची उलाढाल वाढवून नफा वाढवतील.

MARKED / PUNSUP याच्याकडून प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांना साहित्याचा पुरवठा केला जात होता. याबाबत बहुतांशी सहकारी संस्थांनी नापसंती व्यक्त केली होती. या संस्था व सहकारी संस्था यांच्यातील संबंधांचा फेरविचार करणे आवश्यक आहे असे सुचविले गेले.

सरकार लोकप्रियतेसाठी कर्ज माफ करते. या निर्णयांचा अयोग्य परिणाम कर्ज वसूलीवर व संस्थांच्या विकासावर होतो. म्हणून हे धोरण बंद करावे. सहकारातील माजलेल्या भ्रष्टाचाराला आळा घातला जावा. सहकारी संस्थेच्या निवडुन झालेल्या समितीला सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जावर मर्यादा ठेवण्याचा अधिकार असावा. निवडणूकांमुळे गावात दुफळी निर्माण होते. त्यासाठी सर्वांना बरोबर घेवून जाणारे नेतृत्व विकसीत झाले पाहिजे. संस्थेच्या चेअरमनला मानधन देण्याची तरतूद असावी. सदस्यांना संस्थेच्या कामात स्वरस्य असले पाहिजे यासाठी प्रयत्न करावेत.

सहकारी संस्थेच्या कार्यात राजकीय हस्तक्षेप नसावा. संस्थेला थकबाकीदारांवर कायदेशीर कारवाई (Section 67 of the Act नुसार) करण्याचा अधिकार असावा. त्यामुळे संस्थेचे कार्य कार्यक्षमतेने होईल. संस्थेत काम करणाऱ्या सेवकांना त्यांच्या नोकरीबाबत निश्चित शाश्वती असावी. त्यामुळे ते संस्थेचे काम कळकळीने करतील.

अभ्यासातून सहकारी संस्थांमध्ये उणिवा असल्याचे स्पष्ट झाले. उणिवांवर उपाय योजना काय कराव्यात याबाबत अभ्यासकांनी ज्या सूचना केल्या त्या संस्थांच्या विकासासाठी महत्वपूर्ण आहेत.

१२. मदुराई (तामिळनाडू)

Overdues in Primary Agricultural Co-operative Banks in Madurai District : A Study हा चिंतनरम व एस गणेशन यांचा रिसर्च पेपर Co-operative Perspective (Dec. 2002, Vol 37 No.3) मध्ये प्रसिद्ध झाला.^{१२} संशोधकांनी केलेल्या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे अभ्यासकांनी मदुराई (तामिळनाडू) जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास केला. जिल्हयात २५६ संस्था होत्या अभ्यासासाठी त्यातून सहा संस्थांची निवड केली. सहा संस्थामधून प्रत्येक संस्थेतील ५० सभासद याप्रमाणे ३०० सभासदांची लॉटरी पद्धतीने निवड केली व थकबाकीचा अभ्यास केला.

मदुराई जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची येणे कर्ज वसुली व थकबाकी या बाबतची १९८८-८९ ते १९९७-९८ या कालावधीतील माहिती जमा केली. १९८८-८९ यावर्षी ३६११.३५ लाख रूपये थकबाकी होती. १९९७-९८ मध्ये ५८९०.०२ लाख रूपये

थकबाकी होती. या कालावधीत थकबाकीत वाढ झाली. मदुराई जिल्हयातील संस्थांची भारतातील व तामिळनाडु राज्यातील इतर संस्थांच्या थकबाकीशी तुलना केली. १९८८-८९ मध्ये भारतात प्रति थकबाकीदार सभासद ३४८.०० रूपये थकबाकी होती. तामिळनाडू राज्यात ३१८.९२ रूपये होती. मदुराई जिल्यात ७७१.६५ रूपये होती. १९९७-९८ मध्ये या स्थितीत बदल झाला. भारतात प्रति सभासद थकबाकी ७०१.९३ रूपये तामिळनाडुत ११२४.३४ रू. मदुराई जिल्हयात ६६५.६० रू. झाली १९८८-८९ मध्ये प्रति सभासद थकबाकीचे प्रमाण सर्वात जास्त मदुराई जिल्हयात होते. या स्थितीत बदल झाला. १९९७-९८ मध्ये थकबाकीचे सर्वात कमी प्रमाण मदुराई जिल्हयाचे होते.

थकबाकी का झाली? याबाबत कर्जदार व संस्थेचे अधिकारी यांच्याकडून माहिती घेण्यात आली. एकूण ३०० थकबाकीदारांपैकी १९८ थकबाकीदार पीक योग्य प्रमाणात आले नाही, सामाजिक कार्यावर जास्त खर्च केला, कर्जफेडीचा कालावधी अल्प होता, कर्जाचा उपयोग अयोग्य कारणांसाठी केला गेला. म्हणून थकबाकी झालेले होते. १०२ सभासदांनी शेतकरी संघटनेच्या मार्गदर्शनामुळे सरकार सवलत देईल. या अपेक्षेने, राजकीय नेत्यांचे प्रभावामुळे जाणिवपूर्वक कर्जफेड केली नव्हती.

संस्थांच्या अधिकाऱ्यांनी थकबाकीची कारणे सांगितली. या कारणांचे Garrets Ranking Technique वापरून क्रमांकन करण्यात आले. कर्ज माफ होईल म्हणून कर्ज भरले नाही. या कारणाला प्रथम क्रमांक देण्यात आला, इतर कारणांना कंसात दिल्याप्रमाणे क्रमांक देण्यात आले. (१) अप्रामाणिकपणा (२) पिकांचा नाश झाला (३) राजकीय कारणे (४) कर्जाचा अयोग्य उपयोग (५) शेतमालाच्या अयोग्य किमती (६) राज्य सरकारचे धोरण (७) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेणे (८) कर्ज व विक्री यांची सांगड नसणे. (९) अयोग्यवेळी कर्ज वसूली करणे.

आर्थिक सामाजिक कारणे व थकबाकी यांच्यातील संबंध Chi-Square Test च्या साहाय्याने तपासण्यात आला. आर्थिक सामाजिक घटकांमध्ये लिंग, वय, वैवाहिक स्थिती, शैक्षणिक पातळी, कुटुंबाचे आकारमान, कुटुंबाचे उत्पन्न, जमिनीचे धारणक्षेत्र इत्यादी बाबींचा समावेश होता. वय हा एक घटक वगळता बाकी सर्व घटकांचा व थकबाकीचा संबंध असल्याचे आढळले.

संशोधकांनी थकबाकीची समस्या सोडविण्यासाठी काही सूचना केल्या त्या पुढीलप्रमाणे.

सरकारने शेतकरी संघटनांच्या दबावाखाली येवून कर्ज स्वतः भरू नये. कर्जमाफी करू नये. कर्ज घेतलेल्या कारणासाठीच उपयोगात आणावे. यासाठी फिल्ड सुपरवायझरने पाहणी

करावी. त्यासाठी महिन्यातून एकदा कर्जदारांच्या सभेचे आयोजन करावे. संस्थांनी उत्पादक कर्जा बरोबर उपभोगासाठी कर्ज द्यावे. कर्जफेड न करणाऱ्यांवर कायदेशीर कारवाई करावी. यासाठी सरकारने संस्थांना प्रवृत्त करावे. शेतकऱ्यांनी अनुत्पादक खर्च कमी करण्यासाठी कुटूंबाचे आकारमान लहान ठेवावे नैसर्गिक आपत्ती काळात सरकारने कर्ज परतफेडीचा कालावधी वाढवावा कर्ज व शेतमालाची विक्री यांची सांगड घालावी. संस्थांच्या वसूली कार्यात अडथळा येईल असा सरकारने हस्तक्षेप करू नये. अभ्यासकांनी केलेल्या अभ्यासामुळे थकबाकीचो कारण निश्चित स्वरूप स्पष्ट झाले आहे.

१३. मणीपूर

Trend in Recovery of Loan in PACS – ITS Main Causes and Remedies हा सोमेरिन्द्रो सिंग याचा रिसर्च पेपर Maharashtra Co-operative Quarterly (June 2003 Vol LXXXX No. 5 P.No. 13 to 18) मध्ये प्रसिद्ध झाला.^{१३} या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

अभ्यासासाठी मणीपूर राज्यातील सहा जिल्ह्यांची निवड केली व संस्थांसंबंधीची माहिती जमा केली. कर्जाच्या वसूलीचे जिल्हावार स्वरूप या माहितीतून स्पष्ट केले. सन १९९२-९३ मध्ये सहा संस्थांची एकूण कर्जवसूली १३.९७ टक्के व सन १९९६-९७ मध्ये १.९२ टक्के होती. वसूली मध्ये घट झाली म्हणजेच थकबाकी वाढली. अभ्यासातून थकबाकीची अंतर्गत व बाह्य कारणे स्पष्ट केली गेली.

बँकेची कर्ज देण्याची सदोष पद्धत, संस्थांच्या निवडून आलेल्या समितीला वसूलीबाबत गांभीर्य नसणे, कर्जवसूलीचे महत्व सांगणाऱ्या शिक्षणाचा व प्रशिक्षणाचा अभाव, अयोग्य तारण, उभ्या पिकाचे तारणावर दिलेले कर्ज, कर्जवसूलीच्या महत्वाच्या काळात कर्मचाऱ्यांचा वारंवार होणारा संप, इत्यादी अंतर्गत कारणामुळे वसूली कमी होऊन थकबाकी वाढली. ही अंतर्गत कारणे थकबाकीसाठी जबाबदार असल्याचे अभ्यासकांनी स्पष्ट केले.

वाढणाऱ्या उत्पन्नाचा अभाव, जाणीवपूर्वक थकबाकीदार होणे, कर्जदारांना मदत करण्यात तत्पर असलेल्या सुविधांचा अभाव, वसूल झालेली कर्जाची रक्कम बँकेत न भरता अफरातफर करणारे कर्मचारी, कर्जमाफी योजनांचा परिणाम, अयोग्य कायदे, डोगरी भागातील भिन्नजातीतील वाद, नैसर्गिक कारणामुळे पीक घेण्यातील अपयश, मोठ्या प्रमाणावर होणारा राजकीय हस्तक्षेप, संस्थांची अयोग्य कार्यपध्दती, इत्यादी बाह्य कारणामुळे कर्जाची वसूली कमी प्रमाणात होत असल्याचे अभ्यासकांनी स्पष्ट केले.

जाणीवपूर्वक कर्जफेड न करणाऱ्या सभासदांना ओळखून त्यांची यादी करावी. कर्जवसूलीसाठी कर्जदारांना वेळत पत्र द्यावे. परत स्मरणपत्र द्यावे, जामीनदारांना पत्र द्यावे, संस्थेच्या शाखेने वसूलीचे लक्ष्य निश्चित करावे. पीक निघण्याचे काळात वसूलीसाठी विशेष यंत्रणा निर्माण करावी. बँकेच्या पाठिंब्याने पुरेसा कर्मचारी वर्ग व वाहन व्यवस्था उपलब्ध असलेला Recovery Cell निर्माण करावा. त्यांना पुरेसे संरक्षण द्यावे. कर्ज वसूलीच्या कार्यात संस्थेमध्ये निवडून आलेल्या कार्यकारी समितीने सक्रीय भाग घ्यावा. कर्जदारांशी जास्त परिचय झाल्यास वसूली वर अनिष्ट परिणाम होतो. म्हणून वसूली अधिकाऱ्यांची तीन वर्षांनी बदली करावी. सरकारने कर्ज माफीचे धोरण पूर्णपणे बंद करावे. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांना अधिक फंड उपलब्ध करून दिले जावेत. नैसर्गिक आपत्तींच्या काळात अल्पमुदत कर्जाचे दीर्घमुदत कर्जात रूपांतर करण्याची सवलत कर्जदारांना दिली जावी. चांगली वसूली करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना पैशाचे स्वरूपात बक्षीसे, प्रशस्तीपत्रे, नोकरीत बढती दिली जावी. कर्ज व विक्री यांची योग्य सांगड घालावी त्यासाठी विक्री व्यवस्थेत सुधारणा करावी. संस्थांमधील राजकीय हस्तक्षेप कमी करावा. संस्थांच्या कर्ज वसूली कार्यात सुधारणा करण्यासाठी संशोधकांना या सूचना केल्या आहेत. थकबाकीच्या महत्वाच्या समस्येवर केलेला अभ्यास व केलेल्या सूचना उपयुक्त आहेत.

“ Who Shares “ in the co-opratives and rural developoment या ग्रंथात डब्लू अट्टावूड आणि बी. एस्. बावीस्कर (१९८८) ^{१४}, यांनी सहकारी रचना, व्यवस्था व सहकारी संस्था यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केला आहे. अभ्यासाची चार भागात विभागणी करण्यात आली आहे. विषमतेबाबतचा विचार करून सहकारी संस्था सर्वांना समान संधी देऊन विषमता कमी करण्यासाठी काय करू शकतील याबाबत विचार मांडले आहेत. सरकारी यंत्रणा सहकारी चळवळीत हस्तक्षेप करते, सरकार व सहकारी संस्था यांच्यात संबंध कसे असावेत. सरकारी हस्तक्षेपामुळे सहकारी संस्थांच्या नियोजनावर काय परिणाम होतो याबाबत विचार करून सरकार या संस्थांना कशी मदत करू शकते याबाबत विचार मांडले आहेत. सहकारी चळवळीत लोकसहभाग महत्वाचा आहे पण प्रत्यक्षात लोकांचा या चळवळीत कमी सहभाग आहे. नवीन संस्थांची निर्मिती करताना लोक सहभाग कसा वाढविता येईल याबाबत त्यांनी विचार मांडले आहेत. याशिवाय दुग्ध व्यवसाय व सहकारी चळवळ या बाबतही विचार मांडले आहेत. सहकारी चळवळीच्या महत्वाच्या भागांचा अभ्यास करणारा हा ग्रंथ आहे.

Finding the Middle Path. The Political Economy of co-operation in Rural India हा ग्रंथ बावीस्कर आणि अट्टावूड (१९९६) ^{१५}, यांनी लिहिला. सरकार ग्रामीण विकासाबाबत अनेक

योजनांची आखणी करते पण या योजना नोकरशाहीच्या अयोग्य वर्तनामुळे अपयशी ठरतात. सहकारी पतचळवळ सुध्दा स्थानिक लोकांच्या सहभागाचा अभाव असल्यामुळे व सरकारी यंत्रणेचा हस्तक्षेप असल्यामुळे अपयशी ठरत आहेत. या पुस्तकात या बाबतच्या अभ्यासाची माहिती देण्यात आली आहे. सहकारी संस्थातील लोकसहभाग व लोकशाही तत्वांचा स्विकार याबाबी नाममात्र असल्याचे व या संस्थांवर नोकरशाहांचे वर्चस्व असल्याचे स्पष्ट झाले आहे, त्यामुळे या संस्थांचे सहकारी स्वरूप नाममात्र आहे. या पुस्तकात लेखकांनी सहकार हा समाजवाद व भांडवलशाही यामधील मध्यम मार्ग असल्याचे स्पष्ट केले आहे. काही भागात सहकारी संस्थांमुळे लोकांना फायदा झाला आहे. पण काही भागात या संस्थांना अपयश आल्याचे लेखकांनी स्पष्ट केले आहे.

Co-operatives identity concept and Reality या ग्रंथात आर. सी. व्दीवेदी (१९९७)^{१६}

यांनी भारतातील सहकारी चळवळीचा आढावा घेतला आहे. सहकारी संस्थांमध्ये सहकारी तत्वांना महत्त्व असते. या तत्वांनुसार या संस्थांनी कार्य केले पाहिजे. परंतु भारतात सहकारी तत्त्वज्ञानापासून या संस्था दूर गेल्या आहेत. सहकारी तत्त्वज्ञानाला अभिप्रेत असलेले ध्येय गाठण्यात त्यामुळे त्यांना अपयश आले आहे. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचे १९८८ मध्ये, १९९२ मध्ये नंतर १९९५ मध्ये सहकारी तत्वांची मांडणी केली. आवश्यकतेनुसार व स्थानिक परिस्थितीनुसार या तत्वांची मांडणी केली आहे. भारतात सहकारी संस्था तत्वांनुसार कार्य करत नाहीत, सहकारी तत्वांच्या अंमलबजावणी बाबत या संस्था उदासिन आहेत. असे लेखकाचे मत आहे. सहकारी तत्त्वप्रणाली व त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी या बाबत विचार मांडणारा हा महत्त्वाचा ग्रंथ आहे.

५.३ महाराष्ट्रातील शेती कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास

देशात सहकारी पतचळवळीबाबत महाराष्ट्र आघाडीवर आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येक गावापर्यंत सहकारी मार्गांनी शेतीला कर्जपुरवठा होत आहे. देशाशी तुलना करता सरासरी कमी पाऊस पडणारे राज्य महाराष्ट्र आहे. या अडचणीवर मात करून शेती विकसित करण्याचा प्रयत्न या राज्यात होत आहे. यामध्ये सहकारी पतचळवळीचा महत्त्वाचा वाटा आहे. या चळवळीने केलेल्या कार्याचा, संस्थात्मक विकासाचा, उणिवांचा अभ्यास अनेक तज्ज्ञांनी केला आहे. त्यातील काही महत्त्वाच्या संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१. श्रीरामपूर (अहमदनगर)

सेवा सहकारी संस्थांचा अभ्यास एम.डी. पवार व ए.ए. भुजबळ यांनी केला. त्या संबंधी A Profile of the Membership of Service Co-operative हा प्रसिध्द झाला.^{१७} या संशोधनाचा सारांश पुढीलप्रमाणे.

भारतात ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेत सहकारी संस्थांची भूमिका महत्वाची आहे. लोकशाही पद्धतीने आर्थिक विकास साध्य करण्याचे सहकारी संस्था महत्वाचे साधन आहेत. सेवा सहकारी संस्था सर्वांसाठी खुल्या असलेल्या स्वयंसेवी संस्था आहेत. ज्या जात, पंथ इत्यादींचा विचार करत नाहीत. “प्रत्येकजण सर्वांसाठी आहे व सर्वजण प्रत्येकासाठी आहेत.” या तत्वांनी संस्था कार्य करतात. संस्थेचे सभासद संस्था चालवितात. संस्था कारभारात कार्यकारी मंडळ महत्वाचे असते. संस्थेच्या यश अपयशाला ते जबाबदार असते.

सेवा सहकारी संस्थांचे सभासद असलेल्या शेतकऱ्यांच्या वैयक्तिक, सामाजिक व आर्थिक बाबींचा शोध प्रस्तुत अभ्यासात घेतला आहे. त्यासाठी संस्थेच्या कार्यकारी समितीचे सदस्य व सर्वसाधारण सभासद यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

संस्थांच्या कार्यकारी समितीचे सभासद जास्त शिक्षित असतात. तरूण असतात, त्यांना उच्च दर्जाचे ज्ञान असते, लोकांशी त्यांचे जास्त संबंध असतात. सदस्य सर्वसाधारणपणे त्यांना जास्त जमीन असते, बागायत जमीन असते, नगदी पिकांपासून जास्त उत्पन्न त्यांना मिळते. ही गृहीते समोर ठेवून संस्थांचा अभ्यास केला गेला.

अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील (अहमदनगर जिल्ह्यातील) श्रीरामपूर तालुक्याची निवड केली. श्रीरामपूर तालुक्यात ७८ संस्था होत्या. त्यापैकी ४० संस्थांची अभ्यासासाठी निवड केली, या ४० संस्थांच्या कार्यकारी समितीत (चेअरमन सह) काम करणाऱ्या १२० सदस्यांची व २०० सर्वसाधारण सभासदांची रॅन्डम पध्दतीने निवड केली. या दोन्ही प्रकारच्या सदस्यांची तुलना केली.

श्रीरामपूर तालुका राज्यातील प्रगत तालुका आहे. सहकारी साखर कारखाने असलेला, बागायत क्षेत्र असलेला, ऊसाला निश्चित बाजारपेठ उपलब्ध असलेला तालुका आहे. त्यामुळे सभासदांमध्ये विविध प्रकारची वैयक्तिक, आर्थिक व सामाजिक वैशिष्ट्ये दिसून आली.

अ) वैयक्तिक वैशिष्ट्ये

संस्थांच्या कार्यात तरूण सभासद जास्त उत्साही व कार्यप्रवण होते. कार्यकारी समिती सभासद व सर्वसाधारण सभासद यांच्या वयात विशेष उल्लेखनीय फरक नव्हता. सर्वसाधारण सभासदांपेक्षा कार्यकारी समिती सदस्यांचे शिक्षणाचे प्रमाण जास्त होते. शिक्षण घेतलेल्या सभासदांची कार्यकारी समिती सदस्य म्हणून निवड करण्याकडे जास्त कल असल्याचे दिसून आले.

ब) आर्थिक वैशिष्ट्ये

धारणक्षेत्राचे आकारमान, बागायती धारणक्षेत्र , एकूण उत्पन्न व नगदी पिकांपासून मिळणारे उत्पन्न याबाबत कार्यकारी समिती सदस्य व सर्वसाधारण सदस्य यांची तुलना केली. कार्यकारी समिती सदस्यांकडे असलेल्या जमिनीचे धारणक्षेत्र सर्वसाधारण सभासदांच्या तुलनेने जास्त होते. कार्यकारी सभासदांकडे तुलनेने जास्त बागायती जमीन होती. कार्यकारी समिती सदस्यांचे उत्पन्न तुलनेने जास्त होते. त्यांना नगदी पिकांपासून मिळणारे उत्पन्न जास्त होते. आर्थिकदृष्ट्या तुलनेने प्रबळ असणाऱ्या सभासदांना कार्यकारी समितीत स्थान मिळालेले होते. असे अभ्यासातून स्पष्ट झाले.

क) सामाजिक वैशिष्ट्ये सर्वसाधारण सभासदांच्या तुलनेत कार्यकारी समितीतील सदस्य जास्त जनसंपर्क असलेले होते. त्यांचा विविध सेवा पुरविणाऱ्यांशी व इतरांशी जास्त संपर्क होता. सर्वसाधारण सभासदांशी तुलना करता समिती सदस्यांची ज्ञानाची पातळी जास्त होती. शेती करताना नाविन्याचा स्वीकार करण्याची व शेतीत नवे प्रयोग करण्याची त्यांची क्षमता जास्त होती.

अभ्यासाचे शेवटी संशोधकांनी संस्थांचे प्रगतीसाठी काही सूचना केल्या त्या पुढीलप्रमाणे.

संस्थांच्या कार्यकारी समितीवर कार्य करण्याची जास्त संधी तरूण सदस्यांना दिली पाहिजे. सदस्यांना प्रौढ शिक्षण व इतर उपक्रमांतून शिक्षण दिले पाहिजे. सहकारी संस्था कशा चालवाव्यात या बाबतचे शिक्षण, देण्याचे कार्य सहकार खाते व विविध संस्थांनी करणे आवश्यक आहे. सबल लोकांचे विरोधात संघटीत होण्याची शक्ती सहकारातून सामान्य, मागासलेल्या सभासदांना मिळाली पाहिजे. जास्त जमिन व जास्त उत्पन्न असणाऱ्या लोकांच्या हातात संस्थांचा कारभार असल्याचे आढळले हे योग्य नाही. हा कारभार योग्य नेतृत्व गुण असलेल्या, चांगले गुण असलेल्या लोकांच्या हातात असणे आवश्यक आहे. नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून मागासलेल्या लोकांनी त्यांचे उत्पन्न वाढवावे यासाठी वेगळ्या उपक्रमांची आवश्यकता आहे. सभासदांसाठी प्रशिक्षणवर्ग घेऊन त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे. सहकारी संस्थामधील त्यांची भूमिका,

कर्तव्य व जबाबदारी या बाबतची सभासदांना माहिती पाहिजे . त्यांचा संस्थेच्या कार्यातील सहभाग वाढला पाहिजे.

अभ्यासामुळे संस्थांमध्ये श्रीमंत, जास्त जमीन असणाऱ्या लोकांचे वर्चस्व आहे हे स्पष्ट झाले. सहकाराच्या तत्वांनुसार सर्वांचा समावेश असणाऱ्या, सर्वांसाठी कार्य करणाऱ्या संस्था निर्माण करण्यासाठी अभ्यासकांनी उपयुक्त सूचना दिल्या आहेत. सभासदांच्या संस्थेतील स्थितीबाबतचा योग्य अभ्यास संशोधकांनी केला आहे.

२. रायगड :-

अ.सी. देवरूरकर आणि एम्.बी. निकम यांनी रायगड (महाराष्ट्र) जिल्ह्यातील पीक कर्ज योजनेचा अभ्यास केला. A Study of Crop loan System in Raigad District (1983) हा रिसर्च पेपर जून मध्ये प्रसिद्ध झाला. The Maharashtra Co-operative Quarterly June 1983 Vol 179 मध्ये प्रसिद्ध झाला.^{१८} या संशोधनाचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

पीक कर्जाची मागणी व पुरवठा, शेतकऱ्यांना कर्ज घेण्यासाठी प्रवृत्त करणाऱ्या विविध बाबीं इत्यादींचा अभ्यास संशोधकांनी केला. अभ्यासासाठी कर्ज घेतलेल्या १०० शेतकऱ्यांची शास्त्रीय पद्धतीने निवड करण्यात आली. त्यांची मुलाखत घेऊन प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. व संकलीत तथ्यांच्या आधारे अभ्यास करण्यात आला.

कर्जाची मागणी व प्रत्यक्ष कर्जाची उचल, खरीप व रब्बी हंगामातील भात, नारळ इत्यादी पिकांसाठी झालेली कर्जाची उचल, कर्जाच्या परतफेडीतील अडचणी इत्यादी बाबींचा अभ्यास करण्यात आला. संशोधकांनी अभ्यासातून पुढील निष्कर्ष काढले.

सचिव हंगामापूर्वी जिल्हा सहकारी बँकेकडे शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी कर्जाची मागणी करतात. पण शेतकरी संस्थेकडे कोणत्याही वेळी कर्जाची मागणी करतात. हंगामापूर्वी मागणी करत नाहीत. म्हणून सचिव अगोदरच तरतूद म्हणून शेतकऱ्यांशी संपर्क न करता जिल्हा बँकेकडे कर्ज मागणी करतात. सचिवांनी केलेल्या मागणीपेक्षा शेतकरी प्रत्यक्षात कमी कर्ज घेतात. बँकेने मंजूर केलेल्या रकमेपेक्षा कमी कर्ज घेतल्यामुळे बँकेच्या सर्व पैशाचा उपयोग केला जात नाही. कर्ज न उचलल्यास मंजूर कर्जापैकी शिल्लक पैशाचा उपयोग केला जात नाही.

खरीपाचे पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांकडे विक्री योग्य वाढावा कमी असतो. त्यांना पिकांची विक्री करून मिळणारे उत्पन्न कमी असते. त्यामुळे कर्जाची परतफेड करण्यात अडचणी येतात म्हणून खरीपाचे पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची जास्त कर्ज घेण्याची इच्छा नसते. रब्बी हंगामात भात, नारळ इत्यादीसाठी कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची कर्ज परतफेड करण्याची तुलनेने कमी असते. कमी उत्पन्न मिळते म्हणून कर्जफेड करणारे बहुतांशी शेतकरी इतर मार्गांनी मिळालेल्या उत्पन्नातून कर्जफेड करतात. खरीप व रब्बी दोन्ही हंगामातील शेतकऱ्यांना कर्जफेड करताना अडचणी येतात. त्यासाठी संशोधकांनी काही महत्वाच्या शिफारशी केल्या आहेत, त्या पुढीलप्रमाणे.

पीक कर्जाचा अयोग्य वापर होऊ नये, शेती करताना आधुनिक साधनांचा उपयोग केला जावा. शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन व प्रशिक्षण दिले जावे. कर्ज वापरावर योग्य नियंत्रण ठेवावे, सचिवांना मोटार-सायकल दिली जावी, त्यामुळे समाधानकारक कर्ज वसुली होईल.

शेतकरी बँकेने मंजूर केलेले सर्व कर्ज घेत नाहीत. त्यामुळे बँकेच्या पैशाचा पूर्णपणे उपयोग होत नाही. मंजूर कर्ज व प्रत्यक्ष घेतलेले कर्ज यातील अंतर कमी करण्यासाठी संस्थेने बँकेकडे कर्ज मागणी करण्यापूर्वी प्रतिवर्षी सभासदांची सर्वसाधारण सभा घ्यावी. त्यामुळे निश्चित कर्ज मागणी समजेल. संशोधकांनी केलेल्या शिफारशी संस्थेच्या कार्यपध्दतीत योग्य बदल करण्यासाठी तसेच उपलब्ध असलेल्या कर्जाचा पूर्णपणे व कार्यक्षमतेने उपयोग करण्यासाठी उपयुक्त आहेत.

३. रत्नागिरी :-

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था शेतकऱ्यांसाठी पीक कर्ज पुरवठा करतात. पीक कर्ज पुरवठ्यात मुख्य भूमिका जिल्हामध्यवर्ती सहकारी बँकांची असते. ए.सी. देवरूरकर आणि एस. जी. बोरुडे यांनी महाराष्ट्रातील रत्नागिरी मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा अभ्यास केला. या बँकेने केलेल्या पीक कर्ज पुरवठ्याचा अभ्यास केला. अभ्यासावर आधारीत रिसर्च पेपर लेख Indian Co-operative Review, Oct. 1983 मध्ये प्रसिध्द झाला.^{१९}

‘ Progress of Ratnagiri District General Co-operative Bank (M.S) with Special Emphasis on Crop-Loan ’ या लेखात बँकेची आर्थिक स्थिती, बँकेने विविध पिकांना केलेला कर्जपुरवठा, पीक कर्जाची मागणी, कर्जमंजूरी व प्रत्यक्ष कर्जाची उचल इत्यादी बाबींचा केलेला अभ्यास सादर केला आहे.

रत्नागिरी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची १९५८ मध्ये स्थापना झाली. बँकेने पीक कर्जाचे वाटप वीस वर्षे केले. बँकेने केलेली सर्वांगीण प्रगती, बँकेने दिलेल्या पीक कर्ज पुरवठ्याची प्रगती, पीक कर्जाची मागणी व प्रत्यक्ष कर्जपुरवठा इत्यादी बाबींचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने अभ्यास केला गेला. अभ्यासासाठी बँकेच्या कार्यालयातून माहिती घेण्यात आली. प्रश्नावलीच्या सहाय्याने माहिती जमा केली गेली.

१९५८-५९ ते १९८०-८१ या कालावधीत बँकेच्या वैयक्तिक सदस्य संस्था सदस्य यांच्या संख्येत, भाग भांडवलात, खेळत्या भांडवलात झालेला बदल शेती व शेतीशिवाय इतर बाबींना दिलेले कर्ज, शाखा व ठेवींमध्ये झालेली वाढ इत्यादींची माहिती संकलीत करून Linear growth rate (per cent) काढण्यात आला. बँकेने या सर्व बाबींमध्ये प्रगती केली होती. बँक भांडवलाबाबत स्वयंपूर्ण होती. बँकेच्या खेळत्या भांडवलात वाढ झालेली होती. बँकेने शेतीसाठी व शेतीशिवाय इतर कारणांसाठी कर्ज दिले होते. शेती कर्जपुरवठ्यापेक्षा बिगरशेती क्षेत्राला बँकेने जास्त कर्ज पुरवठा केला. पीककर्ज पुरवठा करताना १९ पिकांना कर्ज दिले होते. सर्वाधिक कर्ज भातासाठी दिले होते. एकूण पीक-कर्ज पुरवठ्यापैकी १९७८-७९, १९७९-८०, १९८०-८१ या वर्षी अनुक्रमे ९९.९०, ९९.९९, ८९.०३ टक्के कर्ज भातासाठी दिले. इतर पिकांसाठी दिलेल्या कर्जाचा वाटा अत्यल्प होता.

१९८०-८१ मध्ये सभासदांकडून जी कर्जाची मागणी करण्यात आली. त्यापैकी ९७.७५ टक्के कर्जाची मागणी खरीप पिकांसाठी होती. २.२५ टक्के रब्बी पिकासाठी होती. मागणी केलेले सर्व कर्ज बँकेने मंजूर केले नाही. खरीप पिकांच्या एकूण मागणी कर्जापैकी ५८.४३ टक्के कर्ज मंजूर केले. रब्बी पिकांच्या मागणी कर्जापैकी ३१.१३ टक्के कर्ज मंजूर केले. एकूण मागणी कर्जाच्या ५७.८२ टक्के कर्ज मंजूर केले होते. मंजूर केलेली कर्जाची सर्व रक्कम संस्थांनी घेतली नाही. फक्त ३०.८७ टक्के कर्ज प्रत्यक्ष घेतले. एकूण मागणीकर्जाच्या फक्त १७.६७ टक्के कर्ज प्रत्यक्षात घेतले. संस्थेच्या सचिवांनी कर्ज घेण्याची इच्छा असणाऱ्या सभासदांशी प्रत्यक्ष संपर्क न करता कर्जाची मागणी केली होती. त्यामुळे कर्ज मागणी गरजेपेक्षा जास्त होती. शेतकऱ्यांनी प्रत्यक्षात मंजूर कर्जापैकी कमी कर्ज घेतल्यामुळे बँकेचे पैसे पडून राहिले. राहिलेल्या पैशाचा उपयोग झाला नाही.

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडे आर्थिक सबलता नाही. त्या मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेतात व शेतकऱ्यांना देतात. त्यामुळे या संस्थांचा अभ्यास करताना जिल्हा बँकांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. म्हणून प्रस्तूत रिसर्च पेपर मधील अभ्यास प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त आहे.

४. चांदवड (कोल्हापूर) :-

एस. आर भोसले व एस.बी. दांगट यांनी केलेल्या अभ्यासाबाबतचा रिसर्च पेपर Indian co-operative Review (Vol-26) 1989 मध्ये प्रसिध्द झाला.^{२०} या अभ्यासाचा संक्षिप्त आढावा घेण्यात आला आहे.

‘ Repayment and overdues of Medium-term Loans of Co-operative Societies in Kolhapur District’ या लेखात मांडणी केलेल्या अभ्यासासाठी संशोधकांनी कोल्हापूर (महाराष्ट्र) जिल्हयातील चांदवड या तालुक्याची निवड केली. तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी संस्थांनी मध्यम मुदत कर्ज दिलेल्या शेतकऱ्यांचा अभ्यास करण्यात आला. कर्जदारांनी कर्जाची केलेली परतफेड व थकबाकीला जबाबदार असलेल्या घटकांचा अभ्यास केला गेला.

चांदवड तालुक्यात थकबाकीचे प्रमाण मोठे आहे. म्हणून या तालुक्याची अभ्यासासाठी निवड केली गेली. तालुक्यातून नमूना निवड पध्दतीने आठ गावांची प्रथम निवड केली या गावांतील १२० कुटुंबांची निवड केली. त्यापैकी ४० कुटुंबे १ हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांमधून निवडली, ४० कुटुंबे १ ते २ हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या कुटुंबातून निवडली, ४० कुटुंबे २ हेक्टर पेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्या कुटुंबातून निवडली. त्यांना अनुक्रमे लहानगट, मध्यमगट व मोठा गट, असे संबोधले. या कुटुंबांकडून प्रश्नावलीच्या साहाय्याने माहिती मिळविली.

कुटुंबातील सदस्यांची संख्या सरासरी ६ होती. कुटुंबांकडे असलेल्या धारणक्षेत्रातील सरासरी ३०.९१ टक्के धारणक्षेत्र बागायती होते. एकूण लागवडी खालील धारणक्षेत्राच्या ५७ टक्के धारणक्षेत्र अन्नधान्याच्या लागवडी खाली होते. त्यामध्ये भात व नाचणी या पिकाखालील क्षेत्र जास्त होते. ऊस या नगदी पिकाखाली यापैकी काही क्षेत्र होते.

१९८१-८२ ते १९८३-८४ या कालावधीतील मध्यम मुदत कर्ज वाटपाचा अभ्यास केला गेला. पहिल्या वर्षी लहान, मध्यम व मोठया या तीन गटांच्या मध्यम मुदत कर्ज घेण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली. १९८३-८४ मध्ये लहान व मोठया गटांच्या कर्जात वाढ झाली, मध्यम गटांच्या कर्जात घट झाली. त्यामुळे एकूण सरासरी कर्ज पुरविण्यात घट झाली असे या अभ्यासात दिसून आले.

विविध कारणांसाठी दिलेल्या मध्यम मुदत कर्जाचे कारणानुसार वर्गीकरण करण्यात आले. तीन वर्षात सर्व गटांनी मिळून एकूण रू. १६७८.६७ मध्यम मुदत कर्ज घेतले. त्यामध्ये सर्वाधिक

वाटा (३६.८८ टक्के) जनावरांसाठी घेतलेल्या कर्जाचा होता. त्या खालोखाल (१७.७४ टक्के) वाटा इलेक्ट्रीक मोटार साठी घेतलेल्या कर्जाचा होता. या दोन कारणांसाठी जास्त कर्ज घेतले गेले.

घेतलेल्या कर्जाचा उपयोग कर्ज ज्या कारणांसाठी घेतले त्या कारणासाठी न करता इतर कारणांसाठी केल्यास थकबाकी वाढते. कर्जाच्या प्रत्यक्ष उपयोगाचा अभ्यास करण्यात आला. अभ्यासातून एकूण कर्जाच्या सरासरी ५६ टक्के कर्जाचा उपयोग अयोग्य कारणांसाठी केला गेला असल्याचे स्पष्ट झाले. विविध कारणांसाठी केलेल्या अयोग्य कर्ज उपयोगाचे प्रमाण ५२ ते ७५ टक्के दरम्यान होते. अयोग्य खर्चात लग्न, बांधकाम, उपभोग इत्यादीसाठी केलेल्या खर्चाचा समावेश होता.

१९८१-८२ ते १९८३-८४ या कालावधीत घेतलेले कर्ज व अगोदरचे देणे या मधील ३१.४१ टक्के मुद्दलाची कुटुंबांनी परतफेड केली. ६८.५९ टक्के रक्कम कुटुंबांकडून येणे कर्ज होते. कर्जाच्या परतफेडीचे प्रमाण कमी असल्याचे यातून स्पष्ट झाले. मागील देणे असलेल्या कर्जावरील फक्त व्याजाची रक्कम कुटुंबांनी परत केली. ही परतफेडीची रक्कम कुटुंबांनी घेतलेल्या नवीन कर्जापेक्षा जास्त होती. कुटुंबांना व्याजापोटी जास्त रक्कम परतफेड करावी लागली. हे स्पष्ट झाले.

१९८१-८२ ते १९८३-८४ या कालावधीत प्रति कुटुंब सरासरी थकबाकीचे प्रमाण २१२७.८१ रूपये होते. जास्त धारणक्षेत्र असलेल्या मोठ्या कुटुंबांची सरासरी थकबाकी जास्त होती. मोठ्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेने मध्यम शेतकऱ्यांची थकबाकी कमी होती. मोठ्या व मध्यम शेतकऱ्यांच्या तुलनेने लहान शेतकऱ्यांची सरासरी थकबाकी कमी होती. धारणक्षेत्रानुसार थकबाकीचे प्रमाण वाढत गेले होते.

येणे कर्जातील व थकबाकीचा शोध घेतला, तीन वर्षातील येणे कर्जापैकी सरासरी ५९.१८ टक्के रक्कम थकबाकीची होती. प्रति हेक्टर सरासरी थकबाकी १०४३ रूपये होती. कर्जदारांचा अभ्यास करताना अभ्यासासाठी निवडलेल्या कुटुंबांकडून थकबाकीच्या कारणांची माहिती घेण्यात आली. ती पुढील प्रमाणे.

१. ९३ टक्के कर्जदारांचे मते, शेतीतील कमी उत्पन्नामुळे कर्जाची परतफेड करता आली नाही.
२. ९४ टक्के शेतकऱ्यांचे मते, शेतमालाला योग्य किंमत न मिळाल्यामुळे कर्जाची परतफेड झाली नाही.

३. ८७ टक्के शेतकऱ्यांचे मते, नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतीत योग्य उत्पादन झाले नाही. परिणामी थकबाकी झाली.
४. ३३ टक्के शेतकऱ्यांना भविष्यात सरकार कर्जमाफ करेल असे वाटले म्हणून त्यांनी कर्जाची परतफेड केली नाही.
५. १२ टक्के शेतकऱ्यांना राजकीय आधार असल्यामुळे त्यांनी कर्जफेडीकडे दुर्लक्ष केले.

थकबाकी कमी करण्यासाठी संशोधकांनी काही शेतकऱ्यांकडून सुचना घेतल्या त्या सुचनांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे.

१. ७६ टक्के शेतकऱ्यांचे मते, कर्जाचा व्याजदर कमी असावा.
२. ७९ टक्के शेतकऱ्यांनी नैसर्गिक आपत्ती काळात कर्जाची परतफेड करताना सवलत मिळावी असे सुचविले.
३. ४२ टक्के शेतकऱ्यांनी वेळेवर व पुरसा कर्जपुरवठा करावा असे सुचविले.
४. ७० टक्के शेतकऱ्यांच्या मते, कर्जवाटपाची पद्धती सोपी व सुलभ असावी.
५. शेती उत्पादनासाठी आवश्यक साधनांच्या किंमती स्थिर असाव्यात. असे ५९ टक्के शेतकऱ्यांनी सुचविले.
६. ५० टक्के शेतकऱ्यांनी कर्ज घेताना येणाऱ्या खर्चात कपात करावी असे सुचविले.
७. ६३ टक्के शेतकऱ्यांनी कर्जाची मुदत जास्त असावी असे सुचविले.

संशोधकांचे मते कर्जाचा अयोग्य उपयोग हे थकबाकीचे महत्त्वाचे कारण आहे. त्यासाठी कर्ज ज्या कारणासाठी घेतले त्यासाठीच उपयोगात आणले जावे म्हणून कर्जवापरावर योग्य नियंत्रण ठेवले पाहिजे. कर्ज उपयोगाची पाहणी प्रत्यक्ष शेतीवर जाऊनच केली पाहिजे.

५. शिरोळ (कोल्हापूर) :-

डॉ. व्ही. बी. जुगळे यांनी प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था मधील Intra-Sectoral Injustices ची तपासणी केली. त्यांनी केलेल्या अभ्यासाबाबतचा लेख Maharashtra Co-operative Quarterly July 1991 मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे.^{२१}

अभ्यासासाठी डॉ. जुगळे यांनी शिरोळ (जि. कोल्हापूर) तालुक्याची निवड केली. हा तालुका चार नदयांमुळे बागायत क्षेत्र असलेला तालुका झाला आहे. एकूण लागवडी खालील क्षेत्राच्या ६० टक्के क्षेत्र बागायती क्षेत्र होते. एकूण पिकाखालील क्षेत्रापैकी ५० टक्के क्षेत्र ऊस लागवडीसाठी उपयोगात आणले होते. ऊस उत्पादनामुळे या परिसरात साखर कारखान्यांची

निर्मिती झाली. तालुक्यातील ५१ गावांमध्ये ५८ प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था कार्यरत होत्या. अभ्यासकांनी १९६६-६७ ते १९८४-८५ या कालावधीतील संस्थांच्या विविध बाबींतील बदलांचा अभ्यास केला. त्यासाठी आवश्यक माहिती जयसिंगपूर येथील कार्यालयातून मिळविली. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या अल्प व मध्यम मुदत कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास केला.

शिरोळ तालुक्यातील संस्था कोल्हापूर जिल्हा सहकारी बँकेच्या मदतीने सभासदांना अल्प व मध्यम मुदत कर्जपुरवठा करत होत्या. प्रामुख्याने ऊसाला कर्ज दिले जात होते. कर्जाची वसुली कारखान्यामार्फत केली जात होती. संस्था सभासदांना १२ टक्के व्याजदराने कर्ज देत होत्या. संस्थांचा कर्जावरील व्याजदर इतर कोणत्याही एजन्सीपेक्षा कमी होता.

कर्जाचे वाटप करताना जास्त धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांना जास्त कर्ज मिळत होते. कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या कमी उत्पन्न गटातील लोकांना तुलनेने कमी कर्ज मिळत होते. डॉ. पी. सी. पाटील यांनी १९४७ साली शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या कर्जाचा अभ्यास केला होता. डॉ. जुगले यांनी १९८७ साली अभ्यास करून या दोन्ही अभ्यासाची तुलना केली. १९४७ मधील कर्जाबाबतचा डॉ. पाटील यांनी अभ्यास करताना शिरोळ तालुक्यातील तीन गावांचा अभ्यास केला होता. कर्जदार कोणकोणत्या मार्गांनी कर्ज मिळवितात या बाबतची माहिती घेतली होती. डॉ. जुगले यांनी १९८७ मध्ये शिरोळ तालुक्यातील कर्जदार कोणकोणत्या मार्गांनी कर्ज घेतात याचा अभ्यास करताना ५१ गावांचा अभ्यास केला. या दोन्ही अभ्यासांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून काही महत्वाचे निष्कर्ष काढले आहेत.

१९४७ मध्ये लोक जास्त प्रमाणात कर्ज सावकारांकडून घेत होते. संस्थात्मक मार्गांनी कमी कर्ज घेतले जात होते. सहकारी बँकांचा कर्ज पुरवठ्यातील वाटा फक्त १३.५५ टक्के होता. १९८७ साली केलेल्या अभ्यासात असे आढळून आले की, संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्याचे एकूण कर्जपुरवठ्यातील प्रमाण वाढले. सावकारी कर्जाचे प्रमाण तुलनेने कमी झाले. १९८७ मध्ये एकूण कर्जपुरवठ्यात सहकारी संस्थांचा वाटा ५५.०४ टक्के होता. सर्वाधिक कर्ज पुरवठा सहकारी संस्थांमार्फतच केला जात होता. त्या खालोखाल व्यापारी बँकांचा वाटा होता. व्यापारी बँकांचा एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा ३३.०९ टक्के होता. सावकारांकडून व इतर मार्गांनी होणारा कर्जपुरवठा अत्यल्प होता. संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाल्याचे स्पष्ट झाले.

१९६६-६७ ते १९८४-८५ या कालावधीत प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या विविध बाबींचा अभ्यास श्री. जुगले यांनी केला जयसिंगपूर येथील सहाय्यक निबंधकाचे कार्यालयातून त्याबाबतची माहिती मिळविली व त्याआधारे अभ्यास करण्यात आला.

अभ्यासानुसार एकूण लोकसंख्येत १९६६-६७ मध्ये १४.२६ टक्के लोक खातेदार होते. (जमिनीचे मालक) १९८०.८१ मध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी १३.२५ टक्के लोक खातेदार होते. एकूण लोकसंख्येशी खातेदारांचे असणारे प्रमाण कमी झाले होते. १९८४.८५ मध्ये हे प्रमाण १४.७६ टक्के होते. म्हणजेच या प्रमाणात नंतर वाढ झाली होती.

सर्व खातेदार सहकारी संस्थांचे सभासद होत नाहीत. असे दिसून आले. या तालुक्यात एकूण खातेदारांपैकी सर्वसाधारण ५० टक्के खातेदार संस्थांचे सभासद झाले होते. म्हणजेच उर्वरित ५० टक्के सभासदांना संस्थेच्या कर्ज पुरवठ्याचा लाभ घेणे शक्य नव्हते.

सर्व सभासद संस्थांकडून कर्ज घेत नाहीत. १९६६.६७ मध्ये एकूण सभासदांपैकी ३७ टक्के खातेदारांनी संस्थांशी कर्जव्यवहार केला होता. १९७८.७९ मध्ये कर्ज घेणारांचे संख्येत वाढ झाली. व कर्ज व्यवहार करणारांचे प्रमाण ६३ टक्के झाले. हे प्रमाण अभ्यास कालावधीतील सर्वाधिक प्रमाण होते. सर्वसाधारण पणे ५० टक्के सभासदांनीच संस्थेशी कर्जव्यवहार केला असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट झाले. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांवर राजकीय गटांचा प्रभाव असतो. गावात दोन राजकीयगट असतील तर संस्थेवर ज्या गटाचे वर्चस्व आहे त्या गटाच्या विरोधातील गटाचे लोक त्या संस्थेचे सदस्यत्व स्विकारत नाहीत. शिरोळ तालुक्यातील नऊ गावात प्रत्येकी दोन संस्था होत्या. प्रत्येक गावात दोन राजकीय गट होते. यापैकी प्रत्येक गटाचे गावातील दोनपैकी एका संस्थेवर वर्चस्व होते. संस्थेच्या कार्यकारी समितीचे सभासद त्यांच्या विरोधी राजकीय गटात असणाऱ्या लोकांना त्यांच्या संस्थेचे सभासदत्व देत नाहीत. त्यामुळे एका राजकीय गटाचेच वर्चस्व त्या संस्थेवर राहते. तालुक्यात ४० गांवांमध्ये प्रत्येकी एकच संस्था होती. तालुक्यातील तीन गावांमध्ये संस्था अस्तित्वातच नव्हती.

पाच एकरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणारे तसेच भूमिहीन, शेतमजुर, कुळ, ग्रामीण कारागीर यांचे प्रमाण एकूण सभासदात जास्त होते. १९६६-६७ पासून या प्रमाणात वाढ होत गेली. जमीन कमाल मर्यादा कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे व वारणा धरणामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांचे पुनर्वसन शिरोळ तालुक्यात केल्यामुळे या सभासद संख्येत वाढ झाली होती. अभ्यासकांनी विविध बाबींचा अभ्यास करून काही निष्कर्ष काढले. शिरोळ तालुक्यात संस्थांकडे स्वतःची इमारत व गोडाऊन होते. १० ते १५ टक्के संस्थांमध्ये अफरातफरीचे प्रश्न होते. सचिव व चेअरमन या अफरातफरीस जबाबदार होते. एकूण संस्थांपैकी ३० टक्के संस्थांना हिशोब तपासणीत 'अ' वर्ग मिळाला होता. दोन किंवा तीन संस्थांना 'ड' वर्ग मिळाला होता. ज्या संस्थांचे नेतृत्व राजकारणातील गटांकडे होते. त्या संस्थांचे कार्य समाधानकारक होते. तालुक्यातील संस्थांच्या हिशोब तपासणी अहवालानुसार संस्थांचे पतपुरवठा कार्य समाधानकारक

नव्हते. नाबाई, स्टेट बँक, जिल्हा बँकांनी शेतकऱ्यांसाठी केलेला कर्ज पुरवठा संस्थांमार्फत शेतकऱ्यांना केला जात होता. वरून झिरपत येणाऱ्या कर्जपुरवठ्यावर व्यवस्थापन खर्च म्हणून प्रत्येक संस्था १ ते ३ टक्के व्याज घेत होती. त्यामुळे शेतकऱ्यांना नाबाईच्या व्याजदरापेक्षा जवळ जवळ दुप्पट व्याजदर द्यावा लागत होता. संशोधकांनी केलेला अभ्यास विविध क्षेत्रातील लोकांना, तज्ज्ञांना सहकार चळवळीतील कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शक आहे.

६. मुरुबाड व वाडा (ठाणे)

‘ Economic Analysis of Multipurpose Co-operative Societies in Knokan Region of Maharashtra State’ हा एम.टी. इंगळे, डी एल साळे व डी एस नावडकर यांचा रिसर्च पेपर Maharashtra Co-operative Quarterly (Vol Lxxx No.2 Oct/Dec. 1996) मध्ये प्रसिद्ध झाला.^{२२}

अभ्यासकांनी प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास केला. संस्थांची व्यवसायिक उलाढाल, थकीत कर्जाची परतफेड, उत्पन्न, खर्च व विविध प्रकारची प्रगती इत्यादी बाबींचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने हा अभ्यास करण्यात आला. अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्याची निवड करण्यात आली. जिल्ह्यातील तीन तालुके निवडण्यात आले डोंगराळ व आदिवासी लोक असलेला वाडा तालुका, डोंगराळभाग असलेला मुरुबाड तालुका, औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत असलेला वसई तालुका या तीन तालुक्यांची निवड करण्यात आली. वाडा तालुक्यातून दहा, मुरुबाड तालुक्यातून पंधरा, वसई तालुक्यातून पाच संस्थांची निवड करण्यात आली. सर्व्हे करून माहिती संकलीत केली गेली. संस्था सचिवांच्या मुलाखतीतून व संस्थांच्या कार्यालयातून माहिती घेण्यात आली. या आधारावर १९८७-८८ ते १९९१-९२ या पाच वर्षे कालावधीतील अभ्यास करण्यात आला.

अल्पमुदत कर्जपुरवठा, मध्यम मुदत कर्जपुरवठा, उपभोग्य वस्तू व शेतीसाठी आवश्यक वस्तूंची विक्री इत्यादी बाबत माहिती मिळवून अभ्यास करण्यात आला. संस्थांनी अल्प व मध्यम मुदत कर्जवाटप केले होते. त्या कर्जाची येणेबाकी, वसूली व थकबाकी इत्यादी बाबतची माहिती घेवून तीन गटांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला. प्रतिसंस्था सरासरी किती उत्पन्न मिळाले किती नफा मिळाला, किती खर्च केला गेला. किती तोटा झाला याबाबींचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला.

पाच वर्षांत संस्थांनी केलेल्या प्रगतीचा अभ्यास करताना सभासद संख्या, भाग भांडवल, राखीव निधी, ठेवी इत्यादी बाबींचा अभ्यास करण्यात आला. संशोधकांनी अभ्यासातून काही निष्कर्ष काढले. अनेक संस्थांकडे पुरेसे खेळते भांडवल नव्हते. त्यांचा एकूण व्यवहार कमी

होता. त्यामुळे उपलब्ध असलेल्या खेळत्या भांडवलाचा संस्थांनी कार्यक्षमतेने उपयोग केला नाही. संस्थांनी केलेला अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा पुरेसा नव्हता. संस्थांची कर्जवसूली समाधानकारक नव्हती. कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण जास्त होते. संशोधकांनी केलेल्या अभ्यासात प्राथमिक सेवा सहकारी पतपुरवठा संस्थांकडे कमी भांडवल, कमी व्यवहार वाढती थकबाकी हे सर्वसाधारण देशात सहकारी पतसंस्थांसमोर असणारे प्रश्न या संस्थासमोर असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट झाले.

७. अकोला

‘ Utilisation and Repayment of Crop Loan by Members of Primary Agricultural Credit ’ हा आर. आर. चौधरी, पी. एस्. शिंदे पी. व्ही. मोहोड यांचा रिसर्च पेपर मध्ये प्रसिध्द झाला.^{२३} कापूस पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांनी प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेतले. या कर्जाबाबतचा अभ्यास अभ्यासकांनी केला. या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. महाराष्ट्रातील अकोला तालुक्यात ७५ प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था कार्यरत होत्या. त्यापैकी जास्त उलाढाल असलेल्या १५ संस्थांची अभ्यासासाठी निवड केली गेली. १५ संस्थांकडून कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांपैकी कापूस पिकविण्यासाठी पीक कर्ज घेतलेल्या १५० शेतकऱ्यांची निवड करण्यात आली. व त्यांचा अभ्यास केला गेला. अभ्यासासाठी निवडलेल्या १५० शेतकऱ्यांनी कापसासाठी पीक कर्ज घेतले. या कर्जाचा प्रत्यक्षात कशासाठी उपयोग केला याबाबत अभ्यास केला गेला. १५० शेतकऱ्यांपैकी २१.३३ टक्के शेतकऱ्यांनी कर्जाचा उपयोग खते, बी-बियाणे, इत्यादी औषधे इत्यादी बाबींच्या खरेदीसाठी केला. ३५.३४ टक्के शेतकऱ्यांनी काही भाग शेतीसाठी लागणाऱ्या आदानांसाठी व काही भाग उपभोग खर्चासाठी केला. १२ टक्के शेतकऱ्यांनी मुलांच्या शिक्षणासाठी आवश्यक असणारी पुस्तके, वहया, दप्ते इत्यादींसाठी खर्च केला. १८ टक्के शेतकऱ्यांनी नातेवाईक, मित्र यांच्या समारंभासाठी, स्वतःच्या धार्मिक कार्यक्रमांसाठी खर्च केला. १३.३३ टक्के शेतकऱ्यांनी खाजगी मनीलिडर्स कडून घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी कर्जाचा उपयोग केला. या अभ्यासातून पीक कर्जाचा गैर उपयोग होतो. हे स्पष्ट झाले. कर्ज वसूलीचा अभ्यास केला असता थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आढळले. कर्जाचा उपयोग अयोग्य अनुत्पादक व कारणांसाठी केल्यामुळे कर्जाची थकबाकी होती. असा निष्कर्ष अभ्यासातून संशोधकांनी काढला.

कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेतले. या कर्जाचा उपयोग अनुत्पादक कारणांसाठी केला. त्यामुळे कर्जवसुली योग्य प्रमाणात झाली नाही. यावर उपाय म्हणून सहकारी संस्था व बँकांनी 'मॉनिटरिंग सेल' ची स्थापना करावी व शेतकऱ्यांना कर्जाचा उपयोग कर्ज ज्या कारणांसाठी घेतले त्या कारणांसाठीच करावा असे याबाबत सेल मार्फत प्रवृत्त करावे. अशी सूचना संशोधकांनी केली. 'मॉनिटरिंग सेल' ची सूचना इतर अभ्यासकांनी केलेल्या सूचनेपेक्षा वेगळी आहे. परिणामकारक आहे.

८. राष्ट्रीय चर्चासत्र

डॉ. निलकंठ रथ यांनी गोखले राज्यशास्त्र आणि अर्थशास्त्र संस्थेत Co-oprtative Credit या विषयावर आयोजित राष्ट्रीय पातळीवरील चर्चा सत्रात (१७-०३-२००४, पुणे) रिसर्च पेपर सादर केला.^{२४} प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांच्या सुधारणांबाबत काही सूचना केल्या या सूचनांचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे. प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांना जिल्हा सहकारी बँकेचे सभासद झालेच पाहिजे ही अट नसावी. त्यांना व्यापारी बँकेचे सभासद होणे शक्य असले पाहिजे. कोणाचे सभासदत्व घ्यायचे याबाबत निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य संस्थांना असावे. त्याचप्रमाणे संस्थांना स्वतःचे कायदे व नियम करण्याचा अधिकार असावा.

कर्जदार व ठेवीदार यांना संस्थेचे पूर्ण सभासदत्व द्यावे. नाममात्र सभासद पद्धती बंद करावी संस्थेत 'एक व्यक्ती एक मत नसावे'. सभासदांना त्यांच्या ठेवीं, भागभांडवल, कर्जाच्या मुद्दलाची परतफेड इत्यादी बाबींचा विचार करून मतदानाचा त्या प्रमाणात अधिकार द्यावा.

संस्थेला स्वतः जमा केलेल्या ठेवींवर व दिलेल्या कर्जावर किती दराने व्याज आकारावे याबाबत निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असावे. संस्थेने शेतकऱ्यांसाठी आकारलेल्या व्याजदरापेक्षा दोन ते तीन टक्के कमी दराने नाबाई व व्यापारी बँकांनी संस्थेला कर्ज द्यावे व्याजदराची अगोदर निश्चिती करून या कर्ज देणाऱ्या बँकांनी संस्थांना कर्ज देऊ नये.

सभासदांना किती कर्ज द्यावे याबाबतचा निर्णय संस्थांनी करावा व या बाबतची तत्वे संस्थेच्या सर्वसाधारण सभेत निश्चित करावीत. सभासदांना ठेवींच्या प्रमाणात लाभांशाचे वाटप करावे. ग्रामपंचायत ते लोकसभा यापैकी कोणत्याही राजकीय संस्थेवर निवडून आलेल्या सभासदाला सहकारी संस्थेच्या कार्यकारी समितीवर निवडून येण्याचा अधिकार नसावा. ग्रामीण कर्ज पुरवण्यासाठी 'जिल्हा ग्रामीण बँकेची' स्थापना करावी प्रादेशिक ग्रामीण सहकारी बँकेच्या ग्रामीण भागातील शाखांचा या बँकेत समावेश करावा.

डॉ. निलकंठ रथ यांनी प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांबाबत महत्वपूर्व सूचना या पेपरच्या माध्यमातून चर्चा सत्रात मांडल्या.

१. सांगली

‘ Role of Secretaries in the Management of PACS, हा महेश कदम यांचा संशोधन लेख जानेवारी—मार्च (Vol 182) मध्ये The Maharashtra Co-operative quarterly मध्ये प्रसिद्ध झाला. ^{२५}

या अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

शेती पत पुरवठा संस्थांमधील संपर्काचे महत्व व भूमिका अभ्यासण्यासाठी संशोधकांनी महाराष्ट्रातील सांगली जिल्हयाची निवड केली. शास्त्रीय पद्धतीने जिल्हयातील ५० संस्थांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. संस्था सचिवांच्या मुलाखती घेऊन त्यांचे वय, प्रशासकीय कामाबाबतचे ज्ञान, सहकारी संस्थांसंबंधी असलेल्या कायद्याचे ज्ञान इत्यादी बाबतची माहिती त्यात घेण्यात आली. जिल्हयातील संस्थांचे जिल्हा पातळीवर केडर असते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व जिल्हयातील सचिवांचे प्रतिनिधी केडरच्या कार्यकारी समितीवर असतात. जिल्हा उपनिबंधक, जिल्हा विशेष लेखा परीक्षक या समितीचे सदस्य असतात. जिल्हा बँकेचा चेअरमन समितीचा पदसिद्ध अध्यक्ष असतो. या केडर मार्फत सचिवांची नियुक्ती केली जाते. केडर मार्फत काही सचिवांना एका पेक्षा जास्त संस्था दिल्या जातात. नियुक्ती केलेल्या तालुक्याअंतर्गतच सचिवांची बदली केली जाते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सचिवांपैकी ५० टक्के सचिव २५ ते ३४ वर्ष वयोगटातील होते. ६० टक्के सचिवांना कामकाजाचा १० वर्षांपेक्षा कमी अनुभव होता. २५ ते ३० वयोगट असलेल्या सचिवांची माहिती घेतली असता. हे सचिव त्याच तालुक्यातील मुळचे रहिवासी होते. त्यांना सचिव म्हणून कार्यकरण्यासाठी देण्यात आलेले गाव व त्यांचे मुळ गाव एकच नव्हते. हे सचिव त्यांच्या मुळ गावातच राहत होते. त्यामुळे ते ज्या संस्थेचे सचिव होते त्या कार्यक्षेत्रात राहत नसल्यामुळे लोकांशी त्यांचा होणारा संपर्क कमी होता. संस्थेच्या व्यवस्थापनाचे काम करणाऱ्या सभासदांना सहकार विषयक माहितीसाठी सचिव मुख्य आधार असतो. पण सचिव त्या गावात राहत नसल्यामुळे त्यांचा सचिवाशी कमी संपर्क होता. योग्य वेळी माहिती मिळत नव्हती. या बाबीचा संस्थेच्या वरील विश्वासनिमित्ताने अनिष्ट परिणाम झाला असल्याचे दिसून आले.

संस्था सचिवांची शैक्षणिक पात्रता समाधानकारक नसल्याचे आढळले. एकूण सचिवांपैकी ७८ टक्के सचिवांचे शिक्षण पदवीपेक्षा कमी होते. सचिवांनी स्वीकारलेली नोकरी स्वेच्छेने स्वीकारलेली नव्हती. अन्य क्षेत्रात काम मिळाले नाही म्हणून पर्यायी नोकरी म्हणून ते सचिव

झालेले होते. सचिवांची नोकरी देताना उमेदवाराचे सहकार विषयक ज्ञान, त्याची गुणवत्ता इत्यादी बाबींना महत्व दिले नव्हते. केवळ राजकीय संबंधातून नोकरी दिली जात होती.

सभासद व संस्था यांच्यातील संपर्कासाठी सचिव महत्वाचा घटक असतो. पण फक्त ११ टक्के सभासदांना सचिवाचे नाव माहिती होते. सचिवांची नियुक्ती जिल्हा केडर मार्फत होते हे फक्त ५१ टक्के सभासदांनाच माहिती होते. संस्थेच्या कार्यकारी समितीमध्ये काम करण्याचा ३३ टक्के सदस्यांना ही नियुक्ती केडर मार्फत होते हे माहिती नव्हते. कर्जासाठी आवश्यक कागदपत्रे, व्याजदर, कर्जाबाबतचे नियम व अटी, कर्जावरील व्याज आकारणी, व्याजाबाबतच्या सवलती, अनुदाने इत्यादी बाबींची माहिती सचिवांना असणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्षात या बाबतची कमी माहिती सचिवांना असल्याचे आढळले. संस्थांचे वार्षिक हिशोबाचे नियम संस्थेबाबतचे विविध कायदे इत्यादींची माहिती सचिवांना नसल्याचे आढळले. महाराष्ट्र सहकारी कायदा १९६० नुसार संस्थेच्या व्यवस्थापन समितीवर महिला सभासद, मागासवर्गीय सभासद, आर्थिक मागासलेले सभासद यांना प्रतिनिधीत्व दिले जाते. त्यासाठी राखीव जागा असतात. अभ्यासात ८० टक्के सचिवांना आर्थिक मागासलेल्या सभासदांना प्रतिनिधीत्व दिले जाते. आर्थिक मागासलेल्या सभासदांमध्ये मध्ये कोणाचा समावेश होतो या बाबतची माहिती नव्हती.

संस्था सचिवांचे वय, शैक्षणिक पात्रता, सेवेतील ग्रेडेशन, तपासणी वर्ग यांच्यात सहसंबंध असल्याचे आढळले. संशोधकांनी अभ्यासाअंती काही महत्वाच्या सूचना केल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.किमान पदवीपर्यंत शिक्षण असणाऱ्यांना सचिव म्हणून नियुक्त केले जावे. संस्थेच्या बैठका घेतल्या जाव्यात, त्यातून संपर्क वाढेल. कायदयाने सचिवांच्या कामाबाबतची निश्चिती करावी. सचिवांसाठी रिफ्रेशर कोर्स सुरू करावा. त्यांचे प्रशिक्षण वर्ग घेतले जावेत, या सूचनांमुळे संस्थांच्या कार्यातील कमतरता कमी होण्यास मदत होणार आहे.

५.४ सारांश :-

सहकारी तत्वाबाबतचे अज्ञान, सक्षम नसलेल्या संस्था, अपुरा कर्ज पुरवठा, सदोष कर्ज पुरवठा, वाढती थकबाकी, राजकीय कार्यकर्त्यांचा प्रभाव, भ्रष्टाचार, अशा अनेक समस्या असल्या तरी सहकारी पत चळवळीने शेतीला पत पुरवठा करण्याची महत्वाची भूमिका केली आहे व शेतीची महत्वाची गरज पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परिणामी शेती विकसित होण्यास मदत झाली आहे. या पत चळवळीतील उणिवा कमी करून संस्थांची अधिक सक्षमपणे प्रगती करणे शक्य आहे. यासाठी काही बाबींची अंमलबजावणी आवश्यक आहे हे या अभ्यासाच्या सिंहावलोकनातून स्पष्ट होते.

संदर्भ—सूची :-

1. Chamola S. D. and Hasija R (1980), 'Trend Analysis of Primary Agricultural Credit societies' Indian co-operative Review, Vol No. 17 PP 301-306.
2. Singh S. B. and Salunkhe J.B. (April 1982) 'Service Co-operatives in Anand Taluka of Gujarat Indian Co-operative Review ' Vol 19 PP 224-232 .
3. Ch. Bhagawan Rao Kanakaiah (July 1983) 'Financing of Borrowers by Farmers Service Co-operative Societies a Case study' Vol PP.
4. Raghunath P.N. and Nageswarrao A.(1987), 'Impact of PACS Finance on Marginal and Small Farmer's Economy of a dry farming District (Anantapur) of Andhra Pradesh' , Indian Co-operative Review Vol No PP 43-49.
5. Maharatna Arup (1988) ' Co-operative Rural Credit : A study of two societies in Birbhum' Indian Co-operative Review Vol No. 26, PP 138-149.
6. Chauhan A singh R.K. Milkhan Singh. (Oct. 1992) 'Availablity and Utilisation of Co-operative credit in Agriculture' Maharastra co-operative quarterly Vol Lxxvl P P 21 to 26.
7. KH. Somorendro Singh (1999) 'A Case Study on the Hiyangthang Gram Panchayat Multipurpose Co-operative Society Ltd., Maharastra Co-Operative quarterly Vol LXXXII No. 3 P P 32-37.
8. Yadav Dinesh Singh. (1999) 'Performance and prospects of Agriculatural Co-operative Credit Societies in Block Bilhour District Kanpur Dehat (UP)', Indian Co-operative Review Vol XXXVII No. 2 PP 75 – 78.
9. Singh J.P. Rawat S.K. (2001) 'Impact of farm credit on Agriculture in Deoria District of eastern Uttar Pradesh,' Indian Co-operative Review Vol No. XXXVIII No. 3 PP . 182 – 186.

10. Jagdish Chandar (2001) performance of Primary Agriculture credit Societies (PACS) in Himachal Pradesh- A Comparative Study Maharashtra Co-operative Quarterly Vol LXXXIV P P 41-51.
11. Sukhadeo singh Manindarkaur Gil S.S. (2001), Performance of Agricultural Co-operative Service Societies in Punjab An Appraisal,' Indian Co-operative Review Vol No. XXXVIII PP . No. 4 .
12. K. Chitambaram, Ganeshan S (Dec.2002), 'Overdues in Primary Agricultural Co-operative Banks in Madurai District : A Study', Co-operative Perspective V. M. N. I. of Co-op Management. Vol 37 No. PP 57-64 .
13. KH. Somorendro Singh (2003) 'Trend in Recovery of Loan in PACS- It's Main Causes and Remedies' Maharashtra Co-operative quarterly Vol LXXXX P P 13-18.
14. Pawar M.D. Bhujabal A.A. (July 1980) 'A Profile of the Membership of Service Co-operative' Indian Co-operative Review Vol No. P P 286-293
15. Attwood D. W. and Baviskar B. S. (1988), ' Wo shares ? co-operative and Rural Development ', Oxford, University Press Bombay, Culcutta, Madras.
16. Baviskar B. S. and Attwood D. W. (1996), 'finding the Middle path, the political Economy of co-operation in Rural India,' Vistarr Publication, New Delhi.
17. Diwivedi R. C. (1997), ' co-operratives identify concept and Reality', Paramount Publishing House, New Delhi.
18. Deorukhakar A.C and Borude S. C (1983),'A study of crop loan system in Raigad districut' The Maharashtra Co-operative quarterly Vol 179 P.P.
19. Deorukharkar A.C. and Nikam M.B. (Oct. 1983), ' Progress of Rantnagiri District Central Co-operative Bank (M.S) with Special Emphasis on crop Loan,' Indian Co-operative Review P P 117-125.
20. Bhosale S.R. Dangat S.B. (1989), 'Repayment and overdues of Medium-term Loans of Co-operative Societies in Kolhapur District,' Vol 26 P P 237-248.

- 21 Jugale V.B.(July 1991), Co-operative Credit and Distributive Justice: A case study of PACS in Shirol Taluka(Maharashtra), 'Maharashtra Co-operative quarterly vol No. P P 33-39.
- 22 Ingale M.T. Sale D.L. Nawadkar D.S. (Dec. 1996) Economic Analysis of Multipurpose Co-operative societies in konkan Region of Maharastra State,' Maharashtra Co-operative quarterly, Vol LXXX, No.2, P P 40-45.
- 23 Chaudhari R.R. Shinde P.S. Mohod P.V. (April- 2007) 'Utilisation and Repayment of crop loan by Members of Primary Agricultural Credit Society' Indian Co-operative Review Vol No. 44 No. 44 P P. 306 - 308.
- 24 Rath Nilakantha (17-03-2004), 'Reasearch paper presented in the serninar on Reoqanisation of Co-operative Credit' at the Gokhale Institute of Politics and Economics, Pune 411004.
- 25 Kadam Mahesh (March 2008) Role of Secretaries in the Manegement of PACS Maharastra Co-operative quarterly Vol 182 .

प्रकरण सहावे

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेतीपतपुरवठा संस्थांची प्रगती

६.१ प्रास्ताविक

महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांमध्ये प्रगती करणारा जिल्हा म्हणून पुणे जिल्ह्याला महत्त्व आहे. जिल्ह्याच्या आर्थिक सामाजिक माहितीतून हे स्पष्ट होते. पुणे जिल्ह्यात सहकारी चळवळीची प्रगती झाली आहे. सहकारी चळवळीत प्राथमिक शेतीपतपुरवठा संस्थांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातच पुणे जिल्ह्यात या संस्थांची निर्मिती झाली व संस्थांच्या संख्यात्मक व गुणात्मक प्रगतीला सुरुवात झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळातही प्रगती होत गेली. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर या संस्थांची सर्वांगीण प्रगती झाली. प्रगतीचा वेग वाढला. संस्थांनी केलेल्या प्रगतीचे मूल्यमापन प्रस्तुत प्रकरणात केले आहे. त्यासाठी १९६०-१९६१ ते २०००-२००१ या कालावधीतील ४ दशकांच्या प्रगतीची तुलना केली आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत संस्थांनी केलेल्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी संस्थांची ४ गटात विभागणी केली या गटांबाबतची माहिती पुढे दिली आहे. व तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. आदिवासी भागातील संस्था व शेतकरी सेवा सहकारी संस्था यांचा अभ्यास केला आहे. पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या अभ्यासामध्ये प्रस्तुत प्रकरण महत्त्वाचे आहे.

६.२ पुणे जिल्ह्याची आर्थिक सामाजिक माहिती

पुणे जिल्हा हा महाराष्ट्रातील १७.५° व १९. २° उत्तर अक्षांश आणि ७३.२° व ७५. १° पूर्व रेखांश यामध्ये वसलेला जिल्हा आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस आणि पूर्वेस अहमदनगर जिल्हा, दक्षिणेस सातारा, पश्चिमेस रायगड, वायव्येस ठाणे व आग्नेय दिशेला सोलापूर जिल्हा आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १५६४२ चौरस किलोमीटर आहे. भीमा नदी ही जिल्ह्यातील प्रमुख नदी आहे. जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यात एकतरी नदी वाहत आहे. यामध्ये भीमा, इंद्रायणी, मुळा,

मुठा, निरा, कच्हा, कुकडी, पवना, मीना, गुंजवणी, शिवगंगा, येळवंडी या नद्यांचा समावेश आहे. जिल्ह्याच्या पूर्व टोकास अंदाजे ६०० ते ७०० मिलीमीटर पाऊस पडतो तर पश्चिमेस १५०० मिलीमीटर पाऊस पडतो.

२००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ७२. ३३ लाख आहे. यामध्ये ३७. ६९ लाख पुरुष व ३४. ६४ लाख स्त्रिया आहेत. लोकसंख्येची घनता दर चौरस किलोमीटर मागे ४६२ माणसे एवढी आहे. लोकसंख्या घनतेनुसार पुणे जिल्ह्याचा राज्यात दुसरा क्रमांक आहे. दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या ९१९ आहे.

एकूण लोकसंख्येमध्ये अनुसूचित जातीची लोकसंख्या १०.५३ टक्के अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ३. ६१ टक्के आहे. जिल्ह्यात एकूण लोकसंख्येपैकी ८० टक्के लोक साक्षर होते. जिल्ह्यात ७.९३ लाख शेतकरी व ३. ७४ लाख शेतमजूर २००१ च्या जनगणनेनुसार होते.

जिल्ह्यात लागवडीखालील क्षेत्रापैकी २३ टक्के क्षेत्र ओलिताखालील क्षेत्र आहे. सिंचन क्षेत्रापैकी ८८ टक्के क्षेत्र खाद्यान्न पिकांखाली आहे. जिल्ह्यात ज्वारी हे महत्त्वाचे पीक आहे त्यानंतर अनुक्रमे बाजरी, भात, गहू ही पिके घेतली जातात. भाजीपाला व फळांचे उत्पादन घेतले जाते. ३१ मार्च २००७ मध्ये ७५३ बँक शाखा जिल्ह्यात कार्यरत होत्या. मत्स्यव्यवसायात व दुग्धव्यवसायात जिल्हा प्रगती करत आहे. ३१ मार्च २००७ रोजी जिल्ह्यात सर्व प्रकारच्या २१३६६ सहकारी संस्था होत्या. या सर्वांची सभासद संख्या ४,१२,७,००० होती. पुणे जिल्हा सातत्याने आर्थिक व सामाजिक प्रगती करणारा जिल्हा आहे.

६.३ महाराष्ट्र राज्य निर्मिती अगोदर प्रगती

महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या ५ टक्के क्षेत्रफळ पुणे जिल्ह्याचे आहे. राज्याच्या एकूण लोकसंख्येतील ७.५ टक्के लोकसंख्या या जिल्ह्यात आहे. पुणे जिल्हा महाराष्ट्रातील सर्वच आघाड्यांवर वेगाने विकास साध्य करणारा जिल्हा आहे. सहकारी चळवळीत हा जिल्हा आघाडीवर आहे. १८७५ मध्ये भारतात मोठा दुष्काळ पडला होता कर्जबाजारी असलेल्या शेतकऱ्यांची उपासमार होत होती अर्थ व अन्न यांच्या दुर्मिळतेमुळे शेतकरी चवताळला होता. त्यामुळे देशाच्या काही भागात बंडाळी माजली होती. विशेषतः पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी सावकाराविरुद्ध केलेल्या उठावाने बरेच उग्र स्वरूप धारण केले होते. त्याचा परिणाम झाला. १८८९ साली या वेळच्या परकीय सरकारने 'डेक्कन अॅग्रिकल्चरिस्ट रिलीफ अॅक्ट' नावाचा कायदा संमत केला. शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज आहे. सावकार कर्ज देतात पण

त्यामुळे शेतकऱ्यांची फसवणूक होते. हे सरकारच्या लक्षात आले होते. शेती कर्ज पुरवठ्यासाठी कोणती यंत्रणा असावी या बाबत सरकार विचार करत होते. जर्मनी, इटली, फ्रान्स या देशात याबाबत काही प्रयोग केले जात होते. याचा अभ्यास करण्यासाठी त्या वेळेच्या मद्रास सरकारने निकोलसन यांना विदेशात पाठविले त्यांनी सहकारी पतपुरवठा संस्था निर्माण केल्या जाव्यात ही सूचना केली त्यानुसार १९०४ मध्ये भारतातील पहिला सहकार विषयक कायदा अस्तित्वात आला.

१९०४ च्या कायदानंतर पुणे जिल्ह्यात प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था स्थापन होण्यास मदत झाली. स्वातंत्रपूर्व काळात स्थापन झालेल्या या संस्थांची स्वातंत्रोत्तर काळातही प्रगती झाली. १९४८-४९ मध्ये जिल्ह्यात एकूण ३२८ संस्था कार्यरत होत्या त्यांची सभासद संख्या १९२९५ होती, खेळते भांडवल २४२१५५७ रु होते.^१ १९५७-५८ मध्ये संस्थांची संख्या ५१७ होती. सभासद संख्या ६००७० होती, खेळते भांडवल १४९३८००० रुपये होते^२ म्हणजेच १९४८-४९ ते १९५७-५८ या दशकात संस्थांची संख्या जवळजवळ दीडपट वाढली. सभासद संख्येत ३ पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली, खेळत्या भांडवलात ६ पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. या कालावधित संस्थांनी प्रगती केल्याचे स्पष्ट होते. पुढे महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर संस्थांची अधिक प्रगती होत गेली.

१९१९ मध्ये 'सहकार' हा प्रांताचा विषय ठरला भारतातील प्रत्येक प्रांताने आपापल्या पूरता सहकारी कायदा करावा असे ठरले. त्यावेळी पुणे जिल्हा मुंबई प्रांतामध्ये होता मुंबई इलाख्याने १९२५ मध्ये स्वतंत्र सहकारी कायदा केला. या कायदाने पुणे जिल्ह्यात सहकारी चळवळीला चालना मिळाली. पुढे १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला. १९५६ मध्ये भारतात भाषावार प्रांत रचनेचा निर्णय झाला नंतर महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. महाराष्ट्र राज्याने सहकारासाठी स्वतंत्र कायदा केला. हा कायदा २६-१-१९६२ पासून अस्तित्वात आला. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती अगोदर पुणे जिल्ह्यात प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांनी बहूउद्देशीय संस्था म्हणून कार्य केले. शेतीला पिकांसाठी कर्जपुरवठा केला, शेती सुधारणांसाठी मध्यम मुदत कर्जपुरवठा केला. शेतकऱ्यांना सावकार शाहीच्या विळख्यातून सोडविण्याचा प्रयत्न केला. पण गरजेच्या तुलनेने हा कर्जपुरवठा अपुरा होता. 'गाव तेथे प्राथमिक सहकारी पतसंस्था' अशी परिस्थिती निर्माण झाली नाही. सहकारी पतपुरवठा चळवळ प्रत्येक गावापर्यंत गेली नाही. पुणे जिल्ह्यातील एकूण जमीन असलेल्या खातेदारांपैकी अत्यल्प खातेदार या संस्थांचे सभासद होते. संस्थांकडे गरजेपेक्षा कमी भांडवल होते. संस्थांचा कर्जपुरवठा अपुरा होता. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर महाराष्ट्रात सहकाराचा स्वतंत्र कायदा केला गेला. स्वतंत्र सहकार खाते निर्माण केले गेले सहकारी पत चळवळीला चालना देण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्यातून प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या विकासाला मदत झाली.

६.४ महाराष्ट्र राज्य निर्मिती नंतरची प्रगती

(१९६०-६१ ते २००२-०३ या कालावधीतील प्रगती)

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर महाराष्ट्र सरकारने आर्थिक नियोजन करताना सहकारी चळवळीला प्राधान्य दिले. महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीचा सर्वांगीण विकासाचा प्रयत्न करताना सहकारी पतचळवळीला प्राधान्य दिले त्यामुळे पुणे जिल्ह्यात सहकारी चळवळीचा विकास होण्यास मदत झाली, जिल्ह्यात सहकारी पतचळ विकासाला चालना मिळाली, जिल्ह्यात शेती पतपुरवठ्यात प्रमुख भूमिका असलेल्या प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची त्यामुळे प्रगती झाली. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या संख्येतील वाढ, सभासदांमधील वाढ, संस्थांच्या भाग — भांडवलातील, राखीव निधीतील, खेळत्या भांडवलातील वाढीचा आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच संस्थांची थकबाकी, संस्थांच्या थकबाकीचे येणे बाकीशी असणारे प्रमाण या बाबींचा सुद्धा आढावा घेण्यात आला. या कालावधीत संस्थांच्या कर्जवाटपात वाढ झाली या वाढीचा आढावा घेण्यात आला आहे. संस्थांची या कालावधीत प्रगती झाली. संस्थांच्या कर्जवाटपात वाढ झाली त्याप्रमाणे थकबाकीतही वाढ झाली. थकबाकीचा अभ्यास करताना तीन वर्षपेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी व तीन वर्षपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असे वर्गीकरण केले आहे. या सर्व बाबींचा आढावा घेऊन मूल्यमापन करण्यात आले आहे. या चार दशकातील प्रगतीचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. त्यासाठी प्रत्येक दशकातील सभासद, भांडवल, संस्थांचा राखीव निधी, संस्थांचे खेळते भांडवल, संस्थांचे कर्जवाटप, संस्थांची थकबाकी, येणे बाकी, थकबाकीचे येणे बाकीशी असणारे प्रमाण इत्यादी बाबतच्या प्रगतीची परस्परांशी तुलना केली आहे. त्यामुळे संस्थांच्या प्रगतीचे स्वरूप अधिक स्पष्ट झाले आहे. त्यातून काही निष्कर्ष काढले आहेत.

१९६०-६१ ते २००२-०३ या कालावधीत संस्थांची प्रगती झाली या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.१ व * व ६.२ मध्ये दिली आहे. १९६०-६१ मध्ये पुणे जिल्ह्यात एकूण ८५१ संस्था कार्यरत होत्या. २००२-०३ मध्ये १२०० संस्था कार्यरत होत्या. या कालावधीत संस्थांच्या एकूण संख्येत ४१ टक्के वाढ झाली. .

* **संदर्भ.:** प्रस्तुत प्रकरणातील ६.१ ते तक्ता क्र. ६.८० या तक्त्यांमध्ये दिलेली माहिती १९६०-६१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतीवर्षी प्रकाशीत झालेल्या जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (पुणे जिल्हा) मधून घेतली आहे. प्रकाशक अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई) यामध्ये सहकार क्षेत्राबाबतची माहिती देताना पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची माहिती दिली आहे. या माहितीच्या सहाय्याने प्रस्तुत तक्ते तयार करण्यात आले आहेत.

तक्ता क्र ६.१

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतरची पुणे जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती
(सभासद व भांडवल)

वर्ष १९६०-६१ ते २००२-०३									
१		२		३		४		५	
संस्थांच्या संख्येतील वाढ		संस्थांचे एकूण सभासद		प्रति संस्था सरासरी सभासद		संस्थांचे भाग भांडवल		प्रति संस्था सरासरी भाग भांडवल	
वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३
८५१	१२००	१०६७५२	५०३४६६	१२५.४४	४२०.००	९०२५	८३८६३८	१०.६०	९३६.८१
०.५१ *** (C. G. R.)		३.९७ *** (C. G. R.)		३.४ *** (C. G. R.)		११.९३ *** (C. G. R.)		११.३५ *** (C. G. R.)	

६		७		८		९	
संस्थांचा राखीव निधी		प्रति संस्था सरासरी राखीव निधी		संस्थांचे खेळते भांडवल		प्रति संस्था सरासरी खेळते भांडवल	
वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३
१५८०	४५०५	१.८६	३०२.६१	४०६५१	८१४०४२०	४७.७७	६७८३.६८
११.४९ *** (C. G. R.)		११.९१ *** (C. G. R.)		१३.७८ *** (C. G. R.)		११.९३ *** (C. G. R.)	

संस्थांच्या संख्येतील वाढीचा C.G.R. ०.५१ आहे. हा Significant* आहे १९६०-६१ मध्ये संस्थांच्या एकूण सभासदांची संख्या १०६७५२ होती. २००२-०३ मध्ये ही संख्या ५०३४६२ होती. सभासद संख्येत जवळ जवळ साडेचार पट वाढ झाली. या बदलाचा C. G. R. ३.९७ होता. हा C.G.R. Significant होता. प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्येत वाढ झाली. १९६०-६१ मध्ये प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्या १२५ होती. २००२-०३ मध्ये ४२० होती या बाबतचा C.G.R. ३.४ (Significant) होता.

* Significant C.G.R. :

F - Table Value * 10 % , ** 5 % , *** 1 % , ns = non significant

तक्ता क्र ६.२

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतरची पुणे जिल्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती
(कर्जवाटप व थकबाकी)

वर्ष १९६०-६१ ते २००२-०३

१		२		३		४		५		६	
संस्थांचे कर्जवाटप		प्रति संस्था सरासरी कर्ज वाटप		प्रति संस्था सरासरी कर्ज वाटप		संस्थांची थकबाकी		प्रति संस्था सरासरी थकबाकी		थकबाकीचे येणे बाकीशी असलेले प्रमाण	
वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३	वर्ष १९६०-६१	वर्ष २००२-०३
२८५३०	३८९७१४३	३३.५२	३२४७.६२	४१२८०	६९७३६६५	२८८०८	१५५६८५१	३०.९४	१५४७.३७	६९.७९	२६.६३
१४.१२ *** (C. G. R.)	१३.५४ *** (C. G. R.)	१५.५६ *** (C. G. R.)	१३.२३ *** (C. G. R.)	१२.४७ *** (C. G. R.)	—२.०५ (C. G. R.)						

१९६०-६१ मध्ये संस्थांचे जवळ असलेले एकूण भाग भांडवल ९०२५ होते. २००१-०२ पर्यंत त्यामध्ये ९२ पट वाढ झाली व भाग भांडवल ८३८६३८ झाले. या बाबतचा C.G.R. ११.९३ (Significant) होता. प्रति संस्था सरासरी भाग-भांडवलात वाढ झाली. १९६०-६१ मध्ये १०.६० प्रति संस्था सरासरी भाग-भांडवल होते. २००२-०३ मध्ये ९३६.८१ होते. या कालावधीत भाग भांडवलात वाढ झाली या वाढीचा C.G.R. ११.३५ आहे.

१९६०-६१ मध्ये संस्थांकडे १५८० चा राखीव निधी होता. २००२-०३ मध्ये ३६३१४१ चा राखीव निधी होता. या कालावधीत राखीव निधीत २३० पटींनी वाढ झाली. १९६०-६१ मध्ये प्रति संस्था सरासरी राखीव निधी १.८६ होता. २००२-०३ मध्ये ३०३.६१ होता. प्रति संस्था सरासरी राखीव निधीत १६३ पट वाढ झाली. राखीव निधीतील वाढीचा व प्रति संस्था सरासरी राखीव निधीतील वाढीचा C.G.R. अनुक्रमे ११.४९ व ११.९१ आहे. दोन्ही C.G.R. (Significant) आहेत. संस्थांच्या खेळत्या भांडवलात वाढ झाली. १९६०-६१ मध्ये संस्थांकडे ४०६५१ खेळते भांडवल होते. २००२-०३ मध्ये ८१४०४२० खेळते भांडवल होते. या कालावधीत खेळत्या भांडवलात २०० पट वाढ झाली. खेळत्या भांडवलातील वाढीचा C.G.R. १३.७८ होता. १९६०-६१ मध्ये प्रति संस्था सरासरी खेळते भांडवल ४७. ७७ होते. २००२-०३ मध्ये ६७८३.६८ होते. या वाढीचा C.G.R. १३.२ होता. या कालावधीत प्रति संस्था सरासरी खेळत्या भांडवलात १४२ पट वाढ झाली.

संस्थांनी १९६०-६१ मध्ये २८५३० रूपयांचे कर्जवाटप केले २००२-०३ मध्ये ३८९७१४३ रूपयांचे कर्जवाटप केले म्हणजेच १९६०-६१ या वर्षाच्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये १३७ पटींनी जास्त कर्जवाटप केले गेले याबाबतचा C.G.R. १४. १२ (Significant) आहे. १९६०-६१ मध्ये प्रति संस्था सरासरी कर्जवाटप ३३.५२ होते. २००२-०३ मध्ये ३२४७.६१ होते. १९६०-६१ च्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये कर्ज वाटप ९७ पटींनी वाढले.

संस्थेची येणेबाकी व थकबाकी या बाबतची १९६०-६१ ते १९६४-६५ या कालावधीतील माहिती उपलब्ध झाली नाही म्हणून १९६५-६६ ते २००२-०३ या कालावधीतील माहिती तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दिली आहे.

१९६५-६६ मध्ये संस्थांची ४१२८० रूपये येणेबाकी होती. २००२-०३ मध्ये ६९७३६६५ रूपये येणेबाकी होती १९६५-६६ या वर्षाच्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये १६९ पटींनी जास्त येणेबाकी होती.

संस्थांनी दिलेल्या कर्जाची थकबाकी १९६५-६६ मध्ये २८८०८ रूपये होती. २००२-०३ मध्ये १८५६८५१ रूपये होती. या बदलाचा C.G.R. १३. २३ (Significant) आहे. १९६५-६६ च्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये ६४ पट जास्त थकबाकी होती. १९६५-६६ मध्ये प्रति संस्था सरासरी थकबाकी ३०.९४ रूपये होती. २००२-०३ मध्ये १५४७.३७ रूपये होती १९६५-६६ च्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये प्रति संस्था सरासरी थकबाकी ५० पटींनी जास्त होती.

१९६५-६६ मध्ये संस्थांच्या थकबाकीचे येणेबाकीतील असलेले प्रमाण ६९.७९ टक्के होते. २००२-०३ मध्ये संस्थांच्या येणेबाकी मध्ये २६.६३ टक्के थकबाकी होती. १९६५-६६ या वर्षाचे तुलनेने २००२-०३ मध्ये येणेबाकीतील थकबाकीचे प्रमाण कमी झाले होते.

निष्कर्ष —

- १) महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती सहकारी संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली.
- २) सभासद संख्येत वाढ झाली, संस्थांच्या एकूण संख्येतील वाढीपेक्षा सभासद संख्येत झालेली वाढ जास्त होती, साडेचार पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना सभासदत्व देण्याचा व जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत ही चळवळ घेऊन जाण्याचा संस्थांनी प्रयत्न केला आहे. सर्व खातेदारांना सभासद करून घेणे शक्य

झाले नाही पण जास्तीत जास्त खातेदारांना सभासदत्व देण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

- ३) प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्येत वाढ झाली आहे. ही वाढ तीन पटीपेक्षा जास्त आहे.
- ४) संस्थांच्या भाग भांडवलात ९२ पट वाढ झाली संस्था सभासदांना कर्ज पुरवठा करतात. दिलेल्या कर्जापैकी काही भाग, भाग—भांडवल म्हणून संस्थांकडे जमा केला जातो या कालावधीत संस्थांनी कर्ज पुरवठ्यात वाढ केली म्हणून भाग भांडवलात ९२ पटींनी वाढ झाली. संस्थांनी आपली आर्थिक क्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे हे स्पष्ट होते.
- ५) संस्थांच्या एकूण आर्थिक व्यवहारात वाढ झाली आहे. राखीव निधीत वाढ झाली आहे भाग—भांडवलात व राखीव निधी मध्ये वाढ झाल्यामुळे संस्थांच्या खेळत्या भांडवलात वाढ झाली खेळत्या भांडवलात २०० पट वाढ झाली संस्थांनी आपली आर्थिक क्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे हे स्पष्ट होते.
- ६) कर्ज वाटप करणे हे संस्थांचे महत्वाचे कार्य आहे या कालावधीत संस्थांच्या कर्जवाटपात वाढ झाली आहे १९६०—६१ साली संस्थांनी जी रक्कम कर्जाऊ दिली त्यापेक्षा १३७ पटींनी जास्त कर्ज २००२—०३ मध्ये दिले.
- ७) संस्थांनी दिलेल्या कर्जाची मुदतीत वसूली करणे अपेक्षित आहे संस्था या कालावधीत १०० टक्के वसूल करून थकबाकी मुक्त झाल्या नाहीत पण १९६५—६६ मध्ये एकूण येणे बाकी पैकी ६९.७९ टक्के येणे बाकी थकबाकी होती. २००२—०३ मध्ये हे प्रमाण २६.२३ टक्के होते. संस्थांनी आपल्या आर्थिक व्यवहारात प्रगती केली हे स्पष्ट होते. थकबाकीच्या समस्येची तीव्रता तुलनेने कमी करण्यात संस्थांना यश आले आहे.

६.५ चार दशकातील तुलनात्मक प्रगती

१९६०—६१ ते १९६९—७०, १९७०—७१ ते १९७९—८०, १९८०—८१ ते १९८९—९०, १९९०—९१ ते १९९९—२००० या चार दशकातील पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी केलेल्या प्रगतीची तुलना केली आहे संस्थांनी केलेल्या प्रगतीचा अधिक सखोल अभ्यास

करण्यासाठी तुलना केली आहे. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६. ३ ते तक्ता क्र. ६. १७ मध्ये दिली आहे.

१) संस्थांची संख्या

१९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकात संस्थांची संख्या ९.१६ टक्के वाढली १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात ९.७२ टक्के , १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात १०.१२ टक्के, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या कालावधीत २२.२३ टक्के वाढ झाली. १९६०-६१ ते १९६९-७० व १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात झालेल्या वाढीचे प्रमाण जवळ जवळ सारखेच आहे १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात कमी आहे. १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात मागील दोन दशकांच्या तुलनेने वाढीचा दर जवळ जवळ दुप्पट होता. या दशकात संस्थांची संख्या वेगाने वाढली.

संस्थांच्या संख्येतील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. ०.८३ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. -१.३८ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. ०.७३ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. २.२० होता. या चार दशकातील पहिल्या, तिसऱ्या व चौथ्या दशकातील C.G.R. हे Significant होते. सर्वात जास्त C.G.R. चौथ्या दशकातील आहे. सर्वात कमी दुसऱ्या दशकातील आहे.

२) संस्थांची सभासद संख्या

संस्थांच्या सभासद संख्येत १९६०-६१ ते १९६९-७० या कालावधीत ३५ टक्के वाढ झाली १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात दुपटीपेक्षा जास्त वाढ झाली, १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात सभासद संख्येत ३७ टक्के वाढ झाली, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात सभासद संख्येत २९ टक्के वाढ झाली. १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात सभासद संख्येत इतर तीन दशकांचे तुलनेने जास्त प्रमाणात वाढ झाली खातेदारांना सभासदत्व देण्याचे महत्त्वाचे कार्य या दशकात करण्यात आले संस्थांच्या प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्येत प्रत्येक दशकात वाढ झाली. १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्या जवळ जवळ अडीच पट वाढली.

संस्थांच्या एकूण सभासद संख्येतील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. ८.०२ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. ९.९२ होता.

तक्ता क्र. ६.३

पुणे जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या
संख्येतील वाढ

अ. नं.	1960-61 ते 1969-70	1970-71 ते 1979-80	1980-81 ते 1989-90	1990-91 ते 1999-2000
१	८५१	८९५	८१०	९४०
२	८९३	८९२	८१३	९७१
३	९११	८९५	८१०	९७०
४	९१३	८७३	८१५	९७६
५	९२०	८७९	८२७	९९८
६	९३१	८५८	८२८	१०४४
७	९२१	८२४	८२७	१०५४
८	९४२	८११	८२१	१०८३
९	९४२	८०९	८३९	१११४
१०	९२९	८०८	८९२	११४९
C. G. R.	०.८३ *	-१.३८	०.७३ *	***

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 0.51

तक्ता क्र. 6.4

एकूण सभासद

अ. नं.	1960-61 ते 1969-70	1970-71 ते 1979-80	1980-81 ते 1989-90	1990-91 ते 1999-2000
१	१०६७५२	११६५८५	२४६०००	३६०३६३
२	११३४१०	१२५४६२	२५९०००	३७२३५३
३	११५०८५	१३७८९८	२५९०००	३७६१९०
४	१२५०२९	१४२७७६	२७१०००	३८५८५४
५	१३४४७४	१७०३३६	२६७०००	४०१६३७
६	१३६६७१	१९२७२५	२९१०००	४२४०५५
७	१४१३५६	१९८१२३	३०३०००	४२८७७८
८	१४२४४२	२२०६७९	२५६१९१	४४३२३२
९	१४२८६३	२४५४७४	३१५६४०	४५१४३९
१०	१४५०३२	२६६९०५	३३८०२५	४६६९३२
C. G. R.	*** ८.०२	*** ९.९२	*** २.८३	*** २.९९

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 3.97

तक्ता क्र. ६.५

प्रतिसंस्था सरासरी सभासद

अ. नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	१२५.४४	१३०.२६	३०३.७०	३८३.००
२	१२७.००	१४०.६५	३१८.५७	३८३.००
३	१२६.३३	१५४.०७	३१९.७५	३८८.००
४	१३७.२३	१६३.५५	३३२.५१	३९५.००
५	१४६.१७	१९३.७८	३२२.८५	४०२.००
६	१४६.८०	२२४.६२	३५१.४५	४०६.००
७	१५३.४८	२४०.४४	३६६.३८	४०७.००
८	१५१.२१	२७२.११	३२४.२२	४१०.००
९	१५१.६६	३०३.४३	३७६.२१	४०५.००
१०	१५६.१२	३३०.३३	३७८.९५	३९८.००
C. G. R.	*** २.७३	*** ११.४६	*** २.२१	०.६८

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 3.40

तक्ता क्र. ६.६

भाग भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	९०२५	११६५८५	२४६०००	३६०३६३
२	१०८८५	१२५४६२	२५९०००	३७२३५३
३	१२१७७	१३७८९८	२५९०००	३७६१९०
४	१३०००	१४२७७६	२७१०००	३८५८५४
५	१४०००	१७०३३६	२६७०००	४०१६३७
६	१४४५८	१९२७२५	२९१०००	४२४०५५
७	१६०३१	१९८१२३	३०३०००	४२८७७८
८	१७६४५	२२०६७९	२५६१९१	४४३२३२
९	१८२३६	२४५४७४	३१५६४०	४५१४३९
१०	१९७३६	२६६९०५	३३८०२५	४६६९३२
C. G. R.	*** ८.३१	*** ९.९२	*** २.८३	*** २.९९

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 11.93

तक्ता क्र. ६.७

प्रतिसंस्था सरासरी भाग भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	१०.६०	२३.८४	६९.२९	२२३.६३
२	१२.१९	२५.९०	७९.३८	२५०.९०
३	१३.३७	२६.२३	९३.९५	२७०.८५
४	१४.२४	३२.२२	१०७.२७	३२२.२३
५	१५.२२	३६.२०	११८.९६	३६९.७९
६	१५.५३	४२.११	१३०.२३	४११.२८
७	१७.४१	४८.४२	१४५.७४	४५२.४८
८	१८.७३	५२.८२	१५२.७३	४८२.७५
९	१९.३६	५५.७५	१७७.९४	५२३.२८
१०	२१.२४	६३.०९	२००.२८	६११.२६
C. G. R.	*** ७.४१	*** १२.२०	*** ११.९६	*** ११.६७

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 11.35

तक्ता क्र. ६.८

राखीव निधी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	१५८०	६९९२	१६६७०	५१२७०
२	२०३६	७८००	१८६३६	६४६३०
३	२४३१	८७१८	२१५१५	७७८५९
४	३०००	९५२२	२३९९९	८५२०५
५	३०००	९७३०	२७४७४	८८४७४
६	३५४१	१००००	२९७०९	११५३४७
७	३९५६	१२२३६	३२३०९	१२६८०१
८	४३७५	१२३०१	३३९३९	१४७९०७
९	४९६६	१२८६५	३८७६६	१६९०४७
१०	५७३५	१४८३४	४११७७	२१०४५०
C. G. R.	*** १४.१०	*** ८.०४	*** १०.५३	*** १५.७३

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 12.49

तक्ता क्र. ६.९

प्रतिसंस्था सरासरी राखीव निधी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	१.८६	७.८१	२०.५८	५४.५४
२	२.२८	८.७४	२२.९२	६६.५६
३	२.६७	९.७४	२६.५६	८०.२६
४	३.२८	१०.९१	२९.४५	८७.३०
५	३.२६	११.०७	३३.२२	८८.३८
६	३.८०	११.६५	३५.८८	११०.४८
७	४.२९	१४.८५	३९.०७	१२०.८०
८	४.६४	१५.१७	४१.३४	१३६.५७
९	५.२७	१५.९०	४६.२०	१५१.७४
१०	६.१७	१८.३६	४६.१६	१८३.१५
C. G. R.	*** १३.१४	*** ९.५६	*** ९.७२	*** १३.२५

तक्ता क्र. ६.१०

खेळते भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	४०६५१	६६२६३	२०३४११	११६६६०२
२	४८२०३	६७८००	२४८८२१	१३४६७४३
३	५०९७६	६९०७३	३२१३३६	१५५६३००
४	४७०००	१०२९३४	३६५२५८	१७९३००५
५	४९०००	१०७९६०	४०२५१४	२०९८३३०
६	५०००५	११२५९०	४३६७६७	२३५८३९२
७	५५३२४	१४९३७४	४३१९१२	२४०८५९४
८	५५७२६	१५३९०४	५३५२०६	२६४२४००
९	५०४८७	१५८७२२	७७८१४८	२९४८५३४
१०	६१०२०	१८५८५६	१०३७६९६	४००७९७०
C. G. R.	*** ३.०३	*** १३.१६	*** १६.९१	*** १३.०५

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 13.78

१९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. २.८३ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. २.९९ होता. या सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते. सर्वात जास्त C.G.R. दुसऱ्या दशकातील आहे. सर्वात कमी तिसऱ्या दशकातील आहे.

प्रतिसंस्था सरासरी सभासद संख्येतील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. २.७३ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. ११.७६ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. २.२१ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. ०.६८ होता. पहिल्या तीन दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

३) भाग — भांडवल

१९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकात व १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात संस्थांच्या भाग — भांडवलात दुपटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात अडीच पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात भाग — भांडवलात तीन पटीपेक्षा जास्त प्रमाणात वाढले. संस्थांच्या भाग — भांडवलात प्रत्येक दशकात वाढ झाली प्रत्येक दशकात संस्थांनी कर्ज व्यवहारात वाढ केली आहे. म्हणून भाग — भांडवलात वाढ झाली आहे. १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात भाग — भांडवलात तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली या दशकात सर्वाधिक वेगाने भाग — भांडवलात वाढ झाली चार दशकात प्रति संस्था सरासरी भाग — भांडवलात वाढ झाली. १९८०-८१ ते १९८९-९० व १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दोन दशकात प्रति संस्था सरासरी भाग — भांडवल वाढीचा वेग इतर दशकांच्या तुलनेने जास्त होता. सर्व दशकांमध्ये प्रति संस्था सरासरी भाग — भांडवल वाढीचा वेग दुपटी पेक्षा जास्त होता.

संस्थांच्या भागभांडवलातील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. ८.३१ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. ९.९२ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. २.८३ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. २.९९ होता. पहिल्या तीन दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

प्रतिसंस्था सरासरी भागभांडवलातील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. ७.४१ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. १२.३० होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. ११.९६ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. ११.६७ होता. सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

तक्ता क्र. ६.११

प्रतिसंस्था सरासरी खेळते भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ.नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	४७.७७	७४.०४	२५१.१२	१२४१.०७
२	५३.९८	७६.००	३०६.०५	१३८६.९६
३	५५.९६	७७.१८	३९६.७१	१६०४.४३
४	५१.४८	११७.९०	४४८.१६	१८३७.१०
५	५३.२६	१२२.८२	४८६.७१	२१०२.५४
६	५३.७१	१३१.२२	५२७.५०	२२५८.९९
७	६०.०७	१८१.२८	५२२.२६	२२८५.१९
८	५९.१६	१८९.७७	६५१.८९	२४३९.८९
९	५३.५९	१९६.१९	९२७.४७	२६४६.८०
१०	६५.६८	२३०.०२	११६३.३४	३४८८.२२
C. G. R.	*** २.१८	*** १४.७४	*** १६.०६	*** १०.६१

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 13.20

तक्ता क्र. ६.१२

कर्ज वाटप

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	२८५३०	२९८६४	९९१५०	५१९४६७
२	२६२२४	३८४००	१४४०७७	६६४९९१
३	१७९७८	४३४६६	१९१०५४	४३९५५७
४	१००००	६३७५८	२००६२६	८१३३९१
५	१८०००	५६७३२	१९९७७१	९३०८५७
६	१६४९०	५८८००	२०७८२६	९२०७२६
७	२११९८	८५२००	२४८६७२	१५३००१८
८	२३३३८	५७८५८	२२९६४६	१००९१२८
९	१९३८४	५८०४६	४९७१२९	१३६८३२४
१०	३२९६५	६७८६३	५२७९९३	२२४४६५८
C. G. R.	१.६२	*** ७.२९	*** १५.५१	*** १९.६२

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 14.12

तक्ता क्र. ६.१३

प्रतिसंस्था सरासरी कर्ज वाटप

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६०-६१ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	३३.५२	३३.३७	१२२.४१	५५२.६२
२	२९.३७	४३.०५	१७७.२२	८८४.८५
३	१९.७३	४८.५६	२३५.८७	४५३.१५
४	१०.९५	७३.०३	२४६.१७	८३३.३९
५	१९.५६	६४.५४	२४१.५६	९३२.७२
६	१७.७१	६८.५३	२५१.००	८८१.९२
७	२३.०२	१०३.४०	३००.६९	१४५१.६३
८	२४.७७	७१.३४	२७९.७१	९३१.७९
९	२०.५८	७१.७५	५९२.९२	१२२८.३०
१०	३५.४८	८३.९९	५९१.९२	१९५३.५७
C. G. R.	०.७८	*** ९.४६	*** १५.७५	*** १२.११

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 13.54

तक्ता क्र. ६.१४

संस्थांची येणे बाकी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६५-६६ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	-	५२९४२	१५८१८६	९५३९४९
२	-	५२३००	१९३२७८	११४६६१६
३	-	५३९८८	२५५१६०	१२३५९४६
४	-	७४८८६३	२८८४६७	१४५५१७७
५	-	८२९३६	३११७९०	१६७१६३४
६	४१२८०	९०९८१	३३२२८३	१८७७५८४
७	३२२६४	१०८१२२	४०२२९४	१९३९२४६
८	३३८२५	१३२८७२	४१८३७२	२०९५१०८
९	३७८०७	१३२४२४	६२७२९८	२३३५०७६
१०	५०४००	१४५६१०	८८२९५८	३३२०३३४
C. G. R.	5.74	*** 9.12	*** 17.96	*** 12.76

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 15.56

तक्ता क्र. ६.१५

संस्थांची थकबाकी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६५-६६ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	-	२६६९४	६८१६३	३३५६६८
२	-	२८३००	५४६२०	४०२५६१
३	-	१९२३७	७३९६०	४७३९२०
४	-	३०३१३	८६७६९	५१३५३२
५	-	४४०३६	१०३२०४	५६१४१९
६	२८८०८	५०१३८	११८६७०	७४७३२३
७	२६८२३	५१२३८	१२९५९१	६७३५१२
८	२२४०७	६११३७	१५८९१९	८७२९६३
९	२०१७४	६६१९७	१४५८८६	९४५२२७
१०	२३४७४	७६६८३	२९५६२४	९२७८४७
C. G. R.	-६.७१	*** १४.९१	*** १६.५३	*** १२.३९

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 13.23

तक्ता क्र. 6.16

संस्थांची प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	१९६५-६६ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	-	२९.८२	८४.१५	३५७.०९
२	-	३१.७३	६७.१८	४१४.५८
३	-	२१.२५	९१.३१	४८८.५७
४	-	३४.७२	१०६.४६	५२६.१६
५	-	५०.१०	१२४.७९	५६१.९८
६	३०.९४	५८.४३	१४३.३२	७१५.८३
७	२९.१२	६२.१८	१५६.७०	६३९.००
८	२३.७९	७५.३८	१९३.५७	८०६.६६
९	२१.४२	८१.८२	१७३.८८	८४८.५०
१०	२५.२७	९४.९०	३३१.४२	८०७.५२
C. G. R.	-६.८७	*** १६.५५	*** १५.६९	*** ९.९७

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = 12.47

तक्ता क्र. ६.१७

संस्थांच्या थकबाकीचे येणे बाकीशी असलेले प्रमाण

(शेकडा प्रमाण %)

अ. नं.	१९६५-६६ ते १९६९-७०	१९७०-७१ ते १९७९-८०	१९८०-८१ ते १९८९-९०	१९९०-९१ ते १९९९-२०००
१	-	५०.४२	४३.०९	३५.१९
२	-	५४.११	२८.२६	२७.८३
३	-	३५.६३	२८.९८	३८.३४
४	-	३८.४२	३०.०८	३५.२९
५	-	५३.१०	३३.१०	३३.५८
६	६९.७९	५५.११	३५.७१	३९.८०
७	८३.१३	४७.३९	३२.२१	३४.७३
८	६६.२४	४६.०९	३७.९८	४१.६७
९	५३.३६	४९.९९	२३.२५	४०.४८
१०	४६.५७	५२.६६	३३.४८	२७.९४
C. G. R.	-११.७७	१.०८	-१.२१	०.६६

1960-61 ते 2002-03 C. G. R. = -2.05

४) राखीव निधी

भाग—भांडवलात व राखीव निधीत वाढ झाल्यास संस्थांच्या खेळत्या भांडवलात वाढ होते व संस्थांनी आर्थिक कुवत वाढते. १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकात राखीव निधीत जवळ जवळ साडेतीन पट वाढ झाली १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात व १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात राखीव निधीत जवळ जवळ अनुक्रमे दोन पट व अडीच पट वाढ झाली १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात राखीव निधीत जवळ जवळ चार पट वाढ झाली या दशकात राखीव निधीतील वाढीचा वेग तुलनेने सर्वाधिक होता. प्रति संस्था सरासरी राखीव निधीत चार दशकात वाढ झाली १९७०-७१ ते १९७९-८० व १९८०-८१ ते १९८९-९० या दोन दशकात प्रति संस्था सरासरी राखीव निधीत दुपटीपेक्षा जास्त वाढ झाली १९६०-६१ ते १९६९-७० व १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दोन दशकात तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली सर्वाधिक वाढ १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात झाली.

संस्थांच्या राखीव निधीतील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. १४.१० होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. ८.०४ होता. १९८०-८१ ते

१९८९-९० या दशकातील C.G.R. १०.५३ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. १५.७३ होता. सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

प्रतिसंस्था सरासरी राखीव निधीतील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. १३.१४ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. ९.५६ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. ९.७२ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. १३.२५ होता. सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

५) खेळते भांडवल

संस्थांचे खेळते भांडवल जितके जास्त तितकी आर्थिक कुवत जास्त असते. चार दशकात संस्थांचे खेळते भांडवल वाढलेले आहे १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकात खेळते भांडवल दिडपट वाढले १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात जवळ जवळ तीन पट वाढले. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात खेळते भांडवल पाच पटींनी वाढले, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात जवळ जवळ साडेतीन पटींनी वाढले. १९८०-८१ ते १९९९-२००० या दोन दशकात खेळते भांडवल वेगाने वाढले खेळते भांडवल १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात इतर दशकांच्या तुलनेने जास्त प्रमाणात वाढले शेवटच्या दोन दशकात संस्थांनी आर्थिक कुवतीत वाढ करण्याचा जास्त प्रमाणात प्रयत्न केला आहे. चार दशकात प्रति संस्था सरासरी खेळते भांडवल वाढले आहे. १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकात जवळ जवळ दीडपट, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात जवळ जवळ तीन पट १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात जवळ जवळ साडेचार पट व १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात जवळ जवळ तीन पट वाढ झाली सर्वाधिक वाढ १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात झाली.

संस्थांच्या खेळत्या भांडवलातील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. ३.०३ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. १३.१६ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. १६.९१ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. १३.०५ होता. सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

प्रतिसंस्था सरासरी खेळत्या भांडवलातील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. १३.१४ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. ९.५६ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. ९.७२ होता, १९९०-९१ ते

१९९९-२००० या दशकातील C.G.R. १३.२५ होता. सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

६) कर्ज वाटप

१९६०-६१ ते १९९९-२००० या चार दशकात संस्थांनी कर्ज वाटपात वाढ केली. १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकात कर्ज वाटपात १५ टक्के वाढ झाली. १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात जवळ जवळ दुपटीपेक्षा जास्त वाढ झाली, १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात कर्ज वाटपात पाच पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात कर्ज वाटपात जवळजवळ चार पटींनी जास्त वाढ झाली. १९८०-८१ ते १९८९-९० व १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दोन दशकात कर्ज वाटपात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. वाढीचे सर्वाधिक प्रमाण १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात होते. चार दशकात प्रति संस्था सरासरी कर्ज वाटपात वाढ झाली. १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकात ६ टक्के, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात अडीच पट, १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात जवळ-जवळ पाच पट, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात साडेतीन पट कर्ज वाटपात वाढ झाली. शेवटच्या दोन दशकात प्रति संस्था सरासरी कर्ज वाटपात जास्त प्रमाणात वाढ झाली तुलनेने सर्वात जास्त वाढ १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात झाली.

संस्थांच्या कर्ज वाटपातील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. १.६२ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. १३.१६ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. १६.९१ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. १३.०५ होता. सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

प्रतिसंस्था सरासरी कर्ज वाटपातील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. ०.७८ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. ९.४६ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. १५.७५ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. ११.११ होता. पहिले दशक वगळता इतर दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

७) येणे बाकी

संस्थांनी दिलेल्या कर्जाची वर्ष अखेरीस येणेबाकी असते. या येणे बाकीची तुलना केली आहे १९७०-७१ ते १९९९-२००० या तीन दशकातील येणे बाकीची माहिती उपलब्ध झाली म्हणून या तीन दशकातील येणे बाकीचीच तुलना केली आहे. १९७०-७१ ते १९७९-८० या

दशकात येणे बाकीत अडीच पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात साडेपाच पट वाढ झाली १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात जवळ जवळ साडेतीन पट वाढ झाली. सर्वाधिक वाढ १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात झाली या दशकात कर्ज वाटपात जास्त प्रमाणात वाढ झाली म्हणून येणे बाकीत जास्त प्रमाणात वाढ झाली.

संस्थांच्या येणे बाकीतील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. ५.७४ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. ९.१२ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. १७.९६ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. १२.७६ होता. सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

८) थकबाकी

थकबाकी संस्थांच्या प्रगतीतील अडथळा आहे जास्तीत जास्त कर्जाची वसूली करणाऱ्या संस्था जास्तीत जास्त प्रगती करतात. १९७०-७१ ते १९९९-२००० या तीन दशकात संस्थांच्या थकबाकीत वाढ झाली. तुलनेने सर्वात जास्त थकबाकीत वाढ १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात झाली. प्रति संस्था सरासरी थकबाकीत वाढ झाली आहे. सर्वात जास्त वाढ १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात झाली. या दशकात चार पट वाढ झाली संस्थांच्या एकूण येणेबाकीमध्ये थकबाकीचे किती प्रमाण आहे हे पाहणे जास्त महत्त्वाचे आहे.

१९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात एकूण येणे बाकीमध्ये थकबाकीचे प्रमाण ४८.२२ टक्के होते, १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकात हे प्रमाण ३२.६१ टक्के होते, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात ३२.३३ टक्के होते. १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकाचे तुलनेने त्या पुढील दोन दशकात येणे बाकीतील थकबाकीचे प्रमाण कमी झाले आहे. हे प्रमाण कमी कमी होत आहे ही बाब संस्था प्रगतीसाठी चांगली आहे. पण येणे बाकीत ३० टक्के पेक्षा जास्त थकबाकीचे प्रमाण असणे हे अयोग्य आहे.

संस्थांच्या थक बाकीतील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. -६.७१ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. १४.९१ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. १६.५३ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. १२.३९ होता. पहिले दशक वगळता सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीतील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. -६.८७ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. १६.५५ होता.

१९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. १५.६९ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. ९.९७ होता. पहिले दशक वगळता सर्व दशकातील C.G.R. हे Significant होते.

संस्थांच्या थकबाकीचे येणे बाकीशी असलेल्या प्रमाणातील बदलांचा १९६०-६१ ते १९६९-७० या दशकातील C.G.R. -११.७७ होता, १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकातील C.G.R. १.०८ होता. १९८०-८१ ते १९८९-९० या दशकातील C.G.R. -१.२१ होता, १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील C.G.R. ०.६५ होता. सर्व दशकातील C.G.R. हे not Significant होते.

निष्कर्ष —

- १) चार दशकांमध्ये प्रत्येक दशकात संस्थांची संख्या वाढली. १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात संस्थांची संख्या तुलनेने जास्त प्रमाणात वाढली.
- २) प्रत्येक दशकात संस्था सभासदांची संख्या वाढली आहे. १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात संस्था सभासदांची संख्या जास्त वेगाने वाढली प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्येत वेगाने वाढ झाली.
- ३) १९६०-६१ ते १९९९-२००० या कालावधीत संस्थांच्या भाग — भांडवलात वाढ झाली संस्थांनी प्रतिवर्षी कर्ज पुरवठ्यात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला म्हणून भाग— भांडवलात वाढ झाली. १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात भाग भांडवलातील वाढीचा वेग सर्वाधिक होता. प्रति संस्था सरासरी भाग भांडवलात प्रत्येक दशकात वाढ झाली आहे. संस्थांनी कर्ज पुरवठ्यात व आर्थिक व्यवहारात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
- ४) संस्थांनी सातत्याने राखीव निधीत वाढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९९०-९१ ते १९९९-२००० या कालावधीत तुलनेने सर्वात जास्त प्रमाणात राखीव निधीत वाढ झाली.
- ५) संस्थांचे खेळते भांडवल संस्थांची आर्थिक कुवत दर्शविते संस्थांकडे त्यांच्या गरजेपेक्षा कमी भांडवल आहे. मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेतल्याने संस्थांचे खेळते भांडवल जास्त आहे. भाग — भांडवल व राखीव निधी हे स्वभांडवल कमी प्रमाणात आहे त्यामुळे मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घ्यावे लागते संस्थांनी चार दशकात खेळत्या भांडवलात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्वात जास्त वाढ

१९८० - ८१ ते १९८९ - ९० या दशकात झाली आहे. प्रति संस्था सरासरी खेळत्या भांडवलात या दशकातच जास्त प्रमाणात वाढ झाली आहे.

- ६) संस्था, सभासदांना कर्ज वाटप करतात संस्थांचे कर्ज वाटप करणे हे सर्वात महत्वाचे कार्य आहे. हे कार्य करण्याचा व कर्ज पुरवठ्यात वाढ करण्याचा संस्थांनी चार दशकांत प्रयत्न केला आहे. १९८०-८१ ते १९९९-२००० या दोन दशकात संस्थांनी कर्ज वाटपात तुलनेने जास्त वाढ करण्याचा प्रयत्न केला १९८० - ८१ ते १९८९-९० या दशकात कर्ज पुरवठ्यातील वाढीचा वेग सर्वाधिक होता. या दशकात प्रति संस्था सरासरी कर्ज वाटप वाढीचा वेग तुलनेने सर्वाधिक होता.
- ७) थकबाकी संस्थांची मुख्य समस्या आहे प्रत्येक दशकात संस्थांकडे थकबाकी असल्याचे व ती वाढत जात असल्याचे स्पष्ट होते. १९८०-८१ ते १९८९ - ९० या दशकात सर्वात जास्त वेगाने कर्ज पुरवठा वाढला या दशकात थकबाकी तुलनेने जास्त वेगाने वाढली १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली पण थकबाकीतील वाढीचे प्रमाण कमी झाले त्यामुळे तुलनेने थकबाकी बाबत १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकातील स्थिती चांगली होती.
- ८) येणे बाकीतील थकबाकीचे प्रमाण महत्वाचे आहे. १९८०-८१ ते १९९९ - २००० या दोन दशकात येणे बाकीपैकी थकबाकी ३२ टक्के होती. १९७० - ७१ ते १९७९-८० या वर्षांच्या तुलनेने येणेबाकीतील थकबाकीचे प्रमाण नंतर कमी झालेले आहे.
- ९) १९७०-७१ ते १९७९-८० या दशकात संस्थांनी सभासद संख्येत वेगाने वाढ करण्याचा प्रयत्न केला. १९६०-६१ ते १९७९-८० या वीस वर्षांच्या तुलनेने १९८०-८१ ते १९८९-९० या कालावधीत संस्थांची जास्त प्रगती झाली हे स्पष्ट होते. १९८०-८१ ते १९८९-९० व १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दोन दशकांची तुलना करता १९९०-९१ ते १९९९ - २००० या दशकात संस्थांची जास्त प्रगती झाली.
- १०) संस्थांची आर्थिक कुवत कमी आहे , संस्थांकडे त्यांच्या गरजेपेक्षा भांडवल कमी आहे , सभासदांना कर्ज देण्यासाठी संस्थांना मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घ्यावे लागत आहे. संस्थांनी चार दशकात प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही प्रगती समाधानकारक नाही. खाजगी कर्ज व्यवस्थेला त्या १०० टक्के पर्याय देऊ शकल्या नाहीत.

६.६ १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीतील प्रगती

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचा अधिक अभ्यास करण्यासाठी १९९०-९१ ते २००२-०३ या तेरा वर्षांच्या कालखंडातील माहितीचे विश्लेषण केले आहे. संस्थांची या कालखंडातील एकूण संख्या, संस्थांचे एकूण सभासद, भाग - भांडवल, स्वनिधी, खेळते भांडवल, थकबाकी, येणेबाकी इत्यादी बाबतची माहिती एकत्र करून विश्लेषण केले आहे. जिल्ह्यात आदिवासी व शेतकरी सेवा सहकारी संस्था कार्यरत आहेत. या संस्थांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. पुणे जिल्ह्यातील या कालखंडातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास करण्यासाठी जी आकडेवारी गोळा करण्यात आली आहे ती १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालखंडातील प्रतिवर्षी प्रकाशित झालेल्या जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन या वार्षिकातून घेण्यात आलेली आहे. तुलनात्मक अभ्यासासाठी जिल्ह्यातील संस्थांचे अ, ब, क, ड हे गट तयार करण्यात आले. अ गटात भोर, पुरंदर, वेल्हा, मुळशी या तालुक्यांचा समावेश आहे. ब गटात जुन्नर, मावळ, खेड, आंबेगाव या तालुक्यांचा समावेश आहे. क गटात बारामती, इंदापूर, दौंड, शिरूर या तालुक्यांचा समावेश केला आहे. ड हा फक्त हवेली तालुकाच्या समावेश असलेला गट आहे. या गटाचा आणि विशेषत अ, ब, क गटांचा तुलनात्मक अभ्यास करून निष्कर्ष काढले आहेत. या बाबतची संख्यात्मक माहिती तक्ता क्र. ६.१८ ते तक्ता क्र. ६.६२ मध्ये दर्शविली आहे.

१९९०-९१ मध्ये पुणे जिल्ह्यात एकूण ९४० प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था कार्य करीत होत्या. २००२-०३ पर्यंत प्रतिवर्षी काही नवीन संस्था सुरू झाल्या व संस्थांची संख्या वाढत गेली. २००२-०३ मध्ये एकूण १२०० संस्था जिल्ह्यात कार्यरत होत्या. या कालखंडात संस्थामध्ये २७.६५ टक्के वाढ झाली. अ, ब, क, ड या चार गटात १९९०-९१ मध्ये अनुक्रमे २१४, २५४, ४१८, ५४ संस्था कार्य करीत होत्या. २००२-०३ पर्यंत प्रत्येक गटातील संस्थांची संख्या वाढली. अ, ब, क, ड गटातील वाढ अनुक्रमे ६ टक्के, ४.३३ टक्के, ३७.५५ टक्के व दीडपट होती. या कालखंडात संस्थांच्या संख्येत सर्वात जास्त प्रमाणात वाढ ड गटात झाली. अ, ब, क या मुख्य गटांपैकी जास्त वाढ 'क' गटातील संस्थांच्या झाली. संस्था संख्येतील वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.१८ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. अ, ब, क, ड गटांचा C.G.R. अनुक्रमे ०.३६, ०.२४, २.७४, ९.१६ होता. एकूण संस्थांचा C.G.R. २.१५ होता. सर्व गटांचे C.G.R. Significant होते.

तक्ता क्र. ६.१८

संस्थांची संख्या

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०।९१	२१४	२५४	४१८	५४	९४०
२	१९९१।९२	२१९	२५८	४३०	६४	९७१
३	१९९२।९३	२२१	२५७	४३२	६०	९७०
४	१९९३।९४	२२२	२५७	४३७	६०	९७६
५	१९९४।९५	२१८	२६०	४४९	७१	९९८
६	१९९५।९६	२२०	२६०	४७७	८८	१०४५
७	१९९६।९७	२१६	२६०	४८७	९१	१०५४
८	१९९७।९८	२१७	२६०	४९६	११०	१०८३
९	१९९८।९९	२१७	२६०	५०८	१२२	११०७
१०	१९९९।००	२२५	२६०	५३१	१३३	११४९
११	२०००।०१	२२७	२६१	५३१	१३३	११५२
१२	२००१।०२	२२७	२६२	५५८	१३३	११८०
१३	२००२।०३	२२७	२६५	५७५	१३३	१२००
C. G. R.		०-३६	०-२४	२-७४	९-१६	२-१५

संस्थांची संख्या वाढविण्याचा प्रयत्न सर्वच गटांमध्ये झाला आहे. 'एक गांव एक सोसायटी' हे तत्त्व सर्वसाधारण पणे अंमलात आणले गेले विशेष बाब म्हणून काही गावात एका पेक्षा जास्त संस्थांना परवानगी देण्यात आली अशा प्रकारची परवानगी 'क' गटातील भागात जास्त दिली गेली म्हणून 'क' गटातील संस्थांची एकूण संख्या जास्त आहे.

१) सभासद

अ) एकूण सभासद — पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचे एकूण सभासद तक्ता क्र. ६.१९ मध्ये दर्शविले आहेत. १९९०-९१ मध्ये संस्थांची एकूण सभासद संख्या ३६०३६३ होती २००२-०३ पर्यंत सभासद संख्येत प्रतिवर्षी वाढ झाली २००२-०३ मध्ये संस्थांचे एकूण सभासद ५०३४६६ होते. या कालावधीत सभासद संख्या ४० टक्के वाढली. या वाढीचा C.G.R. २.८ होता. या कालावधीतील सभासद संख्येतील वाढ Significant होती.

तक्ता क्र. ६.१९
संस्थांचे एकूण सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०।९१	६९५७८	१०१४७९	१६६८८२	२२४२४	३६०३६३
२	१९९१।९२	७७४८३	९९३९१	१७०३९२	२५१८७	३७२४५३
३	१९९२।९३	७८८६५	१००९४०	१७२७७२	२३६१३	३७६१९०
४	१९९३।९४	७९३२९	१०३६४४	१७८८२९	२४०५२	३८५८५४
५	१९९४।९५	८२९९१	१०४८७५	१८७०४५	२६७२६	४०१६३७
६	१९९५।९६	८४२८०	१०७५२६	१९५४८९	३६७६०	४२४०५५
७	१९९६।९७	८४०७६	१०९४७९	१९८४२२	३६८०१	४२८७७८
८	१९९७।९८	८५४७६	१११०४२	२०८५०२	३८२१२	४४३२३२
९	१९९८।९९	८६३८६	११४६२३	२१०२९८	४०१३२	४५१४३९
१०	१९९९।००	८६६६२	११६१४६	२१३७९२	४०३३२	४५६९३२
११	२०००।०१	८६८६३	११७३४३	२२४०९१	४०३९७	४६८६९४
१२	२००१।०२	८३५०५	११६८०६	२२९८८५	४१११८	४७१३१४
१३	२००२।०३	८५२३७	१३८९१३	२३९४३७	३९८७९	५०३४६६
C. G. R.						
		१-२९	२-१४	३-०९	५-९१	२-८

एकूण संस्थांचे वर्गीकरण चार गटात केले आहे. १९९०-९१ मध्ये अ, ब, क, ड या गटांची सभासद संख्या अनुक्रमे ६९५७८, १०१४७९, १६६८८२, २२४२४ होती २००२-०३ मध्ये सर्व गटांच्या सभासद संख्येत वाढ होऊन संख्या अनुक्रमे ८५२३७, १३८९१३, २३९४३७, ३९८७९ झाली या कालावधीत अ गटाच्या संख्येत २२.५० टक्के वाढ झाली ब गटाचे संख्येत ३६.८८ टक्के वाढ झाली क गटाच्या संख्येत ४३.४७ टक्के वाढ झाली. ड गटाच्या संख्येत ७७.८४ टक्के वाढ झाली या कालावधीत ड या गटातील सभासद संख्येत सर्वात जास्त वाढ झाली सर्वात कमी वाढीचे प्रमाण अ गटाचे होते. क व ड गटातील सभासद संख्येतील वाढ एकूण संस्थांच्या सभासद संख्येतील वाढीपेक्षा जास्त होती.

एकूण सभासद संख्येतील वाढीचा C.G.R. २.८ होता. अ गटाचा C.G.R १.२९, ब गटाचा २.१४, क गटाचा ३.०९, ड गटाचा ५.९१ होता. सर्व C.G.R. Significant होते.

१९६०-६१ ते २००२-०३ या कालावधीत संस्थांची संख्या ४१ टक्के वाढली सभासद संख्या ४० टक्के वाढली दोन्ही बाबींमध्ये वाढ झाली अ गटातील संस्थांची संख्या व सभासदांची संख्या कमी प्रमाणात वाढली आहे.

प्रति संस्था सरासरी सभासद प्रमाण तक्ता क्र ६.२० मध्ये दर्शविली आहे. १९६०-६१ जिल्ह्यातील सर्व संस्थामध्ये सरासरी प्रति संस्था सभासद प्रमाण ३८३ होते २००२-०३ मध्ये हे प्रमाण ४२० झाले. जिल्ह्यातील प्रमाणापेक्षा जास्त प्रमाण ब, क, आणि ड गटाचे होते अ गटाचे प्रमाण प्रति संस्था ३२५ सभासद होते अ गटामध्ये डोंगरी भागाचे प्रमाण जास्त आहे. या भागातील संस्था सभासदांचे प्रमाण तुलनेने कमी होते. २००२-०३ पर्यंत या प्रमाणात सर्वच संस्थामध्ये वाढ झाली अ गटातील वाढीचे प्रमाण सर्वात कमी होते तुलनेने ब गटातील वाढीचे प्रमाण सर्वात जास्त होते.

तक्ता क्र. ६.२०

प्रती संस्था सरासरी एकूण सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण सरासरी
१	१९९०/९१	३२५	३९९	३९९	४१५	३८३
२	१९९१/९२	३५४	३८५	३९६	३९४	३८३
३	१९९२/९३	३५७	३९३	३९४	४३७	३८८
४	१९९३/९४	३५७	४०३	४०९	४०१	३९५
५	१९९४/९५	३८१	४०३	४१७	३७६	४०२
६	१९९५/९६	३८३	४१४	४१०	४१८	४०६
७	१९९६/९७	३८९	४२१	४०७	४०४	४०७
८	१९९७/९८	३९४	४२७	४२०	३४७	४१०
९	१९९८/९९	३८५	४४१	४१४	३२९	४०५
१०	१९९९/००	३८३	४४६	४०३	३०३	३९८
११	२०००/०१	३६८	४५०	४२२	३०४	४०७
१२	२००१/०२	३७५	४४६	५०२	३०९	३६६
१३	२००२/०३	३७८	५२४	४१६	३००	४२०
C. G. R.		०-८७	१-९	०-९३	१३-१९	०-३१

ड गटातील प्रति संस्था सरासरी सभासद प्रमाण फक्त ३०० होते. १९६०-६१ च्या तुलनेने या प्रमाणात घट झाली क गटातील संस्थांची संख्या वाढल्यामुळे प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्येत घट झाली. प्रति संस्था सरासरी सभासदांचे प्रमाणात झालेल्या वाढीचा C.G.R. अ गटाचा ०.८७, ब गटाचा १.९, क गटाचा ०.९३, ड गटाचा — ३.१९ होता ड गटाचा C.G.R. उणे आहे. एकूण संस्थांचा C.G.R. ०.३१ आहे. अ, ब, क गटाचा C.G.R. Significant आहे. क गट व एकूण संस्थामधील प्रति संस्था सरासरी सभासद वाढीचा C.G.R. Significant नाही. संस्थांच्या

एकूण सभासदांमध्ये वाढ करणे व संस्थांचे प्रति संस्था सरासरी सभासद प्रमाण वाढविणे या बाबत सर्वाधिक चांगली प्रगती 'ब' गटाने केली आहे. त्या नंतर दुसरा क्रमांक 'क' गटाचा आहे.

ब) धारण क्षेत्रानुसार सभासद

धारण क्षेत्रानुसार सभासदांची माहिती तक्ता क्र. ६.२१ ते ६.२४ मध्ये दिली आहे. दोन हेक्टर पेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना 'दुर्बल' (लहान) घटक मानले जाते. जिल्ह्यातील सर्व संस्थांमध्ये १९९०-९१ मध्ये १६७६४८ सभासद दुर्बल सभासद होते. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत या सभासदांची संख्या सातत्याने वाढून २००२-०३ मध्ये ३६६३१० झाली. म्हणजेच या संस्थेत २६.२३ वाढ झाली.

तक्ता क्र. ६.२१

दोन हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असलेले सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०/९१	३२४०७	४८१२८	७८०६०	९०५३	१६७६४८
२	१९९१/९२	३६५७५	४६३८३	७९५०९	१११२६	१७३५९३
३	१९९२/९३	४०३५२	४५८०३	८०८३६	१०४३०	१७७४२१
४	१९९३/९४	४०८१४	४६८२१	७६८८९	१०६२८	१७५१५२
५	१९९४/९५	४४०६९	५०४८४	९२७१७	१३७१४	२००९८४
६	१९९५/९६	४४८६४	५१९३६	९८८४९	१७१९२	२१२८४१
७	१९९६/९७	६१०३९	७८७७५	१५०१००	२६०७०	३१५९८४
८	१९९७/९८	६२०५५	८०२१६	१५९३९३	२८२०१	३२९८६५
९	१९९८/९९	६२७५५	८२७१६	१६१७५०	३०१०५	३३७३२६
१०	१९९९/१००	६१५४९	८५८१०	१६६४१०	३०७०२	३४४४७१
११	२०००/०१	६१२३२	८६४७०	१७४६०८	३०७५८	३५३०६८
१२	२००१/०२	५७०९८	८२१२४	१८०४८८	३१२९८	३५१००८
१३	२००२/०३	५७३४८	९१५३७	१८७२४५	३०१८०	३६६३१०
C. G. R.		५.४१	७.११	९.३९	१२.८३	८.३१

दुर्बल सभासद संख्येत अ, ब, क, ड या गटांमध्ये अनुक्रमे २०.७ टक्के, १८.४६ टक्के, ३१.४२ टक्के, ३५.२१ टक्के वाढ झाली. जिल्ह्यातील एकूण संस्थामधील वाढीच्या प्रमाणापेक्षा क व ड गटातील सभासदांची संख्या जास्त प्रमाणात वाढली दुर्बल घटक सभासदांची माहिती तक्ता क्र. ६.२१ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ६.२२

दोन हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असलेल्या सभासदांचे एकूण सभासदांशी असलेले शोकडा प्रमाण

(शोकडा प्रमाण %)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	४६.५८	४७.४३	४६.७८	४०.३७	४६.५२
२	१९९१-९२	४७.२३	४६.६७	४६.६७	४४.१७	४६.०८
३	१९९२-९३	५१.१७	४५.३८	४६.७९	४४.१७	४७.१६
४	१९९३-९४	५१.४५	४५.१७	४३	४४.१९	४५.३९
५	१९९४-९५	५३.१	४८.१४	४९.५७	५१.३१	५०.०४
६	१९९५-९६	५३.२३	४८.३	५०.५६	४६.७७	५०.१९
७	१९९६-९७	७२.६	७१.९५	७५.६४	७०.८४	७३.६९
८	१९९७-९८	७२.६	७२.४	७६.४५	७३.८	७४.४२
९	१९९८-९९	७२.६५	७२.१६	७६.९१	७५.०१	७४.७२
१०	१९९९-००	७१.०२	७३.८८	७७.८४	७६.१२	७३.७७
११	२०००-०१	७०.५	७३.६९	७७.९२	७६.१४	७२.२४
१२	२००१-०२	६८.४	७०.३	७८.५	७६.१२	७४.४७
१३	२००२-०३	६७.२८	६५.८९	७८.२	७५.६८	७२.७५
C. G. R.		*** ४.०६	*** ४.८७	*** ६.११	*** ६.५३	*** ५.३२

तक्ता क्र. ६.२३

दोन हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असलेले सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	३१६७७	४५१३५	७८०३३	११६८२	१६६५२७
२	१९९१-९२	३५२९९	४१९७२	७९१८६	१२३७२	१६८८२९
३	१९९२-९३	३२९३४	४३०६८	८०६१५	११५९७	१६८२१४
४	१९९३-९४	३२७६४	४४०७३	९०९३४	११८२८	१७९५९९
५	१९९४-९५	३४२४०	४५७९४	८०६६३	१०९४९	१७१६४६
६	१९९५-९६	३३५११	४६६५४	८५४६०	१०१६६	१७५७९१
७	१९९६-९७	१६९२६	२१६४५	३८२७७	६५१९	८३३६७
८	१९९७-९८	१७६५१	२१५०९	३६६४१	५७९९	८१६००
९	१९९८-९९	१७७५७	२१७२९	३५८१७	५८१५	८१११८
१०	१९९९-००	१८८११	२०५९३	३२६४२	५७९७	७७८४३
११	२०००-०१	१९३२९	२०४६७	३३७५१	५४०६	७८९५३
१२	२००१-०२	१९२९४	२१३८६	३३३५०	५३७६	७९४०६
१३	२००२-०३	२०९३२	३३६२७	३२९४०	५३७१	९२८७०
C. G. R.		-६.००	-६.७२	-९.६८	-८.३४	-७.५१

दुर्बल सभासद संख्येतील वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. एकूण सर्व संस्थांचा C.G.R. ८.३१ आहे. अ, ब, क, ड गटांचा अनुक्रमे ५.४१, ७.११, ९.३९, १२.८३ आहे सर्वात जास्त C.G.R. 'ड' गटाचा आहे. क व ड गटाचा C.G.R. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांच्या C.G.R. पेक्षा जास्त आहे. सर्व गटांचा व एकूण संस्थांचा C.G.R. Significant आहे. संस्थांच्या एकूण सभासदांमधील दुर्बल घटकांचे प्रमाण १९६०—६१ मध्ये ४६.५२ टक्के होते अ, ब, क, ड गटांमध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ४६.५८, ४७.४३, ४६.७८, ४०.३७ टक्के होते २००२—०३ पर्यंत सर्वच गटांमध्ये या सभासदांचे प्रमाण वाढले 'क' गटात हे प्रमाण ७८.२० टक्के होते ड गटामध्ये ७५.०८ टक्के होते. जिल्ह्यातील सर्व संस्थांमध्ये हे प्रमाण ७२.७५ टक्के होते. एकूण सभासदांमधील दुर्बल सभासदांचे प्रमाण लक्षणीय वाढले आहे. या प्रमाणातील वाढीचा C.G.R. काढला आहे. अ, ब, क, ड या गटांचा C.G.R. अनुक्रमे ४.०६, ४.८७, ६.११, ६.५३ टक्के आहे सर्व गटांचा C.G.R. Significant आहे. एकूण सर्व संस्थांचा C.G.R. ५.३२ आहे. हा C.G.R. Significant आहे.

तक्ता क्र. ६.२४

दोन हेक्टरपेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असलेल्या सभासदांचे एकूण सभासदांशी असलेले शेकडा प्रमाण

(शेकडा प्रमाण %)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	४५.५३	४४.४८	४६.७५	५२.१	४६.२१
२	१९९१-९२	४५.५९	४२.२३	४६.४९	४९.१२	४५.३४
३	१९९२-९३	४१.७६	४२.६६	४६.६६	४९.१२	४४.७२
४	१९९३-९४	४१.३	४५.५२	५०.८४	४९.१७	४६.५५
५	१९९४-९५	४१.२५	४३.६६	४३.१२	४०.९७	४२.९३
६	१९९५-९६	३९.७६	४३.३९	४३.७२	२७.६५	४१.४५
७	१९९६-९७	२०.१३	१९.६५	१९.२९	१७.७१	१९.४४
८	१९९७-९८	२०.६५	१९.३७	१७.५७	१५.१८	१८.४१
९	१९९८-९९	२०.५५	१८.९५	१७.०३	१४.४९	१७.९७
१०	१९९९-००	२१.७१	१७.७३	१५.२७	१४.३७	१६.४८
११	२०००-०१	२२.२५	१८.५५	१५.०६	१३.३८	२०.२४
१२	२००१-०२	२३.१	१८.३	१४.५	१३.०७	१६.८४
१३	२००२-०३	२४.५६	२४.२१	१३.७५	१३.४७	१८.४५
C. G. R.		-७.२	-८.६५	-१२.३९	-१३.४६	-१०.०६

२ हेक्टर पेक्षा जास्त धारण क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांच्या संख्येत १९९० ते २००२ या कालावधीत घट झाली. जिल्ह्यातील 'अ' गटाच्या संख्येत ३३.९२ टक्के घट झाली, 'ब' गटाच्या संख्येत २५.५० टक्के घट झाली, 'क' गटाच्या संख्येत ५७.७९ टक्के घट झाली, 'ड' गटाच्या संख्येत ५४.०२ टक्के घट झाली जिल्ह्यातील एकूण संस्थामधील या सभासदांचे संख्येत ४४.२३ टक्के घट झाली. जिल्ह्यातील सर्वच गटांमध्ये या सभासदांचे संख्येत घट झाली 'क' व 'ड' गटातील संख्येतील घटीचे प्रमाण जिल्ह्यातील एकूण संस्थांच्या सभासद संख्येतील घटीपेक्षा जास्त होते. घटीचे सर्वात कमी प्रमाण 'ब' गटाचे होते.

जिल्ह्यातील संस्थांचा C.G.R. उणे आहे. एकूण संस्थामधील हे प्रमाण उणे ७.५१ होते. या प्रमाणपेक्षा जास्त प्रमाण क व ड गटाचे अनुक्रमे उणे ९. ६८ व उणे ८. ३४ होते.

२ हेक्टर पेक्षा जास्त धारण क्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना सबल घटक मानले जाते. या सभासदांचे संस्थामधील प्रमाण घटत आहे. १९९०—९१ मध्ये एकूण सभासदांमध्ये या सभासदांचे प्रमाण ४६.२१ टक्के होते. २००२—०३ पर्यंत या प्रमाणात सातत्याने घट झाली २००२—०३ मध्ये हे प्रमाण १८.४५ टक्के झाले. म्हणजेच ४४.२३ टक्के घट झाली. जिल्ह्यातील एकूण संस्थामध्ये या सभासदांचे प्रमाण घटत गेले. सर्व गटांमध्ये या प्रमाणात घट झाली आहे. 'क' व 'ड' गटांतील प्रमाणात अनुक्रमे ५७.७९ टक्के व ५४.०२ टक्के घट झाली. एकूण संस्थामधील घटीच्या प्रमाणाशी तुलना करता हे प्रमाण जास्त आहे. 'अ' व 'ब' गटात या सभासदांचे प्रमाण कमी होत गेले या गटांतील घटीचे प्रमाण एकूण संस्थांशी तुलना करता कमी आहे.

सबल सभासदांचे संख्येत घट होत गेल्याने. सर्व गटांचा व एकूण जिल्ह्यातील सबल सभासदांचा C.G.R. उणे आहे.

क) इतर सभासद

संस्थामध्ये ग्रामीण कारागीर, भूमिहीन शेतमजुरांना सभासदत्व दिले आहे यांना 'इतर सभासद' असे संबोधले आहे इतर सभासदां बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.२५ मध्ये व तक्ता क्र. ६.२६ मध्ये दर्शविली आहे. १९६०—६१ मध्ये २६१८८ सभासद इतर सभासद होते. एकूण सभासदांमध्ये यांचे प्रमाण ७. २७ टक्के होते. २००२—०३ पर्यंत या सभासदांचे संख्येत वाढ झाली. एकूण सभासद संख्येत वाढ झाल्यामुळे हे प्रमाण ८.८० टक्केच होते. एकूण सभासदांमध्ये या सभासदांचे प्रमाण अल्प आहे. वाढ सुध्दा अल्प आहे.

तक्ता क्र. ६.२५
संस्थांचे इतर सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	५४९४	८२१६	१०७८९	१६८९	२६१८८
२	१९९१-९२	५५५९	१३०३६	११६४७	१६८९	३१९३१
३	१९९२-९३	५५७९	१२०६९	११३२१	१५८०	३०५४९
४	१९९३-९४	५७५१	१२७५०	११०१६	१५८६	३११०३
५	१९९४-९५	४६८२	८५९७	१०१६०	२०६३	२५५०२
६	१९९५-९६	५९०५	८९६४	१११६२	९४०२	३५४३३
७	१९९६-९७	६१११	९०५९	१००४५	४२१२	२९४२७
८	१९९७-९८	५७७०	९३१७	१२४६८	४२१२	३१७६७
९	१९९८-९९	५८७४	१०१७८	१२७३१	४२१२	३२९९५
१०	१९९९-००	६३०२	१०२४३	१४७४५	४२३३	३५५२३
११	२०००-०१	६३०२	१०४०६	१५७३२	४२३३	३६६७३
१२	२००१-०२	७११३	१३२९६	१६०४७	४४४४	४०९००
१३	२००२-०३	६९५२	१३७४९	१९२५२	४३२८	४४२८१
C. G. R.		*** २.१३	*** १.२८	*** ४.४	*** १०.३९	*** ३.२

अ, ब, क, ड या सर्व गटांमध्ये इतर सभासद वाढले याचा C.G.R. अनुक्रमे २.१३, १.२८, ४.४, १०.३९ आहे. ब गटाचा अपवाद वगळता सर्व C.G.R. Significant आहेत. एकूण सर्व संस्थांचा C.G.R. ३.२ आहे. हा Significant नाही.

इतर सभासदांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण १९६०-६१ मध्ये अल्प होते. २००२-०३ मध्ये या प्रमाणात थोडी वाढ झाली. वाढीचे प्रमाण कमी आहे. या वाढीचा C.G.R. अ गटाचा ०.८२, ब गटाचा उणे ०.४४ क गटाचा ०.९४, ड गटाचा ४.०६ एकूण संस्थांचा C.G.R. ०.७७ होता सर्व C.G.R. not Significant होते.

सर्वच गटांच्या एकूण सभासद संख्येत वाढ झाली आहे. ड गटातील सभासद संख्या वाढीची टक्केवारी जास्त आहे. 'क' गटाच्या सभासद संख्येत इतर गटांचे तुलनेने कमी वाढ झाली 'ब' व 'क' गटांचे तुलनेने या गटाची एकूण सभासद संख्या कमी आहे. सर्वच गटांच्या व एकूण संस्थांचा C.G.R. Significant आहे. एकूण सर्व संस्थांचा विचार करता या संस्थामधील प्रति संस्था सरासरी सभासद प्रमाण अभ्यास कालावधीत विशेष वाढले नाही त्यामुळे C.G.R. not Significant

आहे. ड गटातील प्रति संस्था सरासरी ९ सभासद प्रमाण घटले आहे. या गटातील एकूण सभासदांमध्ये वाढ झाली पण संस्थांची संख्या जास्त प्रमाणात वाढल्यामुळे हे प्रमाण कमी झाले आहे. १९६०-६१ मध्ये एकूण सभासदांच्या मध्ये दुर्बल व सबल घटकांचे प्रमाण ड गटाचा अपवाद वगळता जवळ जवळ सारखेच होते अगदी अल्प प्रमाणात कमी जास्तपणा होता. १९६०-६१ नंतर दुर्बल सभासदांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण वाढत गेले व सबल सभासदांचे प्रमाण घटत गेले. याला कोणताही गट अपवाद नाही.

तक्ता क्र. ६.२६

एकूण सभासदांमधील इतर सभासदांचे शेकडा प्रमाण

(शेकडा प्रमाण %)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	७.८९	८.०९	६.४७	७.५३	७.२७
२	१९९१-९२	७.१८	१३.११	६.८४	६.७१	८.५८
३	१९९२-९३	७.०७	११.९६	६.५५	६.७१	८.१२
४	१९९३-९४	७.२५	९.३१	६.१६	६.६४	८.०६
५	१९९४-९५	५.६५	८.२	७.३१	७.७२	७.०३
६	१९९५-९६	७.०१	८.३१	५.७२	२५.५८	८.३६
७	१९९६-९७	७.२७	८.४	५.०७	११.४५	६.८७
८	१९९७-९८	६.७५	८.२३	५.९८	११.०२	७.१७
९	१९९८-९९	६.८	८.८९	६.०६	१०.५	७.३१
१०	१९९९-००	७.२७	८.३९	६.८९	९.५१	९.७५
११	२०००-०१	७.२५	७.७६	७.०२	१०.५८	७.५२
१२	२००१-०२	८.५	११.४	७	१०.८१	८.६९
१३	२००२-०३	८.१६	१०.९	८.०५	१०.८५	८.८
C. G. R.		०.८२	-०.४४	०.९४	४.०६	०.७७

वाढत्या लोकसंख्येमुळे खातेफोड करावी लागते. दुर्बल घटकांना काही सवलती दिल्या गेल्या. त्यामुळे तातडीने जमीन वारसाहक्कानुसार वाटप करून, खातेफोड करून घेतली गेली व दुर्बल घटकांना मिळणाऱ्या सवलतींचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न केला गेला.

क व ड गटातील सबल घटकांचे प्रमाण जास्त वेगाने कमी झाले आहे. सर्व गटांमधील सभासदांमध्ये 'सबल' घटकांचे प्रमाण २५ टक्के पेक्षा कमी झाले. जमिनीचे धारण क्षेत्र असणाऱ्या

सभासदांचेच प्रमाण संस्थामध्ये जास्त आहे. इतर सभासदांचा वाटा १० टक्के पेक्षा कमी आहे. या सभासदांची संख्या वाढत आहे पण वाढीचे प्रमाण अल्प आहे.

२) भाग — भांडवल

संस्थांच्या भागभांडवलाची माहिती तक्ता क्र. ६.२७ व ६.२८ मध्ये दिली आहे. संस्था सभासदांकडून भाग—भांडवलाची उभारणी करतात सभासदांना कर्ज देताना दिलेल्या कर्जाचा काही भाग कर्जाच्या प्रमाणात भाग—भांडवल म्हणून संस्थेत जमा करून घेतात. संस्थेचा कर्ज व्यवहार जास्त असेल तर भाग—भांडवलाचे प्रमाण जास्त असते. भाग—भांडवल ही संस्थेची आर्थिक शक्ती असते. जिल्ह्यातील सर्व संस्थांनी अशी भाग—भांडवल उभारणी केली आहे.

तक्ता क्र. ६.२७
संस्थांचे भाग—भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	२८२६३	२७७८९	१४६५०७	७६५३	२१०२१२
२	१९९१-९२	३३६१२	३२२२२	१६९६३९	८१५०	२४३६२३
३	१९९२-९३	३९७८७	३५१३४	१८५८७८	९६८४	२७०४८३
४	१९९३-९४	४२०३१	४२४१३	२१८६३१	११४२७	३१४५०२
५	१९९४-९५	४४२०५	५१३९१	२६०२१०	१३२४३	३६९०४९
६	१९९५-९६	५२१९५	५९४५१	२०३०१९	१४७१६	३२९३८१
७	१९९६-९७	५७९६७	५९९३४	३४२२९२	१६७२६	४७६९१९
८	१९९७-९८	६४८४७	६६०६६	३७१८६३	२००३८	५२२८१४
९	१९९८-९९	७०५३९	७१९७१	४१३९८६	२६४३९	५८२९३५
१०	१९९९-००	८२०५४	८३९०२	५०३७११	३२६६५	७०२३३२
११	२०००-०१	९३२४६	९९९४४	५९७७३८	३३३१८	८२४२४६
१२	२००१-०२	११४०९३	११६५३७	५७१४३५	३६५७३	८३८६३८
१३	२००२-०३	१२६५५६	१२६८३४	८२७२७७	४३५०८	११२४१७५
C. G. R.		*** १२.६४	*** १३.१९	*** १४.८३	*** १६.४५	*** १४.२३

तक्ता क्र. ६.२८

प्रतीसंस्था सरासरी भाग भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१३२.०७	१०९.४	३५०.५	१४१.७२	२२३.६३
२	१९९१-९२	१५३.४८	१२४.८९	३९४.५	१२७.३४	२५०.९
३	१९९२-९३	१८०.०३	१३६.७	४३०.२७	१६१.४	२७८.८५
४	१९९३-९४	१८९.३३	१६५.०३	५००.३	१९०.४५	३२२.२३
५	१९९४-९५	२०२.७६	१९७.६५	५७९.५३	१८६.५२	३६९.७९
६	१९९५-९६	२३७.७५	२२९.५४	४२५.६२	१६७.२२	४११.२८
७	१९९६-९७	२६८.३७	२३०.०५	७०२.८६	१८३.८	४५२.४८
८	१९९७-९८	२९८.८३	२५४.१	७४९.२५	१८२.१६	४८२.७५
९	१९९८-९९	३२५.०६	२७६.८१	८१४.९३	२१६.७१	५२३.२८
१०	१९९९-००	३६४.६८	३२२.७	९४८.६	२४५.६	६११.२६
११	२०००-०१	४१०.७६	३८२.९२	११२५.६८	२५०.५१	७१५.४९
१२	२००१-०२	५०२.६१	४४४.७९	१०२४.०७	२७४.९८	७१०.७१
१३	२००२-०३	५५७.५५	४७८.६१	१४३८.७४	३२७.१२	९३६.८१
C. G. R.		*** १२.२४	*** १२.९२	*** ११.७७	*** ६.६८	*** ११.८३

तक्ता क्र. ६.२९

संस्थांमधील सरकारी भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	५१५	५८७	२४७०	२८५	३८५७
२	१९९१-९२	९०७	६१९	२६६७	२७५	४४६८
३	१९९२-९३	८८९	६१८	२५६१	२८०	४३४८
४	१९९३-९४	८९२	६१८	२४३६	३३०	४२७६
५	१९९४-९५	४५८	४४०	२१५४	४९०	३५४२
६	१९९५-९६	४३४	४०४	२००१	१७०	३००९
७	१९९६-९७	४१०	३६८	१७६०	१७०	२७०८
८	१९९७-९८	२७७	२६६	१५२०	१७०	२२३३
९	१९९८-९९	२५१	२१४	१२९७	१७०	१९३२
१०	१९९९-००	२२५	१८३	११०३	१७०	१६८१
११	२०००-०१	२२५	१३९	१२३१	१७०	१७६५
१२	२००१-०२	२२५	५७	५०४	१७०	९५६
१३	२००२-०३	२२४	२२०	२५१	१५८	८५३
C. G. R.		-११.९९	-१४.८७	-१४.५६	-६.४१	-१३.२६

तक्ता क्र. ६.३०

प्रतीसंस्था सरासरी सरकारी भाग भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	२.४१	२.३१	५.१	५.२७	४.१
२	१९९१-९२	४.१४	२.४	६.२	४.२९	४.५९
३	१९९२-९३	४.०२	२.४	५.९३	४.६६	४.४८
४	१९९३-९४	४.०२	२.४	५.५७	५.५	४.३८
५	१९९४-९५	२.१	१.६९	४.८	६.९	३.५५
६	१९९५-९६	२	१.५५	४.१९	१.९३	२.८८
७	१९९६-९७	१.९१	१.४१	३.६१	१.८६	४.३
८	१९९७-९८	१.२७	१.०२	२.६१	१.५४	२.०६
९	१९९८-९९	१.१६	०.८२	२.५५	१.३९	१.७३
१०	१९९९-००	१	०.७	२.०८	१.२८	१.४६
११	२०००-०१	०.९९	०.५३	२.३१	१.२८	१.६२
१२	२००१-०२	०.९९	०.२२	०.९	१.२८	०.८१
१३	२००२-०३	०.९८	०.८३	०.४४	१.१८	०.५५
C. G. R.		-१२.३४	-१५.०५	-१६.५	-१४.२६	-१५.१३

१९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यातील सर्व संस्थांकडे मिळून २१०२१२ हजार रूपये भाग-भांडवल होते. २००२-०३ पर्यंत प्रतिवर्षी भाग-भांडवलात वाढ झाली. २००२-०३ मध्ये संस्थांकडे ११२४१७५ हजार रूपयांचे भाग-भांडवल होते. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत भाग -भांडवलात ५.३५ पट वाढ झाली. अ, ब, क, ड या सर्व गटांच्या भाग -भांडवलात अनुक्रमे ४.४७, ४.५६, ५.६५, ५.६८ पट वाढ झाली क व ड गटातील भाग-भांडवलात जास्त प्रमाणात वाढ झाली. भाग-भांडवलातील वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. हा C.G.R अनुक्रमे १२. ६४, १३. १९, १४. ८३, १६. ४५ आहे. सर्व संस्थांच्या भाग -भांडवलातील वाढीचा C.G.R. १४.२३ आहे. संस्थांच्या भाग-भांडवलातील वाढीचा C.G.R. Significant आहे. भाग-भांडवलात सातत्याने वाढ होत गेली. म्हणजेच संस्थांनी प्रतिवर्षी आपल्या कर्ज पुरवठ्यात वाढ केली आहे हे स्पष्ट होते.

१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली. या कालावधीत प्रति संस्था सरासरी भाग-भांडवलात वाढ झाली १९९०-९१ मध्ये अ, ब, क, ड या गटांचे प्रति संस्था सरासरी भाग-भांडवल अनुक्रमे १३२.०७, १०९.४०, ३५०.५०, १४१.७२ हजार रूपये होते. सर्वात जास्त भाग-भांडवलाचे प्रमाण क गटाचे होते. एकूण सर्व संस्थांकडे प्रति

संस्था सरासरी भाग—भांडवल २२३.६३ हजार रूपये होते. क गटाकडे या प्रमाणापेक्षा जास्त भांडवल होते. १९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत प्रति संस्था सरासरी भाग—भांडवलात ड गटाचा अपवाद वगळता चार पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. या वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला.

अ, ब, क, ड या गटांचा C.G.R. अनुक्रमे १२.२४, १२.९२, ११.७७, ६.६८ होता. सर्व संस्थांचा C.G.R. ११.८३ होता. सर्व गटांचा व एकूण संस्थांच्या C.G.R. Significant आहे. ड गटाचा अपवाद वगळता सर्व गटांच्या संस्थांच्या भाग—भांडवलात जवळ जवळ सारख्याच प्रमाणात वाढ झाली आहे.

निष्कर्ष

सर्व गटांच्या व जिल्ह्यातील एकूण संस्थांच्या भाग — भांडवलात वाढ झाली आहे. भाग—भांडवलातील वाढाचा दर ड गट वगळता इतर सर्व गटांचा सर्वसाधारण सारखाच आहे. भाग—भांडवलात सातत्याने वाढ झाली आहे. म्हणजेच संस्थांच्या कर्ज वाटप व्यवहारात सातत्य आहे हे स्पष्ट होते.

क गटातील संस्थांच्या क्षेत्रात बागायती क्षेत्राचे प्रमाण जास्त आहे. त्यांचा कर्ज व्यवहार इतर गटांपेक्षा जास्त आहे म्हणून संस्थांकडे असलेले भाग — भांडवल जास्त आहे. भाग — भांडवलातील वाढीचा दर जास्त आहे.

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची आर्थिक कुवत चांगली नव्हती त्यांच्याकडे भाग—भांडवल गोळा झालेले नव्हते म्हणून संस्थांना महाराष्ट्र सरकारने भांडवल दिले यालाच सरकारी भाग—भांडवल असे म्हणतात. संस्थांकडे असलेले सरकारी भांडवल कमी कमी होत आहे तक्ता क्र. ६.२९ वरून हे स्पष्ट होते सरकारी भांडवलात घट होत आहे. प्रति संस्था सरासरी सरकारी भाग — भांडवलात घट होत आहे हे तक्ता क्र. ६.३० मध्ये दर्शविले आहे.

सरकारी भाग—भांडवलाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. सरकारने भाग — भांडवलातील गुंतवणूक बंद केली आहे. संस्थांची संख्या वाढत आहे पण सरकारी भाग — भांडवलात वाढ होत नाही म्हणून प्रति संस्था सरासरी भाग — भांडवलात घट होत आहे.

३) स्वनिधी

जिल्ह्यातील संस्थांची स्वनिधीची माहिती तक्ता क्र. ६.३१ व ६.३२ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०—९१ मध्ये जिल्ह्यातील सर्व संस्थांकडे मिळून ५१२७० हजार रूपयांचा स्वनिधी होता या

निधीत प्रतिवर्षी वाढ होत गेली २००२-०३ मध्ये संस्थांकडे ३४३१४१ हजार रूपये स्वनिधी होता. या कालावधीत स्वनिधीत सात पट वाढ झाली.

तक्ता क्र. ६.३१
संस्थांचा स्वनिधी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	३२५४	१०८२७	२९११०	८०७९	५१२७०
२	१९९१-९२	४३१२	१३५१६	३७४३९	९३६३	६४६३०
३	१९९२-९३	५१२०	१६१९०	४६९८९	९५५०	७७८४९
४	१९९३-९४	५४६४	१७२०२	५१२७२	११२६७	८५२०५
५	१९९४-९५	८४२७	२०६१९	५६९५८	२४९७	८८५०१
६	१९९५-९६	१९७६६	२३९२१	६७९१३	३७४७	११५३४७
७	१९९६-९७	१९८८६	२५६६७	७७४९६	३७५२	१२६८०१
८	१९९७-९८	१०१८३	३५२२८	९७१९२	५३०४	१४७९०७
९	१९९८-९९	१०७२१	३९७८१	११२४२९	६११६	१६९०४७
१०	१९९९-००	१५७२०	४६१५०	१४१३६३	७२१७	२१०४५०
११	२०००-०१	१८८७९	५६६१९	१६०५३९	७२८९	२४३३२६
१२	२००१-०२	२०१०६	६४२७२	२२२२६६	७७१२	३१४३५६
१३	२००२-०३	२३४८८	८५४८६	२४४४७०	९६९७	३६३१४१
C. G. R.		*** १६.४८	*** १७.८३	*** १८.८	-०.०८	*** १६.६३

अ, ब, क या गटांमध्ये अनुक्रमे ७.२२, ७.८९, ८.४० पट वाढ झाली. क गटातील वाढीचे प्रमाण थोडे जास्त आहे. ड गटातील स्वनिधीत यात फक्त २० टक्के वाढ झाली. संस्थांच्या स्वनिधी वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. अ, ब, क, ड या संस्थांचा C.G.R. अनुक्रमे १६.४८, १७.८३, १८.८०, दृ ०.०८ आहे. अ, ब, क गटातील वाढ Significant आहे. ड गटाची Significant नाही. सर्व संस्थांच्या स्वनिधी वाढीचा C.G.R. १६.९३ आहे. हा Significant आहे.

प्रतीसंस्था सरासरी स्वनिधी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१५.२	४२.६३	६९.६४१	१४९.६१	५४.५४
२	१९९१-९२	१९.६८	५२.३९	८७.०७	१४६.३	६६.५६
३	१९९२-९३	२३.१७	६३	१०८.७७	१५९.१७	८०.२६
४	१९९३-९४	२४.६१	६६.९३	११७.३२	४१.६२	८७.३
५	१९९४-९५	३८.६६	७९.३	१२६.८६	३५.१७	८८.३८
६	१९९५-९६	८९.८९	९२.२६	१४२.३७	४२.५८	११०.४८
७	१९९६-९७	९२.६४	९८.७२	१५९.१३	४१.२३	१२०.३
८	१९९७-९८	४६.९३	१३५.४९	१९५.९५	४८.२१	१३६.५७
९	१९९८-९९	४९.४	१५३	२२१.३१	५०.१३	११४.८३
१०	१९९९-००	६९.८७	१७७.५	२६६.२२	५४.२६	१८३.१५
११	२०००-०१	८३.१६	२१६.९३	३०२.३३	५४.८	२११.२२
१२	२००१-०२	८८.५७	२४५.३१	३९८.३२	५७.९८	२६६.४
१३	२००२-०३	१०३.४७	३२२.५८	४२५.१७	७२.९	३०२.६१
C. G. R.		*** १६.०६	*** १७.५५	*** १५.६३	-६.१६	* ११.५९

१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली म्हणून प्रति संस्था सरासरी स्वनिधी काढण्यात आला १९९०-९१ मध्ये प्रति संस्था सरासरी स्वनिधी ५४.५४ हजार रूपये होता. २००२-०३ मध्ये ३०२.६१ हजार रूपये होता. या कालावधीत ५.५५ पट वाढ झाली. अ, ब, क या गटांतील वाढ अनुक्रमे ६.८१, ७. ५७, ६. १० पट होती. ड गटातील प्रति संस्था सरासरी स्वनिधीत घट झाली या बाबतचा C.G.R. अ, ब, क, ड गटाचा अनुक्रमे १६.०६, १७.५५, १५.६३, उणे ६.१६ होता. एकूण सर्व संस्थांचा ११.५९ होता. ड गट वगळता सर्व C.G.R. Significant आहेत.

निष्कर्ष

संस्थांनी अभ्यास कालावधीत स्वनिधीत वाढ केली. क गटातील स्वनिधीत तुलनेने जास्त वाढ झाली. या गटातील संस्थांचे प्रमाण वाढले म्हणून सरासरी प्रति संस्था स्वनिधी वाढीचे प्रमाण अ व ब गटाचे तुलनेने कमी आहे.

ड गटातील स्वनिधीत वाढ झाली पण वाढीचे प्रमाण अत्यल्प होते. त्यामुळे C.G.R. not Significant आहे. संस्थांचे संख्येत वाढ झाली त्या प्रमाणात स्वनिधी वाढला नाही म्हणून प्रति संस्था सरासरी स्वनिधी कमी झाला याचा C.G.R. उणे आहे. ड गटातील स्वनिधीत अत्यल्प वाढ झाली प्रति संस्था सरासरी स्वनिधी कमी झाला म्हणून या बाबतचा एकूण संस्थांचा C.G.R. अ, ब, क गटाचे तुलनेने कमी आहे.

४) खेळते भांडवल

एखाद्या संस्थेची आर्थिक क्षमता किती आहे हे खेळत्या भांडवलामुळे समजते. खेळते भांडवल कमी असेल तर संस्थेचा व्यवहार कमी असतो. परिणामी संस्थेची आर्थिक कुवत कमी असते. खेळते भांडवल जितके जास्त तितकी संस्थांची आर्थिक कुवत जास्त असते. कारण खेळते भांडवल जास्त असते म्हणजेच त्या संस्थेचा एकूण आर्थिक व्यवहार जास्त असतो. खेळत्या भांडवलाची स्थिती तक्ता क्र. ६.३३ व ६.३४ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यातील सर्व संस्थांकडे ११६६६०२ हजार रूपये खेळते भांडवल होते. त्या नंतर २००२-०३ पर्यंत खेळत्या भांडवलात सातत्याने वाढ झाली. २००२-०३ खेळते भांडवल ८१४०४८० हजार रूपये होते. या कालावधीत खेळत्या भांडवलात ६.९७ पट वाढ झाली. अ, ब, क, ड या चार गटातील खेळत्या भांडवलात या कालावधीत अनुक्रमे ५.०९, ६.७६, ७.४७, ५.६५ पट वाढ झाली. सर्व गटांमधील वाढ पाच पटीपेक्षा जास्त आहे. क गटातील खेळत्या भांडवलात सर्वात जास्त वाढ झाली एकूण संस्थांच्या भांडवलातील वाढीपेक्षा ही वाढ जास्त आहे.

खेळत्या भांडवलातील वाढीबाबत ब गटाचा दुसरा नंबर लागतो. त्यानंतर तिसरा नंबर ड गटाचा लागतो. खेळत्या भांडवलात सर्वात कमी वाढ अ गटात झालेली आहे म्हणजेच भोर, पुरंदर, वेल्हा या डोंगरी भागाचा समावेश असलेल्या तालुक्यातील संस्थांचे खेळते भांडवल तुलनेने कमी प्रमाणात वाढले आहे. याउलट बारामती, इंदापूर या बागायती तालुक्यांचा समावेश असलेल्या क गटातील संस्थांचे खेळते भांडवल तुलनेने जास्त प्रमाणात वाढले आहे. अ, ब, क, ड गटांचा व एकूण संस्थांच्या खेळत्या भांडवलातील वाढीचा C.G.R. अनुक्रमे ११.३६, १४.३४, १७.३४ १४.४३, १५.५७ आहे. सर्व C.G.R Significant आहेत. क गटातील C.G.R. सर्वाधिक आहे. अ गटाचा C.G.R. सर्वात कमी आहे.

तक्ता क्र. ६.३३
खेळते भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१३८६४६	१५१३१४	८०१००८	७५६३४	११६६६०२
२	१९९१-९२	१७१८११	१८३१०४	९१३१८३	७८६४५	१३४६७४३
३	१९९२-९३	२०१७३२	२१३६७१	१०५८२२८	८२६६९	१५५६३००
४	१९९३-९४	२१७२५२	२६८५१४	१२०८०३७	९९२०२	१७९३००५
५	१९९४-९५	२३५३२५	३३५६६३	१४४७७७९	८९८६३	२१०८६३०
६	१९९५-९६	२६३६१५	३५३५७६	१६२७६०१	११३६००	२३५८३९२
७	१९९६-९७	२३८३८९	३८३२३०	१७०५२७४	८१७०१	२४०८५९४
८	१९९७-९८	२७७०६४	३३५२०३	१४३७४१२	९२७२१	२१४२४००
९	१९९८-९९	२८२६१४	४४०९९८	२०९७१७४	१२७७४८	२९४८५३४
१०	१९९९-००	३०९७०४	५१०७६३	३००९०२७	१७८४७६	४००७९७०
११	२०००-०१	४१५००७	६७४५१९	४०२७९२४	२४६३८६	५३६३८३६
१२	२००१-०२	५१०५०८	७२०२४७	४८३८६३४	३५२६९२	६४२२०८१
१३	२००२-०३	७०५९४४	१०२३६१५	५९८३३८१	४२७४८०	८१४०४२०
C. G. R.		*** ११.३६	*** १४.९४	*** १७.३४	*** १४.४३	*** १५.५७

१९९०-९१ मध्ये प्रति संस्था सरासरी खेळते भांडवल एकूण संस्थांकडे १२४१.०७ हजार रूपये होते. २००२-०३ पर्यंत त्यामध्ये पाच पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. अ, ब, क, ड या सर्व गटांमधील खेळत्या भांडवलात अनुक्रमे ४.८०, ६.४८, ५.४३, २.२९ पट वाढ झाली ड गटातील वाढ सर्वात कमी आहे. क गटातील संस्थांकडे सरासरी खेळते भांडवल जास्त आहे. २००२-०३ मध्ये क गटातील संस्थांकडे प्रति संस्था सरासरी खेळते भांडवल १०४०५.८८ हजार रूपये होते. इतर गटांशी तुलना करता हे प्रमाण सर्वाधिक आहे. प्रति संस्था सरासरी खेळत्या भांडवलाचा C.G.R. अ, ब, क, ड गटांचा व एकूण या अनुक्रमे १०.९५, १४.६७, १४.२१, ४.८, आहे एकूण संस्थांचा C.G.R. १३.९४ आहे. ड गट वगळता सर्व गटांचा व एकूण संस्थांचा C.G.R Significant आहे.

तक्ता क्र. ६.३४

प्रतीसंस्था सरासरी खेळते भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	६४७.८८	५९५.७२	१९१६.२८	१४००.६३	१२४१.०७
२	१९९१-९२	७८४.५२	७०९.७	२१२३.६८	१२२८.८३	१३८६.९६
३	१९९२-९३	९१२.८१	८३१.४	२४४९.६	१३७७.८२	१६०४.४३
४	१९९३-९४	९७८.६१	१०४४.८	२७६४.३८	१६५३.३७	१८३७.१
५	१९९४-९५	१०७९.४७	१२९१.०१	३२२४.४५	१२६५.६८	२१०२.५४
६	१९९५-९६	११९८.२५	१३६५.१५	३४१२.१६	१३३६.४७	२२५८.९९
७	१९९६-९७	११०३.६५	१४७३.९६	३५०१.५९	८९७.८१	२२८५.१९
८	१९९७-९८	१२७६.७९	१२८९.२४	२८९०	८२४.९१	२४३९.८९
९	१९९८-९९	१३०२.३७	१६९६.१५	४१२८.३	१०४७.११	२६४६.८
१०	१९९९-००	१३७६.४६	१९६४.४७	५६६६.७१	१३४१.९२	३४८८.२२
११	२०००-०१	१८२८.२२	२५८४.३६	७५८५.५४	१८५२.५३	४६५६.११
१२	२००१-०२	२२४८.९३	२७४९.०३	८६७१.३८	२६५१.८२	५४४२.४४
१३	२००२-०३	३१०९.८९	३८६२.६९	१०४०५.८८	३२१४.१४	६७८३.६८
C. G. R.		*** १०.९५	*** १४.६७	*** १४.२१	४.८	*** १३.९४

निष्कर्ष :

जिल्ह्यात सर्वात जास्त खेळते भांडवल क गटातील संस्थांकडे आहे. त्यांचे प्रति संस्था सरासरी खेळते भांडवल सर्वाधिक आहे. सर्वच गटातील संस्थांनी १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत खेळत्या भांडवलात वाढ केली आहे. प्रति संस्था सरासरी खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण ड गटाचे सर्वात कमी आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीतील खेळत्या भांडवल वाढीचा वेग इतर गटांचे तुलनेने कमी आहे. त्यामुळे प्रति संस्था सरासरी खेळत्या भांडवलातील वाढीचा C.G.R not Significant आहे.

५) कर्ज वाटप

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांचे मुख्य कार्य शेतीला कर्ज पुरवठा करणे आहे. जिल्ह्यातील या संस्थांनी १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत जो कर्ज पुरवठा केला त्याची माहिती तक्ता क्र. ६.३५, ६.३६, ६.३७, मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ मध्ये संस्थांनी ५१९४६७ हजार रूपये कर्जवाटप केले. त्यानंतर प्रतिवर्षी कर्जवाटपात वाढ झाली. २००२-०३ मध्ये संस्थांनी ३८९७१४३ हजार रूपये कर्जवाटप केले. १९९०-९१ च्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये साडे सात पट जास्त कर्जवाटप केले गेले संस्थांच्या प्रत्येक गटातील कर्ज वाटपात वाढ झाली अ, ब, क, ड या गटातील कर्ज वाटप अनुक्रमे ९.९२, १०.४०, ७.०९, ४.८२ पटींनी वाढले.

तक्ता क्र. ६.३५ संस्थांनी दिलेले कर्ज

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	४००२१	५९८४३	३७५८४८	४३७५५	५१९४६७
२	१९९१-९२	८३६३९	९६३००	४३६२६९	४८७८३	६६४९९१
३	१९९२-९३	७७२७९	५९३९८	२६७५३८	३५३४२	४३९५५७
४	१९९३-९४	८७५९३	१६२३८०	५२०४४२	४२९७६	८१३३९१
५	१९९४-९५	८१७५२	१९४५८३	६२४५२७	२९८९५	९३०७५७
६	१९९५-९६	११११७२	२००२५३	५५२४७९	५६३२२	९२०२२६
७	१९९६-९७	११११९०	१८७४४८	६८३७३२	३४२२५	१०१६५९५
८	१९९७-९८	१०५४४५	२०८१४०	६३८२७२	५७२७१	१००९१२८
९	१९९८-९९	१२६८१६	२३०८४९	९५२३४५	८७४५०	१३९७४६०
१०	१९९९-००	१५७१६४	२९१८८९	१८४४७३३	९३३९९	२३८७१८५
११	२०००-०१	२६६०२३	४५१९७८	१९७९१९३	१४३८८७	२८४१०८१
१२	२००१-०२	३२५६४४	५०२४९६	२२०७३९५	१५४४१७	३१८९९५२
१३	२००२-०३	३९७३५१	६२२४२७	२६६६११४	२११२५१	३८९७१४३
C. G. R.		*** १६.६९	*** १९.६	*** १९.६५	*** १४.९२	*** १८.७८

तक्ता क्र. ६.३६

प्रतीसभासद दिलेले सरासरी कर्ज

(आकडे रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	५५९६.५६	५३०३.३५	८१९२.०२	९४५८.४९	७५२३.३८
२	१९९१-९२	६२०६.०५	५९५२.९	८७९५.७४	१०३५२.९३	७९१९.७६
३	१९९२-९३	५०१४.९३	५९६४.८५	७५१६.३८	७९३३.१	६७१९.४१
४	१९९३-९४	७०६२.२४	८२४०.१३	९८२५.९६	९६६८.३९	९०८६.१३
५	१९९४-९५	६६४१.१	८२६५.३५	१०४४३.२४	९६१८.७२	९४१७१.५९
६	१९९५-९६	८३२६.८७	८७७१.१	१०२२०.४९	३०९३१.९५	९९९९.७४
७	१९९६-९७	९०२०.०३	८७३३.१३	१३५०३.४२	७८७६.८७	१७२३५.१७
८	१९९७-९८	९४४५.०९	८००८.१६	१२५२५.२	१२३०८.४	११३२३.१२
९	१९९८-९९	९९८३.७८	९८११.६७	१८२०७.१८	१७१४०.३४	१४६१२.९१
१०	१९९९-००	१०७४४.७९	११५८२.९	२९६९०.०६	१५१३२.७	२०७५९.०७
११	२०००-०१	१५५४४.१७	१५७८५	२६३५१.६४	२२४१५.८	२२४०१.३
१२	२००१-०२	१९०२०.१५	१७३५६.७७	२९०४५.०५	२१८७२.०९	२४७०३.२२
१३	२००२-०३	२२२८८.०३	१५३९०.२२	३३३०१	२९२१४.६३	२६७७३.०७
C. G. R.		*** ११.९९	*** ९.७४	*** १४.१२	*** ९.३३	* ९.७९

तक्ता क्र. ६.३७

प्रतिसंस्था सरासरी कर्ज वाटप

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१८७.०१	२३५.६	८९९.१६	८१०.२८	५५२.६२
२	१९९१-९२	३८१.९१	३७३.२५	१०१४.५८	७६२.२३	६८४.८५
३	१९९२-९३	३४९.६८	२३१.१२	६१९.३	५८९.०३	४५३.१५
४	१९९३-९४	३९४.५६	६३१.८३	११९०.९४	७१६.२७	८३३.३९
५	१९९४-९५	३७५	७४८.४	१३९०.९२	४२१.०६	९३२.७२
६	१९९५-९६	५०५.३३	७७०.२	११५८.२४	५७९.८२	८८१.९२
७	१९९६-९७	५१४.७७	७२०.९५	१४०३.९७	३७६.१	१४५१.६३
८	१९९७-९८	४८५.९२	८००.५४	१२८६.८४	५२०.६४	९३१.७९
९	१९९८-९९	५८४.४	८८७.८८	१८७४.६९	७१६.८	१२२८.३
१०	१९९९-००	६९८.५१	१११२.६५	३४७४.०७	७०२.२४	१९५३.५७
११	२०००-०१	११७१.९१	१७३१.७२	३७२७.२९	१०८१.८५	२४७४.९
१२	२००१-०२	१४३४.५५	१९१७.९२	३९५५.९	११६१.०३	२६८५.१४
१३	२००२-०३	१७५०.४४	२३४८.७८	४६३६.७२	१५८८.३५	३२४७.६२
C. G. R.		*** १६.२७	*** १९.३	*** १६.४६	*** ५.३४	*** १६.२५

क गटाने तुलनेने सर्वात जास्त कर्ज वाटप केले. त्यानंतर कर्ज वाटपात ब गटाचा नंबर लागतो ब गटाच्या कर्ज वाटपात दहा पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली. या दोन गटांशी तुलना करता अ गटाचे कर्ज वाटप कमी आहे या गटाने कर्ज वाटपात जवळ जवळ दहापट वाढ केली.

संस्थांच्या कर्ज वाटपाचा C.G.R काढण्यात आला आहे सर्व गटांचा व एकूण संस्थांचा C.G.R. Significant आहे.

संस्थांच्या कर्ज वाटपाचे स्वरूप समजण्यासाठी प्रति कर्जदार सभासद सरासरी किती कर्ज देण्यात आले. याबाबतची माहिती काढली आहे. १९९०-९१ मध्ये सर्व संस्थांनी प्रति सभासद सरासरी ७५२३.३८ रूपयांचे कर्ज वाटप केले. या वर्षी सर्वात जास्त कर्ज वाटप क गटाने केले होते. २००२-०३ मध्ये एकूण संस्थांनी प्रति सभासद सरासरी २६७७३.०७ रूपये कर्ज वाटप केले. १९९०-९१ च्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये ३.५६ पट जास्त कर्ज दिले आहे. अ, ब, क, ड या गटांनी आपल्या कर्जात अनुक्रमे ३.९८, २.९०, ४.०६, ३.०८ पट वाढ केली. क गटाने कर्ज वाटपात जास्त वाढ केली आहे. क गटाने सरासरी प्रति सभासद दिलेले कर्ज इतर गटांपेक्षा व एकूण पेक्षा जास्त आहे. अभ्यास कालावधीत कर्ज वाटपातील वाढ जास्त आहे.

अभ्यास कालावधीतील प्रति सभासद सरासरी कर्ज वाटपात झालेल्या बदलाचा C.G.R. काढण्यात आला आहे. अ, ब, क, ड या गटांचा व एकूणचा C.G.R. अनुक्रमे ११.९९, ९.७४, १४.१२, ९.३३ व ९.७९ आहे. सर्व गटांतील व एकूणचा C.G.R. Significant आहे. क गटाचा C.G.R. सर्वात जास्त आहे. ड गटाचा सर्वात कमी आहे, एकूण संस्थांच्या सरासरी पेक्षा कमी आहे.

प्रति संस्था सरासरी कर्ज वाटप तक्ता क्र. ६.३७ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे. १९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यातील सर्व संस्थांनी प्रति संस्था सरासरी ५५२.६२ हजार रूपयांचे कर्ज वाटप केले. या कर्ज वाटपात प्रतिवर्षी वाढ होत गेली २००२-०३ मध्ये प्रति संस्था सरासरी ३२४७.६२ हजार रूपये कर्ज वाटप करण्यात आले. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रति संस्था कर्ज वाटपाचे प्रमाण ५.८७ पटींनी वाढले. अ, ब, क या गटांचे प्रमाणात अनुक्रमे ९.३६, ९.९७, ५.१५ पट झाली ड गटाचे कर्ज वाटपात ९६ टक्के वाढ झाली प्रति संस्था कर्ज वाटपातील वाढ ब गटाची सर्वाधिक आहे. ड गटाची सर्वात कमी आहे. या कर्ज वाटपाचा C.G.R. काढण्यात आला आहे. एकूण सर्व संस्थांचा C.G.R. १६.२५ आहे. हा Significant आहे. अ, ब, क गटांचा C.G.R. अनुक्रमे १६.२७, १९.३, १६.४६ आहे. हे तीन C.G.R. Significant आहेत. ड गटातील वाढीचा दर अत्यल्प आहे. या गटाचा C.G.R. Significant नाही. क गटाचा C.G.R. सर्वाधिक आहे.

निष्कर्ष

सर्वाधिक कर्ज वाटप क गटाने केले आहे. प्रति सभासद सरासरी कर्ज वाटप क गटाचेच जास्त आहे. प्रति संस्था सरासरी कर्ज वाटप क गटाचेच सर्वात जास्त आहे. एकूण कर्ज वाटप, प्रति सभासद कर्ज वाटप या बाबतचा C.G.R. क गटाचाच सर्वाधिक आहे. त्यानंतर कर्ज वाटपाबाबत दुसरा नंबर ब गटाचा लागतो.

क आणि ब गटाचे तुलनेने अ गटाचे कर्ज वाटप कमी आहे क गटाच्या तुलनेने अ गटाचे प्रति सभासद (१९९०-९१) कर्ज वाटप ६७ टक्के कमी आहे. अ गटापेक्षा क गटाचे प्रति संस्था कर्ज वाटप अडीच पट जास्त आहे.

अ आणि क गटांशी तुलना करता ब गटाची स्थिती मध्यम आहे सर्वाधिक कर्ज वाटप अ गटाचे त्यानंतर अनुक्रमे ब व क गटाचे आहे.

अ गटाचे कर्ज वाटप कमी आहे पण १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत या गटाने कर्ज वाटपातील वाढीचा दर चांगला ठेवला आहे कर्ज वाटपातील वाढीत सातत्य ठेवले आहे.

६) कर्जदार

संस्थेचे सर्व सभासद संस्थेकडून कर्ज घेत नाहीत. जे सभासद थकबाकीदार आहेत त्यांना परत कर्ज दिले जात नाही. मध्यम मुदत कर्जाची थकबाकी असेल तर त्या सभासदाला पीककर्ज किंवा मध्यम मुदत कर्ज दिले जात नाही. पीककर्जाची थकबाकीदार असेल तर पीक कर्ज किंवा मध्यम मुदत कर्ज दिले जात नाही. थकबाकी नसणाऱ्या सभासदांना कर्ज मिळते पण सर्वजण कर्ज घेत नाहीत. कर्जदार सभासदांचे प्रमाण तक्ता क्र. ६.३८, ६.३९, ६.४० मध्ये दर्शविले आहे.

१९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यातील सर्व संस्थांकडून ६९०४७ सभासदांनी कर्ज घेतले. २००२-०३ मध्ये १४५५६२ सभासदांनी कर्ज घेतले १९९०-९१ या वर्षासाठी तुलना करता २००२-०३ मध्ये जवळ जवळ दोन पट जास्त सभासदांनी कर्ज घेतले. अ, ब, क, ड या गटातील कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण अनुक्रमे २.४९, ३.५८, १.७४, १.५६ पट वाढले. क. गटाकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. जिल्ह्यामध्ये एकूण कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये क गटाच्या सभासदांचे प्रमाण १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी ५० टक्के पेक्षा जास्त आहे. क गट हा चार तालुके असलेला गट आहे पण कर्ज घेणारे सभासद कमी आहेत. जिल्ह्यातील एकूण कर्जदार सभासदांपैकी २० टक्केपेक्षा कमी सभासद प्रतिवर्षी (१९९३ वर्ष अपवाद) या गटाचे आहेत.

तक्ता क्र. ६.३८
संस्थांचे कर्जदार सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	७१५१	११२८४	४५९९२	४६२६	६९०५३
२	१९९१-९२	१३४७७	१६१७७	४९६००	४७१२	८३९६६
३	१९९२-९३	१५४०९	९९५८	३५५९४	४४५५	६५४१६
४	१९९३-९४	१२४०३	१९७०६	५२९६६	४४४५	८९५२०
५	१९९४-९५	१२३१०	२३५४२	५९८०२	३१०८	९८७६२
६	१९९५-९६	१३३५१	२२८३१	५४०५६	१८३७	९२०७५
७	१९९६-९७	१२३२७	२१४६४	५०६३४	४३४५	८८७७०
८	१९९७-९८	१११६४	२५९९१	५०९५९	४६५३	९२७६७
९	१९९८-९९	१२७०२	२३५२८	५२३०६	५१०२	९३६३८
१०	१९९९-००	१४६२७	२५२००	६२१३३	६१७२	१०८१३२
११	२०००-०१	१७११४	२८६३३	७५१०७	६४१९	१२७२७३
१२	२००१-०२	१७१२१	२८९५१	७५९९९	७०६०	१२९१३१
१३	२००२-०३	१७८२८	४०४४३	८००६०	७२३१	१४५५६२
C. G. R.		*** ४.१९	*** ८.९९	*** ४.८४	* ५.११	*** ५.४८

तक्ता क्र. ६.३९
एकूण सभासदांमधील कर्जदार सभासदांचे प्रमाण

(शेकडा प्रमाण)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१०.२८	११.१२	२७.५५	२०.७२	१९.१६
२	१९९१-९२	१७.४०	१६.२८	२९.१२	१८.७१	२२.५५
३	१९९२-९३	१९.५४	९.८६	२०.६०	१८.८७	१७.२५
४	१९९३-९४	१५.६३	१९.०१	२९.६०	१८.४८	२३.२०
५	१९९४-९५	१४.८३	२२.४४	३१.९७	११.६२	२४.५९
६	१९९५-९६	१५.८४	२१.२३	२७.६५	१४.९९	२१.७१
७	१९९६-९७	१४.६६	१९.६०	२५.५२	११.८१	२०.७०
८	१९९७-९८	१३.०६	२३.४०	२४.४४	१२.१७	२०.०७
९	१९९८-९९	१४.८६	२०.५२	२४.८७	१२.७१	२०.७०
१०	१९९९-००	१६.८८	२१.७०	२९.०६	१५.३०	२३.६६
११	२०००-०१	१९.७०	२४.४०	३३.५२	१५.८८	२७.१५
१२	२००१-०२	२०.५०	२४.७८	३३.०६	१७.१७	२९.९४
१३	२००२-०३	२०.९१	२९.११	३३.४३	१८.१३	२८.९१
C. G. R.		* २.८७	*** ६.७१	१.७	-०.७८	*** २.९८

प्रति संस्था सरासरी कर्ज घेणारे सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	३३	४४	११०	८६	७३
२	१९९१-९२	६२	६३	११५	७४	८६
३	१९९२-९३	७०	३९	८२	७४	६७
४	१९९३-९४	५६	७७	१२१	७२	९२
५	१९९४-९५	५६	९१	१३३	४४	९९
६	१९९५-९६	६१	८८	११३	२१	८८
७	१९९६-९७	५७	८३	११६	४८	८४
८	१९९७-९८	५१	१००	१०३	४२	८२
९	१९९८-९९	५९	९०	१०३	४२	८४
१०	१९९९-००	६५	९७	११७	४६	९४
११	२०००-०१	७५	११०	१४१	४८	११०
१२	२००१-०२	७५	१११	१३६	५३	१०९
१३	२००२-०३	७९	१५३	१३९	५४	१२९
C. G. R.		३.८२ ***	८.७३ ****	२.०५ *	-३.६८	३.२६ ****

सर्वात जास्त कर्जदार सभासद क गटाचे व सर्वात कमी सभासद अ गटाचे आहेत. कर्जदार सभासदांमध्ये वाढ करण्याचा प्रयत्न सर्वच गटांनी केला आहे. या वाढीचा C.G.R. काढला आहे. अ, ब, क या गटाचा C.G.R. अनुक्रमे ४.१९, ८.९९, ४.८४ आहे. हा C.G.R. Significant आहे. ड गटाने १९९६ मध्ये फक्त १८३७ सभासदांना कर्ज दिले म्हणून या गटाचा C.G.R. Significant (10 %) आहे. पण या गटाप्रमाणे नाही. एकूण संस्थांचा C.G.R. ५.४८ आहे हा हा Significant आहे.

संस्थांच्या एकूण सभासदांमध्ये कर्जदार सभासदांचे प्रमाण किती आहे. हे तक्ता क्र. ६.३९ मध्ये दर्शविले आहे. एकूण सभासदांमध्ये कर्जदार सभासदांचे सर्वाधिक प्रमाण क गटातील सभासदांचेच आहे. जिल्ह्यात १९९०-९१ मध्ये एकूण सभासदांमध्ये कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण १९.१६ टक्के होते. २००२-०३ मध्ये २८.९१ टक्के होते. सर्वाधिक प्रमाण २००१-०२ मध्ये २९.९४ टक्के होते. ३० टक्केपेक्षा कमी सभासद संस्थांकडून कर्ज घेतात. हे स्पष्ट होते. क

गटाचा अपवाद वगळता सर्वच गटांमध्ये ३० टक्केपेक्षा कमी सभासद कर्ज घेत आहेत. क गटातील ३० टक्केपेक्षा जास्त सभासदांनी २०००-०१, २००१-०२, २००२-०३ या वर्षात कर्ज घेतले आहे.

अ, ब, क गटांनी कर्जदार सभासदांचे प्रमाण वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. या गटातील C.G.R. अनुक्रमे २.८७, २.७१, १.७ आहे. ड गटातील कर्जदारांचे एकूण कर्जदारांमधील प्रमाण कमी होत गेले आहे. या गटाचा C.G.R. उणे आहे. एकूण संस्थांचे प्रमाण वाढत आहे. एकूण संस्थांचा C.G.R. 2.98 आहे. हा व ब गटाचा C.G.R. Significant आहे.

प्रतिसंस्था कर्ज घेणारे सभासद तक्ता क्र. ६.४० मध्ये दर्शविले आहेत. प्रतिसंस्था सरासरी कर्ज घेणाऱ्यांमध्ये सर्वाधिक प्रमाण क गटाचे आहे. अ, ब, क गटांमध्ये तुलना करता हे प्रमाण सर्वात कमी 'अ' गटाचे आहे. अ, ब, क गटाशी तुलना करता ब गटाचे प्रमाण मध्यम आहे. ब गटाने प्रतिसंस्था कर्जदारांचे प्रमाण वाढविण्याचा तुलनेने जास्त प्रयत्न केला आहे. ड गटाचा अपवाद वगळता इतर सर्व गटांनी प्रतिसंस्था सरासरी कर्ज घेणारे सभासद वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. अ, ब, क, ड व एकूण संस्थांचा या बाबतचा C.G.R अनुक्रमे ३.८२, ८.७३, २.०५, -३.६८, ३.२६ आहे. ड गटाचा अपवाद वगळता सर्व गटांचे C.G.R. Significant आहेत.

निष्कर्ष

- १) क गटातील संस्थांनी इतर गटांचे तुलनेने सभासदांना सर्वात जास्त कर्ज दिले. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत क गटातील संस्थांनी कर्जदार सभासदांमध्ये वाढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
- २) जिल्ह्यातील एकूण कर्जदार सभासदांपैकी (प्रत्येक वर्षी) निम्यापेक्षा जास्त सभासद क गटाचेच आहेत.
- ३) अ गटामध्ये कर्जदार सभासदांचे प्रमाण कमी आहे. या गटाने १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत कर्जदार सभासदांमध्ये वाढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. याचा C.G.R. ४.१९ आहे.
- ४) ब गटामधील संस्थांचे एकूण कर्जदार क गटापेक्षा कमी आहेत व अ गटापेक्षा जास्त आहेत. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत ब गटातील संस्थांचा कर्जदार सभासद वाढीचा वेग सर्वाधिक आहे. त्या बाबतचा C.G.R. ८.१९ आहे. ड गटातील संस्थांचे कर्जदार सभासद वाढीचे प्रमाण इतर गटांशी तुलना करता कमी आहे.

- ५) जिल्ह्यातील संस्थांचे सभासद असलेल्या एकूण सभासदांपैकी सर्वसाधारण ३० टक्के पेक्षा कमी सभासद संस्थांकडून कर्ज घेतात. कर्जदार सभासदांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण क गटात जास्त आहे. अ गटात सर्वात कमी आहे. या दोन्ही गटांशी तुलना करता ब गटाचे प्रमाण मध्यम आहे.
- ६) एकूण सभासदांमधील कर्जदार सभासदांचे प्रमाण अभ्यास कालावधीत वाढविण्याचा प्रयत्न सर्वच गटांनी केला आहे. यामध्ये सर्वात जास्त यश ब गटाला आले. या गटाचा C.G.R. ६.७१ आहे. ब गटाने केलेला प्रयत्न चांगला आहे.
- ७) क गटातील संस्थांनी इतर गटांच्या तुलनेने जास्त सभासदांना कर्ज दिले आहे. पण १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत कर्जदार सभासदांची संस्था वाढविण्यात या गटाचा वेग कमी होता. या बाबतचा C.G.R.1-7 आहे. तो not Significant आहे.
- ८) प्रतिसंस्था सरासरी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण क गटाचेच जास्त आहे. सर्वात कमी प्रमाण अ गटाचे आहे. क गटात सर्वसाधारणपणे प्रतिसंस्था सरासरी १०० ते १४० पर्यंत सभासदांनी प्रतिवर्षी कर्ज घेतले आहे. अ गटात हे प्रमाण ३० ते ८० सभासद इतके आहे.
- ९) प्रतिसंस्था सरासरी कर्जदार सभासद वाढविण्याचे सर्वाधिक प्रमाण ब गटाचे आहे.

७) येणे कर्ज

संस्था प्रतिवर्षी सभासदांना कर्ज देतात. कर्ज देताना दिलेल्या कर्जाची विशिष्ट मुदत निश्चित केलेली असते या मुदतीत कर्ज फेड न झाल्यास त्या कर्जाची थकबाकी झाली असे समजले जाते. थकबाकी व थकबाकी न होता संस्थांकडे ज्या कर्जाची परतफेड करणे आवश्यक आहे अशा कर्जाला मिळून येणे कर्ज असे म्हणतात. संस्थांच्या येणे कर्जाची माहिती तक्ता क्र. ६. ४१ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यातील सर्व संस्थांकडून ९५३९४९ हजार रुपयांचे येणे कर्ज होते. त्यानंतर २००२-०३ पर्यंत येणे कर्जात सातत्याने वाढ झाली. २००२-०३ मध्ये ६९७३६६५ हजार रुपयांचे येणे कर्ज (सर्व संस्थांचे) होते.

अ, ब, क, ड या गटांकडे अनुक्रमे येणे कर्ज ५९१४०९ हजार रुपये, ८५२६६६ हजार रुपये ५१६८४२८ हजार रुपये ३६११६२ हजार रुपये येणे कर्ज होते. येणे अ, ब, क, ड या गटांच्या येणे कर्जाचा C.G.R. अनुक्रमे ११.०१, १६.५८, १८.२७, १३.८५ होता एकूण सर्व संस्थांचा C.G.R. १६.७८ होता. क गटाचे येणे कर्ज इतर गटांशी तुलना करता जास्त होते. अ,

ब, क या मुख्य गटांपैकी अ गटाचे येणे कर्ज तुलनेने कमी होते. क गटाचा C.G.R. सर्वाधिक आहे. अ, ब, क मध्ये क गटाचा कमी आहे. क गटाचा जास्त कर्जव्यवहार असल्यामुळे येणे कर्जाचे प्रमाण जास्त आहे.

तक्ता क्र. ६.४१
कर्जदारांकडून येणे असलेले कर्ज

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	११८८०३	९५५२१	६७२१५२	६७४७३	९५३९४९
२	१९९१-९२	१४९२७८	१४८४१०	७७८९६१	६९९६७	११४६६१६
३	१९९२-९३	१७३३१३	१६३४५५	८२५४७३	७३७०५	१२३५९४६
४	१९९३-९४	१८४२०६	२१०६६६	९७१८५९	८८४४६	१४५५१७७
५	१९९४-९५	१८३२८०	२७१४१५	८८३४४१	७४२९८	१४१२४३४
६	१९९५-९६	२०१५८०	२९२७५२	१२९००२०	९३२३२	१८७७५८४
७	१९९६-९७	१८२७६७	३०१५७७	१३९४२७५	६०६२७	१९३९२४६
८	१९९७-९८	१९८९८८	३१७१०९	१५०३१०४	७५९०७	२०९५१०८
९	१९९८-९९	२१६४१४	३३८११५	१६७५९१२	१०४६३५	२३३५०७६
१०	१९९९-००	२५५२६६	३९५२९७	२५२९८७९	१३९८९६	३३२०३३८
११	२०००-०१	३४३८६१	५४७७७७	३३२१९१८	२१५१२६	४४२८६८२
१२	२००१-०२	४३४५४६	६७०१७६	४२०५०८६	३०७९५७	५६१७७६५
१३	२००२-०३	५९१४०९	८५२६६६	५१६८४२८	३६११६२	६९७३६६५
C. G. R.		*** ११.०१	*** १६.५८	*** १८.२७	*** १३.८५	*** १६.७८

प्रतिसभासद कर्जाची किती येणे बाकी आहे. ही तक्ता क्र. ६.४२ मध्ये दर्शविली आहे. प्रतिसभासद येणे कर्जबाकी क गटाची सर्वाधिक आहे. अ, ब, क गटांमध्ये अ गटाची कमी आहे. अ, ब, क, ड गटांच्या प्रतिसभासद येणे कर्जातील वाढीचा C.G.R. अनुक्रमे ८.६३, १२.०२, १४.६२, ६.३४, आहे. ड गट वगळता सर्व C.G.R. Significant आहेत. सर्वात जास्त C.G.R. क गटाचा आहे. मुख्य गटांमध्ये सर्वात कमी अ गटाचा आहे. प्रतिसभासद येणे कर्जात वाढ होत गेल्याने अ, ब, क, ड या गटांचा विचरण गुणांक जास्त आहे. सर्वात जास्त विचरण गुणांक क गटाचा आहे. सर्वात कमी ब गटाचा आहे. ब गट आणि क गट यांच्या विचरण गुणांकात विशेष फरक नाही.

येणे कर्ज असलेल्या येणे बाकीदार सभासदांची माहिती तक्ता क्र. ६.४३ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ मध्ये ११७२१४ सभासद सर्व संस्थांचे मिळून येणे बाकीदार होते. त्यामध्ये २००२-०३ पर्यंत वाढ होत गेली.

तक्ता क्र. ६.४२
प्रतिसभासद येणे असलेले कर्ज

(आकडे रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	५३४१.१४	४४३८.७०	९८२७.५	१३३४५.१३	८१३८.५२
२	१९९१-९२	९१२१.७८	६१९०.४५	१०३९९.३२	१३५०७.३८	९५२३.३१
३	१९९२-९३	६३९९.५६	७०९३.१७	१०८९३.०२	१५२४४.०५	९४५३.३९
४	१९९३-९४	८०३८.३१	८८९७.४९	१०३५६.३३	१८२९२.८६	१००१७.०५
५	१९९४-९५	७३०८.११	९४०७.६१	१०६७३.९६	२०२४४.६८	११९५९.४६
६	१९९५-९६	८०२२.७६	१००२८.५०	१५५८६.३५	२१५११.७७	१२८१०.५०
७	१९९६-९७	७५३५.२३	१२०८९.१९	१५९४८.६०	८९९६.४४	१३५२६.८२
८	१९९७-९८	८०७५.८१	१२२००.७२	१८९३८.१७	८७९०.६२	१५११२.४०
९	१९९८-९९	८९३३.८७	१२२४४.७८	२१२५९.५५	१३१७८.२१	१६८४६.६१
१०	१९९९-००	१०३६६.५५	१३५५९.८६	२९४३६.०२	१७१६७.२६	२२४५४.२०
११	२०००-०१	१३१६५.१७	१७४६०.१४	३२०९५.२०	२६०५६.९३	२६१६६.५१
१२	२००१-०२	१७०६४.४४	२०५८४.६९	३९६७६.६१	३३९१२.२३	३२८७७.४१
१३	२००२-०३	१९८४९.०१	२०११७.१६	४४८८२.७५	३८७२६.३५	३६१२६.८०
C. G. R.		*** ८.६३	*** १२.०२	*** १४.६२	६.३४	*** १३.१५

तक्ता क्र. ६.४३
येणे कर्ज असलेले (येणे बाकीदार) सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	२२२४३	२१५२०	६८३९५	५०५६	११७२१४
२	१९९१-९२	१६३६५	२३९७४	७४९०५	५१५७	१२०४०१
३	१९९२-९३	२७०८२	२३०४४	७५७८०	४८३५	१३०७४१
४	१९९३-९४	२२९१६	२३६७७	९३८४२	४८३५	१४५२७०
५	१९९४-९५	२५०७९	२८२५०	८२७६६	३६७०	१३९७६५
६	१९९५-९६	२५१२६	२९१९२	८७९१४	४३३४	१४६५६६
७	१९९६-९७	२४२५५	२४९४६	८७४२३	६७३९	१४३३६३
८	१९९७-९८	२४६४०	२५९९१	७९३६९	८६३५	१३८६३५
९	१९९८-९९	२४२२४	२७६१३	७८८३१	७९४०	१३८६०८
१०	१९९९-००	२४६२४	२९१५२	८५९४५	८१४९	१४७८७०
११	२०००-०१	२६११९	३१३७३	१०३५०२	८२५६	१६९२५०
१२	२००१-०२	२५४६५	३२५५७	१०५९८४	९०८१	१७३०८७
१३	२००२-०३	२६१६८	४२३८५	११५१५४	९३२६	१९३०३३
C. G. R.		१.७६	*** ४.०९	*** ३.१५	*** ७.०८	*** ३.४९

अ, ब, क, ड या गटांमधील येणे बाकीदार सभासदांची संख्या वाढत गेली. या वाढीचा C.G.R. अनुक्रमे १.७६, ४.०९, ३.१५, ७.०८ आहे. एकूण संस्थांचा ३.४९ आहे. अ गट वगळता बाकी सर्व गटांचा C.G.R. Significant आहे. कर्जदार सभासदांची संख्या वेगाने वाढली नाही. त्यामुळे येणे कर्जदारांची संख्या वेगाने वाढली नाही. या गटांच्या विचरणाचा गुणांक त्यामुळे जास्त नाही. अ, ब, क गटात क गटाचा जास्त आहे. ड गटाचा गुणांक सर्वात जास्त आहे.

कर्ज घेतलेले सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज म्हणजे येणे बाकीदार सभासद संस्थांच्या एकूण सभासदांमध्ये या सभासदांचे शेकडा किती प्रमाण आहे. हे तक्ता क्र. ६.४४ मध्ये दर्शविले आहे. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांमध्ये हे प्रमाण १९९०-९१ ते २००२-०३ या काळात सरासरी ३४.५३ टक्के होते. अ, ब, क, ड गटांचे एकूण अनुक्रमे सरासरी २९.३९ टक्के, २५.०४ टक्के, ४३.८२ टक्के १९.६८ टक्के होते.

तक्ता क्र. ६.४४
एकूण सभासदांमधील (येणे कर्ज असलेल्या)
येणे बाकीदार सभासदांचे प्रमाण

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	३२.००	२१.२१	४०.९८	२२.५५	३२.५३
२	१९९१-९२	२१.१३	२४.१२	४३.९७	२०.४७	३२.३३
३	१९९२-९३	३४.३३	२२.८३	४३.८६	२०.४८	३४.७५
४	१९९३-९४	२८.८९	२२.८४	५२.४८	२०.१	३७.६५
५	१९९४-९५	३०.२२	२६.९४	४४.२५	१३.७३	३४.८
६	१९९५-९६	२९.८१	२७.१५	४४.९७	११.७९	३४.५६
७	१९९६-९७	२८.८५	२२.७९	४४.०६	१८.३१	३३.४४
८	१९९७-९८	२८.८३	२३.४१	३८.०७	२२.६	३१.२३
९	१९९८-९९	२८.३४	२४.०९	३७.४९	१९.७८	३०.७
१०	१९९९-००	२८.४१	२५.१०	४०.२	२०.२	३२.३६
११	२०००-०१	३०.०७	२६.७४	४६.१८	२०.४४	३६.११
१२	२००१-०२	३०.५०	२७.८७	४६.१	२२.०९	४०.१३
१३	२००२-०३	३०.७०	३०.५१	४८.०९	२३.३९	३८.३४
C. G. R.		०.४६	१.९१	०.०६	१.१	०.७८

सर्वाधिक प्रमाण क गटाचेच आहे. क गटातील सभासद इतर गटांशी तुलना करता जास्त कर्ज व्यवहार करतात हे स्पष्ट होते. ब गटातील सभासदांचे प्रमाण अ, ब, क गटात सर्वात

कमी आहे. त्यापेक्षा अ गटाचे थोडे जास्त आहे. ड गटाचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. एकूण सर्व संस्थांचे सरासरी प्रमाण फक्त ३४.५३ टक्के आहे. जिल्ह्यातील संस्थांचे सभासद संस्थांशी कमी प्रमाणात कर्ज व्यवहार करतात हे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष

- १) क गटाचे येणे कर्ज इतर सर्व गटांपेक्षा जास्त आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत या गटाच्या कर्जात इतर गटांपेक्षा जास्त वाढ झाली या गटाच्या कर्जवाढीचा C.G.R. सर्वाधिक आहे.
- २) अ, ब, क या गटांशी तुलना करता अ गटाचे येणे कर्ज कमी आहे. अ गटाचे तुलनेने कर्जवाटप कमी असल्यामुळे येणे कर्ज कमी आहे.
- ३) क गटाचे प्रतिसभासद येणे कर्ज जास्त आहे. या गटाने प्रतिसभासद जास्त कर्जवाटप केले आहे या गटाची प्रतिसभासद थकबाकीपण जास्त आहे.
- ४) अ गटाचे प्रतिसभासद येणे कर्ज ब आणि क गटांशी तुलना करता कमी आहे. ब गटाची स्थिती अ आणि क यांच्याशी तुलना करता मध्यम आहे.
- ५) येणे बाकीत वाढ झाली व येणे बाकीदार सभासद वाढले क गटाचे येणे बाकीदार सभासद सर्वात जास्त आहेत व वाढीचा वेग अ आणि ब गटाशी तुलना करता जास्त आहे. या उलट अ गटाची स्थिती आहे.
- ६) एकूण सर्व संस्थांमध्ये सरासरी ३५ टक्के पेक्षा कमी सभासदांनी संस्थेशी कर्ज व्यवहार केला आहे. हे अयोग्य आहे. कर्जाची शेतीला गरज असताना ६५ टक्के लोकांनी संस्थांकडून कर्ज घेतले नाही. संस्थांना आलेले हे अपयश आहे.

८) येणे बाकीतील थकबाकी

एकूण येणे बाकीतील थकबाकीचे प्रमाण तक्ता क्र. ६.४५ मध्ये दर्शविले आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत एकूण येणे बाकीतील थकबाकीचे एकूण संस्थांमधील प्रमाण सरासरी ३३.०६ टक्के होते. गटांमध्ये हे प्रमाण जास्तीत जास्त ४१.६७ टक्के व कमीत कमी २३.३३ टक्के होते. अ, ब, क, ड या गटांमधील हे प्रमाण अनुक्रमे सरासरी ५५.७८ टक्के, ४९.४७ टक्के, २८.४६ टक्के, २९.७३ टक्के होते. एकूण येणे बाकीतील थकबाकीचे प्रमाण अ गटाचे जास्त होते सर्वाधिक सरासरी जास्त प्रमाण क गटाचे आहे.

तक्ता क्र. ६.४५

एकूण येणे बाकीतील थकबाकीचे प्रमाण

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	५१.४२	५८.४०	२९.५७	२९.६५	३५.१९
२	१९९१-९२	४६.६७	३७.०९	३३.५८	२३.२२	२७.८३
३	१९९२-९३	५५.५६	५६.६६	३२.४४	२३.३६	३८.३४
४	१९९३-९४	५२.१४	४१.१५	३१.९	२३.३६	३५.२९
५	१९९४-९५	५९.३६	४४.६१	३४.६२	३४.६	३३.५८
६	१९९५-९६	६७.३१	५५.६२	३१.९७	३९.०८	३९.८
७	१९९६-९७	४५.८८	५१.२७	२९.४१	२४.७२	३४.७३
८	१९९७-९८	७२.३१	६०.०५	३३.९५	३७.३६	४१.६७
९	१९९८-९९	७९.६६	६३.८७	२९.९९	५१.९	४०.४८
१०	१९९९-००	५५.४९	५६.५१	२०.५५	३०.७६	२७.९४
११	२०००-०१	६०.३६	५१.२८	१७.३२	१९.७५	२४.९८
१२	२००१-०२	४०.६६	४०.३१	१९.२२	२४.७४	२३.३३
१३	२००२-०३	३८.३९	२६.४१	२५.४९	२४.०९	२६.६३
C. G. R.		-०.६९	-१.६३	-४.१६		-२.४७

एकूण थकबाकीतील येणेबाकीच्या प्रमाणाचा C.G.R. काढण्यात आला आहे. अ, ब, क, या गटांचा C.G.R. अनुक्रमे -०.६९, -१.६३, -४.१६, आहे. एकूण संस्थांचा C.G.R. -२.४७ आहे. C.G.R. उणे आहे. म्हणजेच येणे बाकीतील थकबाकीचे असणारे प्रमाण कमी कमी होत गेले आहे. संस्थांच्या दृष्टीने हे चांगली बाब आहे. क गटाचे हे प्रमाण जास्त प्रमाणात कमी झाले आहे.

एकूण येणे बाकीदार सभादांमधील थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण तक्ता क्र. ६.४६ मध्ये दर्शविले आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत एकूण संस्थांमध्ये हे प्रमाण सरासरी ५५.५४ टक्के आहे. अ, ब, क, ड, या गटांमधील हे प्रमाण अनुक्रमे सरासरी ७५.६० टक्के, ७५.९६ टक्के ४३.९३ टक्के ५७.१४ टक्के होते. येणे बाकी दारांमधील थकबाकीदार सभासदांचे सर्वाधिक प्रमाण अ आणि ब गटाचे आहे. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांकडील प्रमाणापेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे. सर्वात कमी प्रमाण क गटाचे आहे. या बाबतचा C.G.R. काढण्यात आला आहे. अ, ब, क, ड गटांचा C.G.R. अनुक्रमे -०.५५, -०.१५, -०.८७, -४.१४ आहे. एकूण संस्थांचा C.G.R. -०.७४ आहे. सर्व C.G.R. उणे आहेत. येणे बाकीदारांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत वाढत गेलेले नाही. हे स्पष्ट होते. इतर गटांशी तुलना करता हे प्रमाण कमी असणाऱ्या क गटाचा C.G.R. उणेच आहे.

तक्ता क्र. ६.४६
एकूण येणे बाकीदारांमधील थकबाकी असलेल्या
(थकबाकीदार) सभासदांचे प्रमाण

(शेकडा प्रमाण %)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	५७.१३	६८.५४	४६.१२	५७.२२	५२.८०
२	१९९१-९२	९२.७८	४९.३७	४५.७९	७५.८६	५४.१८
३	१९९२-९३	७२.७२	८९.९७	४७.३०	७५.८४	६१.१५
४	१९९३-९४	८६.९२	८७.१९	३९.१३	७९.६७	५४.६५
५	१९९४-९५	८९.००	७२.८७	४३.१७	६५.७५	५८.५१
६	१९९५-९६	७८.८५	७६.२४	४१.४७	५७.६१	५५.२८
७	१९९६-९७	५१.८४	८६.७८	४६.०७	३१.७५	५३.४५
८	१९९७-९८	८४.१९	८५.८४	५२.९७	५३.८४	६४.७५
९	१९९८-९९	८०.७२	८६.३१	४९.९९	५५.८६	६२.९३
१०	१९९९-००	७८.०८	७६.१५	४१.२८	४८.३६	५४.६८
११	२०००-०१	७८.९३	८३.६४	३४.०८	५०.६५	५१.००
१२	२००१-०२	६६.९६	७८.१४	४०.०९	५०.६५	५१.७६
१३	२००२-०३	६४.६६	४६.४८	४३.७४	३९.८१	४६.९९
C. G. R.		-०.५५	-०.१५	-०.८७	-४.१४	-०.७४

निष्कर्ष

- १) क गटाने जास्त प्रमाणात कर्ज वाटप केले आहे. या गटाची येणे बाकी जास्त आहे. येणेबाकीतील थकबाकीचे प्रमाण इतर गटांशी तुलना करता कमी आहे. तसेच एकूण संस्थांच्या प्रमाणाशी तुलना करता कमी आहे. इतर गटांशी तुलना करता या संस्थांच्या थकबाकीचे प्रमाण कमी आहे. असा निष्कर्ष काढता येईल.
- २) अ गटातील थकबाकीचे एकूण येणेबाकीतील प्रमाण इतर सर्व गटांचे तुलनेने जास्त आहे. एकूण संस्थांच्या प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. हे प्रमाण क गटाच्या जवळजवळ दुप्पट आहे. अ गटातील संस्थांच्यापुढे थकबाकीची समस्या इतर गटांचे तुलनेने जास्त आहे. हे यातून स्पष्ट होते.
- ३) येणेबाकीतील थकबाकीचे प्रमाण कमी कमी होत गेले. म्हणून सर्व गटांचा व एकूण संस्थांचा C.G.R. उणे आला आहे. संस्थांनी वसुली वाढवून थकबाकी कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे हे स्पष्ट होते.

- ४) क गटातील संस्थांचा C.G.R. —४.१६ आहे. क गटातील संस्थांनी वसुलीचे प्रमाण वाढवून थकबाकी कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. क गटाला याबाबत सर्वाधिक यश आले आहे.
- ५) एकूण येणे बाकीदार सभासदांमधील थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण सर्वात कमी क गटाचे आहे. या गटाचा — C.G.R. ०.८७ आहे. इतर गटांशी तुलना करता या गटाची स्थिती चांगली आहे.
- ६) अ गटातील थकबाकीदारांचे एकूण येणेबाकीदारांमधील प्रमाण जास्त आहे. एकूण येणे बाकीतील थकबाकी या गटाची जास्त आहे. येणे बाकीदारांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाणही जास्त आहे. इतर गटांशी तुलना करता या गटाची स्थिती चांगली नाही.

९) थकबाकी

कोणत्याही संस्थेने दिलेल्या कर्जाची वेळेत वसुली केली पाहिजे, मुदतीत कर्जफेड न केल्यास कर्जाची थकबाकी होते. थकबाकीमुळे संस्था अडचणीत येतात. थकबाकी झालेल्या सभासदाला परतकर्ज दिले जात नाही. त्यामुळे नवीन कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी होते. संस्थेचा एकूण कर्ज व्यवहार कमी होतो. संस्थेची आर्थिक क्षमता कमी होते. संस्थांच्या थकबाकीबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.४७ मध्ये दर्शविली आहे.

१९९०—९१ मध्ये जिल्ह्यातील एकूण थकबाकी ३३५६६८ हजार रुपये होती. अ, ब, क, ड गटाची अनुक्रमे ६१०९४ हजार रुपये, ५५७९१ हजार रुपये, १९८७९९ हजार रुपये, २०००४ हजार रुपये थकबाकी होती. क गटाकडे सर्वात जास्त थकबाकी होती. जिल्ह्यातील एकूण थकबाकी पैकी ५९.२२ टक्के थकबाकी फक्त क गटाची होती. सर्वच गटांमध्ये थकबाकी होती.

१९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत सर्व गटांची व एकूण जिल्ह्यातील संस्थांची थकबाकी वाढली. जिल्ह्यातील संस्थांची एकूण थकबाकी साडेपाच पटींनी वाढली क गटाची साडे सहापटीपेक्षा जास्त वाढली. अ गटाची ३.७१ पट, ब गटाची ४.०३ पट, ड गटाची ४.३५ पट थकबाकी वाढली. इतर सर्व गटांशी तुलना करता “ क गटाचा ” कर्जव्यवहार जास्त आहे. व थकबाकी सुध्दा जास्त आहे. २००२—०३ मध्ये जिल्ह्यातील एकूण संस्थांनी केलेल्या कर्जवाटपात क गटाचा वाटा ६८.४१ टक्के होता. त्याच वर्षी जिल्ह्यातील एकूण थकबाकीतील क गटाचा वाटा ७०.९५ टक्के होता.

तक्ता क्र. ६.४७
संस्थांची एकूण थकबाकी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	६१०९४	५५७९१	१९८७७९	२०००४	३३५६६८
२	१९९१-९२	६९६६३	५५०४४	२६१६०९	१६२४५	४०२५६१
३	१९९२-९३	९६२९६	९२६१५	२६७७९१	१७२१८	४७३९२०
४	१९९३-९४	९६०५५	८६६९८	३१०११७	२०६६२	५१३५३२
५	१९९४-९५	१०८७९९	१२१०६८	३०५८४७	२५७०५	५६१४१९
६	१९९५-९६	१३५६८७	१६२८२९	४१२३७२	३६४३५	७४७३२३
७	१९९६-९७	९३८६९	१५४६२९	४१००२७	१४९८७	६७३५१२
८	१९९७-९८	१४३८८७	१९०४३७	५१०२७६	२८३६३	८७२९६३
९	१९९८-९९	१७२४०५	२१५९४१	५०२५७१	५४३१०	९४५२२७
१०	१९९९-००	१४१६४६	२२३३७३	५१९७९५	४३०३३	९२७८४७
११	२०००-०१	२०७५७२	२८०९१४	५७५४९७	४२४८२	११०६४६५
१२	२००१-०२	१७६६८४	२७०१३८	७८७५५३	७६१८९	१३१०५६४
१३	२००२-०३	२२७०६७	२२५१९८	१३१७५९५	८६९९१	१८५६८५१
C. G. R.		*** १०.२४	*** १४.६७	*** १३.३५	*** १३.८५	*** १३.१८

थकबाकीतील वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. अ, ब, क, ड गटाचा C.G.R. अनुक्रमे १०.२४, १४.६७ १३.३५, १३.८५ होता. एकूण सर्व संस्थांचा C.G.R. १३.१८ होता. सर्व C.G.R. Significant आहेत. वाढती थकबाकी ही संस्थांची गंभीर समस्या आहे.

कर्जदार सभासदांकडे प्रतिसभासद किती थकबाकी आहे हे तक्ता क्र. ६.४८ मध्ये दर्शविले आहे. १९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यातील एकूण संस्थांकडे प्रतिसभासद ५४२३.०० रुपये थकबाकी होती. अ, ब, क, ड गटांची प्रतिसभासद थकबाकी अनुक्रमे ४८०७.९०, ३७८२.४४, ६३०१.०४, ६९१४.६२ रुपये होती. प्रतिसभासद थकबाकीचे प्रमाणात ड गट सर्वात पुढे आहे.

१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत जिल्ह्यातील सर्व संस्थांच्या प्रति सभासद सरासरी थकबाकीत ३.७७ पट वाढ झाली. अ, ब, क, ड गटांमध्ये अनुक्रमे २.७९, ३.०२, ४.१५ पटींनी वाढ झाली. प्रतिसभासद थकबाकीतील वाढीचा C.G.R. काढला आहे. अ, ब, क, ड गटांचा C.G.R. अनुक्रमे ८.९५, १०.३८, १०.८५, ७.६ आहे. एकूण सर्व संस्थांचा ८.०७ आहे. हे C.G.R. Significant आहेत. प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी तक्ता क्र ६.४९ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ या कालावधीत जिल्ह्यातील सर्व संस्थांच्या संख्येत २७ टक्के वाढ झाली. प्रतिसंस्था

तक्ता क्र. ६.४८
संस्थांची प्रतिसभासद सरासरी थकबाकी

(आकडे रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	४८०७.९०	३७८२.४४	६३०१.०४	६९१४.६२	५४२३.००
२	१९९१-९२	४५८७.९२	४६५०.५६	७६२७.०८	४१५२.६१	६१७१.२१
३	१९९२-९३	४८८९.११	४४६७.२५	७४७०.३९	४६९५.३९	५९२८.३०
४	१९९३-९४	४८२२.२८	४१९९.६७	८४४४.०७	५३६६.७५	६४६८.५५
५	१९९४-९५	४८७४.०७	५६७७.२८	८५५९.४७	१०६५२.७१	६८६३.९८
६	१९९५-९६	६८४७.६९	७३१५.८६	११३११.५	१४५९१.५	९२२३.३६
७	१९९६-९७	७४६५.३३	७१४२.८८	१०१८१.४४	७००३.२७	८७८८.६८
८	१९९७-९८	६९३६.३२	८५३५.१८	१२१३९.३१	६१००.८८	११३९१.३३
९	१९९८-९९	८८१६.४२	९०५९.८२	१२७५३.३४	१२२४५.७७	१०८३५.७०
१०	१९९९-००	७३६६.६५	१००६२.३	१४६४९.१२	१०९१९.३	११४७६.०१
११	२०००-०१	१००६७.५१	१०७०४.३४	१६३१४.५८	१०१५८.२९	११२८१.८४
१२	२००१-०२	१०३६०.८७	१०६१८.२१	१९०२१.३२	१६५६२.८२	१४६२९.२८
१३	२००२-०३	१३४१५.६८	११४२९.६३	२६१५८.८४	९३२७.७९	२०४७०.८६
C. G. R.		*** ८.९४	*** १०.३८	*** १०.८५	** ७.६	*** ८.०७

तक्ता क्र. ६.४९
प्रति संस्थां सरासरी थकबाकी

(आकडे रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण (हजार रुपये)
१	१९९०-९१	२८५४८५.९८	२१९६४९.६१	४७५५४७.८४	३७०४४४.४४	३५७.०९
२	१९९१-९२	३१५२१७.१९	२१३३४८.८३	६०८३९३.०२	२५३८२८.१२	४१४.५८
३	१९९२-९३	४३५७२८.५१	३६०३६९.६४	६१९८८६.५७	२८६९६६.६६	४८८.५७
४	१९९३-९४	४३२६८०.१८	३३७३४६.३	७०९६४९.८८	३४४३६०.६६	५२६.६०
५	१९९४-९५	४९९०७७.९०	४६५६४६.१५	६८११७३.७७	३६२०४२.२५	५६१.९८
६	१९९५-९६	६१६७५९.९०	६२६२६५.३८	८६४५११.५३	४१४०३४.०९	७१५.८३
७	१९९६-९७	४३४५७८.७०	५९४७२६.९२	८४१९४४.५५	१६४६९२.३	६३९.००
८	१९९७-९८	३१९६३.१३	७३२४५०	१०२८७८२.२५	२५७८४५.४५	८०६.०६
९	१९९८-९९	७९४४९३.०९	८३०५४२.३	९८९३१२	४४५१६३.९३	८४८.५०
१०	१९९९-००	६२९५३७.७८	८५९१२६.९२	९७८८९८.३	३२३५५६.३	८०७.५२
११	२०००-०१	९१४४१४.१०	१०७६२९८.८५	१०८३७९.८३	३१९४१३.५	९६०.४७
१२	२००१-०२	७७८३४३.६१	१०३१०६१.०७	१४४८४४९.८२	५७२८४९.६२	१११०.६५
१३	२००२-०३	१०००२०१.०५	८४९८०३.७७	२२९१४६९.५७	६५४०६७.६६	१५४७.३७
C. G. R.		८.०६	*** १४.४	४.८९	४.३	*** १०.७९

सरासरी थकबाकीत साडेतीनपट वाढ झाली. संस्थांच्या संख्यावाढीचा C.G.R. २.१५ होता. प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीतील वाढीचा C.G.R. १०.७९ आहे. संस्थांच्या संख्येतील वाढीपेक्षा प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी वेगाने वाढली.

१९९०-९१ ते २००३-०४ या कालावधीत अ, ब, क, गटात संस्थांची संख्या अनुक्रमे ०.०६, ०.०४, ३७ टक्के वाढली ड गटाची संख्या अडीच पट वाढली. या कालावधीत प्रतिसंस्था थकबाकीत अनुक्रमे ३.५, ३.८, ४.८ व ड गटाची १.७६ पट वाढ झाली. संस्था वाढीच्या प्रमाणापेक्षा थकबाकीच्या वाढीचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणून प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी जास्त आहे. थकबाकीची वाढ जास्त प्रमाणात झाली.

निष्कर्ष

- १) जिल्ह्यातील सर्व गटांची व एकूण जिल्ह्यातील संस्थांची थकबाकी वाढत आहे.
- २) क गटाची थकबाकी सर्वात जास्त आहे. या गटाचे कर्ज वाटप जास्त आहे. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांमध्ये कर्जवाटपाचे जे प्रमाण आहे. जवळजवळ त्या प्रमाणातच थकबाकी आहे. थकबाकी ही जास्त प्रमाणात कर्ज देणाऱ्या व कमी प्रमाणात कर्ज देणाऱ्या दोन्ही प्रकारच्या संस्थांची समस्या आहे.
- ३) संस्थांची प्रतिसभासद थकबाकी जास्त आहे. ड गटाची प्रतिसभासद थकबाकी तुलनेने जास्त आहे. त्यानंतर क गटाचा क्रमांक लागतो. बागायत क्षेत्रात सभासदांना कर्ज जास्त प्रमाणात दिले जाते. त्यांची प्रतिसभासद थकबाकी सुध्दा जास्त आहे.
- ४) प्रतिसंस्था थकबाकीचे प्रमाण अभ्यास कालावधीत वाढत गेले आहे. संस्थांच्या संख्येतील वाढीपेक्षा थकबाकीतील वाढीचे प्रमाण जास्त आहे. क गटातील प्रतिसंस्थांच्या सरासरी थकबाकीत वेगाने वाढ झाली आहे.

१०) थकबाकीदार सभासद

थकबाकीदार सभासदांची माहिती तक्ता क्र. ६.५० व ६.५१ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यातील एकूण सभासदांमध्ये थकबाकीदार सभासद ६१८९७ होते. व एकूण सभासदांपैकी १७.१७ टक्के सभासद थकबाकीदार होते. हे सभासद नियमानुसार थकबाकी असेपर्यंत कर्ज घेऊ शकत नाहीत. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत १७ टक्के ते २० टक्के या दरम्यान थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण होते. सरासरी हे प्रमाण १९.१७ टक्के होते.

तक्ता क्र. ६.५०
थकबाकीदार सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१२७०७	१४७५०	३१५४७	२८९३	६१८९७
२	१९९१-९२	१५१८४	११८३६	३४३००	३९१२	६५२३२
३	१९९२-९३	१९६९६	२०७३२	३५८४७	३६६७	७९९४२
४	१९९३-९४	१९९१९	२०६४४	३६७२६	३८५०	८११३९
५	१९९४-९५	२२३२२	२१३२५	३५७३२	२४१३	८१७९२
६	१९९५-९६	१९८१५	२२२५७	३६४५६	२४९७	८१०२५
७	१९९६-९७	१२५७४	२१६४८	४०२७२	२१४०	७६६३४
८	१९९७-९८	२०७४४	२२३१२	४२०३५	४६४९	८९७४०
९	१९९८-९९	१९५५५	२३८३५	३९४०७	४४३५	८७२३२
१०	१९९९-००	१९२२८	२२१९९	३५४८३	३९४१	८०८५१
११	२०००-०१	२०६१८	२६२४३	३५२७५	४१८२	८६३१८
१२	२००१-०२	१७०५३	२५४४१	४२४९१	४६००	८९५८५
१३	२००२-०३	१६९२२	१९७०३	५०३६९	३७१३	९०७०७
C. G. R.		१.१९	*** ३.८९	*** २.२५	२.६४	*** २.६९

तक्ता क्र. ६.५१
एकूण सभासदांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण

(शेकडा प्रमाण %)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१८.२६	१४.५३	१८.९	१२.९	१७.१७
२	१९९१-९२	१९.६१	११.९१	२०.१३	१५.५३	१७.५२
३	१९९२-९३	२४.९७	२०.५४	२०.७५	१५.५३	२१.२५
४	१९९३-९४	२५.१०	१९.९२	२०.५३	१६.०१	२०.५७
५	१९९४-९५	२६.९	२०.३३	१९.१०	९.०३	२०.३६
६	१९९५-९६	२३.५	२०.७	१८.६५	६.७९	२०.१७
७	१९९६-९७	१४.९६	१९.७७	२०.२९	५.८१	१७.८७
८	१९९७-९८	२४.२७	२०.०९	२०.१६	१२.१७	२०.२१
९	१९९८-९९	२२.८८	२०.७९	१८.७३	११.०५	१९.३२
१०	१९९९-००	२२.१९	१९.११	१६.६०	९.७७	१७.६९
११	२०००-०१	२३.७४	२२.३६	१५.७४	१०.३५	१८.४१
१२	२००१-०२	२०.४२	२१.७८	१८.४८	११.१८	२०.७७
१३	२००२-०३	१९.८५	१४.१८	२१.०४	९.३१	१८.०२
C. G. R.		-०.०९	१.७२	-०.८१	-३.०९	०.०१

१९९०-९१ मध्ये अ, क, क, ड या संस्थांचे अनुक्रमे १२७०७, १४७५०, ३१५४७, २८९३ सभासद थकबाकीदार होते. या गटांच्या एकूण सभासदांमध्ये थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण अनुक्रमे १८.२६ टक्के, १४.५३ टक्के, १८.९० टक्के, १२.९० टक्के होते. तेरा वर्षांच्या काळात १९९०-९१ ते २००२-०३ अ, ब, क, ड या गटांचे मध्ये थकबाकीदार सभासदांचे सरासरी प्रमाण अनुक्रमे २२.४ टक्के, १८.९२ टक्के, १९.१९ टक्के, ११.१९ टक्के होते. सर्व संस्थांमधील सभासदांचे हे प्रमाण सरासरी १९.१७ टक्के होते. अ गटातच हे प्रमाण थोडे जास्त असल्याचे आढळते. संस्थांच्या विकासाचा विचार केल्यास हे प्रमाण अयोग्य आहे. थकबाकीदार सभासद वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. अ, ब, क, ड गटांचा C.G.R. अनुक्रमे १.१९, ३.८९, २.२५, २.६४ एकूण संस्थांचा C.G.R. २.४९ आहे. अ, आणि ड गट वगळता बाकी सर्वांचा C.G.R. Significant आहे.

तक्ता क्र. ६.५२

प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीदार सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	५९.३८	५८.०७	७५.४७	५३.५०	६५.८४
२	१९९१-९२	६९.३३	४५.८७	७९.४०	६१.१२	६७.१८
३	१९९२-९३	८९.१२	८०.६७	८२.९८	६९.११	८२.४१
४	१९९३-९४	८९.७३	८०.३३	८४.०४	६४.१६	८१.३४
५	१९९४-९५	१०२.३९	८२.०१	७९.५८	३३.९९	८१.९५
६	१९९५-९६	९०.०७	८५.६	७४.८६	२८.३८	७७.६१
७	१९९६-९७	५८.२१	८३.२६	८२.६९	२३.५१	७२.७
८	१९९७-९८	९५.५९	८५.८१	८४.७५	४२.२६	८२.८६
९	१९९८-९९	९०.११	९१.६७	७७.५७	३६.३५	७८.३
१०	१९९९-००	८५.४५	८५.३८	६६.८२	२९.६३	७०.३६
११	२०००-०१	९०.८२	१००.५४	६६.४३	३१.४४	७४.९२
१२	२००१-०२	७५.१२	९७.१०	७६.१४	३४.५८	७५.९१
१३	२००२-०३	७४.५५	७४.३५	८७.६०	२७.९१	७५.५८
C. G. R.		०.८३	३.६५	-०.४५	-५.९७	०.३३

थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाणात क गटाचे सातत्य आहे. ड गटात प्रतिवर्षी सभासद संस्थेत जास्त बदल झाले या दोन गटांशी तुलना करता अ आणि ब गटाचे प्रमाण मध्यम आहे. क गटातील थकबाकीदारांचे सातत्य अयोग्य आहे.

थकबाकीदार सभासदांचे प्रति संस्था सरासरी प्रमाण तक्ता क्र. ६.५२ मध्ये दर्शविले आहे. १३ वर्षात अ, ब, क, ड गटातील प्रति संस्था सरासरी सभासदांचे सरासरी प्रमाण अनुक्रमे ८२.२९, ८०.८२, ७८.३३, ४०.६१ होते. एकूण संस्थांचे प्रमाण ७५.९२ होते. प्रति संस्था थकबाकीदार सभासदांचे १३ वर्षातील सरासरी प्रमाण ब गटाचे सर्वाधिक होते. ड व क गटाचे एकूण संस्थांचे प्रमाणपेक्षा कमी व अ, ब गटाचे एकूण संस्था प्रमाणापेक्षा जास्त होते. प्रति संस्था थकबाकीदार सभासदांचा C.G.R. काढण्यात आला. अ, ब, क, ड गटांचा C.G.R. अनुक्रमे ०.८३, ३.६५, -०.४५, -५.९७ व एकूणचा ०.३३ होता. फक्त ब गटाचा C.G.R. Significant आहे.

प्रति संस्था थकबाकीदार सभासदांचे बाबतचा विचरणाचा गुणांक ; (C. V) ड गटाचा सर्वाधिक आहे. क गटाचा सर्वात कमी आहे. १३ वर्षात प्रतिवर्षी प्रति संस्था थकबाकीदारांचे प्रमाणात सातत्य आहे. मोठे विचलन नाही.

निष्कर्ष

- १) १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत एकूण सभासदांपैकी सरासरी १९.१७ टक्के सभासद थकबाकीदार होते. थकबाकीदारांची संख्या जास्त होती हे स्पष्ट होते.
- २) क गटामध्ये १३ वर्षात थकबाकीदारांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण सातत्याने १९ टक्केच्या दरम्यान राहिले. त्या मध्ये कमी जास्त हे बदल अल्प प्रमाणात झाले.
- ३) ड गटात थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत बदल झाले आहेत.
- ४) ब गटात प्रति संस्था सरासरी थकबाकीदार सभासद जास्त आहेत. क गटामध्ये हे प्रमाण कमी आहे क गटाच्या संस्थांची संख्या जास्त आहे. म्हणून हे सरासरी प्रमाण कमी असल्याचे दिसत आहे. प्रति संस्था थकबाकीदार सभासदांतील वाढीचा C.G.R. उणे आहे.
- ५) थकबाकीदारांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण जास्त आहे हे प्रमाण १३ वर्षात सातत्याने टिकून आहे. अ, ब, क, ड या गटात या प्रमाणात प्रति संस्था थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण वाढत आहे हे संस्थांचे विकासासाठी अयोग्य आहे.

११) कालावधीनुसार थकबाकी

अ) तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी

तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी व तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असे थकबाकीचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी तक्ता

क्र. ६.५३ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यातील एकूण सर्व संस्थांकडे तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची २८०३२१ हजार रूपयांची थकबाकी होती या रकमेत प्रतिवर्षी वाढ होत गेली २००२-०३ मध्ये १६०४७६५ हजार रूपयांची ही थकबाकी होती तेरा वर्षांनंतर ५.७२ पटींनी थकबाकी वाढली. या कालावधीत प्रतिवर्षी थकबाकीत वाढ झाल्याचेच दिसून येते.

तक्ता क्र. ६.५३
तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	४९५१२	४३८२४	१७५७६५	११२२०	२८०३२१
२	१९९१-९२	५६७२३	४२७०२	२२२११६	९८७९	३३१४२०
३	१९९२-९३	७७७३०	७७६९४	२१६७२४	१२९०३	३८५०५१
४	१९९३-९४	७८३९७	७४५६०	२४४४२३	१६५२७	४१३९०७
५	१९९४-९५	९३०७२	११०१५३	२५२१४६	१९३०२	४७४६७३
६	१९९५-९६	१०१५३८	१३८७१४	३२३१६०	२८२३५	५९१६४७
७	१९९६-९७	८२६३६	१४२७२७	३५३०६६	११५७२	५९०००१
८	१९९७-९८	१२६२२२	१७८०७२	३५९७३७	२६४२५	६९०४५६
९	१९९८-९९	१५७४५६	२०२२३५	३७७२०४	५२४७४	७८९३६९
१०	१९९९-००	१३३०४१	२०८४९३	४०००२५	४१६८७	७८३२४६
११	२०००-०१	१८६८२७	२४४७७०	४८०७४८	३९१४२	९५१४८७
१२	२००१-०२	१४३४१४	१८९६४७	६२५७९०	६६९२५	१०२५७७६
१३	२००२-०३	१८९८९२	१७४६२६	११६५५६८	७४६८१	१६०४७६७
C. G. R.		*** ११.०४	*** १४.६५	*** १२.९२	*** १७.९८	*** २२.५१

अ, ब, क, ड गटांची थकबाकी १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत अनुक्रमे ३.८३, ३.९८, ६.६३, ६.६५ पटींनी वाढली सर्वात जास्त थकबाकी क गटाची आहे. त्यानंतर अ गटाचा नंबर लागतो क गटाचा थकबाकीच्या रकमेतील वाढीचा दर जास्त आहे जिल्ह्यातील एकूण संस्थांच्या थकबाकीपैकी ७२.६३ टक्के थकबाकी फक्त 'क' गटाची आहे. थकबाकीतील वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला सर्व गटांचा C.G.R. Significant आहे.

एकूण थकबाकीतील ३ वर्षापेक्षा कमी कालावधीच्या थकबाकीचे प्रमाण तक्ता क्र. ६.५४ मध्ये दर्शविले आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत जिल्ह्यातील एकूण संस्थांकडे असलेल्या थकबाकीत ३ वर्षापेक्षा कमी कालावधीच्या थकबाकीचे प्रमाण सरासरी ८३.२१ टक्के

तक्ता क्र. ६.५४

एकूण थकबाकीतील ३ वर्षापेक्षा कमी कालावधीच्या थकबाकीचे प्रमाण

(शेकडा प्रमाण %)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	८१.०४	७८.५५	८८.४३	५६.०८	८३.५१
२	१९९१-९२	८१.४२	७७.५८	८४.९०	६०.८१	८२.३३
३	१९९२-९३	८०.७२	८३.८९	८०.९३	७४.९४	८१.२५
४	१९९३-९४	८१.६२	८६.००	७८.८२	७९.९९	८०.६
५	१९९४-९५	८५.५४	९०.९८	८२.४४	७५.०९	८४.५५
६	१९९५-९६	७४.८३	८५.१९	७८.३७	७७.४९	७९.१७
७	१९९६-९७	८८.०३	९२.३०	८६.११	७७.२१	८७.६
८	१९९७-९८	८७.७२	९३.५०	७०.५	९३.१७	७९.०९
९	१९९८-९९	९१.३३	९३.६५	७५.०५	९६.६२	८३.५१
१०	१९९९-००	९३.९२	९३.३४	७६.९६	९६.८२	८४.४१
११	२०००-०१	९०	८७.१३	८३.५४	९२.१४	८५.९९
१२	२००१-०२	८१.१७	७०.२०	७७.४३	८७.८४	८३.३८
१३	२००२-०३	८३.६४	७७.५४	८८.४६	८५.८५	८६.४२
C. G. R.		०.७३	-०.०२	-०.३८	***	३.६३

तक्ता क्र. ६.५५

तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेले सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१०९००	९४३१	२७७७८	१७८४	४९८९३
२	१९९१-९२	१२२११	८०२५	२९४०६	३१०३	५२७४५
३	१९९२-९३	१६२१२	१६८२३	२८०७३	२९०२	६४०१०
४	१९९३-९४	१६३६०	१५६५९	२८०५३	३१००	६३१७२
५	१९९४-९५	१८१७९	१७९६५	२७९९४	१९१०	६६०४८
६	१९९५-९६	१२०७७	१९३५५	२४२८६	१६०८	५७३२६
७	१९९६-९७	१०२९४	२००५२	३३६१४	१५७५	६५५३५
८	१९९७-९८	१८२१२	२०१०८	३१८९२	४२४९	७४४६१
९	१९९८-९९	१६६५०	२१८३९	२८४०३	४२२२	७१११४
१०	१९९९-००	१६९००	२०५९९	२५७६४	३७७४	६७०३७
११	२०००-०१	१७२१८	२३०८०	२७४७६	३६१४	७१३८८
१२	२००१-०२	१३१००	२१७९८	३६०६९	३९७२	७४९३९
१३	२००२-०३	१४२२४	१८०३४	४३५६३	३१००	७८९२१
C. G. R.		१.४	***	*	*	***
			६.४७	२.०४	४.८२	३.०८

तक्ता क्र. ६.५६
एकूण थकबाकीदारांमधील तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेल्या
सभासदांचे प्रमाण

(शेकडा प्रमाण %)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	८५.७७	६३.९३	८८.०५	६१.६७	८०.६०
२	१९९१-९२	८०.४२	६७.८०	८५.१३	७९.३२	८०.८५
३	१९९२-९३	८२.३१	८१.१४	७८.३१	७९.१३	८०.०६
४	१९९३-९४	८२.१३	८२.८८	७६.३८	८०.५२	७९.५७
५	१९९४-९५	८१.४३	८४.२४	७८.३४	७९.१५	८०.७५
६	१९९५-९६	६०.९४	८६.९६	६६.६२	६४.४	७०.७५
७	१९९६-९७	८१.८६	९२.६२	८३.४७	७३.६	८५.५१
८	१९९७-९८	८७.७९	९०.१२	७५.८७	९१.३९	८३.०८
९	१९९८-९९	८५.१४	९१.६३	७२.०७	९५.१९	८१.४०
१०	१९९९-००	८७.८९	९२.७९	७२.६०	९५.७६	८१.९१
११	२०००-०१	८३.२५	८७.९४	७७.८९	८६.४२	८२.७
१२	२००१-०२	७६.८१	८५.६८	८४.८८	८६.३४	८३.६५
१३	२००२-०३	८४.०५	९१.५२	८६.४९	८३.४९	४०.८८
C. G. R.		०.१९	*** २.३३	-०.१८	२.१३	-१.९१

तक्ता क्र. ६.५७
तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी
(प्रती थकबाकीदार सरासरी थकबाकी)

(आकडे रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	४५८२.३९	४६४६.८	६३२७.४९	६२८९.२४	५६१८.४४
२	१९९१-९२	४६४५.२३	५३२१.१२	७५५३.४२	३१८३.६९	६२८३.४४
३	१९९२-९३	४७९४.५९	४६१८.३२	७७२०.०१	४४४६.२४	६०१५.४८
४	१९९३-९४	४७९१.९९	४७६१.४८	८७१२.९	५३३१.२९	६५५२.०६
५	१९९४-९५	५११९.७८	६१३१.५३	९००७.१४	१०१०५.७६	७१८६.७९
६	१९९५-९६	८४०७.७५	७१६६.८३	९६१३.८५	१७५५९.०८	१०३२०.७४
७	१९९६-९७	८०२७.५९	७११७.८४	१०५०३.५४	७३४७.३	९००२.८३
८	१९९७-९८	६९३०.७	८८५५.७८	११२७९.८५	६२१९.११	९२६०.२८
९	१९९८-९९	१२००५.२३	९२६०.२७	१३२८०.४३	१२४२८.७१	११११५.६८
१०	१९९९-००	७८७२.२४	१०१२१.५१	१५५२६.५१	११०४५.८४	११६८३.७८
११	२०००-०१	१०८५०.६८	१०६०५.२९	१७४९७	१०८३०.६६	१३३२८.३९
१२	२००१-०२	१६०५६.४१	८७००.२	१७३४९.८	१६८४९.१९	१४५८१.२१
१३	२००२-०३	१३३५०.११	९६८३.१५	२६७५५.९१	२४०९०.६५	२०३०३.८१
C. G. R.		*** १०.९३	*** ७.६९	*** १०.८५	*** १२.५५	*** १०.१५

होते. अ, ब, क, या गटांची सरासरी जवळ जवळ अनुक्रमे ८५ टक्के, ८६ टक्के, ८१ टक्के, होते. सर्वात जास्त प्रमाण ब गटाचे होते या वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. ड गटाचा C.G.R. ३.८३ होता. फक्त ड या गटाचा C.G.R. Significant होता. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत एकूण थकबाकीपैकी ३ वर्षापेक्षा कमी कालावधीच्या थकबाकीची टक्केवारी जवळ जवळ सारखीच होती त्या प्रमाणात जास्त वाढ झाली नाही म्हणून अ, ब, क गटाचा व एकूण चा C.G.R. अनुक्रमे ०.७३, - ०.०२, -०.३८, ०.३३ होता हे सर्व C.G.R. not Significant आहेत. ब व क गटाचा C.G.R. उणे आहे. फक्त ड गटाचा C.G.R. Significant आहे.

तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असणारे सभासद तक्ता क्र. ६.५५ मध्ये दर्शविले आहेत. सर्वात जास्त सभासद क गटाचे आहेत. या सभासद संख्येत १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत वाढ झाली या वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. एकूण संस्थांचा C.G.R. ३.०८ होता हा Significant होता. अ, ब, क, ड गटाचा अनुक्रमे १.४, ६.४७, २.०४, ४.८२ होता अ गट वगळता सर्व C.G.R. Significant आहेत. तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीचा थकबाकी असणारांचे प्रमाण ब, क, ड गटांचे व एकूण संस्थांचे जास्त आहे. याला अ गट अपवाद आहे.

एकूण थकबाकीदारांमधील ३ वर्षापेक्षा कमी वर्षांची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण तक्ता क्र. ६.५६ मध्ये दर्शविले आहे. १९९०-९१ मध्ये हे प्रमाण अ, ब, क गटांमध्ये सर्वात कमी ब गटाचे होते. पण २००२-०३ मध्ये सर्वात जास्त होते. ३ वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी कमी करण्याचा सर्वाधिक प्रयत्न ब गटाने केला आहे.

तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेल्या प्रति थकबाकीदार सभासदांची सरासरी थकबाकी तक्ता क्र. ६.५७ मध्ये दर्शविली आहे. प्रति सभासद थकबाकीमध्ये सर्वात जास्त थकबाकी क गटाची आहे प्रति सभासद कर्ज वाटप या गटाचे जास्त आहे. त्याचप्रमाणे थकबाकी सुध्दा जास्त आहे. तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची प्रति सभासद थकबाकी सुध्दा याच गटाची जास्त आहे. या थकबाकीचा C.G.R. काढला आहे. अ, ब, क, ड गटाचा C.G.R. अनुक्रमे १०.९३, ७.६९, १०.८५, १२.५५ आहे एकूण सर्व संस्थांचा C.G.R १०.१५ आहे. सर्व C.G.R. Significant आहेत. सर्व गटांमध्ये तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची प्रति सभासद सरासरी थकबाकी अभ्यास कालावधीत वाढत गेली आहे.

ब) तीन वर्षपिक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी

कालावधीच्या थकबाकीचा विचार करताना तीन वर्षपिक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचा विचार महत्त्वाचा आहे. कारण तीन वर्षपिक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी संस्थांकडे असणे ही गंभीर बाब आहे. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.५८ मध्ये दर्शविली आहे.

१९९०—९१ मध्ये तीन वर्षपिक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी ५५३४७ हजार रूपये होती २००२—०३ मध्ये २५२०८६ हजार रूपये होती या दहा वर्षांच्या कालावधीत थकबाकीत झालेल्या बदलाचा C.G.R. काढण्यात आला. C.G.R. ११.२७ होता. हा C.G.R. Significant होता. या थकबाकीत १३ वर्षात वाढ होत गेली हे स्पष्ट होते.

अ, ब, क, ड या गटांची थकबाकी अनुक्रमे ११५८२ हजार रूपये, ११९६७ हजार रूपये, २३०१४ हजार रूपये, ८७८४ हजार रूपये होती सर्वात जास्त थकबाकी क गटाची होती अ, ब, क या गटांमध्ये अ गटाची थकबाकी सर्वात कमी होती. अ, ब, क, ड गटांच्या थकबाकीतील वाढीचा C.G.R. काढण्यात आला. तो अनुक्रमे ५.२१, ११.९१, १३.५९, उणे २.४१ होता एकूण संस्थांचा C.G.R. ११.२७ होता. ब आणि क गटांच्या थकबाकीचा C.G.R. Significant होता. एकूण सर्व संस्थांचा C.G.R. Significant होता. तीन वर्षपिक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी ही गंभीर समस्या असते. ब आणि क गटांची वाढती थकबाकी इतर गटाशी तुलना करता जास्त आहे. सर्वात अयोग्य असणारी थकबाकी या संस्थांकडेच आहे. क गटाचा या बाबत सर्वात वरचा क्रमांक आहे. क गटाने कर्ज वाटप जास्त केले आहे या गटाचे येणे बाकीतील थकबाकीचे प्रमाण इतर गटांशी तुलना करता कमी आहे. या गटांचा तीन वर्षपिक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचा C.G.R. सुद्धा तुलनेने जास्त आहे.

एकूण थकबाकीत अ, ब, क, ड या गटांच्या थकबाकीचे प्रमाण अनुक्रमे १५ टक्के, १४ टक्के, १९ टक्के, १९ टक्के आहे एकूण संस्थांमधील प्रमाण १६ टक्के आहे. ब आणि क गटांकडे तीन वर्षपिक्षा जास्त थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण इतर गटांशी तुलना करता जास्त आहे. सर्व गटांचा (ब गट अपवाद वगळता) C.G.R. उणे आहे. ब गटाचा C.G.R. उणे नसला तरी not Significant आहे एकूण थकबाकीतील तीन वर्षपिक्षा जास्त असलेल्या थकबाकीचे प्रमाण अभ्यास कालावधीत वाढत गेले नाही ही एक योग्य बाब आहे.

तीन वर्षपिक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असणाऱ्या सभासदांची संख्या वाढत गेलेली नाही क गटाच्या संख्येत फक्त वाढ झाली या गटाच्या वाढीचा C.G.R. ३.२४ आहे. हा not Significant आहे. अ गटाची संख्या वाढली आहे क च्या तुलनेने हे प्रमाण कमी आहे. अ गटाचा C.G.R. ०.३६ आहे हा उणे नाही पण not Significant आहे.

तक्ता क्र. ६.५८
तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	११५८२	११९६७	२३०१४	८७८४	५५३४७
२	१९९१-९२	१२९४०	१२३४२	३९४९३	६३६६	७११४१
३	१९९२-९३	१८५६६	१४९२१	५१०६७	४३१५	८८८६९
४	१९९३-९४	१७६५८	१२१३८	६५६९४	४१३५	९९६२५
५	१९९४-९५	१५७२७	१०९१५	५३७०१	६४०३	८६७४६
६	१९९५-९६	३४१४९	२४११५	८९२१२	८२००	१५५६७६
७	१९९६-९७	११२३३	११९०२	५६९६१	३४१५	८३५११
८	१९९७-९८	१७६६५	१२३६५	१५०५४९	१९३८	१८२५१७
९	१९९८-९९	१४९४९	११७०३	१२५३६७	१८३६	१५३८५५
१०	१९९९-००	८६०७	१४८८०	११९७७०	१३४६	१४४६०३
११	२०००-०१	२०७४५	३९१४४	९४७४९	३३४०	१५७९७८
१२	२००१-०२	३३२७०	५९७९९	११५५३०	९२६४	२१७८६३
१३	२००२-०३	३७१५५	५०५७२	१५२०४९	१२३१०	२५२०८६
C. G. R.		५.२१	*** ११.९१	*** १३.५९	-२.४१	*** ११.२७

तक्ता क्र. ६.५९
एकूण थकबाकीतील तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचे प्रमाण

(शेकडा प्रमाण)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१८.९५	२१.४४	११.५७	४३.९१	१६.४८
२	१९९१-९२	१८.५७	२२.४२	१५.१	३९.१८	१७.६७
३	१९९२-९३	१९.२८	१६.११	१९.०७	२५.०६	२०.४८
४	१९९३-९४	१८.३८	१४	२१.१८	२०.१२	१९.३९
५	१९९४-९५	१४.४५	९.०१	१७.५५	२४.९	१५.४५
६	१९९५-९६	२५.१६	१४.८१	२१.६३	२२.५	२०.८३
७	१९९६-९७	११.९६	७.६९	१३.८९	२२.७८	१२.३९
८	१९९७-९८	१२.२८	६.४९	२९.५	६.८३	२०.९१
९	१९९८-९९	८.६७	५.४२	२४.९५	३.३८	१६.४८
१०	१९९९-००	६.०७	६.६६	२३.०४	३.१२	१५.५८
११	२०००-०१	९.९९	१३.९३	१६.४६	७.८६	१४.२७
१२	२००१-०२	१८.८३	२२.१३	१४.२९	१२.१५	१६.६२
१३	२००२-०३	१६.३६	२२.४५	११.५३	१४.१५	१३.५७
C. G. R.		-४.५७	-२.४१	०.२१	-१४.२९	-१.८७

तक्ता क्र. ६.६०

तीन वर्षापेक्षा जास्त वर्षांची थकबाकी असलेले सभासद

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१८०७	५३१९	३७६९	११०९	१२००४
२	१९९१-९२	२९७३	३८११	४८९४	८०९	१२४८७
३	१९९२-९३	३४८४	३९०९	७७७४	७६५	१५९३२
४	१९९३-९४	३५५९	३२३५	८६७३	७५०	१६२१७
५	१९९४-९५	४१४३	२६२०	७७३८	५०३	१५००४
६	१९९५-९६	७७३८	२९०२	११९७०	८८९	२३४९९
७	१९९६-९७	२२८०	१५९६	६६९८	५६५	१११३९
८	१९९७-९८	२४३२	२२०४	१०१४३	४००	१५१७९
९	१९९८-९९	३००५	१९९६	११००४	२१३	१६२१८
१०	१९९९-००	२३२८	१३००	९७१९	१६७	१३५१४
११	२०००-०१	३४००	३१६३	७७९९	५६८	१४९३०
१२	२००१-०२	३९५३	३६४३	६४२२	६२८	१४६४६
१३	२००२-०३	२६९८	१६६९	६८१६	६१३	११७९६
C. G. R.		०.३६	-६.१६	३.२४	-६.९१	-०.२४

तक्ता क्र. ६.६१

एकूण थकबाकीदार सभासदांमधील तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण

(शेकडा प्रमाण)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	१४.२२	३६.०६	११.९४	३८.३३	१९.३९
२	१९९१-९२	१९.५८	३२.२०	१४.२७	२०.६८	१९.१४
३	१९९२-९३	१७.६८	१८.८५	२१.६८	२०.८६	१९.९३
४	१९९३-९४	१७.८६	१७.१२	२३.६१	१९.४८	२०.४२
५	१९९४-९५	१८.५६	१२.२८	२१.६५	२०.८५	१९.२४
६	१९९५-९६	३९.०५	१३.०४	३२.८३	३५.६	२९.२५
७	१९९६-९७	१८.१३	७.३७	१६.६३	२६.४	१४.४८
८	१९९७-९८	११.७२	९.८८	२४.१३	८.६	१६.९१
९	१९९८-९९	१५.३७	५.०२	२७.९२	४.८	१८.५९
१०	१९९९-००	१२.१	५.८५	२७.३९	४.२३	१७.०८
११	२०००-०१	१६.४४	१२.०५	२२.११	१२.३५	१७.२९
१२	२००१-०२	२३.१८	१४.३१	१५.११	१३.५८	१६.३५
१३	२००२-०३	१५.९४	८.४७	१३.५३	१६.६२	६.१०
C. G. R.		-०.८३	-१०.३२	०.९७	-९.४९	-५.०६

तक्ता क्र. ६.६२

प्रतीसभासद सरासरी थकबाकी (तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधी)

(आकडे रुपये)

अ. नं.	वर्ष	अ गट	ब गट	क गट	ड गट	एकूण
१	१९९०-९१	६४०९.५१	२२४९.८५	६१०६.१२	७९२०.६४	४६१०.७१
२	१९९१-९२	४३५२.५०	३२३८.५२	८०६९.६७	७८६८.९७	५६९७.२०
३	१९९२-९३	५३२८.९३	३८१७.०८	६५६८.९४	५६४०.५२	५५७८.०१
४	१९९३-९४	४९६१.५०	३१०५.१४	७५७४.५४	५५१३.३३	६१४३.२४
५	१९९४-९५	३७९६.०४	४१६६.०३	६९३९.९	१२७२९.६	५५०९.७८
६	१९९५-९६	४४१३.१५	८३०९.०२	७४५२.९६	९२२३.८५	६५६८.८८
७	१९९६-९७	४९२६.७५	७४५७.३९	८५०४.१८	६०४४.०४	७५२४.१९
८	१९९७-९८	७२६३.५७	५६१०.२५	१४८४२.६५	४८४५	१२,०२४.३०
९	१९९८-९९	४९७४.७०	५८६३.२२	११३९२.८६	८६१९.७१	९६१०.१८
१०	१९९९-००	३६९७.१६	११४४६.१५	१२३२३.२८	८०५९.८	१०४६७.७१
११	२०००-०१	६१०१.४७	१२३७५.५९	१२१४८.८६	५८८०.२८	१०५८१.२४
१२	२००१-०२	८१४६.३९	१६४१४.७६	१७९८९.७२	१४७५१.६	१४८७५.००
१३	२००२-०३	१३७७१.३१	३०३००.७८	२२३०७.६	२००८१.५६	२१३८८.६०
C. G. R.		४.७४ *	१९.६३ ***	१०.०२ ***	४.८४	११.५४ ***

एकूण थकबाकीदार सभासदांमधील तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असणारांचे प्रमाण तक्ता क्र. ६.६१ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत या सभासदांचे एकूण थकबाकीदार सभासदांमधील प्रमाण अ, ब, क, ड गटांचे अनुक्रमे सरासरी १८ टक्के, १५ टक्के, २१ टक्के, १९ टक्के होते एकूण संस्थांचे सरासरी १८ टक्के होते क गटातील प्रमाण जास्त होते अर्थात सर्व गटांचे प्रमाण जास्तच आहे. सर्व गटांचे C.G.R. not Significant आहेत.

तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची प्रति सभासद थकबाकी तक्ता क्र. ६.६२ मध्ये दर्शविली आहे. सर्वात जास्त थकबाकी अ, ब, क गटात क गटाची आहे सर्वात कमी अ गटाची आहे क गटात प्रति सभासद जास्त कर्ज दिले गेले म्हणून प्रति सभासद थकबाकी जास्त आहे या उलट स्थिती अ गटाची अ, ब, क गट व एकूण संस्थांचा C.G.R. अनुक्रमे ४.७४, १९.६३, १०.०२, ११.५४ आहे सर्व C.G.R. Significant आहेत. यावरून या गटांपुढील व एकूण संस्थांच्या समोर प्रति सभासद (तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीच्या) वाढत्या थकबाकीची समस्या असल्याचे लक्षात येते.

निष्कर्ष

- १) क गटामध्ये तीन वर्षपेक्षा जास्त थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे जास्त कर्ज दिलेल्या या गटात एकूण थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे तीन वर्षपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी जास्त असणे ही गंभीर समस्या आहे.
- २) सर्व गटांकडे तीन वर्षपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी आहे कर्जाची योग्य प्रमाणात व वेळेत वसूली करण्यात सर्व गटांना अपयश आले आहे. ब आणि क गटांकडे एकूण थकबाकीच्या जवळ जवळ १९ टक्के थकबाकी तीन वर्षपेक्षा जास्त कालावधीची आहे.
- ३) तीन वर्षपेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचा ड गटाचा C.G.R. उणे आहे. अ गटाचा उणे नाही पण not Significant आहे. ही एक जमेची बाजू आहे.
- ४) क आणि अ गटांमध्ये तीन वर्षपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण वाढत गेले आहे. सर्वात जास्त वाढीचे प्रमाण क गटाचे आहे.
- ५) क गटातील तीन वर्षपेक्षा जास्त थकबाकी असलेल्या थकबाकीदार सभासदांचे एकूण थकबाकीतील प्रमाण अभ्यास कालावधीत सरासरी २१ टक्के होते. इतर गटांपेक्षा हे प्रमाण जास्त होते. क गटाची ही समस्या इतरापेक्षा जास्त आहे.
- ६) तीन वर्षपेक्षा जास्त कालावधीची प्रति सभासद सरासरी थकबाकी क गटाची जास्त आहे या गटाने प्रति सभासद सरासरी जास्त कर्जाचे वाटप केले आहे त्यामुळे प्रति सभासद थकबाकी जास्त आहे. या थकबाकीतील वाढीचे प्रमाण जास्त आहे. या प्रति सभासद थकबाकीचा C.G.R. १०.०२ आहे. तो Significant आहे. पण प्रति सभासद सरासरी तीन वर्षपेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचा सर्वात जास्त C.G.R. ब गटाचा आहे. अ गटाचा C.G.R. ब गटाच्या तुलनेने कमी आहे.

६.७ आदिवासी शेती पतपुरवठा संस्था

पुणे जिल्ह्यात जुन्नर, आंबेगाव, खेड या तालुक्यांमध्ये आदिवासी भागाचे प्रमाण जास्त आहे. आदिवासी भागात आदिवासांच्या सहकारी संस्था असाव्यात या महाराष्ट्रातील सहकार खात्याच्या धोरणानुसार या तालुक्यांमध्ये आदिवासी सहकारी व शेती पतपुरवठा संस्थांची निर्मिती करण्यात आली या संस्थांनी १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत केलेले कार्य व संस्थांचे स्वरूप या बाबतची माहिती घेऊन अभ्यास केला आहे तो पुढील प्रमाणे

तक्ता क्र. ६.६३

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी सहकारी पतपुरवठा संस्था व
संस्थांची सभासद संख्या

अ. नं.	वर्ष	एकूण संस्था	एकूण सभासद	प्रतिसंस्था सरासरी सभासद	लहान सभासद	एकूण सभासदां मधील लहान सभासदांचे शेकडा प्रमाण
१	१९९०-९१	३२	२७२३०	८५१	९८०३	३६.००
२	१९९१-९२	२६	११४३०	४४०	४४८४	३९.२३
३	१९९२-९३	२६	१२२२९	४७०	४६१४	३७.७३
४	१९९३-९४	२६	१२६६२	४८७	४६४४	३६.६८
५	१९९४-९५	२६	१३४९८	५१९	६००१	४४.४५
६	१९९५-९६	२६	१४३९३	५५४	८९९२	६२.४७
७	१९९६-९७	२६	१४९०९	५७३	९२४५	६२.०१
८	१९९७-९८	२६	१५२६५	५८७	९४१४	६१.६७
९	१९९८-९९	२६	१५७५५	६०६	९७९९	६२.२०
१०	१९९९-००	२६	१६३८८	६३०	१०५३७	६४.२९
११	२०००-०१	२६	१६६२१	६३९	१०६२३	६३.९१
१२	२००१-०२	२६	१७९४६	६९०	१०७११	५९.६८
१३	२००२-०३	२६	१८७१७	७२०	११०३९	५८.९७
C. G. R.		*** -०.६८	१.३१	२.०१	*** ६.७५	*** ५.३६

१) संस्था व सभासद

१९९०-९१ मध्ये जिल्ह्यात एकूण ३२ संस्था कार्य करित होत्या १९९१-९२ मध्ये त्यांची संख्या कमी होऊन २६ झाली २००२-०३ पर्यंत २६ संस्थांचे जिल्ह्यात कार्यरत होत्या १९९०-९१ मध्ये त्यांचे २७२३० एकूण सभासद होते. १९९१-९२ मध्ये ही संस्था कमी होऊन सभासद संख्या ११४३० झाली. १९९२-९३ नंतर सभासद संख्येत वाढ होत गेली. २००२-०३ मध्ये या संस्थांची सभासद संख्या १८७१७ होती. जिल्ह्यातील एकूण संस्था सभासदांच्या ३.७१ टक्के सभासद या संस्थांचे सभासद होते एकूण सभासद संख्या बदलाचा C.G.R. काढण्यात आला. तो १.३१ होता. जिल्ह्यातील संस्थांचा C.G.R. २.१४ होता. आदिवासी संस्थांचा C.G.R.. तुलनेने कमी होता.

२००२-०३ मध्ये प्रति संस्था सरासरी सभासद ७१९ होते. जिल्ह्यात प्रति संस्था सरासरी सभासद ४२० होते आदिवासी संस्थांची सरासरी जास्त होती वाढीचा C. G. R. जिल्ह्यातील संस्थांशी तुलना करता जास्त होता.

तक्ता क्र. ६.६४
संस्थांचे (मोठे व इतर) सभासद

अ. नं.	वर्ष	मोठे सभासद संख्या	एकूण सभासदां मधील मोठ्या सभासदांचे शेकडा प्रमाण	इतर सभासद	एकूण सभासदांमधील इतर सभासदांचे शेकडा प्रमाण
१	१९९०-९१	९६५३	३५.४५	७७७४	२८.५५
२	१९९१-९२	३९७०	३४.७३	२९७६	२६.०३
३	१९९२-९३	४४६६	३६.५२	३१४९	२५.७५
४	१९९३-९४	४८१९	३८.०६	३१९९	२५.२६
५	१९९४-९५	४५५३	३३.७३	२९६७	२१.९८
६	१९९५-९६	२२१३	१५.३८	३१८८	२२.१५
७	१९९६-९७	२२२५	१४.९२	३४३९	२३.०७
८	१९९७-९८	२३७४	१५.५५	३४७७	२२.७८
९	१९९८-९९	२३८२	१५.१२	३५७४	२२.६८
१०	१९९९-००	१८९४	११.५७	३९५७	२४.१४
११	२०००-०१	१८८९	११.३६	४१०९	२४.७२
१२	२००१-०२	१८७६	१०.४५	५३५९	२९.८६
१३	२००२-०३	१९८५	१०.६०	५६९३	३०.४२
C. G. R.		-१०.७५	-११.९१	१.७९	०.४७

आदिवासी संस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी लहान सभासदांचे प्रमाण १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी सरासरी ५३ टक्के होते. पुणे जिल्ह्यातील सर्व संस्थांमध्ये हे प्रमाण प्रतिवर्षी सरासरी ६१.७० टक्के होते. आदिवासी संस्थांमध्ये तुलनेने लहान सभासदांचे प्रमाण कमी आहे. पण मोठ्या सभासदांशी तुलना करता लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे.

शेतजमीन नसलेले ग्रामीण कारागीर व शेतमजुर या संस्थांचे सभासद आहेत. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत एकूण सभासदांचे इतर सभासदांचे प्रमाण सरासरी २५.१४ टक्के होते. पुणे जिल्ह्यातील सर्व संस्थांमध्ये या कालावधीत सरासरी ७.९६ टक्के इतर सभासद होते. आदिवासी सहकारी संस्थांमध्ये तुलनेने इतर सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे.

निष्कर्ष

- १) पुणे जिल्ह्यात फक्त जुन्नर, आंबेगाव व खेड तालुक्यातच आदिवासी सहकारी संस्था कार्य करित आहेत. १९९१-९२ नंतर या संस्थांची संख्या वाढली नाही.

- २) पुणे जिल्ह्यातील इतर संस्थांशी तुलना करता या संस्थांची प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्या जास्त आहे. एकूण सभासद संख्येत लहान शेतकऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. पुणे जिल्ह्यातील इतर संस्थांचे तुलनेने लहान सभासदांचे प्रमाण कमी आहे.
- ३) आदिवासी सहकारी संस्थांमध्ये एकूण सभासदांपैकी २५ टक्के सभासद ग्रामीण कारागीर ' भूमिहीन शेतमजुर आहेत. पुणे जिल्ह्यातील इतर संस्थांमधील इतर सभासदांचे प्रमाण व आदिवासी संस्थांमधील प्रमाण या बाबत तुलनात्मक दृष्ट्या आदिवासी सहकारी संस्थांमध्ये इतर सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे.

२) भांडवल

भागभांडवल, स्वनिधी, खेळते भांडवल याबाबतची माहिती तक्ता क्र ६.६५ व ६.६६ मध्ये दिली आहे. आदिवासी सहकारी संस्थांकडे १९९१-९२ मध्ये ४४.३८ हजार रुपयांचे प्रतिसंस्था सरासरी भाग भांडवल होते. २००२-०३ पर्यंत त्यामध्ये वाढ झाली. २००२-०३ मध्ये प्रति संस्था सरासरी भाग भांडवल २२०.६५ हजार रुपये होते. पुणे जिल्ह्यातील सर्वसाधारण संस्थांकडे २००२-०३ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी भाग भांडवल ९३६.८१ हजार रुपये होते. या संस्थांच्या भाग भांडवलाशी तुलना करता आदिवासी संस्थांचे भाग भांडवल अत्यल्प होते. संस्थांचा एकूण कर्जव्यवहार कमी असल्यामुळे भाग भांडवलाचे प्रमाण कमी आहे.

शासकीय भाग भांडवल आदिवासी सहकारी संस्थांकडे आहे. २००२-०३ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी ३२.८५ रुपये शासकीय भाग भांडवल होते. जिल्ह्यातील इतर संस्थांशी तुलना करता आदिवासी संस्थांमध्ये जास्त शासकीय भाग भांडवलाची गुंतवणूक केलेली आहे.

आदिवासी संस्थांकडे स्वनिधी अत्यल्प प्रमाणात आहे. संस्थांनी १९९०-९१ मध्ये मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून ५०४१ हजार रुपये कर्ज घेतले. २००२-०३ मध्ये २९०३८ हजार रुपये कर्ज घेतले. सभासदांना कर्ज देण्यासाठी कर्जाची उचल करण्यात आली.

खेळत्या भांडवलामुळे संस्थांची आर्थिक क्षमता लक्षात येते. १९९०-९१ मध्ये संस्थांकडे ९०१९ हजार रुपयांचे खेळते भांडवल होते. २००२-०३ मध्ये ४१२४८ हजार रुपये होते. खेळत्या भांडवलात वाढ झाली आहे. पुणे जिल्ह्यातील सर्वसाधारण संस्थांकडे प्रतिसंस्था सरासरी ६७८३.६८ हजार रुपये खेळते भांडवल २००२-०३ मध्ये होते. आदिवासी संस्थांकडे प्रतिसंस्था सरासरी फक्त १५८६.४६ हजार रुपये होते. आदिवासी संस्थांकडे तुलनेने कमी भांडवल असल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. ६.६५
संस्थांचे भाग भांडवल

(आकड हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	भाग भांडवल	प्रति संस्था सरासरी भाग भांडवल	शासकीय भाग भांडवल	प्रतिसंस्था सरासरी शासकीय भागभांडवल
१	१९९०-९१	३४५९	१८८.०९	३७७.००	११.७८
२	१९९१-९२	११५४	४४.३८	७८०.००	३०.००
३	१९९२-९३	१४९९	५७.६५	७५३.००	२८.९६
४	१९९३-९४	२०१४	७७.४६	७८०.००	३०.००
५	१९९४-९५	२४८९	९५.७३	५०६.००	०.००
६	१९९५-९६	२८६६	११०.२३	०.००	०.००
७	१९९६-९७	३१०३	११९.३५	०.००	०.००
८	१९९७-९८	३०६८	११८.००	०.००	०.००
९	१९९८-९९	३६८०	१४१.५४	०.००	०.००
१०	१९९९-००	४०४५	१५५.५८	७३८.००	२८.३८
११	२०००-०१	४७९५	१८४.४२	७२८.००	२८.००
१२	२००१-०२	५३०८	२०४.१५	८७२.००	३३.५४
१३	२००२-०३	५७३७	२२०.६५	८५४.००	३२.८५
	C. G. R.	*** १०.५५	*** ९.३०		

तक्ता क्र. ६.६६
संस्थांचा स्वनिधी व खेळते भांडवल

(आकड हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	स्वनिधी	प्रतिसंस्था सरासरी स्वनिधी	संस्थांनी घेतलेले कर्ज	खेळते भांडवल	प्रतिसंस्था सरासरी खेळते भांडवल
१	१९९०-९१	३६९	११.५३	५०४१	९०१९	२८१.८४
२	१९९१-९२	१६	०.६१	३३०७	३७८२	१४५.४६
३	१९९२-९३	२८	१.०७	२८१२	७०५४	२७१.३१
४	१९९३-९४	३५	१.३५	७१३२	१०४९७	४०२.५८
५	१९९४-९५	४५	१.७३	९३४१	१२९८८	४९९.५४
६	१९९५-९६	५२	२.००	११२८५	१५६७४	६०२.८५
७	१९९६-९७	५३	२.०४	१११३३	१५९५०	६१३.४६
८	१९९७-९८	१००	३.८५	९९७०	१६५६९	६३७.२७
९	१९९८-९९	१८७	७.१९	१२९६३	१९३६५	७४४.८१
१०	१९९९-००	२६३	१०.११	१४०४३	२१६७८	८३३.७७
११	२०००-०१	३४६	१३.३१	१९३६६	२७४९९	१०५५.७३
१२	२००१-०२	३३९	१३.०४	२००८६	३०८९०	११८८.०८
१३	२००२-०३	४३०	१६.५४	२९०३८	४१२४८	१५८६.४६
	C. G. R.	** २१.७४	*** २२.६१	*** १७.८०	*** १६.६९	*** १७.४९

निष्कर्ष

- १) पुणे जिल्ह्यातील एकूण शेती पतपुरवठा संस्थांच्या तुलनेने आदिवासी सहकारी संस्थांचे भाग भांडवल अत्यल्प आहे. या भांडवलात वाढ होत आहे. जिल्ह्यातील इतर संस्थांचे तुलनेने वाढीचा वेग कमी आहे.
- २) शासकीय भाग भांडवलाची १९९६ ते १९९९ या कालावधीतील माहिती व्यवस्थित उपलब्ध झाली नाही. उर्वरित माहितीवरून स्पष्ट होते की संस्थांकडे शासकीय भाग—भांडवल अत्यल्प होते. प्रतिसंस्था सरासरी शासकीय भाग—भांडवल जिल्ह्यातील इतर संस्थांचे तुलनेने जास्त आहे. शासनाने इतर संस्थांचे तुलनेने संस्थांमध्ये जास्त भाग भांडवलाची गुंतवणूक केली.
- ३) आदिवासी संस्थांकडे खेळते भांडवल अपुऱ्या प्रमाणात आहे. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांशी तुलना करता खेळते भांडवल अत्यल्प आहे. म्हणजेच इतर संस्थांशी तुलना करता या संस्था आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत आहेत.

३) संस्थांचे कर्जवाटप

आदिवासी संस्थांच्या कर्जवाटपाबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.६७ मध्ये दर्शविली आहे. संस्थांनी सभासदांना दिलेले कर्ज अत्यल्प आहे. १९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत संस्थांनी प्रतिसभासद सरासरी ४.६२ हजार रुपये कर्ज दिले. जिल्ह्यातील सर्वसाधारण संस्थांशी तुलना करता हे प्रमाण अत्यल्प आहे. एकूण सभासदांपैकी १९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी सरासरी १५.१० टक्के सभासदांनीच संस्थेकडून कर्ज घेतले. जिल्ह्यातील एकूण सर्वसाधारण संस्थांशी तुलना करता हे प्रमाण कमी आहे.

निष्कर्ष

- १) आदिवासी सहकारी संस्थांकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी आहे. सरासरी फक्त १५ टक्के सभासद संस्थेशी कर्जव्यवहार करतात हे प्रमाण अयोग्य आहे.
- २) प्रतिसभासद कमी कर्ज या संस्थांनी दिले आहे. त्यामुळे संस्थांचा एकूण कर्ज व्यवहार कमी आहे.

तक्ता क्र. ६.६७
संस्थांचा कर्ज व्यवहार

(आकड हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	संस्थांनी दिलेले कर्ज	प्रतिसभासद दिलेले सरासरी कर्ज	कर्ज घेतलेले सभासद (चालु वर्षी)	एकूण सभासदांशी कर्जदार सभासदांचे प्रमाण (चालु वर्षी)	प्रतिसंस्था सरासरी कर्जदार सभासद (चालु वर्षी)
१	१९९०-९१	२००७	४.७५	४२२	१.५५	१३.१९
२	१९९१-९२	३४५१	२.१०	१६४५	१४.३९	६३.२७
३	१९९२-९३	३८२९	१.७१	२२३८	१८.३०	८६.०८
४	१९९३-९४	७५८९	२.९०	३९२८	३१.०२	१५१.८०
५	१९९४-९५	७१७४	३.००	२३८९	१६.९६	९१.८८
६	१९९५-९६	९६२८	३.२७	२९४४	२०.४५	११३.२३
७	१९९६-९७	७७६९	३.८५	२०२०	१३.५५	७७.६९
८	१९९७-९८	८७०५	४.३६	१९९७	१३.०८	७६.८१
९	१९९८-९९	१०५१७	५.५५	१८९५	१२.०२	७२.८८
१०	१९९९-००	१०६५३	५.६८	१८७६	११.४५	७२.१५
११	२०००-०१	१४१४८	४.८५	२९१६	१७.५४	११२.१५
१२	२००१-०२	१७८५०	७.१२	२५०७	१३.९७	९६.४२
१३	२००२-०३	२७१०७	११.९६	२२६६	१२.११	८१.१५
	C. G. R.	*** १८.४०		५.७५	४.४३	६.२२

- ३) पुणे जिल्ह्यातील इतर संस्थांपेक्षा प्रतिसभासद सरासरी कमी कर्ज आदिवासी संस्थांनी दिले आहे.
- ४) एकूण सभासदांपैकी संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे आदिवासी संस्थांमधील प्रमाण जिल्ह्यातील इतर संस्थांपेक्षा कमी आहे.

४) येणे कर्ज

आदिवासी सहकारी संस्थांच्या येणे कर्जाची माहिती तक्ता क्र. ६.६८ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ मध्ये ४६४९ हजार रुपये आदिवासी सहकारी संस्थांचे येणे कर्ज होते. २००२-०३ मध्ये ३३६२४ हजार रुपये होते. दोन वर्षांची तुलना करता सात पटीपेक्षा जास्त येणे कर्जात वाढ झाली. येणे कर्ज वाढीचा C. G. R 19.-32 आहे. हा Significant आहे. प्रति कर्जदार सभासद येणे कर्जाचा C. G. R १४.०३ आहे. अभ्यास कालावधीत जास्त कर्जव्यवहार

करण्याचा प्रयत्न या संस्थांनी केला आहे. येणे कर्ज सभासद वाढीचा C. G. R ४.५६ आहे. हा not Significant आहे. एकूण सभासदांमधील येणे कर्ज असलेल्या सभासदांचे प्रमाण १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी सरासरी २३.७५ टक्के होते. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांशी तुलना करता हे प्रमाण कमी आहे. संस्था सभासदांपैकी फक्त सरासरी प्रतिवर्षी २३ ते २४ टक्के सभासद संस्थांकडून कर्ज घेतात. आदिवासी भागातील शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज आहे. परंतु ते संस्थांकडून कर्ज घेत नाहीत. जास्तीत जास्त सभासदांना कर्जपुरवठा करण्यात संस्थांना अपयश आले आहे.

तक्ता क्र. ६.६८
संस्थांचे येणे कर्ज

(आकड हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	येणे कर्ज	प्रतिसभासद येणे कर्ज	येणे कर्जदार सभासद	एकूण सभासदांमधील येणे कर्जदार सभासदांचे प्रमाण	येणे कर्जामधील थकबाकीचे प्रमाण
१	१९९०-९१	४६४९	०.६६	७०१६.००	२५.७६	०.७६
२	१९९१-९२	२४८७	३.१७	७८४.००	६.८६	०.२४
३	१९९२-९३	४५१३	१.७१	२६३९.००	२१.५८	०.६४
४	१९९३-९४	७००३	१.९४	३६०१.००	२८.४४	०.६७
५	१९९४-९५	८७६६	२.१९	४००४.००	२९.६६	०.६१
६	१९९५-९६	११३१२	३.४०	३३१८.००	२३.०५	०.६१
७	१९९६-९७	११७५०	२.८९	४०७०.००	२७.३०	०.५१
८	१९९७-९८	११०९७	३.१९	३४७९.००	२२.७९	०.७५
९	१९९८-९९	१३६९६	३.६९	३४१४.००	२३.५७	१.०६
१०	१९९९-००	१५३६१	३.९२	३९१५.००	२३.८९	०.७५
११	२०००-०१	१९७५४	४.३२	४५७४.००	२७.५२	०.७२
१२	२००१-०२	२३०९९	५.५७	४१४५.००	२३.१०	०.६६
१३	२००२-०३	३३६२४	७.१४	४७११.००	२५.१७	०.३९
C. G. R.		** १९.३२	*** १४.०३	*** ४.५६	*** ३.३०	*** १.७६

येणे कर्ज असलेल्या सभासदांमध्ये थकबाकीदार सभासदांचा समावेश असतो. आदिवासी सहकारी संस्थांचे बाबतीत येणे कर्जदारांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाणच जास्त आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी सरासरी ६८.१५ टक्के सभासद येणे कर्जदारांमधील थकबाकीदार होते. हे प्रमाण संस्था विकसित नाहीत हे दर्शविते.

निष्कर्ष

- १) आदिवासी संस्थांच्या येणे कर्जाचे प्रमाण प्रति संस्था व प्रति सभासद कमी आहे. संस्थांनी कमी प्रमाणात कर्जपुरवठा केल्यामुळे येणे कर्जाचे प्रमाण कमी आहे. जिल्ह्यातील इतर संस्थांशी तुलना करता आदिवासी सहकारी संस्थांचे येणे कर्जाचे प्रमाण कमी आहे.
- २) कमी सभासद संस्थांशी कर्ज व्यवहार करतात १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत या प्रतिवर्षी सरासरी फक्त २३.७५ टक्के सभासदांचा या संस्थेशी कर्जव्यवहार होता. संस्था विकासाचे दृष्टीकोनातून ही बाब अयोग्य आहे.
- ३) आदिवासी भागात कर्जाची गरज असताना कर्जवाटप करण्यात संस्थांना अपयश आलेले आहे. जिल्ह्यातील इतर संस्थांशी तुलना करता हे अपयश जास्त आहे.
- ४) प्रतिवर्षी सरासरी ६८ टक्के सभासद एकूण येणे कर्जदारांपैकी थकबाकीदार आहेत. म्हणजेच संस्था थकबाकीत अडकलेल्या आहेत. वसुली करून नवीन कर्ज देणे व एकूण कर्ज व्यवहार वाढविणे यामध्ये संस्थांना यश आलेले नाही. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांशी तुलना करता आदिवासी संस्थांची स्थिती अयोग्य आहे.

५) थकबाकी

आदिवासी सहकारी संस्थांच्या थकबाकीची माहिती तक्ता क्र. ६.६९ , ६.७० व ६.७१ मध्ये दर्शविली आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत १९९१-९२, १९९२-९३ या वर्षांचा अपवाद वगळता थकबाकीत वाढ झाली आहे. प्रतिसभासद थकबाकीत १९९१-९२ या वर्षांचा अपवाद वगळता सातत्याने प्रतिवर्षी वाढ झाली आहे. प्रतिसंस्था थकबाकीदार संख्येत कमी जास्त बदल झाले आहेत. याचा विचरण गुणांक ४७.२९ आहे. या संख्येत बदल झाले आहेत. थकबाकी, प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी, थकबाकीदार, प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीदार यांचा C. G. R अनुक्रमे २१.२४, २२.०८ ११.२५, ८.५० आहे. प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीदारांचा C. G. R वगळता इतर C. G. R Significant आहेत.

संस्थांच्या एकूण सभासदांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण १९९०- ९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी सरासरी १८.०५ टक्के होते. संस्थांच्या एकूण सभासदांमधील कमी सभासद, संस्थेशी कर्जव्यवहार करतात. या बाबींचा विचार करता थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे.

तक्ता क्र. ६.६९
संस्थांची थकबाकी

अ. नं.	वर्ष	येणे कर्ज असलेल्या सभासदांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण	थकबाकी (हजार रुपये)	प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी (हजार रुपये)	थकबाकी दार	प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी दार	थकबाकीदार सभासदांची सरासरी थकबाकी रुपये
१	१९९०-९१	४३.६३	३५३२	११०.३७	३०६१	२५१.९१	११५३.८७
२	१९९१-९२	२८.५७	५९१	२२.७३	२२४	८.६१	२६३८.३९
३	१९९२-९३	५७.३७	२८७८	११०.६९	१५१४	५८.२३	१९००.९२
४	१९९३-९४	६१.१५	४६७०	१७९.६१	२२०२	८४.६९	२१२०.८०
५	१९९४-९५	५९.४६	५३९४	२०७.४६	२३८१	९१.५८	२२६५.४३
६	१९९५-९६	८०.००	६९२१	२६६.१९	२६५५	१०२.११	२६०६.७८
७	१९९६-९७	७१.४७	६०३७	२३२.१९	२९०९	१११.८८	२०७५.२८
८	१९९७-९८	८२.९३	८२८०	३१८.४६	२८८५	११०.९६	२८७०.०२
९	१९९८-९९	८७.००	११४९५	४४२.११	३२३०	१२४.२३	३५५८.८२
१०	१९९९-००	७३.६१	११५६५	४४४.८१	२८८२	११०.८५	४०१२.८४
११	२०००-०१	८६.०२	१४३२०	५५०.७७	३९३५	१५१.३५	३६३९.१३
१२	२००१-०२	८८.७८	१५३१६	५८९.०८	३६८०	१४१.५४	४१६१.९६
१३	२००२-०३	६६.००	१३२९२	५११.२३	३१०६	११९.४६	४२७९.४६
	C. G. R.	*** ६.३०	*** २१.२४	*** २२.०८	*** ११.२५	*** ८.५०	*** ८.९८

तक्ता क्र. ६.७०
तीन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी

अ. नं.	वर्ष	एकूण सभासदांमधील थकबाकीदारांचे शेकडा प्रमाण	थकबाकी (तीन वर्षांपेक्षा कमी) (हजार रुपये)	तीन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेले सभासद	एकूण थकबाकी दारांमधील शेकडा प्रमाण	तीन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेल्या थकबाकीदारांची सरासरी थकबाकी रुपये
१	१९९०-९१	२९.६०	२०५४	२२२३	७२.६२	९२३.९८
२	१९९१-९२	१.९६	५९१	२२४	१००.००	२६३८.३९
३	१९९२-९३	१२.३८	२८७८	१५१४	१००.००	१९००.९२
४	१९९३-९४	१७.३९	४६७०	२२०२	१००.००	२१२०.८०
५	१९९४-९५	१७.६४	५३९२	२३४५	९८.४५	२२६५.४३
६	१९९५-९६	१८.४५	६६९०	२५६०	९६.४२	२६१३.२८
७	१९९६-९७	१९.५१	५४२८	२७६४	९५.०१	१९६३.८२
८	१९९७-९८	१८.९०	७६७०	२७२२	९४.३५	२८१७.७८
९	१९९८-९९	२०.५०	१०४७९	२८६०	८८.५४	३६६३.९९
१०	१९९९-००	१७.५७	१०८१४	२५२५	८७.६१	४२८२.७७
११	२०००-०१	२३.६७	१३६५३	३४३६	८७.३२	३९७३.५१
१२	२००१-०२	२०.५१	१४३४२	३२०५	८७.०९	४४७४.८८
१३	२००२-०३	१६.५९	१२४३८	२६७६	८६.१५	४६४७.९८
	C. G. R.	६.३६	*** २२.५४	** १०.७४	*** -०.४६	*** १०.६६

तक्ता क्र. ६.७१
तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी

अ. नं.	वर्ष	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी (हजार रुपये)	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेले सभासद	एकूण थकबाकीदारां पैकी तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांची सरासरी थकबाकी (रुपये)	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचे एकूण थकबाकीतील प्रमाण
१	१९९०-९१	१४७८	८३८	२७.३८	२५३.१७	४१.८४
२	१९९१-९२	-	-	-	-	-
३	१९९२-९३	-	-	-	-	-
४	१९९३-९४	-	-	-	-	-
५	१९९४-९५	८२	३६	१.५१	२२७७.७८	१.५२
६	१९९५-९६	२३१	९५	३.५८	२४३१.५८	३.३४
७	१९९६-९७	६०९	१४५	४.९८	४२००.००	१०.०९
८	१९९७-९८	६१०	१६३	५.६५	३७४२.३३	१८.६०
९	१९९८-९९	१०१६	३७०	११.४५	२७४५.९४	८.८४
१०	१९९९-००	७५१	३५७	१२.३९	२१०३.६४	६.४९
११	२०००-०१	६६७	४९९	१२.६८	१३३६.६७	४.६६
१२	२००१-०२	९७४	४७५	१२.९१	२०५०.५३	६.३६
१३	२००२-०३	८५४	४३०	१३.८४	१९८६.०४	६.४२
	C. G. R.	26.45	35.00	29.18	-6.33	8.87

थकबाकीचे तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी व तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असे वर्गीकरण केले आहे. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.७० व ६.७१ मध्ये दर्शाविण्यात आली आहे. एकूण थकबाकीत तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीच्या थकबाकीचे प्रमाण तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीपेक्षा जास्त आहे. तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी १९९४-९५ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी सरासरी ७.३६ टक्के होती. या थकबाकीचे एकूण थकबाकीत कमी प्रमाण आहे. ही योग्य बाब आहे.

निष्कर्ष

- १) एकूण सभासदांमध्ये संस्थेशी कर्जव्यवहार करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी आहे. याचा विचार करता थकबाकीदारांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण निश्चितच जास्त आहे.
- २) आदिवासी संस्थांमध्ये थकबाकी व थकबाकीदारांची संख्या वाढत आहे. संस्थांच्या प्रगतीचा विचार करता ही बाब अयोग्य आहे.
- ३) थकबाकीचे तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी व कमी कालावधीची थकबाकी असे वर्गीकरण केले आहे. तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी या संस्थांकडे आहे

ही अयोग्य बाब आहे. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांच्या प्रमाणाशी तुलना करता हे प्रमाण कमी आहे.

६.८ शेतकरी सेवा सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था

१) संस्था व सभासद

संस्थांची संख्या व सभासद याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.७२ व ६.७३ मध्ये दिली आहे. पुणे जिल्ह्यात शेतकरी सेवा सहकारी पतपुरवठा संस्थांची संख्या फक्त २ आहे. १९९०-९१

तक्ता क्र. ६.७२
शेतकरी सेवा सहकारी पतपुरवठा संस्था

अ. नं.	वर्ष	एकूण संस्था	एकूण सभासद	प्रतिसंस्था सरासरी सभासद	लहान सभासद	एकूण सभासदांमधील लहान सभासदांचे प्रमाण
१	१९९०-९१	२	५११३	२५५६	२१७८	४२.६०
२	१९९१-९२	२	५३८६	२९९३	२२४३	४१.८७
३	१९९२-९३	२	५४८८	२७४४	२३१०	४२.०९
४	१९९३-९४	२	५६७२	२८३६	२७०८	४७.७४
५	१९९४-९५	२	५७८५	२८९२	२७९३	४८.५३
६	१९९५-९६	२	५८३८	२९१९	३७१५	६३.६३
७	१९९६-९७	२	५८७५	२९३७	३७४४	६३.७६
८	१९९७-९८	२	६१४२	३०७१	४१९३	६८.२६
९	१९९८-९९	२	६२२४	३११२	४२६५	६८.५२
१०	१९९९-००	२	६३५९	३१७९	४१३१	६४.९६
११	२०००-०१	२	६४४१	३२२०	४१९०	६५.०५
१२	२००१-०२	२	६५१३	३२५६	४२३९	६५.०८
१३	२००२-०३	२	६५५०	३२७५	४२५५	६४.६५
C. G. R.		०.००	*** २.०१	*** १.७१	*** ६१.७१	*** ४.५७

मध्ये या संस्था दोनच होत्या. २००२-०३ पर्यंत संख्येत बदल झाला नाही. १९९०-९१ मध्ये या संस्थांच्या सभासदांची संख्या ५११३ होती. २००२-०३ मध्ये ६५५० होती. संस्थांच्या संख्येत प्रतिवर्षी वाढ झाली. तेरा वर्षांच्या कालावधीत सभासद संख्येत २८ टक्के वाढ झाली. सभासद संख्या वाढीचा C. G. R २.०१ आहे. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांपेक्षा कमी व आदिवासी सहकारी संस्थांपेक्षा जास्त आहे.

तक्ता क्र. ६.७३

शेतकरी सेवा सहकारी संस्थांचे सभासद

अ. नं.	वर्ष	मोठे सभासद	एकूण सभासदांमधील मोठ्या सभासदांचे प्रमाण	इतर सभासद	एकूण सभासदांमधील इतर सभासदांचे प्रमाण
१	१९९०	२०२०	३९.५	९१५	१७.९०
२	१९९१	२२६८	४२.१	८७५	१६.२५
३	१९९२	२२९०	४१.७४	८८८	१६.१८
४	१९९३	२००९	३५.४१	९५५	१६.८३
५	१९९४	२०२१	३५.११	९७१	१६.८८
६	१९९५	११२२	१९.२१	१००१	१७.१५
७	१९९६	११२२	१९.०९	१००९	१७.१७
८	१९९७	६२७	१०.२१	१३२२	२१.५२
९	१९९८	६२३	१०.०१	१३३६	२१.४६
१०	१९९९	६९८	१०.९८	१५३०	२४.०६
११	२०००	६९८	१०.८४	१५५३	२४.११
१२	२००१	६९८	१०.७१	१५७६	२४.१९
१३	२००२	६२६	१४.७१	१५६९	३६.८७
C. G. R.		-१२.२५	-१२.७५	*** ६.०८	*** ५.४७

१९९०-९१ मध्ये संस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी ४२.६० टक्के सभासद लहान सभासद होते. २००२-०३ मध्ये ६४.६५ टक्के सभासद लहान होते. लहान सभासदांचे संख्येत एकूण सभासद संस्थेतील वाढीच्या प्रमाणापेक्षा जास्त वाढ झाली याचा C. G. R ४.५७ आहे. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत संस्था सभासदांमध्ये प्रतिवर्षी सरासरी ५७.४४ टक्के सभासद लहान सभासद होते. आदिवासी संस्था मध्ये हे प्रमाण ५३ टक्के व जिल्ह्यातील एकूण संस्थांमध्ये हे प्रमाण ६१.७० टक्के होते. या संस्थामध्ये इतर संस्थांप्रमाणेच लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. त्यात वाढ होत आहे.

शेती नसलेल्या इतर सभासदांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण १९९०-९१ मध्ये १७.९० टक्के होते. त्यामध्ये २००२-०३ पर्यंत वाढ होत गेली हे प्रमाण २००२-०३ मध्ये ३६.८७ टक्के होते. पुणे जिल्ह्यातील संस्थांमध्ये या कालखंडात इतर सभासदांचे प्रमाण प्रतिवर्षी सरासरी ७.९६ टक्के होते. आदिवासी संस्थांमध्ये २५.१४ टक्के होते. सेवा सहकारी मध्ये हे प्रमाण २०.८१ टक्के होते.

निष्कर्ष

- १) १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत सेवा सहकारी संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली नाही.
- २) प्रति संस्था सरासरी सभासद संख्या जास्त आहे. २००२-०३ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी ३२७५ सभासद होते. हे प्रमाण आदिवासी संस्था व जिल्ह्यातील एकूण संस्थांपेक्षा जास्त आहे.
- ३) १९९०-९१ या कालावधीत सभासद संख्येत वाढ झाली आहे. वाढीचे प्रमाण आदिवासी सहकारी संस्थांपेक्षा जास्त व जिल्ह्यातील एकूण संस्थांपेक्षा कमी आहे.
- ४) संस्थांमधील एकूण सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण मोठ्या सभासदांपेक्षा जास्त आहे. लहान सभासदांचे एकूण संस्था सभासदांमधील प्रमाण वाढत आहे. या संस्था व जिल्ह्यातील एकूण संस्थांमध्ये हे प्रमाण जवळजवळ सारखेच आहे.
- ५) सेवा सहकारी संस्थांनी इतर सभासदांना सभासदत्व देण्याचा प्रयत्न केला आहे. इतर सभासदांची संख्या वाढत आहे. २००२-०३ मध्ये ३६.८७ टक्के सभासद (एकूण सभासदांपैकी) इतर सभासद होते. पुणे जिल्ह्यातील इतर संस्था व आदिवासी सहकारी संस्था यांच्याशी तुलना करता हे प्रमाण जास्त आहे.

२) भाग भांडवल व स्वनिधी

१९९०-९१ मध्ये या संस्थांकडे ७४८७ रुपयांचे भाग भांडवल होते. २००२-०३ मध्ये २३६३२ रुपये भाग भांडवल होते. भाग भांडवलाची १३ वर्षात साडेतीन पट वाढ झाली. २००२-०३ मध्ये प्रतिसंस्था सरासरी भाग भांडवल ११८१६ रुपये होते. संस्थांनी भाग भांडवलात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. संस्थांकडे असलेले शासकीय भाग-भांडवल नगण्य आहे. आदिवासी सहकारी संस्थांमध्ये शासनाने जास्त भांडवल गुंतविले आहे. या संस्थांची स्थिती त्या संस्थांप्रमाणे नाही.

सेवा सहकारी संस्थांकडे स्वनिधी कमी प्रमाणात आहे. संस्थांनी जिल्हा बँकेकडून ३९५१२ रुपयांचे कर्ज २००२-०३ मध्ये घेतले आदिवासी संस्थांपेक्षा जास्त कर्ज घेतले आहे. कर्ज घेण्याबाबतचा सेवा सहकारी संस्थांचा C.G.R २.५८ आहे.

तक्ता क्र. ६.७४
शेतकरी सेवा सहकारी संस्थांचे भाग भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	भाग भांडवल	प्रति संस्था सरासरी भाग भांडवल	शासकीय भाग भांडवल	प्रति संस्था सरासरी शासकीय भांडवल
१	१९९०	७४८७	३७४३	२८.००	१४.००
२	१९९१	८७३६	४३६८	६.००	३.००
३	१९९२	९२४३	४६२१	-	-
४	१९९३	१०३५२	५१७६	-	-
५	१९९४	११९७६	५९८८	-	-
६	१९९५	१३५६२	६७८१	-	-
७	१९९६	१४८७०	७४३५	-	-
८	१९९७	१६१८०	८०९०	-	-
९	१९९८	१७७७६	८८८८	-	-
१०	१९९९	१९३७५	९६८७	-	-
११	२०००	२०८६९	१०४३४	-	-
१२	२००१	२२३०३	१११५१	-	-
१३	२००२	२३६३२	११८१६	-	-
C. G. R.		*** १०.२१	*** १०.२१		

निष्कर्ष

- १) सेवा सहकारी संस्थांकडे कमी प्रमाणात भाग भांडवल आहे. शासनाने आदिवासी सहकारी संस्थांप्रमाणे या संस्थांना भागभांडवल दिलेले नाही.
- २) संस्थांकडे स्वनिधी प्रमाण अत्यल्प आहे. संस्था जिल्हा बँकेकडून कर्ज घेते. प्रतिवर्षी कर्ज घेतले आहे.
- ३) प्रतिवर्षी सरासरी खेळते भांडवल आदिवासी सहकारी संस्थांपेक्षा सेवा सहकारी संस्थांकडे जास्त प्रमाणात आहे. पण संस्थांच्या आर्थिक गरजेचा विचार करता हे प्रमाण कमी आहे.

तक्ता क्र. ६.७५
संस्थांचा स्वनिधी व खेळते भांडवल

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	स्वनिधी	प्रतिसंस्था सरासरी स्वनिधी	संस्थांनी घेतलेले कर्ज	खेळते भांडवल	प्रतिसंस्था सरासरी खेळते भांडवल
१	१९९०-९१	२००१	१०००	२३४८१	३६०२०	१८०१०
२	१९९१-९२	२४७६	१२३८	२०२२०	४१६०९	२०८०४
३	१९९२-९३	२७४३	१३७१	१११५७	५०६१९	२५३४५
४	१९९३-९४	३७१९	१८५९	२३३९९	४६९५९	२३४७९
५	१९९४-९५	४७९४	२३९७	२७३२१	५७८५२	२८९२६
६	१९९५-९६	५०३१	२५१५	३३६०२	६३२६७	३१६३३
७	१९९६-९७	५४९६	२७४८	२६६७६	६६२६५	३३१३२
८	१९९७-९८	६००१	३०००	१७८१५	७२८०४	३६४०२
९	१९९८-९९	६६८९	३३४४	१८२८४	८२२६६	४११३३
१०	१९९९-००	७४६०	३७३०	१६१८४	९१५६७	४५७८३
११	२०००-०१	८२४७	४१२३	२३६४२	१००१०३	५००५१
१२	२००१-०२	८२११	४१०५	२४९६५	१११३०३	५५६५१
१३	२००२-०३	१०४१२	५२०६	३९५१२	१२९२८६	६४६४३
	C. G. R.	*** १३.६१	*** १३.६१	२.५८	*** १०.४९	*** १०.४९

३) कर्जव्यवहार

सेवा सहकारी संस्थांनी १९९०-९१ मध्ये प्रति सभासदाला सरासरी ९.४५ रुपये कर्ज दिले. त्यानंतर १९९२-९३ चा अपवाद वगळता प्रतिवर्षी प्रति सभासद सरासरी कर्जपुरवठ्यात वाढ होत गेली. २००२-०३ मध्ये प्रति सभासद सरासरी ४१.९० रुपये कर्ज देण्यात आले. या कालावधीत या कर्जपुरवठ्याच्या प्रमाणात जवळजवळ साडेचार पट वाढ करण्यात आली. या वाढीचा C.G.R १६.८० होता. हा Significant होता. आदिवासी संस्थांशी व जिल्ह्यातील सर्व संस्थांशी तुलना करता सेवा सहकारी संस्थांनी प्रतिसभासद सरासरी जास्त कर्ज दिले आहे. तक्ता क्र. ६.७६ मध्ये संस्थेचा कर्जव्यवहार दर्शविला आहे.

सेवा सहकारी संस्थांनी, १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी सरासरी एकूण सभासदांपैकी १९.४९ टक्के सभासदांना कर्ज दिले आहे. जिल्ह्यातील एकूण संस्थांच्या प्रमाणाशी तुलना करता हे प्रमाण कमी आहे.

तक्ता क्र. ६.७६
संस्थांचा कर्जव्यवहार

(आकडे हजार रुपये)

अ. नं.	वर्ष	संस्थांनी दिलेले कर्ज	प्रतिसभासद दिलेले सरासरी कर्ज	कर्ज घेतलेले सभासद (चालु वर्ष)	एकूण सभासदांपैकी कर्ज घेतलेल्या सभासदांचे प्रमाण (चालु वर्ष)	प्रति संस्था सरासरी कर्ज घेतलेले सभासद (चालु वर्ष)
१	१९९०-९१	१३७२५	९.४५	१४५२	२८.४०	७२६
२	१९९१-९२	१५४६१	१०.३७	१४९०	२७.६६	७४५
३	१९९२-९३	७३४३	६.९८	१०५२	१९.१७	५२६
४	१९९३-९४	१४२३९	१४.४४	९८६	१७.३८	४९३
५	१९९४-९५	२४०७८	१४.७२	१६३५	२८.२६	८१७
६	१९९५-९६	२३२७८	१७.०२	१३६८	२३.४३	६८४
७	१९९६-९७	२०६६१	४०.५९	५०९	८.६६	२५४
८	१९९७-९८	२१२७१	३१.३७	६७८	११.०३	३३९
९	१९९८-९९	३१६२४	२१.७९	१४५१	२३.३७	७२५
१०	१९९९-००	३८२०३	३१.३१	१२२०	१९.१८	६१०
११	२०००-०१	४३५४४	५४.२९	८०२	१२.४५	४००
१२	२००१-०२	५०४०५	४५.६१	११०५	१६.९७	५५२
१३	२००२-०३	५४७०६	४१.९०	११४२	१७.४३	५७२
C. G. R.		*** १४.५६	*** १६.८०	-२.३५	-४.२७	२.३५

निष्कर्ष

- १) सेवा सहकारी संस्थांनी जिल्ह्यातील संस्थांपेक्षा व आदिवासी सहकारी संस्थांपेक्षा प्रतिसभासद जास्त कर्ज दिले आहे.
- २) सेवा सहकारी संस्थांच्याकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी आहे. जिल्ह्यातील इतर संस्थांपेक्षा हे प्रमाण कमी आहे. शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज असताना ते या संस्थांचे सभासद असूनही जवळजवळ सरासरी ८० टक्के सभासद संस्थांकडून कर्ज घेत नाहीत. ही बाब अत्यंत अयोग्य असून संस्थांना कर्ज पुरवठ्यात आलेले अपयश स्पष्ट होते.

४) येणे कर्ज

येणे कर्जाबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.७७ मध्ये दर्शविली आहे. सभासदांना दिलेले कर्ज जास्त असेल तर येणे कर्ज जास्त असते. १९९०-९१ ते २००२-०३ या

कालावधीत येणे कर्जात वाढ होत गेली. या वाढीचा C.G.R. १०.६० आहे. हा C.G.R. Significant आहे. प्रति सभासद येणे कर्जातही वाढ झाली आहे. या वाढीचा C.G.R. २७.१२ आहे. संस्थांचे येणे कर्ज वाढत गेले आहे. येणे कर्ज असलेल्या सभासदांचे प्रमाण वाढलेले नाही या बाबतचा C.G.R —६.१४ आहे.

तक्ता क्र. ६.७७
संस्थांचे येणे कर्ज

अ. नं.	वर्ष	येणे कर्ज (आकडे हजार रु.)	प्रतिसभासद येणे कर्ज (आकडे हजार रु.)	येणे कर्ज असलेले सभासद	एकूण सभासदांमधील येणे कर्ज असलेल्या सभासदांचे प्रमाण	येणे कर्जांमधील थकबाकीचे प्रमाण	येणे कर्ज असलेल्या सभासदांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण
१	१९९०-९१	२९७३९	८९५.४८	३३२१	६४.९५	२०.९६	०.४२
२	१९९१-९२	३४०७६	११०४२.१२	३०८६	५७.२९	२५.२४	०.५२
३	१९९२-९३	३४७९१	९७२०.८७	३५७९	६५.२२	२९.०२	०.५४
४	१९९३-९४	३१८४०	९६९५.४९	३२८४	५७.९०	३३.२९	०.४५
५	१९९४-९५	३९९४१	१०९६६.७८	३६४२	६२.९६	२६.०१	१.०१
६	१९९५-९६	४७९६५	१४६५०.२७	३२७४	५६.०८	२४.३२	०.५०
७	१९९६-९७	४७०८३	१४८९४.९६	३१६१	५३.८०	३०.२५	०.५४
८	१९९७-९८	५०४२३	१५९३१.४४	३१६५	५१.५३	३१.६०	०.५८
९	१९९८-९९	५६९४२	२३७७५.३६	२३९५	३८.४८	२६.२५	०.३९
१०	१९९९-००	६५२५७	२१८७६.३०	२९८३	४६.९१	२३.१६	०.४७
११	२०००-०१	७६३९५	३२५०८.५१	२३५०	३६.४८	२५.०३	०.३९
१२	२००१-०२	८६६५२	५१००१.७६	१६९९	२६.०९	२६.५९	०.६०
१३	२००२-०३	१०५६३०	८२२६६.३६	१२८४	१९.६०	२६.६८	०.८३
	C. G. R.	*** १०.६०	*** २७.१२	-६.१४	-७.९९	०.१७	१.०४

येणे कर्जदारांमध्ये थकबाकीदार असतात. १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत येणे कर्जदारांमध्ये प्रतिवर्षी सरासरी २६.२९ टक्के थकबाकीदार होते. या कालावधीत या प्रमाणात वाढ होत गेली. या बाबतचा C.G.R. ०.१७ आहे. येणे कर्जदारांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे.

निष्कर्ष

येणे कर्जाचे प्रमाण वाढत गेले आहे. येणे कर्ज सभासदांचे प्रमाण वाढलेले नाही. येणे कर्जदारांमध्ये १३ वर्षात प्रतिवर्षी सरासरी २६.२९ टक्के सभासद थकबाकीदार होते. थकबाकीदारांची संख्या जास्त आहे.

५) थकबाकी

१९९०—९१ मध्ये सेवा सहकारी संस्थाकडे ६२३५ रुपये थकबाकी होती. २००२—०३ मध्ये २८१८१ रुपये थकबाकी होती. तेरा वर्षात थकबाकीचे प्रमाण साडेचार पट वाढले. प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीत साडेचार पट वाढ झाली. थकबाकीचा व प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीचा C.G.R. अनुक्रमे १०.७८ आहे. हा Significant आहे. थकबाकीबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.७८ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ६.७८
संस्थांची थकबाकी

अ. नं.	वर्ष	थकबाकी (आकडे हजार रु.)	प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकी (आकडे हजार रु.)	थक बाकीदार	प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीदार (आकडे हजार रु.)	प्रति थकबाकीदार सभासद सरासरी थकबाकी (आकडे हजार रु.)	एकूण सभासदांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण
१	१९९०-९१	६२३५	३११७.५०	१४१५	७०७.५०	४.४०	२७.६७
२	१९९१-९२	८६०३	४३०१.५०	१६०७	८०३.५०	५.३५	२९.८४
३	१९९२-९३	१००९९	५०४९.५०	१९४९	९७४.५०	५.१८	३५.५१
४	१९९३-९४	१०६००	५३००.००	१५०५	७५२.५०	७.०४	२६.५३
५	१९९४-९५	१०३८९	५१९४.५०	३६६८	६८२.००	२.८३	२३.५७
६	१९९५-९६	११६६६	५८३३.००	१६३३	८१६.००	७.१४	२७.९७
७	१९९६-९७	१४२४१	७१२०.५०	१७२७	८६३.५०	८.२५	२९.३९
८	१९९७-९८	१५९३२	७९६६.००	१८३०	९१५.००	८.७०	२९.७९
९	१९९८-९९	१४९४६	७४७३.००	९४४	४७२.००	१५.८३	१५.१७
१०	१९९९-००	१५११४	७५५७.००	१४१८	७०९.००	१०.६५	२२.३०
११	२०००-०१	१९१२१	९५६०.५०	९१६	४५८.००	२०.८७	१४.२२
१२	२००१-०२	२३०४४	११५२२.००	१०२५	५१२.००	२२.४८	१५.७३
१३	२००२-०३	२८१८१	१४०९०.५०	१०६६	५३३.००	२६.४४	१६.२७
C. G. R.		*** १०.७८	*** १०.७८	-५.२१	-४.१८	*** १६.८८	-६.०७

१९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत थकबाकी वाढली पण या कालावधीत थकबाकीदारांची संख्या वाढलेली नाही. प्रतिसंस्था थकबाकीदारांच्या संस्थेतही वाढ झाली नाही. या दोन्हीमधील वाढीचा C.G.R. अनुक्रमे -५.२१ व -४.१८ (not significant) आहे. थकबाकीदारांची प्रतिसंस्था थकबाकीची रक्कम वाढली आहे. या वाढीचा C.G.R. १६.८८ आहे. जे सभासद थकबाकीदार आहेत ते कर्जफेड करत नाहीत. त्यांच्या व्याजात वाढ होऊन त्यांची थकबाकी वाढली आहे एकूण सभासदांमधील थकबाकीदारांचे असलेले प्रमाण कमी होत आहे. या बाबतचा C.G.R. -६.०७ आहे. थकबाकीदारांचे एकूण सभासदांमधील घटते प्रमाण ही संस्थांच्या प्रगतीसाठी चांगली बाब आहे.

तक्ता क्र. ६.७९

तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी

अ. नं.	वर्ष	तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी (आकडे हजार रु.)	तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेले सभासद	एकूण थकबाकीदारां मधील ३ वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण	तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांची सरासरी थकबाकी (आकडे हजार रु.)
१	१९९०-९१	४४७५	९७४	६८.८३	४.५९
२	१९९१-९२	७४९१	१४०४	८७.३६	५.३३
३	१९९२-९३	९०४९	१७२१	८८.३०	५.२५
४	१९९३-९४	७६३९	१०६०	७०.४३	७.२०
५	१९९४-९५	७२६१	११२५	३०.७९	६.४५
६	१९९५-९६	८२७८	१०९७	६७.१८	७.५४
७	१९९६-९७	९०६३	१०२४	५९.२९	८.८५
८	१९९७-९८	८६२८	७४३	४०.६०	११.६१
९	१९९८-९९	७६०३	४५१	४७.७७	१६.८६
१०	१९९९-००	७३५९	७५२	५३.३०	९.७९
११	२०००-०१	८१५६	५३४	५८.३०	१५.२७
१२	२००१-०२	३१५६	५३४	२२.८२	५.९१
१३	२००२-०३	१७१३०	६७७	६३.५१	२५.३०
	C. G. R.	१.८५	-७.८८	-४.९९	१०.५८

तक्ता क्र. ६.८०

तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी

अ. नं.	वर्ष	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी (आकडे हजार रु.)	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेले सभासद	एकूण थकबाकीदारां मधील ३ वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांची सरासरी थकबाकी (आकडे हजार रु.)	तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचे एकूण थकबाकीतील प्रमाण
१	१९९०-९१	१७६०	४४१	३१.१६	३.९९	२८.२२
२	१९९१-९२	१११२	२०३	१२.६३	५.४७	१२.९२
३	१९९२-९३	१०५०	२२८	११.६९	४.६१	१०.३९
४	१९९३-९४	२९६१	४४५	२९.५६	६.६५	२७.९३
५	१९९४-९५	३१२८	२३९	६.५१	१३.०८	३०.१०
६	१९९५-९६	३३८८	५३६	३२.८२	६.३२	२९.०४
७	१९९६-९७	५१७८	७०३	४०.७०	७.३७	३६.३५
८	१९९७-९८	७३०४	१०८७	५९.३९	६.७१	४५.८४
९	१९९८-९९	७३४३	४९३	५२.२२	१४.८९	४९.१३
१०	१९९९-००	७७५५	६६६	४७.०३	११.६४	५१.३१
११	२०००-०१	१०९६५	३८२	४१.७१	२८.७०	५७.५१
१२	२००१-०२	१०१०१	३६६	३५.७०	२७.६०	४३.८३
१३	२००२-०३	११०५१	३८९	३६.४९	२८.४०	३९.२१
	C. G. R.	***	४.२८	१०.०२	***	***

थकबाकीचे तीन वर्षापेक्षा कमी कालावधीची थकबाकी व तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असे वर्गीकरण केले आहे. तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी संस्थांची आहे. हे तक्ता क्र. ६.७९ व ६.८० मधील आकडेवाडीमुळे स्पष्ट होते.

१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असणाऱ्या सभासदांचे एकूण सभासदांमधील प्रमाण प्रतिवर्षी सरासरी ३४.४३ टक्के होते. प्रति सभासद सरासरी थकबाकी १२.७२ रुपये होती. एकूण थकबाकीदारांपैकी ३४.४३ टक्के थकबाकीदारांकडे तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी आहे. हे संस्था विकासासाठी अयोग्य आहे.

निष्कर्ष

- १) सेवा सहकारी संस्थांच्या एकूण थकबाकीत व प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीत १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत साडेचार पट वाढ झाली. या वाढीचा C.G.R. Significant आहे. वाढती थकबाकी या संस्थांची समस्या आहे.
- २) थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत वाढ झालेली नाही. या बाबतचा C.G.R. उणे आहे. पण सभासदांची थकबाकी वाढत आहे. थकबाकीदारांनी कर्जफेड न केलेल्यामुळे त्यांचे व्याज वाढत जाऊन थकबाकीची रक्कम वाढत आहे. एकूण सभासदांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण घटत आहे.
- ३) एकूण सभासदांमधील थकबाकीदारांचे प्रमाण कमी होत आहे. संस्थेच्या प्रगतीसाठी ही चांगली बाब आहे.
- ४) तीन वर्षापेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी सर्व संस्थांकडे आहे. या थकबाकीतील वाढीचा C.G.R. Significant आहे. ही गंभीर बाब असून संस्थांना योग्य वेळी कर्ज वसुली करण्यात अपयश आले आहे. हे स्पष्ट होते.

६.९ पीक कर्जाचे वाटप

पीक कर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी पिकांचे अन्नधान्य व अन्नधान्येतर पिके असे वर्गीकरण केले आहे. अन्नधान्य पिकांमध्ये गहू, भात, ज्वारी वर्गीय धान्ये, डाळी व इतर धान्यांचा समावेश आहे. अन्नधान्येतर पिकांमध्ये गळीताची पिके, ऊस व इतर पिकांचा समावेश आहे. अभ्यास करताना अ, ब, क, ड या चार गटांनी या दोन्ही प्रकारच्या पीक कर्जाचे जे वाटप केले त्याचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. अभ्यासातून निष्कर्ष काढले आहेत. भात हे अन्नधान्यातील डोंगरी

भागात येणारे पीक आहे पुणे जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात हे पीक घेतले जाते. ऊस हे पूर्णपणे बागायती पीक आहे. जिल्ह्यातील विशेषतः पश्चिम भागात बागायती क्षेत्र आहे. या भागात ऊस हे पीक प्रामुख्याने घेतले जाते या दोन पिकांचा तुलनात्मक अभ्यास करून निष्कर्ष काढले आहेत.

१) अन्नधान्य व अन्नधान्येतर पिकांना कर्ज वाटप

पुणे जिल्ह्यात अन्नधान्य व अन्नधान्येतर पिकांचे उत्पादन घेतले जाते अभ्यासासाठी जिल्ह्यातील एकूण संस्थांचे अ, ब, क, ड या गटात वर्गीकरण केले आहे. या गटांमध्ये पीक कर्जाचे कसे वाटप केले गेले व एकूण जिल्ह्यात पीक कर्जाचे कसे वाटप केले याबाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

अ) अ गटातील पीककर्ज वाटप—अ गटातील संस्थांनी १९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत पीक कर्ज दिले त्या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.८१ मध्ये दर्शविली आहे. संस्थांनी १९९०—९१ मध्ये १७६५६ हजार रूपयांचे पीक कर्ज अन्नधान्याच्या पिकांसाठी दिले. २००२—०३ मध्ये १३९०५० हजार रूपयांचे कर्ज दिले १९९०—९१ च्या तुलनेने २००२—०३ मध्ये जवळ जवळ आठ पट जास्त कर्ज दिले. अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी १९९०—९१ मध्ये १५२७६ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले. २००२—०३ मध्ये २०८११९ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले. १९९०—९१ या वर्षाशी तुलना करता २००२—०३ मध्ये अन्नधान्येतर पिकांच्या कर्ज वाटपात जवळ जवळ साडे तेरा पट वाढ झाली. अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जातील वाढीपेक्षा ही वाढ जास्त आहे.

१९९४—९५ मार्च अखेर अन्नधान्येतर पिकांच्या कर्जापेक्षा अन्नधान्यासाठी दिलेले कर्ज जास्त होते. अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा जास्त होता. परंतु मार्च १९९६ पासून या स्थितीत बदल झाला अन्नधान्येतर नगदी पिकांसाठी दिलेल्या कर्जाचा वाटा वाढला.

१९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी अन्नधान्य व अन्नधान्येतर पिकांसाठी दिलेल्या कर्जाचा जो वाटा होता त्याची सरासरी काढली या कालावधीत अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा सरासरी वाटा ४२.२४ टक्के होता. अन्नधान्याशिवाय इतर नगदी पिकांना दिलेल्या कर्जाचा वाटा ५७.७६ टक्के होता. इतर गटांशी तुलना करता 'अ' गटाचा अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा वाटा जास्त होता.

ब) ब गटातील पीककर्ज वाटप—ब गटातील संस्थांनी १९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत पीक कर्जाचे वाटप केले. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.८२ मध्ये दर्शविली आहे. संस्थांनी १९९०—९१ मध्ये ९९११ हजार रूपयांचे पीक कर्ज अन्नधान्याच्या पिकांसाठी दिले २००२—०३ मध्ये १२६९११ हजार रूपयांचे कर्ज दिले १९९०—९१ च्या तुलनेने २००२—०३

तक्ता क्र ६.८१
(अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी)

अ गट

(रुपये हजारात)

वर्ष	अन्नधान्यासाठी दिलेले कर्ज	अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांना दिलेले कर्ज	अन्नधान्या शिवाय दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	एकूण कर्ज पुरवठा
१	२	३	४	५	६
१९९०-९१	१७६५६	५३-६१	१५२७६	४६-३९	३२९३२
१९९१-९२	४७७०८	७६-७८	१४४३२	२३-२२	६२१४०
१९९२-९३	४०१०३	७२-६३	१५११५	२३-३७	५५२१८
१९९३-९४	३९१४७	५४-३९	३२८२४	४५-६१	७१९७१
१९९४-९५	४२९००	५७-८८	३१२१५	४२-१२	७४११५
१९९५-९६	९५५३४	८७-८८	१४०५०	१२-८२	१०९५८४
१९९६-९७	४८२६७	४९-३७	४९४९७	५०-६३	९७७६४
१९९७-९८	३६०८१	३८-६४	५७३०७	६१-३६	९३३८८
१९९८-९९	४५३४०	४३-०५	५९९७२	५६-९५	१०५३१२
१९९९-००	६३४२३	४१-१८	९०६०३	५८-८२	१५४०२६
२०००-०१	९७७०१	४५-४१	११७४५९	५४-५९	२१५१६०
२००१-०२	५७८५८	१४-२६	३४७८८७	८५-७४	४०५७४५
२००२-०३	१३९०५०	४०-०५	२०८११९	५९-९५	३४७१६९
एकूण	७७०७६८	४२-२४	१०५३७५६	५७-७६	१८२४५२४

संदर्भ: जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (पुणे जिल्हा) वर्ष १९९०-९१ ते २००२-०३ (प्रतिवर्षी प्रकाशित झालेले)

तक्ता क्र ६.८२

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज
(अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी)

ब गट

(रुपये हजारात)

वर्ष	अन्नधान्यासाठी दिलेले कर्ज	अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	अन्नधान्या शिवाय इतर पिकांना दिलेले कर्ज	अन्नधान्या शिवाय दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	एकूण कर्ज पुरवठा
१	२	३	४	५	६
१९९०-९१	९९११	२२-५६	३४०२९	७७-४४	४३९४०
१९९१-९२	१४९२१	२०-०३	५९५६५	७९-९७	७४४८६
१९९२-९३	७७९०	२७-४८	२०५५५	७२-५२	२८३४५
१९९३-९४	३९९६५	३१-१७	८८२६८	६८-८३	१२८२३३
१९९४-९५	७००९	६-३२	१०३८९७	९३-६८	११०९०६
१९९५-९६	२१५८९	१७-५५	१०१४३२	८२-४५	१२३०२१
१९९६-९७	२९३५२	२१-००	११०४१५	७९-००	१३९७६७
१९९७-९८	३६५१८	२१-४६	१३३६७९	७८-५४	१७०१९७
१९९८-९९	३३४३४	१८-३६	१४८४४१	८१-६२	१८१८७५
१९९९-००	५५५३०	२४-०५	१७५३८५	७५-९५	२३०९१५
२०००-०१	९५९०२	२८-३५	२४२४२५	७१-६५	३३८३२७
२००१-०२	११९८४०	४१-४२	१६९५०६	५८-५८	२८९३४६
२००२-०३	१२६९११	२४-१६	३९८३८४	७५-८४	५२५२९५
एकूण	५९८६७२	२५-११	१७८५९८९	७४-८९	२३८४६५३

संदर्भ: जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (पुणे जिल्हा) वर्ष १९९०-९१ ते २००२-०३ (प्रतिवर्षी प्रकाशित झालेले)

तक्ता क्र ६.८३

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज
(अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी)

क गट

रुपये हजारात

वर्ष	अन्नधान्यासाठी दिलेले कर्ज	अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	अन्नधान्या शिवाय इतर पिकांना दिलेले कर्ज	अन्नधान्या शिवाय दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	एकूण कर्ज पुरवठा
१	२	३	४	५	६
१९९०-९१	२६७९४	१०-८२	२२०७४३	८९-१८	२४७५३७
१९९१-९२	२८६३१	९-२८	२७९८०२	९०-७२	३०८४३३
१९९२-९३	१५३४५	८-५४	१६४३२३	९१-४६	१७९६६८
१९९३-९४	२५९१०	६-८७	३५१२८३	९३-१३	३७७१९३
१९९४-९५	५४५३६	११-६३	४१४३८१	८८-३७	४६८९१७
१९९५-९६	३३५९८	९-४५	३२२०७२	९०-५५	३५५६७०
१९९६-९७	४९३६२	१०-१४	४३७३४५	८९-८६	४८६७०७
१९९७-९८	४०८६०	९-६४	३८३०४८	९०-३६	४२३९०८
१९९८-९९	१८५५२	३-१४	५७६७९५	९६-८८	५९५३४७
१९९९-००	६५०८१	८-१३	७३५७२३	९१-८७	८००८०४
२०००-०१	५५२२५	५-०४	१०४०४९९	९४-९६	१०९५७२४
२००१-०२	९१५३३	६-६१	१२९३३९९	९३-३९	१३८४९३२
२००२-०३	१२८६९६	७-१९	१६६१८८८	९२-८१	१७९०५८४
एकूण	६३४१२३	७-४५	७८८१३०१	९२-५५	८५१५४२४

संदर्भ: जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (पुणे जिल्हा) वर्ष १९९०-९१ ते २००२-०३ (प्रतिवर्षी प्रकाशित झालेले)

तक्ता क्र ६.८४

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज
(अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी)

ड गट

(रुपये हजारात)

वर्ष	अन्नधान्यासाठी दिलेले कर्ज	अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	अन्नधान्या शिवाय इतर पिकांना दिलेले कर्ज	अन्नधान्या शिवाय दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	एकूण कर्ज पुरवठा
१	२	३	४	५	६
१९९०-९१	१५७८	१२-१२	११४४७	७७-४४	१३०२५
१९९१-९२	३४८५	१२-६४	२४०८३	७९-९७	२७५६८
१९९२-९३	२५०७	१२-६०	१७३८४	७२-५२	१९८९१
१९९३-९४	३०३३	१२-६०	२१०३५	६८-८३	२४०६८
१९९४-९५	२९३०	१६-२२	१५१३४	९३-६८	१८०६४
१९९५-९६	३९७३	८-७५	४१४३९	८२-४५	४५४१२
१९९६-९७	३५१२	१९-९४	१४१०५	७९-००	१७६१७
१९९७-९८	५६१५	१५-२९	३१११३	७८-५४	३६७२८
१९९८-९९	६२६१	१५-०५	३५३४२	८१-६२	४१६०३
१९९९-००	२३२६	५-९१	३७०२१	७५-९५	३९३४७
२०००-०१	१७८१	२-४०	७२५०७	७१-६५	७४२८८
२००१-०२	१५६९	२-३१	६६३९२	५८-५८	६७९६१
२००२-०३	३२९०	२-६३	१२१७४३	७५-८४	१२५०३३
एकूण	४१८६०	७-६०	५०८७४५	७४-८९	५५०६०५

संदर्भ: जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (पुणे जिल्हा) वर्ष १९९०-९१ ते २००२-०३ (प्रतिवर्षी प्रकाशित झालेले)

तक्ता क्र ६.८५

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले पीक कर्ज
(अन्नधान्यासाठी , अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी)

वर्ष	एकूण					एकूण कर्ज पुरवठा
	अन्नधान्यासाठी दिलेले कर्ज	अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा	अन्नधान्या शिवाय इतर पिकांना दिलेले कर्ज	अन्नधान्या शिवाय दिलेल्या कर्जाचा एकूण कर्जातील वाटा		
१	२	३	४	५	६	
१९९०-९१	५५९३९	१६-५८	२८१४९५	८३-४२	३३७४३४	
१९९१-९२	९४७४५	२०-०५	३७७८८२	७९-९५	४७२६२७	
१९९२-९३	६५७४५	२३-२२	२१७३७७	७६-७८	२८३१२२	
१९९३-९४	१०८०५५	१७-९७	४९३४१०	८२-०३	६०१४६५	
१९९४-९५	१०७३७५	१५-९८	५६४६२७	८४-०२	६७२००२	
१९९५-९६	१५४६९४	२४-४१	४७८९९३	७५-५९	६३३६८७	
१९९६-९७	१३०४९३	१७-५९	६११३६२	८२-४१	७४१८५५	
१९९७-९८	११९०७४	१६-४४	६०५१४७	८३-५६	७२४२२१	
१९९८-९९	१०३५८७	११-२१	८२०५५०	८८-७९	९२४१३७	
१९९९-००	१८६३६०	१	१०३८७३२	१	१२२५०९२	
२०००-०१	२५०६०९	१४-५४	१४७२८९०	८५-४६	१७२३४९९	
२००१-०२	२७०८००	१२-६१	१८७७१८४	८७-३९	२१४७९८४	
२००२-०३	३९७९४७	१४-२७	२३९०११६	८५-७३	२७८८०६३	
एकूण	२०४५४२३	१५-४१	११२२९७६५	८४-५९	१३२७५१८८	

संदर्भ: जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (पुणे जिल्हा) वर्ष १९९०-९१ ते २००२-०३ (प्रतिवर्षी प्रकाशित झालेले)

मध्ये जवळ जवळ तेरा पट जास्त कर्ज दिले अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी १९९०-९१ मध्ये ३४०२९ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले. २००२-०३ मध्ये ३९८३८४ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले. १९९०-९१ या वर्षाशी तुलना करता अन्नधान्येतर पिकांच्या कर्जात जवळ जवळ साडे अकरा पट वाढ झाली. अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जातील वाढीपेक्षा ही वाढ कमी आहे. पण एकूण कर्जात अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी दिलेल्या कर्जाचा वाटा जास्त आहे.

१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी अन्नधान्य व अन्नधान्येतर पिकांसाठी दिलेल्या कर्जाचा जो वाटा होता त्याची सरासरी काढली या कालावधीत अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा सरासरी वाटा २५.११ टक्के होता. अन्नधान्याशिवाय इतर कर्जाचा वाटा ७५.८४ टक्के होता. ब गटातील संस्थांनी तुलनेने अन्नधान्याशिवाय इतर नगदी पिकांना जास्त कर्ज दिले.

ब गटात डोंगरी भागातील संस्थांचा समावेश आहे. आदिवासी भागातील संस्थांचा समावेश आहे पण या भागातही अन्नधान्येतर नगदी पिकांना जास्त कर्ज दिले आहे. 'अ' गटाशी तुलना करता हे प्रमाण जास्त आहे पण एकूण जिल्ह्याशी तुलना करता हे प्रमाण कमी आहे.

क) क गटातील पीक कर्ज वाटप— क गटातील संस्थांनी १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत पीक कर्ज वाटप केले या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.८३ मध्ये दर्शविली आहे. संस्थांनी १९९०-९१ मध्ये २६७९४ हजार रूपयांचे पीक कर्ज अन्नधान्याच्या पिकांसाठी दिले. २००२-०३ मध्ये १२८६९६ हजार रूपयांचे कर्ज दिले १९९०-९१ च्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये अन्नधान्यासाठी जवळ जवळ पाच पट जास्त कर्ज दिले अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी १९९०-९१ मध्ये २२०७४३ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले. २००२-०३ मध्ये १६६१८८८ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले. १९९०-९१ या वर्षाशी तुलना करता अन्नधान्येतर पिकांच्या कर्जात जवळ जवळ साडे सात पट वाढ झाली अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जातील वाढीपेक्षा ही वाढ जास्त आहे.

१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत प्रतिवर्षी अन्नधान्य व अन्नधान्येतर पिकांसाठी दिलेल्या कर्जाचा जो वाटा होता त्याची सरासरी काढली या कालावधीत अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा सरासरी वाटा ७.४५ टक्के होता. अन्नधान्याशिवाय इतर नगदी पिकांना दिलेल्या कर्जाचा वाटा ९२.५५ टक्के होता इतर गटांशी तुलना करता 'क' गटातील संस्थांचा अन्नधान्येतर कर्जाचा वाटा जास्त होता.

ड) ड गटातील पीक कर्जाचे वाटप — ड गटातील संस्थांनी १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत पीक कर्ज वाटप केले या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.८४ मध्ये दर्शविली आहे. संस्थांनी १९९०-९१ मध्ये अन्नधान्य पिकांसाठी १५७८ हजार रूपयांचे कर्ज वाटप केले. २००२-०३ मध्ये ३२९० हजार रूपयांचे कर्ज दिले. १९९०-९१ च्या तुलनेने २००२-०३ मध्ये

या कर्जापेक्षा दुप्पट जास्त कर्ज दिले अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी १९९०-९१ मध्ये ११४४७ हजार रूपयांचे कर्ज दिले २००२-०३ मध्ये १२१७४३ हजार रूपयांचे कर्ज दिले १९९०-९१ शी तुलना करता साडे दहा पट जास्त कर्ज २००२-०३ मध्ये दिले अन्नधान्येतर पिकांसाठी दिलेल्या कर्जामध्ये तुलनेने जास्त वाढ झाली.

एकूण कर्जवाटपात १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत सरासरी ७.६० टक्के वाटा अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा होता. ९२.४० टक्के वाटा अन्नधान्येतर पिकांच्या कर्जाचा होता. या गटातील संस्थांनी अन्नधान्येतर पिकांसाठी जास्त कर्ज वाटप केले हे स्पष्ट होते.

इ) जिल्ह्यातील पीक कर्जाचे वाटप — पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत अन्नधान्य व अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांना दिलेले कर्ज तक्ता क्र. ६.८५ मध्ये दर्शविले आहे. अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जात गहू, भात, ज्वारी वर्गीय धान्ये, डाळी इतर या अन्नधान्याचा समावेश आहे अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांना संस्थांनी पीक कर्ज दिले या पिकांमध्ये गळीताची धान्ये, ऊस व इतर या पिकांचा समावेश आहे. १९९०-९१ मध्ये अन्नधान्यासाठी ५५९३९ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले. या कर्जात २००२-०३ पर्यंत वाढ झाली २००२-०३ मध्ये ३९७९४७ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले १९९०-९१ या वर्षातील कर्जवाटपाशी तुलना करता जवळ जवळ सात पट वाढ झाली. १९९०-९१ मध्ये अन्नधान्याशिवाय इतर पिकांसाठी २८१४९५ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले २००२-०३ मध्ये २३९०११६ हजार रूपयांचे कर्ज दिले गेले या कालावधीत १९९०-९१ शी तुलना करता अन्नधान्येतर कर्जात जवळ जवळ साडे आठ पट वाढ झाली. अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जातील वाढीपेक्षा अन्नधान्येतर पिकांच्या कर्जातील वाढ कमी होती.

१९९०-९१ ते २००२-०३ या वर्षामध्ये एकूण कर्जात अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा सरासरी वाटा १५.४१ टक्के होता अन्नधान्येतर कर्जाचा वाटा ८४.५९ टक्के होता. एकूण कर्जात अन्नधान्येतर नगदी पिकांसाठी दिलेल्या कर्जाचा वाटा जास्त आहे. फक्त १५.४१ टक्के सरासरी कर्ज अन्नधान्यांसाठी दिले गेले १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेतीपुरवठा संस्थांनी अन्नधान्येतर पिकांनाच जास्त कर्ज दिले.

१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत अन्नधान्य व अन्नधान्येतर पीक कर्जात वाढ झाली पण तुलनेने अन्नधान्येतर कर्जातील वाढीचा दर जास्त होता. संस्थांचा अन्नधान्येतर पिकांना जास्त कर्ज देण्याकडे कल असल्याचे स्पष्ट होते.

चार गटातील अन्नधान्य व अन्नधान्येतर कर्ज वाटपाची तुलना केल्यानंतर व एकत्र जिल्ह्यातील या कर्जाचे स्वरूप व वाढीचे प्रमाण यांचा विचार करता पुढील निष्कर्ष निघतात.

निष्कर्ष

- १) सर्व संस्थांनी अन्नधान्येतर नगदी पिकांना अन्नधान्यापेक्षा जास्त कर्ज दिले. जिल्ह्यातील सर्व गटांनी अन्नधान्येतर पिकांना तुलनेने जास्त कर्ज दिले.
- २) डोंगरी भागातील संस्थांनी तुलनेने अन्नधान्याला जास्त कर्ज दिले ' अ ' आणि ' ब ' गटांचा ' क ' आणि ' ड ' गटापेक्षा एकूण कर्जातील अन्नधान्यांसाठी दिलेल्या कर्जाचा वाटा जास्त होता.
- ३) १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत दोन्ही प्रकारच्या कर्ज पुरवठ्यात वाढ झाली. तुलनेने अन्नधान्येतर कर्जात झालेली वाढ जास्त होती.
- ४) 'अ' हा डोंगरी भागातील संस्थांचा गट आहे. या गटात १९९५ मार्च पर्यंत एकूण कर्जात अन्नधान्य कर्जाचा वाटा जास्त होता. पण त्यानंतर या गटातही अन्नधान्येतर कर्जात वाढ झाली.
- ५) अन्नधान्येनंतर कर्जात प्रामुख्याने गळीताची धान्ये व ऊस या पिकांचा समावेश होतो. या पिकांना सर्व गटातील संस्थांनी जास्त कर्ज दिले आहे.

२) भात व ऊस या पिकांसाठी दिलेले कर्ज

१९९०-९१ ते २०००-०१ या कालावधीत प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी अन्नधान्यापेक्षा अन्नधान्येतर पिकांना जास्त कर्ज दिले अन्नधान्यामध्ये सर्वाधिक कर्ज भात या पिकासाठी दिले गेले अन्नधान्येतर पिकांसाठी दिलेल्या कर्जात 'ऊस' या नगदी पिकाचा वाटा जास्त होता. १९९०-९१ ते २०००-०१ या कालावधीतील या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.८६ मध्ये दर्शविली आहे.

१९९०-९१ ते २०००-०१ या कालावधीतील भात व ऊस या कर्जाचा अन्नधान्य कर्जातील व अन्नधान्येतर कर्जातील वाटा दर्शविला आहे. या कालावधीतील अन्नधान्य कर्जात 'भात' या पिकासाठी दिलेल्या कर्जाचा वाटा सरासरी ५७.०० टक्के होता. म्हणजेच अन्नधान्य कर्जातील सर्वाधिक कर्ज भातासाठी दिले गेले. अन्नधान्येतर कर्जात या कालावधीत 'ऊस' या पिकासाठी दिलेल्या कर्जाचा सरासरी वाटा ६६.९७ टक्के होता. अन्नधान्येतर पिकात सर्वाधिक कर्ज ऊस या पिकासाठी दिले गेले.

भात हे फक्त डोंगरी भागात येणारे पावसावर अवलंबून असलेले पीक आहे या उलट ऊस हे पावसावर अवलंबून नसलेले फक्त ओलीतावर अवलंबून असलेले बागायत क्षेत्रातील नगदी पीक आहे. म्हणजेच अन्नधान्य कर्जातील जास्त वाटा पावसावर अवलंबून असलेल्या पिकाचा आहे व अन्नधान्येतर कर्जातील जास्त वाटा ओलीतावर अवलंबून असलेल्या नगदी पिकाचा आहे.

तक्ता क्र ६.८६

प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांनी सभासदांना दिलेले भात व ऊस या पिकासाठीचे कर्ज

(रुपये हजारात)

वर्ष	अन्नधान्यासाठी दिलेले कर्ज	भात या पिकासाठी दिलेले कर्ज	अन्नधान्या शिवाय इतर पिकांना दिलेले कर्ज	ऊस या पिकासाठी दिलेले कर्ज	एकूण कर्ज पुरवठा
१	२	३	४	५	६
१९९०-९१	५५९३९	२००४०	२८१४९५	२१८४५५	३३७४३४
१९९१-९२	९४७४५	४५३९२	३७७८८२	२५३०९९	४७२६२७
१९९२-९३	६५७४५	२८१७३	२१७३७७	१५८२८७	२८३१२२
१९९३-९४	१०८०५५	६५४५३	४९३४१०	३३२०६३	६०१४६५
१९९४-९५	१०७३७५	७००१३	५६४६२७	३८६०६०	६७२००२
१९९५-९६	१५४६९४	१००७८२	४७८९९३	२८३१७१	६३३६८७
१९९६-९७	१३०४९३	७३०४१	६११३६२	३९१७२०	७४१८५५
१९९७-९८	११९०७४	७०९३९	६०५१४७	३२७०३६	७२४२२१
१९९८-९९	१०३५८७	७३०९२०	८२०५५०	४८२९८१	९२४१३७
१९९९-००	१८६३६०	९४३९४	१०३८७३२	७५१३३५	१२२५०९२
२०००-०१	२५०६०९	१४२५३३	१४७२८९०	१०७८९३९	१७२३४९९
२००१-०२	२७०८००	१४०८३०	१८७७१८४	१४०८०८१	२१४७९८४
२००२-०३	३९७९४७	२४४४४२	२३९०११६	१७३४२९७	२७८८०६३
एकूण	२०४५४२३	१८२६९५२	११२२९७६५	७८०५५२४	१३२७५१८८

संदर्भ: जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (पुणे जिल्हा) वर्ष १९९०-९१ ते २००२-०३ (प्रतिवर्षी प्रकाशित झालेले)

अन्नधान्य व कर्ज व ऊस या कर्जाची तुलना —

१९९०—९१ मध्ये अन्नधान्यासाठी ५५९३९ हजार रूपयांचे कर्ज देण्यात आले या वर्षी ऊसाला त्यापेक्षा जास्त २१८४५५ हजार (जवळ जवळ चार पट जास्त) कर्ज देण्यात आले. १९९०—९१ ते २०००—०१ या कालावधीत प्रतिवर्षी अन्नधान्यासाठी दिलेल्या कर्जापेक्षा जास्त कर्ज ऊसासाठी दिले २०००—०१ मध्ये अन्नधान्याला १३७६६७६ हजार रूपये कर्ज देण्यात आले. व ऊसाला ४६६३१४६ हजार रूपये कर्ज देण्यात आले. म्हणजेच ऊसाला अन्नधान्यापेक्षा (जवळ जवळ साडेतीन पट) जास्त कर्ज देण्यात आले.

पुणे जिल्ह्यात प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी अन्नधान्यापेक्षा ऊसासारख्या नगदी पिकाला जास्त कर्ज दिले. अन्नधान्यासाठी दिल्या जाणाऱ्या पीक कर्जाला कमी प्राधान्य दिले जिल्ह्यातील संस्था एकत्रितपणे विचार केल्यास नगदी पिकाला कर्ज वाटपात प्राधान्य देतात.

निष्कर्ष

१) अयोग्य व्याज दर —

भात हे डोंगरी भागातील पीक आहे या पिकापासून मिळणारे चलनी उत्पन्न व ऊस या पिकापासून मिळणारे चलनी उत्पन्न यामध्ये फरक आहे. 'ऊस' हे नगदी पीक आहे. भाताशी तुलना करता. 'ऊस' पिकापासून (दर हेक्टरी उत्पादनापासून) जास्त उत्पन्न मिळते.

भात पिकासाठी सबल शेतकऱ्यांना ज्या वार्षिक व्याज दराने कर्ज मिळते त्याच वार्षिक व्याज दराने ऊस पिकासाठीसुद्धा सबल शेतकऱ्यांना कर्ज मिळते. ज्या वार्षिक व्याज दराने दुर्बल शेतकऱ्यांना भातासाठी कर्ज मिळते. त्याच दराने दुर्बल शेतकऱ्यांना ऊसासाठी कर्ज मिळते. भात हे शेतकऱ्याला उपजिवीकेसाठी आवश्यक पीक आहे. उपभोगाची पूर्तता करून विक्री योग्य वाढवा कमी शिल्लक राहतो. या पीकाच्या विक्रीतून जास्त उत्पन्न मिळत नाही ऊस या पीकाशी तुलना करता कमी चलनी उत्पन्न मिळते त्यामुळे संस्थांनी आकारलेला व्याज दर 'भात' पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी अयोग्य आहे. त्यामुळे भात पिकविणारे शेतकरी संस्थांकडून कर्ज घेण्याचे टाळतात त्यामुळे भातासाठी कमी कर्ज मागणी असते व कर्ज पुरवठा कमी होतो.

भातासाठी कर्ज हे किफायतशीर व्याज दराने मिळत नसल्यामुळे व्याजासहीत मुद्दल फेडणे शेतकऱ्यांना शक्य होत नाही त्यातून थकबाकी होते. थकबाकीदाराला परत कर्ज दिले जात नाही त्यामुळे भातासाठी एकूण कर्ज मागणी कमी होते. कर्जाची उचल कमी होते —

२) मागासलेल्या शेतकऱ्यांवर अन्याय

भात पिकविणारे शेतकरी डोंगरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले शेतकरी आहेत. त्यांचे शेती हेच उपजिविकेचे साधन आहे शेतीला पुरक धंद्यांचे प्रमाण डोंगरी भागात कमी आहे त्यामुळे

एकूण उत्पन्न कमी आहे. त्यांना पीक कर्जाची अत्यंत आवश्यकता आहे परंतु व्याज दर जास्त असल्यामुळे ते कर्ज घेत नाहीत कर्ज घेतले तर थकबाकीदार होऊन कर्जात अडकतात.

भातासाठीचे कर्जावरील व्याज दर अयोग्य आहे याचे महत्त्वाचे कारण मुळात भात शेतीतील लाभाचा दर कमी आहे. स्वतःची उपजिविका भागवून जास्त व्याजाने घेतलेले कर्ज फेडणे कर्जदारांना शक्य होत नाही.

६.१० सारांश

पुणे जिल्हयातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रगती केली आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर या प्रगतीचा वेग वाढला. संस्थांनी केलेल्या प्रगतीचे मुल्यमापन केले आहे. मुल्यमापन करताना चार दशकात केलेल्या प्रगतीची तुलना केली आहे. संस्थांची चार गटात विभागणी करून तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. त्यामुळे संस्थांची संख्या, सभासद संख्या, भांडवल, कर्जपुरवठा, येणेकर्ज, थकबाकी इ.बाबत तुलनात्मक अभ्यास करून निष्कर्ष काढणे शक्य झाले आहे. संस्था सातत्याने प्रगती करत आहेत. पण प्रगतीचा वेग अपेक्षेपेक्षा कमी आहे. संस्थानी अधिक प्रगती करणे आवश्यक आहे. शेती कर्जपुरवठ्यात या संस्थांची महत्त्वाची भुमिका आहे. या कार्यात वाढ होत आहे. परंतु अद्याप संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नाहीत ही बाब अयोग्य आहे. संस्थांची प्रगती सर्व भौगोलिक भागात सारखी झालेली नाही ही विषमता अयोग्य आहे. संस्थांनी अधिक वेगाने सर्वांगीण प्रगती करावी ही अपेक्षा आहे याकरीता प्रस्तुत अभ्यास उपयुक्त आहे.

संदर्भ :

१) Gazitteer of Bombay State District (1954 Vol XX) , Pune District , Bombay.

२) पुणे जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (१९५७ — ५८) पा. नं. ७५

प्रकरण सातवे

कर्ज घेतलेल्या सभासदांचा अभ्यास

७.१ प्रास्ताविक

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था प्रामुख्याने सभासदांना विविध मुदतीचा कर्ज पुरवठा करतात. जिल्ह्यातील संस्थांच्या कार्याचा अभ्यास करण्यासाठी संस्थांनी ज्या सभासदांना कर्ज पुरवठा केला आहे त्या सभासदांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे म्हणून शास्त्रीय पद्धतीने कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांची निवड करून त्यांचेकडून अनूसूचीच्या सहाय्याने माहिती घेतली व त्या माहितीच्या आधारावर अभ्यास केला आहे. २००६-०७ या वर्षामध्ये जे सभासद कर्जदार सभासद होते. त्यांच्यातील काही सभासदांचा अभ्यास केला आहे. निवडलेल्या सभासदांचे उत्पन्नाचे मार्ग, कर्जाचे मार्ग, धारण क्षेत्र इत्यादी निकषांचे आधारावर वर्गीकरण केले व कर्जाचा उपयोग, कर्जाची परतफेड, थकबाकी इत्यादी बाबींचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. संस्थांचे कार्य, संस्थांकडून सभासदांची अपेक्षा इत्यादीबाबत सभासदांकडून माहिती घेऊन विविध बाबींचा अभ्यास केला आहे. अभ्यासाच्या आधारावर निष्कर्ष काढून संस्थांचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

७.२ अभ्यासासाठी सभासदांची निवड

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेतलेल्या सभासदांचा अभ्यास करण्यासाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला आहे. अभ्यासासाठी प्रथम तालुक्यांची निवड केली निवडलेल्या तालुक्यांमधून संस्थांची निवड केली, निवडलेल्या संस्थामधून सभासदांची निवड केली निवड करण्यासाठी जे निकष लावण्यात आले, जी पध्दती अवलंबिली गेली त्याबाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

१) अभ्यासासाठी तालुक्यांची निवड – भोर, जुन्नर व इंदापूर तालुक्यांची अभ्यासासाठी निवड केली. भौगोलिकदृष्ट्या विचार केल्यास पुणे जिल्ह्याला (तीन दिशांना) तीन टोके आहेत. या तीन टोकांना तीन तालुके आहेत. दक्षिण दिशेच्या टोकाला भोर तालुका, उत्तर दिशेच्या टोकाला जुन्नर तालुका, पूर्व दिशेच्या टोकाला इंदापूर तालुका आहे. तीन तालुके तीन टोकांना असल्यामुळे त्यांच्यात भौगोलिक, शेती विषयक, सहकार विषयक भिन्नता आहे. जिल्ह्यातील संस्थांचा अभ्यास करण्यासाठी जिल्ह्याचे योग्य प्रतिनिधित्व हे तीन तालुके करतात असे वाटले म्हणून या तीन

तालुक्यांची निवड केली आहे. या बाबतची अधिक माहिती , संशोधन क्षेत्राची निवड (प्रकरण क्र. ४ मध्ये) या प्रकरणामध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ७.१
ऑडिट केलेल्या संस्था

अ. क्र.	तालुका	संस्थांची एकूण संख्या	ऑडिट प्रमाणपत्रानुसार संस्था				ऑडिट केलेल्या संस्थांचे एकूण संस्थांमधील शे. प्रमाण
			अ प्रमाणपत्र	ब प्रमाणपत्र	क प्रमाणपत्र	एकूण	
१	भोर	७५	—	५६	१६	७२	९६.००
२	जुन्नर	६६	२	४९	०५	५६	८४.८५
३	इंदापूर	१७२	०३	१०८	३६	१४७	८५.४६
	एकूण	३१३	०५	२१३	५७	२७५	८७.८६

संदर्भ : संस्थांची कार्यालये व तालुका सहकारी निबंधक कार्यालये इ. कडून मिळालेली माहिती

२) संस्थांची गटांमध्ये विभागणी — अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्रत्येक तालुक्यामधून अधिक अभ्यास करण्यासाठी काही संस्थांची निवड केली. निवडलेल्या संस्थांमधून काही कर्जदार सभासदांची निवड केली. व प्रत्यक्ष अभ्यास केला या निवडीबाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.२ मध्ये दिली आहे.

प्रत्येक प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थेची आर्थिक वर्षानुसार (१ एप्रिल ते ३१ मार्च) वार्षिक हिशेब तपासणी केली जाते. हिशेब तपासणी करणारे अधिकारी काही निकषांच्या आधारावर तपासणी केलेल्या प्रत्येक संस्थेला अ, ब, क असा ऑडिट वर्ग देतात अ वर्ग दिलेली संस्था तुलनेने उत्तम समजली जाते, ब वर्ग दिलेली संस्था मध्यम समजली जाते, क वर्ग दिलेली संस्था कनिष्ठ समजली जाते. भोर, जुन्नर व इंदापूर तालुक्यातील संस्थांची आर्थिक वर्ष २००५-०६ (ज्या संस्थांची २००५-०६ या वर्षाची तपासणी झाली नव्हती किंवा माहिती मिळाली नाही. त्या संस्थांचा २००४-०५ या वर्षाचा ऑडिट वर्ग घेण्यात आला) ची तपासणी करण्यात आली. या बाबतची माहिती मिळविण्यात आली. मिळालेल्या माहितीच्या आधारावर तालुक्यातील तपासणी केलेल्या संस्थांचे तीन गटात वर्गीकरण करण्यात आले.

तक्ता क्र. ७.२

अभ्यासासाठी निवडलेल्या संस्था व सभासद या विषयी माहिती

तालुका	अ वर्ग			ब वर्ग			क वर्ग			एकूण ३.+ ६.+ ९
	संस्था (निवड लेल्या)	सभासद संख्या	सभासद संख्येच्या ५ टक्के सभासद	संस्था (निवड लेल्या)	सभासद संख्या	सभासद संख्येच्या ५ टक्के सभासद	संस्था (निवड लेल्या)	सभा सद संख्या	सभासद संख्येच्या ५ टक्के सभासद	
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
भोर तालुका	—	—	—	नाटंबी हातनोशी हातवे म्हसर कांबरे नन्हे	१५२ १७८ १९४ २१४ २३७ २५४	८ ९ १० ११ १२ १३	बारे जांभळी	१४५ १९१	७ १०	
एकूण	—	—	—		११८३	६३	२	४०६	१७	८०
जुन्नर तालुका	कसूर	८३५	४२	अमरापूर बेलसर कोटेडे धामणखेल ठीकेकर वाडी	१७८ २७५ ३०० ३३१ ३३६	९ १४ १५ १७ १७	दात खिळ वाडी	३९४	२०	
एकूण		८३५	४२		१४१०	७२	२	३८४	२०	१३४
इंदापूर तालुका	बंबाडवाडी	१४४	७	पवारवाडी चव्हाणवाडी मानकरवाडी कुरवली निमसाखर हेगडेवाडी कचरवाडी टण्णू कुंभारगाव कालठण शेटफळ हवेली	८६ १०२ १२१ १५१ १३७ १८७ १८८ २३१ २३३ २९२ ३३८	४ ५ ६ ८ ७ १० १० १२ १२ १५ १७	माळ वाडी पिले वाडी बांडे वाडी वकील वस्ती	९२ १२४ १२७ १९७	५ ६ ६ १०	
एकूण		१४४	७	एकूण	२०६६	१०६		५४०	२७	१४०

ऑडिट वर्गानुसार प्रत्येक तालुक्यातील संस्थांचे अ वर्ग, ब वर्ग, क वर्ग असे तीन गटात वर्गीकरण करण्यात आले. वर्गीकरण करताना तालुक्यातील एकूण संस्थांपैकी ज्या संस्थांचे ऑडिट वर्ग उपलब्ध झाले त्या संस्थांचेच गट करण्यात आले. भोर तालुक्यात एकूण ७५ संस्था आहेत. त्यापैकी ७२ संस्थांचे ऑडिट वर्ग उपलब्ध झाले. जुन्नर तालुक्यात एकूण ६६ संस्था आहेत. त्यापैकी ५६ संस्थांचेच ऑडिट वर्ग उपलब्ध झाले. इंदापूर तालुक्यात एकूण १७२ संस्था आहेत. त्यापैकी १४७ संस्थांचेच ऑडिट वर्ग उपलब्ध झाले.

ऑडिट वर्गानुसार तीन तालुक्यातील संस्थांचे गट करण्यात आले. भोर तालुक्यात अ वर्ग गटात एकही संस्था नव्हती, ब वर्ग गटात ५६ संस्था, क गटात १६ संस्था होत्या त्यानुसार तीन गट करण्यात आले. जुन्नर तालुक्यात अ वर्ग गटात २ संस्था, ब वर्ग गटात ४९ संस्था, क वर्ग गटात ५ संस्था होत्या. त्यानुसार तीन गट करण्यात आले. इंदापूर तालुक्यात अ वर्ग गटात ३ संस्था, ब वर्ग गटात १०८ संस्था क वर्ग गटात ३६ संस्था होत्या त्यानुसार तीन गट करण्यात आले.

प्रत्येक गटामधून त्या गटातील एकूण संस्थांच्या १० टक्के संस्थांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. या १० टक्के संस्थांची निवड करताना कमीत कमी सभासद असलेल्या संस्थांची निवड करण्यात आली.

३) निवडलेल्या संस्थामधून ५ टक्के सभासदांची अभ्यासासाठी निवड

अभ्यासासाठी निवडलेल्या भोर, जुन्नर, इंदापूर या तालुक्यांमधून ज्या संस्थांची अभ्यासासाठी निवड केली होती, त्या संस्थांमधून प्रत्यक्ष अभ्यासासाठी कर्जदार सभासदांची निवड करण्यात आली. निवडलेल्या संस्थांमधून त्यांच्या एकूण सभासद संख्येच्या ५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष अभ्यासासाठी निवड केली याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.२ मध्ये दिली आहे.

त्यानुसार भोर तालुक्यातून अ वर्ग गटातून एकही सभासद नाही, ब वर्ग गटातून ६३ सभासद, क वर्ग गटातून १७ सभासद याप्रमाणे (अ वर्ग + ब वर्ग + क वर्ग) ८० सभासदांची निवड करण्यात आली.

जुन्नर तालुक्यातील सभासदांची निवड करताना अ वर्ग गटातून ४२ सभासदांची, ब वर्ग गटातून ७२ सभासदांची, क वर्ग गटातून २० सभासदांची निवड करण्यात आली एकूण १३४ सभासदांची निवड केली.

इंदापूर तालुक्यातील सभासदांची निवड करताना अ वर्ग गटातून ७ सभासदांची, ब वर्ग गटातून १०६ सभासदांची, क वर्ग गटातून २७ सभासदांची निवड करण्यात आली. एकूण १४०

सभासदांची निवड करण्यात आली. भोर तालुक्यातून ८० सभासद , जुन्नर तालुक्यामधून १३४ सभासद, इंदापूर तालुक्यामधून १४० सभासद असे एकूण ३५४ सभासद प्रत्यक्ष अभ्यासासाठी निवडण्यात आले.

४) कर्जदार सभासदांमधून अभ्यासासाठी सभासदांची निवड

अभ्यासासाठी निश्चित किती सभासदांची निवड करावयाची ही संख्या निश्चित केल्यानंतर कोणत्या सभासदांची निवड करावयाची हे निश्चित करणे आवश्यक होते. त्यानुसार एकूण सभासदांमधून २००६-०७ मध्ये ज्या सभासदांनी संस्थेशी कर्जव्यवहार (कर्ज परतफेड केलेले + थकबाकीदार) केला होता. अशा सभासदांकडून अनुसूची भरून घेण्याचे निश्चित करण्यात आले.

प्रथम एकूण सभासदांची यादी संस्थेकडून घेण्यात आली, त्या सभासदांमधील ज्या सभासदांनी संस्थेशी २००६-०७ मध्ये कर्जव्यवहार केला होता त्यांची वेगळी कर्जदार सभासद यादी करण्यात आली. एकूण सभासद यादीत कर्जदार सभासदांचा जो क्रम होता त्या क्रमानुसार ही यादी करण्यात आली. उदा. एकूण सभासद यादीत कर्जदार सभासदांचा क्रमांक ५, ८, १२ असेल तर क्रमांक ५ असलेल्या सभासदाला कर्जदार सभासद यादीत क्रमांक १ देण्यात आला, ८ क्रमांक असलेल्या सभासदाला क्रमांक २ देण्यात आला. क्रमांक १२ असलेल्या सभासदाला क्रमांक ३ देण्यात आला. प्रत्येक संस्थेतील कर्जदार सभासदांची यादी तयार करण्यात आल्यानंतर त्या यादीतून एकूण कर्जदार सभासदांच्या ५ टक्के टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. प्रत्येक संस्थेची त्याप्रमाणे संख्या निश्चित करण्यात आली. व त्या संख्येनुसार पुढीलप्रमाणे सभासद निश्चित करण्यात आले.

प्रत्येक संस्थेच्या कर्जदार सभासदांच्या यादीतील एकूण संख्येच्या ५ टक्के सभासद म्हणजे किती सभासद हा प्रत्येक संस्थेचा आकडा निश्चित करण्यात आला. निश्चित केलेल्या संख्येने त्या संस्थेतील एकूण कर्जदार सभासद संख्येला भागले असता जे उत्तर येईल त्या उत्तराच्या पटीतील संख्या ज्या सभासदांचा (कर्जदार सभासद यादीतील) यादी क्रमांक असेल त्या सभासदांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली.

उदा — एखादया संस्थेत एकूण ५७ कर्जदार सभासद आहेत. त्यातून ९ सभासदांची निवड करावयाची आहे. तर ५७ या संख्येला ९ ने भागले असता भागाकार ६ येतो. म्हणून या यादीतील क्र. ६ व त्यानंतर सहाचे पटीत (६, १२, १८, २४, ३०, ३६, ४२, ४८, ५४,) येणाऱ्या संख्येची निवड केली. निवडलेल्या संख्या ज्या सभासदांचा कर्जदार सभासद यादीतील अनुक्रमांक आहेत त्या सभासदांकडून अनुसूची भरून घेऊन अभ्यास केला. जर निवडलेला सभासद उपलब्ध

झाला नाही तर त्या पुढच्या क्रमांकाच्या सभासदाकडून अनुसूची भरून घेण्यात आली. व मिळालेल्या माहितीचे आधारावर अभ्यास केला या अभ्यासाबाबतची माहिती प्रस्तुत प्रकरणात सविस्तर दिली आहे.

७.३ अभ्यासासाठी निवडलेल्या सभासदांचे वर्गीकरण

अभ्यासासाठी शास्त्रीय पद्धतीने सभासदांची निवड केली या सभासदांकडून प्रत्यक्ष भेटून त्यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. या प्रश्नावलीच्या आधारावर सभासदांचे पुढील सहा भागात वर्गीकरण केले.

- १) कर्जदार सभासद
- २) विविध मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासद
- ३) विविध मार्गांनी कर्ज घेणारे सभासद
- ४) विविध मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण
- ५) लहान व मोठे सभासद वर्गीकरण
- ६) कर्जाचा मार्ग, उत्पन्न मार्ग यानुसार वर्गीकरण

वरीलप्रमाणे वर्गीकरण करून त्याचे अधिक पोट वर्गीकरण केले आहे व वर्गीकरणाच्या साहाय्याने तुलनात्मक सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१ कर्जदार सभासद

अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या कर्जदार सभासदांची माहिती तक्ता क्र. ७.३ मध्ये दर्शविली आहे. अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी फक्त प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेतले होते. काही सभासदांनी प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले होते. इतर मार्गामध्ये, सावकार, दलाल, पतपुरवठा करणाऱ्या संस्था, गावातील भिशी योजना इत्यादी व्याजाने कर्ज देणाऱ्या मार्गांचा समावेश केलेला आहे. भोर तालुक्यातील एकूण कर्जदार सभासदांपैकी ८२.५ टक्के सभासदांनी फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेतले होते. १७.५ टक्के सभासदांनी संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले होते. जुन्नर तालुक्यातील ६४ टक्के सभासदांनी फक्त संस्थांकडूनच कर्ज घेतले ३६ टक्के सभासदांनी संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले होते. इंदापूर तालुक्यातील ५९ टक्के सभासदांनी फक्त संस्थांकडूनच कर्ज घेतले. ४१ टक्के सभासदांनी संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले. एकूण तीन तालुक्यातील कर्जदार सभासदांपैकी ६८.५ टक्के सभासदांनी संस्थांकडूनच कर्ज घेतले व ३१.५ टक्के सभासदांनी संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले.

तक्ता क्र. ७.३

अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेले कर्जदार सभासद

(कंसात शेकडा प्रमाण)

गट	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले सभासद	संस्थेकडून आणि इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले सभासद	एकूण कर्जदार सभासद
भोर	६६ (८२.५)	१४ (१७.५)	८० (१००)
जुन्नर	८६ (६४)	४८ (३६)	१३४ (१००)
इंदापूर	८३ (५९)	५७ (४१)	१४० (१००)
एकूण	२३५ (६८.५)	११९ (३१.५)	३५४ (१००)

संदर्भ

टीप — इतर मार्गांनी कर्ज यामध्ये प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थाशिवाय इतर व्याज घेऊन कर्ज देणाऱ्या सर्व मार्गांचा समावेश केला आहे.

निष्कर्ष

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी जास्त सभासदांनी फक्त प्राथमिक शेती सहकारी संस्था कडूनच कर्ज घेतले आहे. प्रत्येक तालुक्यात हिच स्थिती आहे. फक्त प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे सर्वाधिक प्रमाण भोर तालुक्यात, सर्वात कमी प्रमाण इंदापूर तालुक्यात आहे. या दोन तालुक्यांची तुलना करता जुन्नर तालुक्यातील प्रमाण मध्यम आहे. संस्थेकडून कर्ज घेण्याबरोबरच इतर मार्गांनी कर्ज घेण्याचे प्रमाण इंदापूर तालुक्यात सर्वाधिक आहे.

२ विविध मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासद

अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या एकूण सभासदांचे फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद व शेती आणि इतर व्यवसायांपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद असे वर्गीकरण केले आहे. इतर मार्गांनी मिळणाऱ्या उत्पन्नात शेतीला पुरक असणारा जोड धंदा, दुकान, कुटुंबातील व्यक्तींना नोकरीपासून किंवा इतर कामापासून उत्पन्न मिळत असेल तर त्यांचा समावेश केला आहे. (इतर

संदर्भ : या प्रकरणातील तक्ता क्र. ७.३ ते ७.२७ हे तक्ते प्रश्नावलीच्या सहाय्याने मिळालेल्या माहितीवर आधारित आहेत.

मार्गानी मिळणारे उत्पन्न एकूण उत्पन्नाचे तुलनेत नगण्य असेल तर या सभासदाचा समावेश फक्त शेती उत्पन्नदारातच केला आहे) एकूण कर्जदार सभासदांपैकी (तीन तालुक्याचे मिळून) ५८ टक्के सभासद फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते ४२ टक्के सभासदांना शेतीपासून व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळत होते. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.४ मध्ये देण्यात आली आहे. भोर तालुक्यातील सभासदांमध्ये ७४ टक्के सभासद शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते. २६ टक्के सभासद शेती आणि इतर मार्गानी उत्पन्न मिळविणारे होते. जुन्नर तालुक्यामध्ये ५२ टक्के कर्जदार सभासद फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते शेती आणि इतर मार्गानी उत्पन्न मिळविणारे ४८ टक्के सभासद होते. फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण भोर तालुक्यात सर्वाधिक होते. फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारांचे प्रमाण इंदापूर तालुक्यात ४९ % सर्वात कमी होते. जुन्नर तालुक्यात निम्यापेक्षा जास्त कर्जदार सभासद फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते.

तक्ता क्र. ७.४

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद आणि शेती व इतर मार्गानी

उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद

(कंसात शेकडा प्रमाण)

गट	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद	एकूण
भोर	५९ (७४)	२१ (२६)	८० (१००)
जुन्नर	७० (५२)	६४ (४८)	१३४ (१००)
इंदापूर	६८ (४९)	७२ (५१)	१४० (१००)
एकूण	१९७ (५८)	१५७ (४२)	३५४ (१००)

निष्कर्ष

- शेती व शेतीबरोबरच इतर मार्गानी उत्पन्न मिळविणारांचे प्रमाण भोर तालुक्यात कमी आहे. या भागात शेतीला पूरक असणाऱ्या जोडधंद्यांच्या तुलनेने कमी विकास झाला आहे शेती हेच या शेतकऱ्यांचे प्रामुख्याने उपजीविकेचे साधन आहे.

- २) इंदापूर तालुक्यात बागायत शेतीचे प्रमाण भोर तालुक्याच्या मानाने जास्त आहे हा तालुका भोर तालुक्याप्रमाणे डोंगरी तालुका नाही या तालुक्यात शेती बरोबरच इतर जोडधंद्यांचा भोर तालुक्यापेक्षा जास्त विकास झाला आहे.
- ३) जुन्नर तालुक्यात फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांचेच प्रमाण जास्त आहे. हे प्रमाण भोर तालुक्यापेक्षा कमी व इंदापूर तालुक्यापेक्षा जास्त आहे फक्त शेतीपासून मिळणारे उत्पन्न शेती व इतर मार्गाने मिळणारे उत्पन्न या बाबत विचार केल्यास इंदापूर तालुक्याचे तुलनेने या तालुक्यात जोडधंद्यांचा, इतर उत्पन्न मार्गांचा कमी प्रमाणात विकास झाला आहे. भोर तालुक्यापेक्षा जास्त विकास झाला आहे.

३ विविध मार्गांनी कर्ज घेणारे सभासद

(फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणारे व संस्था आणि इतर मार्गांनी कर्ज घेणारे सभासद)

एकूण सभासदांपैकी काही सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले. काही सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले त्याच प्रमाणे इतर मार्गांनी (सावकार, दलाल, गावातील फंड) कर्ज घेतले आहे. (इतर मार्गांनी कर्ज घेण्यामध्ये फक्त व्याजाने कर्ज घेणारांचाच समावेश केला आहे.) या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ७.५

केवळ संस्थेकडून कर्ज घेणारे सभासद व संस्था आणि इतर मार्गांनी कर्ज घेणारे सभासद

(कंसात शेकडा प्रमाण)

गट	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणारे सभासद	संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेणारे सभासद	एकूण सभासद
भोर	६६ (८२.५)	१४ (१७.५)	८० (१००)
जुन्नर	८६ (६४)	४८ (३६)	१३४ (१००)
इंदापूर	८३ (५९)	५७ (४१)	१४० (१००)
एकूण	२३५ (६६)	११९ (३४)	३५४ (१००)

भोर तालुक्यातील एकूण सभासदांपैकी ८२.५ टक्के, भोर तालुक्यातील ६४ टक्के इंदापूर तालुक्यातील ५९ टक्के सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले आहे.

भोर तालुक्यातील एकूण सभासदांपैकी १७.५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३६ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४१ टक्के सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले आहे. तसेच इतर मार्गांनी कर्ज घेतले आहे.

तीन तालुक्यांमध्ये सरासरी ६६ टक्के सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले ४४ टक्के सभासदांनी संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले प्रत्येक तालुक्यात फक्त संस्थेकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण तुलनेने जास्त आहे. भोर तालुक्यात सर्वाधिक आहे. भोर डोंगराळ भाग असलेला मागासलेला तालूका आहे. या तालुक्यात कर्जासाठी जास्त प्रमाणात लोक संस्थांवरच अवलंबून आहेत.

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणारांचे प्रमाण एकूण सभासदांमध्ये जास्त आहे. भोर तालूका मागासलेला असल्यामुळे हे प्रमाण सर्वाधिक आहे. इंदापूर तालूका तुलनेने विकसित आहे. त्यामुळे हे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. भोर तालुक्यात भात शेतीचे प्रमाण जास्त आहे डोंगरी भाग असलेल्या या शेतीचे प्रति हेक्टर सरासरी उत्पन्न कमी आहे त्यामुळे या शेतकऱ्यांची आर्थिक कुवत कमी आहे त्यांना इतर मार्गांनी कर्ज घेता येत नाही म्हणून ते संस्थांवर कर्जासाठी अवलंबून आहेत.

४) विविध मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या सभासदांचे फक्त शेती उत्पन्न असणारे सभासद, शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासद असे वर्गीकरण केले आहे. याप्रमाणेच संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे वर्गीकरण केले आहे. या वर्गीकरणाची माहिती तक्ता क्र. ७.६ मध्ये दिली आहे.

१) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले सभासद

भोर तालुक्यातील ज्या कर्जदार सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले होते. त्या सभासदांमध्ये ८३ टक्के सभासद फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते. १७ टक्के सभासदांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळत होते. जुन्नर तालुक्यात ५६ टक्के सभासदांना फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळत होते ४४ टक्के सभासदांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळत होते. इंदापूर तालुक्यात ५२ टक्के सभासदांना फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळत होते. ४८ टक्के सभासदांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळत होते. तीन तालुक्यातील एकूण कर्जदार सभासदांपैकी फक्त

संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्यांमध्ये ६२ टक्के कर्जदार फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते. ३८ टक्के कर्जदार शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे होते.

तक्ता क्र. ७.६

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले सभासद आणि संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले सभासद (फक्त शेती उत्पन्न असणारे, शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणारे , कर्जदार सभासद यानुसार वर्गीकरण)

(शेकडा प्रमाण)

	फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले सभासद			संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले सभासद			एकूण कर्जदार सभासद ३ + ४
	फक्त शेती उत्पन्न मिळविणारे	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे	एकूण सभासद	फक्त शेती उत्पन्न मिळविणारे	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे	एकूण सभासद	
	१	२	३	४	५	६	७
भोर	५५ (८३)	११ (१७)	६६ (१००)	४ (२९)	१० (७१)	१४ % (१००)	८०
जुन्नर	४८ (५६)	३८ (४४)	८६ (१००)	२२ (४९)	२६ (५१)	४८ (१००)	१३४
इंदापूर	४३ (५२)	४० (४८)	८३ (१००)	२५ (४४)	३२ (५६)	५७ (१००)	१४०
एकूण	१४६ (६२)	८९ (३८)	२३५ (१००)	५१ (४३)	६८ (५७)	११९ (१००)	३५४

२) संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेणारे सभासद

भोर तालुक्यात ज्या कर्जदार सभासदांनी संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले आहे त्या सभासदांमध्ये २९ टक्के सभासद फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते. ७१ टक्के सभासद शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे होते. जुन्नर तालुक्यात ४६ टक्के सभासदांना फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळत होते. ५४ टक्के सभासदांना शेती व इतर व्यवसायापासून उत्पन्न मिळत

होते. इंदापूर तालुक्यात ४४ टक्के सभासदांना फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळत होते. ५६ टक्के सभासदांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळत होते. तीन तालुक्यातील एकूण कर्जदार सभासदांपैकी संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्यांमध्ये ४३ टक्के कर्जदार फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते. ५७ टक्के कर्जदार शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे होते.

निष्कर्ष

- १) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. भोर तालुक्यात हे प्रमाण सर्वात जास्त आहे फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या शेतकऱ्यांनी फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेण्याला प्राधान्य दिले आहे. भोर सारख्या मागासलेल्या भागात जुन्नर व इंदापूर तालुक्याचे तुलनेने फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळत असलेल्या सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेण्याला जास्त प्राधान्य दिले आहे.
- २) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या शेतकऱ्यांची इतर मार्गांनी कर्ज घेण्याची क्ववत नसल्यामुळे त्यांना इतर मार्गांनी कर्ज घेता येत नाही म्हणून हे सभासद फक्त संस्थेवरच अवलंबून आहेत. मागास भागात हे अवलंबित्व जास्त आहे.
- ३) शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न असणाऱ्या शेतकऱ्यांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले त्याप्रमाणे इतर मार्गांनी कर्जाची उचल केली आहे. फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या शेतकऱ्यांपेक्षा या सभासदांची आर्थिक क्ववत जास्त असल्यामुळे त्यांना इतर मार्गांनी कर्ज घेणे शक्य झाले आहे.
- ४) भोर तालुक्यातील शेतकऱ्यांना इंदापूर तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या तुलनेने शेतीपासून सरासरी कमी उत्पन्न मिळते. त्यामुळे भोर तालुक्यात फक्त शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांनी संस्था व इतर मार्गांनी कमी प्रमाणात कर्ज घेतले आहे. फक्त शेती करणाऱ्या २९ टक्के सभासदांनीच संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले आहे या उलट इंदापूर तालुक्यातील संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या सभासदांमध्ये फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्यांचे प्रमाण ४४ टक्के आहे. भोरपेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे.

५ लहान व मोठे सभासद

अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या एकूण सभासदांचे लहान सभासद व मोठे सभासद असे वर्गीकरण केले आहे. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.७ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. एकूण सभासदांमध्ये ६५ टक्के सभासद लहान सभासद आहेत. ३५ टक्के सभासद मोठे सभासद

आहेत. (५ एकर पेक्षा कमी जमीन असणारे लहान सभासद व ५ एकरपेक्षा जास्त जमीन असणारे मोठे सभासद) भोर तालुक्यातील एकूण कर्जदार सभासदांमध्ये ७६ टक्के सभासद लहान व २४ टक्के सभासद मोठे सभासद आहेत. जुन्नर तालुक्यात ६३ टक्के सभासद लहान सभासद व ३७ टक्के सभासद मोठे सभासद आहेत. इंदापूर तालुक्यात ५७ टक्के सभासद लहान सभासद व ४३ टक्के सभासद मोठे सभासद आहेत. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कर्जदार सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. भोर तालुक्यात तुलनेने हे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

तक्ता क्र. ७.७

अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या एकूण सभासदांपैकी लहान व मोठे कर्जदार सभासद

(कंसात शेकडा प्रमाण)

तालुका	लहान कर्जदार सभासद	मोठे कर्जदार सभासद	एकूण
भोर	६१ (७६)	१९ (२४)	८० (१००)
जुन्नर	८४ (६३)	५० (३७)	१३४ (१००)
इंदापूर	८० (५७)	६० (४३)	१४० (१००)
एकूण	२२४ (६५)	१३० (३७)	३५४ (१००)

६) कर्जाचा मार्ग व उत्पन्नाचा मार्ग

सभासदांचे लहान सभासद व मोठे सभासद असे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले. या सभासदांपैकी काही सभासद फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे होते. काही सभासद शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे होते. सखोल अभ्यास करण्यासाठी सभासदांचे पुढील प्रकारे प्रथम वर्गीकरण केले.

१) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणारे सभासद २) संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेणारे सभासद फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे दोन प्रकारे वर्गीकरण केले अ) शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे ब) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासद या वर्गीकरणानंतर या सभासदांचे नंतर लहान सभासद व मोठे सभासद असे वर्गीकरण केले. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.८ मध्ये दिली आहे. या प्रमाणेच संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे वर्गीकरण केले आहे. या वर्गीकरणाबाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.९ मध्ये दर्शविली आहे. दोन्ही तक्त्यातील वर्गीकरणाची

माहिती पुढे अ, ब,क याप्रमाणे भाग पाडून दिली आहे. या माहितीबाबतचे विश्लेषण साहचर्य गुणाकांचा उपयोग करून दिले आहे. या बाबतची माहिती क भागात दिली आहे.

तक्ता क्र. ७.८

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले कर्जदार सभासद

(शेती आणि शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

तालुका	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे			शेती व शेतीशिवाय इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे			एकूण ३ + ६
	लहान सभासद	मोठे सभासद	एकूण १+२	लहान सभासद	मोठे सभासद	एकूण ४+५	
	१	२	३	४	५	६	७
भोर	४९ (८९)	०६ (११)	५५ (१००)	०१ (९)	१० (९१)	११ (१००)	६६ (१००)
जुन्नर	३३ (६९)	१५ (३१)	४८ (१००)	१४ (३७)	२४ (६३)	३८ (१००)	८६ (१००)
इंदापूर	२९ (६७)	१४ (३३)	४३ (१००)	१६ (४०)	२४ (६०)	४० (१००)	८३ (१००)
एकूण	१११ (७५)	३५ (२५)	१४६ (१००)	३१ (२८)	५८ (७२)	८९ (१००)	२३५ (१००)

टीप : एकूण कर्जदार सभासद ३५४ आहेत. त्यापैकी २३५ सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले.

अ) संस्थेकडून कर्ज घेणारे लहान व मोठे सभासद

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या लहान व मोठ्या सभासदांबाबतचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ७.८ मध्ये दर्शविले आहे. फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या कर्जदार सभासदांचे १) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद २) शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासद असे प्रथम वर्गीकरण केले आहे. या दोन्ही प्रकारांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या कर्जदार सभासदांचे लहान कर्जदार सभासद व मोठे कर्जदार सभासद असे वर्गीकरण केले आहे. फक्त शेतीपासून उत्पन्न

मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये (तीन तालुक्यातील एकत्रित) ७५ टक्के सभासद लहान सभासद होते. २५ टक्के सभासद मोठे सभासद होते भोर तालुक्यात ८९ टक्के लहान सभासद होते. ११ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. जुन्नर तालुक्या ६९ टक्के लहान सभासद व ३१ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. इंदापूर तालुक्यात ६७ टक्के सभासद लहान सभासद व ३३ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. प्रत्येक तालुक्यात लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. तीन तालुक्यांमध्ये तुलना करता लहान सभासदांचे प्रमाण भोर तालुक्यात सर्वाधिक आहे. सर्वात कमी प्रमाण इंदापूर तालुक्यामध्ये आहे. इंदापूर व जुन्नर तालुक्यातील लहान सभासदांचे प्रमाण जवळजवळ सारखेच आहे.

तक्ता क्र. ७.९

विविध (संस्था आणि इतर) मार्गांनी कर्ज घेतलेले कर्जदार सभासद
(शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार सभासद)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

गट	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे			शेती व शेती शिवाय इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे			एकूण ३+६
	लहान	मोठे	एकूण	लहान	मोठे	एकूण	
	१	२	३	४	५	६	७
भोर	०४ (१००)	०० (००)	०४ (१००)	०७ (७०)	०३ (३०)	१० (१००)	१४
जुन्नर	१६ (७३)	०६ (२७)	२२ (१००)	२१ (८१)	०५ (१९)	२६ (१००)	४८
इंदापूर	१५ (६०)	१० (४०)	२५ (१००)	२० (६२.५)	१२ (३७.५)	३२ (१००)	५७
एकूण	३५ (७७)	१६ (२३)	५१ (१००)	४८ (७१)	२० (२९)	६८ (१००)	११९

टीप — एकूण कर्जदार सभासद ३५४ आहेत. त्यापैकी ११९ सभासदांनी विविध मार्गांनी (संस्था आणि इतर) कर्ज घेतले आहे.

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये (तीन तालुक्यामधील एकत्रित) सभासदांमध्ये २८ टक्के सभासद लहान सभासद आहेत. ७२ टक्के सभासद मोठे सभासद आहेत. भोर तालुक्यात ९ टक्के सभासद लहान सभासद व ९१ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. जुन्नर तालुक्यात ३७ टक्के सभासद लहान सभासद व ६३ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. इंदापूर तालुक्यात ४० टक्के सभासद लहान व ६० टक्के सभासद मोठे सभासद होते. फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये १) फक्त शेती उत्पन्न मिळविणारे व २) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे यांच्यामध्ये तुलना केली असता फक्त शेती उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण तुलनेने जास्त आहे. भोर, जुन्नर व इंदापूर या तालुक्यांची परस्परांशी तुलना करता लहान सभासदांचे सर्वात जास्त प्रमाण भोर तालुक्यात आहे.

ब) विविध मार्गांनी (संस्था आणि इतर) कर्ज घेणारे लहान मोठे सभासद

संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या कर्जदार सभासदांचे १) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद २) शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासद असे वर्गीकरण प्रथम केले. नंतर शेती फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांचे १) लहान कर्जदार सभासद २) मोठे कर्जदार सभासद या प्रमाणे वर्गीकरण केले. याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.९ मध्ये आहे.

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये (तीन तालुक्यातील एकत्रित) ७७ टक्के सभासद लहान सभासद होते. २३ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. **भोर** तालुक्यात १०० टक्के सभासद लहान सभासद होते. मोठे सभासद नव्हते. **जुन्नर** तालुक्यात लहान सभासद ७३ टक्के व २७ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. **इंदापूर** तालुक्यात ६० टक्के सभासद लहान सभासद व ४० टक्के सभासद मोठे सभासद होते.

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये (संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये) लहान सभासदांचे प्रमाण मोठ्या सभासदांपेक्षा जास्त होते असे सर्वाधिक प्रमाण भोर तालुक्यात होते. सर्वात कमी प्रमाण इंदापूर तालुक्यात होते.

संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या कर्जदार सभासदांचे १) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद २) शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासद असे वर्गीकरण केले नंतर शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या कर्जदार सभासदांचे १) लहान कर्जदार सभासद २) मोठे कर्जदार सभासद असे वर्गीकरण केले. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.९ मध्ये आहे.

शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये (तीन तालुक्यातील एकत्रित) ७१ टक्के सभासद लहान सभासद होते. २९ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. **भोर** तालुक्यात ७० टक्के सभासद लहान सभासद होते. ३० टक्के सभासद मोठे सभासद होते. **जुन्नर** तालुक्यात

८१ टक्के सभासद लहान सभासद होते. १९ टक्के सभासद मोठे सभासद होते. **इंदापूर** तालुक्यात ६२.५ टक्के सभासद लहान सभासद होते. ३७.५ टक्के सभासद मोठे सभासद होते.

शेती व शेतीशिवाय इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये (संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये) लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. जुन्नर तालुक्यात हे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

विविध (संस्था व इतर) मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद आहेत. या सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमधील लहान सभासदांपेक्षा) जास्त होते.

७.४ साहचर्याचा गुणांक

यूल (Youl) यांच्या साहचर्य गुणांकाचा उपयोग—भोर, जुन्नर व इंदापूर तालुक्यातील सभासदांकडून अनूसूची भरून घेण्यात आली या माहितीच्या तुलनात्मक अभ्यास केला. या माहितीचे वर्गीकरण केले या वर्गीकरणाची माहिती विविध तक्त्यांमध्ये पुढे सादर केली आहे.

तक्त्या चे साहाय्याने तुलनात्मक अभ्यास करून निष्कर्ष काढण्यात आले. अभ्यासासाठी यूल (Youl) यांच्या सहाचर्य गुणांकाचा (Youle's Coefficient of Association) उपयोग करण्यात आला आहे.

साहचर्याचा गुणांक (Coefficient of Association) — यूल यांची साहचर्याचा गुणांक काढण्याची पद्धती शास्त्रशास्त्र पद्धती आहे. या गुणांकामुळे दोन घटकांतील साहचर्य धन आहे की ऋण आहे हे समजते. साहचर्य जास्त आहे की कमी आहे हे समजते. यूल यांचा गुणांक नेहमी ; Q अक्षराने दर्शवितात. या गुणांकाची किंमत नेहमी + १ व - १ यामध्ये असते. गुणांक काढण्यासाठी पुढील सूत्राचा उपयोग केला जातो.

$$\text{सूत्र — } Q = \frac{D - S}{D + S}$$

D = (दोन्ही लक्षणे असणाऱ्या घटकांची संख्या) X (दोन्ही लक्षणे नसणाऱ्या घटकांची संख्या)

S = (पहिले लक्षण असणाऱ्या पण दुसरे नसणाऱ्या घटकांची संख्या)

(पहिले लक्षण नसणाऱ्या पण दुसरे असणाऱ्या घटकांची संख्या)

Q ची किंमत + १ असेल तर दोन लक्षणात पूर्ण साहचर्य आहे असे समजले जाते.

Q ची किंमत - १ असेल तर दोन लक्षणात पूर्ण ऋण साहचर्य आहे असे समजले जाते.

सामान्यपणे Q ची किंमत + १ व - १ यामध्ये कोणती तरी असते Q ची किंमत शून्य असेल तर लक्षणात साहचर्य नाही असे समजले जाते.

उदाहरण —

अनुसूचीच्या सहाय्याने जी माहिती मिळविली त्या आधारे कर्जदार सभासदांचे वर्गीकरण केले. या सभासदांमध्ये फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे व शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे अशा दोन प्रकारचे सभासद आहेत. या सभासदांपैकी काही सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले आहे. काही सभासदांनी संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले आहे.

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे सभासद फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतात काय ? फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद व फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे यामध्ये संबंध आहे काय ? याचा शोध घेण्यासाठी फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद व त्यांनी सभासदांची फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे यांच्यातील साहचर्य शोधले आहे.

भोर तालुक्यातील अभ्यास केलेल्या ८० सभासदांचे उदाहरण पुढे दिले आहे.

- फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे सभासद — फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेतले — 55
- फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे सभासद — फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले नाही — 4
- फक्त शेतीपासून उत्पन्न नाही — फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले — 11
- फक्त शेतीपासून उत्पन्न नाही — फक्त संस्थेकडूनच कर्ज नाही — 10

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणे व फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे ही दोन लक्षणे आहेत.

$$D = (\text{दोन्ही लक्षणे असणाऱ्या घटकांची संख्या}) \times (\text{दोन्ही लक्षणे नसणाऱ्या घटकांची संख्या})$$

$$55 \times 10 = 550$$

$$S = (\text{पहिले लक्षण असणाऱ्या पण दुसरे नसणाऱ्या घटकांची संख्या}) \times (\text{पहिले लक्षण नसणाऱ्या पण दुसरे असणाऱ्या घटकांची संख्या})$$

$$4 \times 11 = 44$$

$$Q = \frac{D - S}{D + S}$$

$$Q = \frac{550 - 44}{550 + 44}$$

$$Q = \frac{506}{594} = 0.85$$

साहचर्य गुणांक ०.८५ आहे म्हणजेच फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे शेतकरी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतात, फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणे व फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे यांच्यात धन व घनिष्ठ संबंध आहे यामुळे स्पष्ट होते की, भोर तालुक्यात फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांचे फक्त संस्थेकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण जास्त आहे.

उदाहरणात दिल्याप्रमाणे पुढे युल (Youl) यांच्या साहचर्य गुणांकाचा आधार घेऊन साहचर्य गुणांक काढण्यात आले आहेत. या गुणांकाबाबतची माहिती तक्ता क्र ७.१० मध्ये देण्यात आली आहे.

साहचर्याचा गुणांक

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांपैकी काही सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले आहे. फक्त शेतीउत्पन्न मिळत असणे व फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेणे या दोन लक्षणांमधील साहचर्य शोधण्यासाठी साहचर्य गुणांक काढला आहे. तक्ता क्र. ७.१० मध्ये या बाबतची माहिती दर्शविली आहे.

● एकूण सभासद

युल (Youl) यांनी साहचर्य गुणांकाचे जे सूत्र सांगितले त्याप्रमाणे गुणांक काढण्यात आला आहे. एकूण सभासदांमधील साहचर्य गुणांक भोर तालुक्याचा ०.८५, जुन्नर तालुक्याचा ०.२०, इंदापूर तालुक्याचा ०.१६ आहे. तीन तालुक्यांमध्ये फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद असणे व त्यांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे या लक्षणांमध्ये साहचर्य आढळते. तुलनेने जास्त साहचर्य भोर तालुक्यातील सभासदांमध्ये आहे. त्यानंतर अनुक्रमे जुन्नर व इंदापूर तालुक्यातील आहे.

● लहान सभासद

एकूण सभासदांमधील साहचर्य गुणांक काढल्यानंतर लहान सभासद व मोठ्या सभासदांमधील साहचर्य गुणांक काढला आहे. भोर तालुक्यात लहान सभासदांमधील साहचर्य गुणांक ०.९८, जुन्नर तालुक्यात ०.५१, इंदापूर तालुक्यात ०.४१ आहे. लहान सभासदांमध्ये या दोन लक्षणांमधील साहचर्य घनिष्ठ आहे. भोर तालुक्यात (०.९८) दोन लक्षणांमधील संबंध इतर दोन तालुक्यांचे तुलनेने जास्त घनिष्ठ आहे. त्यानंतर अनुक्रमे जुन्नर (०.५१) व भोर (०.४१) तालुक्यातील संबंध आहे.

तक्ता क्र. ७.१०

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद असणे व फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे या दोन लक्षणांमधील साहचर्य गुणांक

लक्षणे	एकूण सभासद			लहान सभासद			मोठे सभासद		
	भोर	जुन्नर	इंदापूर	भोर	जुन्नर	इंदापूर	भोर	जुन्नर	इंदापूर
फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद — फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेतले	५५	४८	४३	४९	३३	२९	६	१५	१४
फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद— फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेतले नाही (इतर मार्गांनी सुद्धा कर्ज घेतले)	४	२२	२५	४	१६	१५	००	०६	१०
फक्त शेतीपासून उत्पन्न नाही — फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेतले	११	३८	४०	०१	१४	१६	१०	२४	२४
फक्त शेतीपासून उत्पन्न नाही — फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेतले नाही (इतर मार्गांनी सुद्धा कर्ज घेतले)	१०	२६	३२	०७	२१	२०	०३	०५	१२
साहचर्य गुणांक	०.८५	०.२०	०.१६	०.९८	०.५१	०.४१	१	-०.३२	-०.१८

● मोठे सभासद

मोठ्या सभासदांमधील साहचर्याचा गुणांक काढण्यात आला आहे. भोर तालुक्याचा गुणांक १ आहे. जुन्नर तालुक्यात -०.३२, इंदापूर तालुक्यात - ०.१८ साहचर्य गुणांक आहे. तुलनेने मोठ्या सभासदांमध्ये सर्वात जास्त साहचर्य भोर तालुक्यात आहे. जुन्नर तालुक्यातील व इंदापूर तालुक्यातील साहचर्य उणे आहे.

साहचर्य गुणांकामुळे फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणे व फक्त संस्थांकडून कर्ज घेणे या दोन लक्षणांमध्ये साहचर्य असल्याचे सिध्द झाले. लहान व मोठ्या सभासदांमध्ये तुलनेने जास्त साहचर्य लहान सभासदांमध्ये आहे. भोर तालुक्यातील लहान सभासदांमध्ये इतर दोन तालुक्यांच्या तुलनेने जास्त साहचर्य आहे.

निष्कर्ष

- १) अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेल्या सभासदांमध्ये जास्त सभासद लहान सभासद आहेत. संस्थांमधील एकूण सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. भोर तालुक्यात हे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. भोर तालुक्यातील $\frac{3}{4}$ सभासद लहान सभासद आहेत.
- २) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या व फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणाऱ्या सभासदांमध्ये $\frac{3}{4}$ सभासद लहान सभासद आहेत. भोर तालुक्यात सर्वाधिक (८९ टक्के) इंदापूर तालुक्यात सर्वात कमी (६७ टक्के) आहे.
- ३) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या व शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये लहान सभासदांच्या तुलनेने मोठ्या सभासदांचे प्रमाण (७२ टक्के) जास्त आहे. भोर तालुक्यात हे प्रमाण सर्वाधिक (९१ टक्के) आहे. इंदापूर तालुक्यात सर्वात कमी (४० टक्के) आहे.
- ४) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणाऱ्या मोठ्या सभासदांकडे ५ एकरपेक्षा जास्त जमीन असते. त्यांचे एकूण शेती उत्पन्न लहान सभासदांपेक्षा जास्त असते. मोठे सभासदांचे एकूण उत्पन्न जास्त असल्यामुळे ते शेतीला पूरक असणारे किंवा इतर व्यवसाय यामध्ये गुंतवणूक करू शकतात. म्हणून अभ्यासासाठी निवडलेल्या एकूण सभासदांमध्ये शेती व शेती बरोबर इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे.
- ५) सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले आहे. तसेच इतर मार्गांनी कर्ज घेतले आहे. दोन्ही मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमध्ये काही सभासदांना फक्त शेती पासूनच उत्पन्न मिळते. अशा सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण मोठ्या सभासदांपेक्षा जास्त आहे. काही सभासदांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळते. त्यांच्या मध्ये मोठ्या सभासदांपेक्षा लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे व शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या व दोन्ही प्रकारच्या सभासदांनी तुलना केली असता तुलनेने फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांमधील लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे.

- ६) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद असणे व त्यांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे यांच्यातील साहचर्य शोधले आहे. एकूण सभासदांचा विचार करता या दोन लक्षणांमध्ये साहचर्य असल्याचे सिध्द झाले.
- ७) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणे व फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेणे यांच्यात साहचर्य आहे. धनिष्ठ संबंध आहे. पण लहान आणि मोठे सभासद यांच्यातील परस्पर संबंधाचा विचार केल्यास लहान सभासदांमधील साहचर्य जास्त आहे तुलनेने मोठ्या सभासदांमधील साहचर्य कमी आहे. लहान सभासदांमध्ये सर्वात जास्त साहचर्य आहे म्हणजेच हे सभासद जास्त प्रमाणात संस्थांवर अवलंबून आहेत. जास्त प्रमाणात अवलंबून आहेत. जुन्नर व इंदापूर तालुक्यांमध्ये हे अवलंबीत्व भोर तालुक्याशी तुलना करता कमी आहे. इंदापूर तालुक्यात या दोन तालुक्यापेक्षा सरासरी शेती उत्पन्न जास्त आहे. म्हणून या तालुक्यातील लहान शेतकऱ्यांचे (फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या) अवलंबीत्व भोर व जुन्नर पेक्षा कमी आहे. कमी शेती असणाऱ्या व कमी शेती उत्पन्न असणाऱ्या शेतकऱ्यांना फक्त शेतीपासूनच कर्ज मिळू शकते. जास्त शेती व जास्त उत्पन्न असणारे शेतकरीच इतर मार्गांनी कर्जाची उभारणी करू शकतात. हे स्पष्ट होते.
- ८) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या व फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेणाऱ्या सभासदांमधील लहान व मोठ्या सभासदांची तुलना करता असे स्पष्ट होते की, मोठ्या सभासदांपेक्षा लहान सभासदांमधील साहचर्य जास्त आहे.
- ९) भोर, जुन्नर , इंदापूर या तालुक्यांची परस्परांशी तुलना करता असे स्पष्ट होते की, फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद असणे व त्यांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेणे या दोन लक्षणांमधील साहचर्य सर्वात जास्त भोर तालुक्यातील सभासदांमध्ये आहे. त्यानंतर दुसरा क्रमांक जुन्नर तालुक्याचा लागतो. व सर्वात कमी साहचर्य इंदापूर तालुक्यात आहे.
- १०) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान सभासदांचे धारणक्षेत्र कमी असते, त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न कमी असते, उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते संस्थेशिवाय इतर मार्गांनी कर्ज घेऊ शकत नाहीत. म्हणून हे सभासद कर्जासाठी जास्त प्रमाणात संस्थांवरच अवलंबून असतात. भोर, जुन्नर व इंदापूर या तालुक्यांची परस्परांशी तुलना केली असता, अशा सभासदांचे प्रमाण भोर तालुक्यात जास्त आहे. इंदापूर तालुक्यात तुलनेने सर्वात कमी आहे.
- ११) भोर तालुका डोंगराळ भाग असलेला इतर दोन तालुक्यांपेक्षा मागासलेला तालुका आहे. म्हणून या तालुक्यात फक्त शेती उत्पन्न असणारे सभासद संस्थांकडूनच कर्ज घेतात.

म्हणजेच मागास भागातील असे आर्थिक क्षमता कमी असलेले शेतकरी शेती कर्जासाठी जास्त प्रमाणात संस्थांवरच अवलंबून आहेत.

७.५ कर्जाची परतफेड

सभासदांनी संस्थांकडून कर्ज घेतले या कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी कर्जाची मुदतीत पूर्णपणे कर्जफेड केली, काही सभासदांनी थकबाकी नको म्हणून तात्पुरती कर्जफेड करून कर्ज जुने नवे केले, काही सभासदांची थकबाकी झाली या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे. या अगोदर सभासदांचे विविध प्रकारे वर्गीकरण केले आहे. या वर्गीकरणाच्या आधारावर सभासदांनी ज्या पध्दतीने कर्जफेड केली त्यानुसार त्यांचे वर्गीकरण करून तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. कर्जपरतफेडीबाबतचा अभ्यास करण्यासाठी सभासदांचे पुढीलप्रमाणे अ, ब, क अशा तीन भागात वर्गीकरण केले आहे.

- अ) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले सभासद
- ब) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले सभासद
- क) एकूण सभासद

या तीन प्रकारच्या सभासदांचे अधिक पोट विभागात वर्गीकरण करून तुलनात्मक सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या सभासदांची माहिती

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले इतर कोणत्याही मार्गांनी इतर कर्ज घेतले नाही. अशा सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही. म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.११, ७.१२, ७.१३ मध्ये दिली आहे. पुढे तक्ता क्र. ७.११, ७.१२, ७.१३ या तक्त्यातील भोर, जुन्नर, इंदापूर श तालुक्यातील माहितीचे एकत्रित स्पष्टीकरण केले आहे.

१) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले लहान सभासद (फक्त शेती उत्पन्न असणारे)

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले व फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २४ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३१ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी २४ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली. या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३७ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २४ टक्के सभासदांनी जुने नवे करून कर्जाची परतफेड केली. सरासरी ३० टक्के

सभासदांनी जुने—नवे करुन कर्जाची परतफेड केली या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ४७ टक्के जुन्नर तालुक्यातील ४६ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४५ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही. त्यांची थकबाकी झाली. सरासरी ४६ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने—नवे करुन केलेली असेल तर ती फक्त कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ७ मध्ये दर्शविली आहे. हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीतच आहेत.

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ७७ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ७६ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ६९ टक्के होते. सरासरी ७४ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

२) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले मोठे सभासद (फक्त शेती उत्पन्न असणारे)

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही मोठ्या सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले. इतर कोणत्याही मार्गांनी कर्ज घेतले नाही. अशा सभासदांपैकी काहींनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. काहींनी जुने नवे करुन कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही. म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. तक्ता क्र ७.११, ७.१२, ७.१३ मध्ये याबाबतची माहिती दिली आहे.

शेती उत्पन्न असणाऱ्या (फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या) मोठ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३३ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३६ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली. सरासरी ३० टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली.

फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या (फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या) सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १७ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २८ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करुन कर्जाची परतफेड केली. सरासरी २६ टक्के सभासदांनी जुने—नवे करुन कर्जाची परतफेड केली. या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ५० टक्के जुन्नर तालुक्यातील ४७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३६ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही. त्यांची थकबाकी झाली. सरासरी ४४ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली. हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने—नवे करुन केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने—नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ६ मध्ये दर्शविली आहे. हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ६७ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ८० टक्के, इंदापूर तालुक्यात ६४ टक्के होते. सरासरी ७० टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

३) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले लहान व मोठे सभासद (फक्त शेती उत्पन्न असणारे)

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या (फक्त शेतीपासून उत्पन्न असणाऱ्या) सभासदांपैकी काहींनी पूर्णपणे कर्जफेड केली, जुने — नवे करून कर्जफेड केली, काही सभासदांची थकबाकी झाली. याबाबतची माहिती (तक्ता क्र ७.११ अ. क्र ३) पुढे दिली आहे.

भोर तालुक्यातील १८ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३३.५ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली सरासरी २५ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जाची परतफेड केली. भोर तालुक्यातील ३५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३१ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २६ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जफेड केली सरासरी ३१ टक्के सभासदांनी जुने—नवे करून परतफेड केली. भोर तालुक्यातील ४८ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४६ टक्के , इंदापूर तालुक्यातील ४०.५ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली सरासरी ४५ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली. जुने — नवे करणे व म्हणजे कागदोपत्री कर्जाची परतफेड करणे होय. जुने — नवे करणे व थकबाकी एकत्र केल्यास येणारी बेरीज प्रत्यक्ष थकबाकीच असते. भोर तालुक्यातील ८२ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ७७ टक्के , इंदापूर तालुक्यातील ६६.५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकीच होती. सरासरी ७५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी होती.

४) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले लहान सभासद (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असलेले)

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असलेले) काही सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले इतर कोणत्याही मार्गांनी कर्ज घेतले नाही. अशा सभासदांपैकी काहींनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने—नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही. म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १०० टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २८.५ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ५० टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी ५९.५ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली. इतर मार्गांनी शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील शून्य टक्के , जुन्नर तालुक्यातील २८.५ टक्के , इंदापूर तालुक्यातील २५ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली सरासरी १८ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील १०० टक्के सभासदांनी कर्जफेड केली. जुन्नर तालुक्यातील ४३ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील २५ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही म्हणून त्यांची थकबाकी झाली सरासरी २३ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत. कर्जाची परत फेड जुने — नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे

तक्ता क्र . ७.११

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या भोर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडीबाबतची माहिती
(पूर्णपणे कर्जफेड केलेले सभासद , जुने-नवे केलेले सभासद, थकबाकीदार सभासद)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

	सभासद	पूर्ण कर्जफेड केलेले सभासद	जुने-नवे केलेले सभासद	थकबाकीदार सभासद	एकूण सभासद	जुने-नवे केलेले + थकबाकीदार सभासद ३ + ४:
	१	२	३	४	५	६
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०८ (१६)	१८ (३७)	२३ (४७)	४९ (१००)	४१ (७७)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०२ (३३)	०१ (१७)	०३ (५०)	०६ (१००)	०४ (६७)
३	एकूण १ + २	१० (१८)	१९ (३५)	२६ (४८)	५५ (१००)	४५ (८२)
४	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद	०१ (१००)	०० (००)	०० (००)	०१ (१००)	०० (००)
५	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद	०४ (४०)	०४ (४०)	०२ (२०)	१० (१००)	०६ (८०)
६	एकूण ४ + ५	०५ (४५)	०४ (३६)	०२ (१८)	११ (१००)	०६ (५४)
७	एकूण सभासद	१५ (२३)	२३ (३५)	२८ (४२)	६६ (१००)	५१ (७७)

टीप — भोर तालुक्यातील ८० सभासदांचा अभ्यास केला. त्यापैकी ६६ सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले त्यांचे कर्जफेडीबाबतची माहिती वरील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्र . ७.१२

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या जुन्नर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडीबाबतची माहिती
(पूर्णपणे कर्जफेड केलेले सभासद , जुने-नवे केलेले सभासद, थकबाकीदार सभासद)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

	सभासद	पूर्ण कर्जफेड केलेले सभासद	जुने-नवे केलेले सभासद	थकबाकीदार सभासद	एकूण सभासद	जुने-नवे केलेले + थकबाकीदार सभासद ३ + ४:
	१	२	३	४	५	६
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०८ (२४)	१० (३०)	१५ (४६)	३३ (१००)	२५ (७६)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०३ (२०)	०५ (३३)	०७ (४७)	१५ (१००)	१२ (८०)
३	एकूण १ + २	११ (२३)	१५ (३१)	२२ (४६)	४८ (१००)	३७ (७७)
४	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद	०४ (२८.५)	०४ (२८.५)	०६ (४३)	१४ (१००)	१० (७१.५)
५	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद	१६ (४६)	०० (००)	०८ (३३)	२४ (१००)	०८ (३३)
६	एकूण ४ + ५	२० (४०)	०४ (२४)	१४ (३७)	३८ (१००)	१८ (६१)
७	एकूण सभासद	३१ (३६)	१९ (२२)	३६ (४२)	८६ (१००)	५५ (६४)

टीप — जुन्नर तालुक्यातील १३४ सभासदांचा अभ्यास केला. त्यापैकी ८६ सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले त्यांचे कर्जफेडीबाबतची माहिती वरील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्र . ७.१३

फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या इंदापूर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडीबाबतची माहिती
(पूर्णपणे कर्जफेड केलेले सभासद , जुने-नवे केलेले सभासद, थकबाकीदार सभासद)
(कंसात शेकडा प्रमाण)

	सभासद	पूर्ण कर्जफेड केलेले सभासद	जुने-नवे केलेले सभासद	थकबाकीदार सभासद	एकूण सभासद	जुने-नवे केलेले + थकबाकीदार सभासद ३ + ४:
	१	२	३	४	५	६
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०९ (३१)	०७ (२४)	१३ (४५)	२९ (१००)	२० (६९)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०५ (३६)	०४ (२८)	०५ (३६)	१४ (१००)	०९ (६४)
३	एकूण १ + २	१४ (३३.५)	११ (२६)	१८ (४०.५)	४३ (१००)	२९ (६६.५)
४	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद	०८ (५०)	०४ (२५)	०४ (२५)	१६ (१००)	०८ (५०)
५	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद	२२ (९२)	०० (००)	०२ (०८)	२४ (१००)	०२ (०८)
६	एकूण ४ + ५	३० (७५)	०४ (१०)	०६ (१५)	४० (१००)	१० (२५)
७	एकूण सभासद	४४ (५३)	१५ (१८)	२४ (२९)	८३ (१००)	३९ (४७)

टीप — इंदापूर तालुक्यातील १४० सभासदांचा अभ्यास केला. त्यापैकी ८३ सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले त्यांचे कर्जफेडीबाबतची माहिती वरील तक्त्यात दिली आहे.

कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने — नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ७ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात शून्य टक्के, जुन्नर तालुक्यात ७१.५ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ५० टक्के होते. सरासरी ४०.५ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

५) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले मोठे सभासद (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे)

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले इतर कोणत्याही मार्गांनी कर्ज घेतले नाही. अशा सभासदांपैकी काहींनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने—नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही. म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणाऱ्या या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ४० टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४६ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ९२ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी ५९ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

इतर मार्गांनी व शेती उत्पन्न असणाऱ्या या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ४० टक्के, जुन्नर तालुक्यातील व इंदापूर तालुक्यातील सभासदांनी जुने—नवे करून कर्जाची परतफेड केली नाही. सरासरी १३ टक्के सभासदांनी जुने—नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील २० टक्के जुन्नर तालुक्यातील ३३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ०८ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही, त्यांची थकबाकी झाली सरासरी २० टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परत फेड जुने—नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने—नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ७ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ८० टक्के, जुन्नर तालुक्यात ३३ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ०८ टक्के होते. सरासरी ४० टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते. भोर तालूका मागासलेला आहे. या तालुक्यात प्रत्यक्ष थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त होते.

६) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले लहान व मोठे सभासद

(शेतीपासून व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे)

संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या व फक्त शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांपैकी काही सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली. काहींनी जुने —नवे केले काही सभासदांची

थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे. तक्त्यांमध्ये अनु क्र ३ मध्ये माहिती दिली आहे.

भोर तालुक्यातील ४५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ७५ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली. सरासरी ५३ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली.

भोर तालुक्यातील ३६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २४ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील १० टक्के सभासदांनी जुने—नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी २३ टक्के सभासदांनी जुने — नवे केले.

भोर तालुक्यातील १८ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील १५ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली सरासरी २३ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली.

जुने—नवे करणे म्हणजे कागदोपत्री कर्जाची परत फेड करणे होय. जुने — नवे करणारे व थकबाकीदार यांची बेरीज केल्यास प्रत्यक्ष थकबाकीदार मिळतात. भोर तालुक्यातील ५४ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ६१ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकीच होती. सरासरी ४७ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी होती. जवळ जवळ निम्म्या सभासदांची थकबाकी होती हे संस्था विकासासाठी अयोग्य आहे.

७) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेले एकूण सभासद

(शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान मोठे सभासद)

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले इतर कोणत्याही मार्गांनी कर्ज घेतले नाही. अशापैकी काही सभासदांनी सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे, जुने—नवे करून कर्जफेड केली आहे काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे. तक्त्यांमध्ये ही माहिती अनु क्र. ७ मध्ये दिली आहे.

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील २३ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३६ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ५३ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी ३१ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली. इतर मार्गांनी व शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३५ टक्के , जुन्नर तालुक्यातील २२ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील १८ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली सरासरी २७ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील ४२ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४२ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २९ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही. त्यांची थकबाकी झाली सरासरी ३८ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने — नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने — नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ६ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ७७ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ६४ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ४७ टक्के होते. सरासरी ६३ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते. सरासरी ६० टक्के थकबाकीदार आहेत. म्हणजेच थकबाकी ही संस्थांची महत्वाची समस्या आहे.

निष्कर्ष

अ) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे —

- १) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सरासरी २५ टक्के सभासदांनाच कर्जाची मुदतीत पूर्णपणे कर्जफेड करता आली. ४५ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली. इतरांनी जुने— नवे केले म्हणजेच प्रत्यक्षात ७५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी झाली.
- २) फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांमध्ये थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे या सभासदांमधील लहान सभासद व मोठे सभासद यांच्यात तुलना केली तर लहान सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असल्याचे स्पष्ट होते.
- ३) भोर, जुन्नर, व इंदापूर या तीन तालुक्यांची तुलना करता भोर तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे म्हणजेच मागासलेल्या भागात तुलनेने थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असते.
- ४) जुने — नवे करणारांनी कागदोपत्री कर्जफेड केली आहे त्यामुळे प्रत्यक्ष थकबाकीदारच जास्त असल्याचे स्पष्ट होते.

ब) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे

- १) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या कर्जदार सभासदांमध्ये ५३ टक्के सभासदांनी मुदतीत पूर्णपणे कर्जफेड केली २६ टक्के सभासद थकबाकीदार होते. इतरांनी जुने — नवे केले. कर्जफेड करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण थकबाकीदार व जुने — नवे करणारांपेक्षा जास्त होते.
- २) लहान सभासद व मोठे सभासद यांच्यात तुलनेने लहान सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त होते.

- ३) भोर, जुन्नर व इंदापूर यांच्यात तुलना करता. भोर तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण इतर तालुक्यांपेक्षा जास्त होते. भोर तालुका तुलनेने मागासलेला असल्यामुळे या तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे.
- ४) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे.

क) तुलनात्मक निष्कर्ष —

- १) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे आणि शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे या दोन्ही प्रकारच्या सभासदांमध्ये फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे.
- २) दोन्ही प्रकारच्या सभासदांमध्ये (लहान व मोठे) लहान सभासदांचे थकबाकीचे प्रमाण मोठ्या सभासदांपेक्षा जास्त आहे.
- ३) भोर तालुक्यात दोन्ही प्रकारच्या सभासदांमध्ये इतर दोन तालुक्यांशी तुलना करता थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे. मागासलेल्या भागात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असते हे स्पष्ट होते.
- ४) थकबाकीचे सर्वात कमी प्रमाण जे सभासद मोठे आहेत व ज्यांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळते अशा सभासदांमध्ये आहे.

ब) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या सभासदांची माहिती

(फक्त शेती उत्पन्न मिळणाऱ्या व शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणाऱ्या)

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले. त्यापैकी काही सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने —नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.१४, ७.१५, ७.१६ मध्ये दिली आहे. (स्पष्टीकरण करताना तीन तक्त्यामधील तीन तालुक्यांचे माहितीचे तुलनात्मक स्पष्टीकरण केले आहे.)

१) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले लहान सभासद (फक्त शेती उत्पन्न असणारे)

संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या व फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या लहान सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील २५ टक्के , जुन्नर तालुक्यातील १९ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २७ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी २४ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या लहान सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ०० टक्के , जुन्नर तालुक्यातील ५० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २७ टक्के सभासदांनी जुने—नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी २६ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील ७५ टक्के , जुन्नर तालुक्यातील ३१ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४६ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही त्यांची थकबाकी झाली सरासरी ५१ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने—नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने — नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ७ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ७५ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ८१ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ७३ टक्के होते. सरासरी ७६ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

२) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले मोठे सभासद (फक्त शेती उत्पन्न असणारे सभासद)

फक्त शेती उत्पन्न असणारे जे मोठे सभासद कर्जदार सभासद आहेत त्यापैकी काही सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले यापैकी काही सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने—नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांची थकबाकी झाली. भोर तालुक्यातील कोणत्याही सभासदाने पुर्णपणे कर्जफेड केली नाही. जुन्नर तालुक्यातील ३३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २० टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी १८ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील कोणत्याही सभासदाने जुने—नवे करून कर्जफेड केली नाही. जुन्नर तालुक्यातील ५० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ५० टक्के सभासदांनी जुने—नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी ५० टक्के सभासदांनी जुने—नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील ० टक्के , जुन्नर तालुक्यातील १७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३० टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही त्यांची थकबाकी झाली सरासरी २३.५ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने—नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने — नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार

सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ७ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात १०० टक्के, जुन्नर तालुक्यात ६७ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ८० टक्के होते. सरासरी ७८.५ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

३) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले लहान व मोठे सभासद (फक्त शेती उत्पन्न मिळणारे)

फक्त शेती उत्पन्न मिळणाऱ्या लहान व मोठ्या सभासदांनी संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले त्यापैकी काही सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली. काहींनी जुने—नवे केले काही सभासदांची थकबाकी झाली या बाबतची माहिती (अनु क्र. ३) नुसार पुढे दिली आहे.

भोर तालुक्यातील २५ टक्के , जुन्नर तालुक्यातील २३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २३.५ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली. सरासरी २४ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली. भोर तालुक्यातील शून्य टक्के , जुन्नर तालुक्यातील ५० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३८.५ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी २९.५ टक्के सभासदांनी जुने — नवे केले.

भोर तालुक्यातील ७५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३८ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली सरासरी ४७ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली. जुने—नवे करणे म्हणजे कागदोपत्री कर्जाची परतफेड करणे होय. जुने — नवे करणारे व थकबाकीदार यांची बेरीज केल्यास प्रत्यक्ष थकबाकीदार मिळतात. भोर तालुक्यातील ७५ टक्के जुन्नर तालुक्यातील ७७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ७६.५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी होती.

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात शून्य टक्के, जुन्नर तालुक्यात ६७ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ८० टक्के होते. सरासरी ४९ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

४) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले लहान सभासद (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे)

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणाऱ्या लहान कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले अशा सभासदांपैकी काहींनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे, जुने — नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

तक्ता क्र. ७. १४

संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या भोर तालुक्यातील
सभासदांच्या कर्जफेडीबाबतची माहिती (पूर्ण कर्जफेड, जुने — नवे केले, थकबाकी)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र.	सभासद	पूर्ण कर्जफेड कलेले सभासद	जुने — नवे केलेले सभासद	थकबाकी दार सभासद	एकूण सभासद	जुने — नवे केलेले व थकबाकीदार सभासद
१	२	३	४	५	६	७
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०१ (२५)	०० (००)	०३ (७५)	०४ (१००)	०३ (७५)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०० (००)	०० (००)	०० (००)	०० (००)	०० (००)
३	एकूण १ + २	०१ (२५)	०० (००)	०३ (७५)	०४ (१००)	०३ (७५)
४	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०४ (५७)	०१ (१४)	०२ (२९)	०७ (१००)	०३ (४३)
५	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०२ (७५)	०० (००)	०१ (२५)	०३ (१००)	०१ (२५)
६	एकूण ४ + ५	०६ (६०)	०१ (१०)	०३ (३०)	१० (१००)	०४ (४०)
७	एकूण सभासद	०७ (५०)	०१ (७)	०६ (४३)	१४ (१००)	०७ (५०)

टीप — भोर तालुक्यातील एकूण ८० सभासदांचा अभ्यास केला. त्यापैकी १४ सभासदांनी संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले त्यांचे कर्जफेडीबाबतची माहिती वरील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्र. ७. १५

संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या जुन्नर तालुक्यातील
सभासदांची कर्जफेडीबाबतची माहिती (पूर्ण कर्जफेड, जुने - नवे केले, थकबाकी)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र.	सभासद	पूर्ण कर्जफेड केलेले सभासद	जुने - नवे केलेले सभासद	थकबाकी दार सभासद	एकूण सभासद	जुने - नवे केलेले व थकबाकीदार सभासद
१	२	३	४	५	६	७
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०३ (१९)	०८ (५०)	०५ (३१)	१६ (१००)	१३ (८१)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०२ (३३)	०३ (५०)	०१ (१७)	०६ (१००)	०४ (६७)
३	एकूण १ + २	०५ (२३)	११ (५०)	०६ (२७)	२२ (१००)	१७ (७७)
४	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०७ (३३)	०८ (३८)	०६ (२९)	२१ (१००)	१४ (६७)
५	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०४ (८०)	०० (००)	०१ (२०)	०५ (१००)	०१ (२०)
६	एकूण ४ + ५	११ (४२)	०८ (३१)	०७ (२७)	२६ (१००)	१५ (५८)
७	एकूण सभासद	१६ (३३)	१९ (४०)	१३ (२७)	४८ (१००)	३२ (६७)

टीप - जुन्नर तालुक्यातील एकूण १३४ सभासदांचा अभ्यास केला. त्यापैकी ४८ सभासदांनी संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले त्यांचे कर्जफेडीबाबतची माहिती वरील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्र. ७. १६

संस्थेकडून व इतर मार्गानी कर्ज घेतलेल्या इंदापूर तालुक्यातील सभासदांची
कर्जफेडी बाबतची माहिती (पूर्ण कर्जफेड, जुने - नवे केले, थकबाकी)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र.	सभासद	पूर्ण कर्जफेड कलेले सभासद	जुने - नवे केलेले सभासद	थकबाकी दार सभासद	एकूण सभासद	जुने - नवे केलेले व थकबाकीदार सभासद
१	२	३	४	५	६	७
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०४ (२७)	०४ (२७)	०७ (४६)	१५ (१००)	११ (७३)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०२ (२०)	०५ (५०)	०३ (३०)	१० (१००)	०८ (८०)
३	एकूण १ + २	०६ (२३.५)	०९ (३८.५)	१० (३८)	२५ (१००)	१९ (७२.५)
४	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०९ (४५)	०५ (२५)	०६ (३०)	२० (१००)	११ (५५)
५	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	११ (९२)	०० (००)	०१ (८)	१२ (१००)	०१ (८)
६	एकूण ४ + ५	२० (६२)	०५ (१६)	०७ (२२)	३२ (१००)	१२ (३८)
७	एकूण सभासद	२६ (४६)	१४ (२४)	१७ (३०)	५७ (१००)	३१ (५४)

टीप - इंदापूर तालुक्यातील एकूण १४० सभासदांचा अभ्यास केला. त्यापैकी ५७ सभासदांनी
संस्थेकडून व इतर मार्गानी कर्ज घेतले त्यांचे कर्जफेडीबाबतची माहिती वरील तक्त्यात दिली आहे.

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ५७ टक्के , जुन्नर तालुक्यातील ३३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४५ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली. सरासरी ४५ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

इतर मार्गांनी शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १४ टक्के , जुन्नर तालुक्यातील ३८ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २५ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी २६ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील २९ टक्के , जुन्नर तालुक्यातील २९ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३० टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही त्यांची थकबाकी झाली सरासरी २९ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने — नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने —नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ७ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ४३ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ६७ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ५५ टक्के होते. सरासरी ५५ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

५) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले मोठे सभासद (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणारे मोठे सभासद)

या प्रकारच्या एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले अशा सभासदांपैकी काहींनी पूर्णपणे कर्जफेड केली. जुने—नवे करून कर्जफेड केली, काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही म्हणून त्यांची थकबाकी झाली या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ७५ टक्के , जुन्नर तालुक्यातील ८० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ९२ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी ८२ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

इतर मार्गांनी व शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर , जुन्नर व इंदापूर तालुक्यातील कोणत्याही सभासदाने जुने—नवे करून कर्जाची परत फेड केली नाही

भोर तालुक्यातील २५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ०८ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही. त्यांची थकबाकी झाली सरासरी १८ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परत फेड जुने—नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने — नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ७ मध्ये दर्शविली आहे, हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. या प्रकारच्या कोणत्याही सभासदाने जुने — नवे केले नाही म्हणून या प्रकारच्या एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात २५ टक्के, जुन्नर तालुक्यात २० टक्के व इंदापूर तालुक्यात ०८ टक्के इतके होते. सरासरी १८ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

६) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले लहान व मोठे सभासद (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे सभासद)

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणाऱ्या लहान व मोठ्या सभासदांनी संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले या सभासदांपैकी काही सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली काहींनी जुने — नवे केले काही सभासदांची थकबाकी झाली या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

भोर तालुक्यातील ६० टक्के , जुन्नर तालुक्यातील ४२ टक्के, व इंदापूर तालुक्यातील ६२ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी ५५ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील १० टक्के , जुन्नर तालुक्यातील ३१ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील १६ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी १९ टक्के सभासदांनी जुने — नवे केले.

भोर तालुक्यातील ३० टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २२ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली सरासरी २६ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली.

जुने—नवे करणे म्हणजे कागदोपत्री कर्जाची परत फेड करणे होय. जुने — नवे करणारे व थकबाकीदार यांची बेरीज केल्यास प्रत्यक्ष थकबाकीदार मिळतात. या बाबतची माहिती रकाना क्र. ७ मध्ये दिली आहे. भोर तालुक्यात ४० टक्के, जुन्नर तालुक्यात ५८ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ३८ टक्के होते. सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकीच होती. सरासरी ४५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी होती.

७) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेले एकूण सभासद (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे)

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असलेल्या एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले अशा सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने — नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही. म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

एकूण सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ५० टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४६ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी ४३ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

इतर मार्गांनी शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ७ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २४ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी २४ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील ४३ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३० टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही त्यांची थकबाकी झाली सरासरी ३३ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली. हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत. कर्जाची परत फेड जुने — नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ७ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत.

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ५० टक्के, जुन्नर तालुक्यात ६७ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ५४ टक्के होते. सरासरी ५७ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

निष्कर्ष

अ) फक्त शेती उत्पन्न असणारे कर्जदार

संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या व फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांमध्ये पुढील बाबी दिसून आल्या.

१) फक्त २४ टक्के सभासदांनीच मुदतीत कर्जफेड केली. काही सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जफेड केली उर्वरित ४७ टक्के सभासदांची थकबाकी होती. म्हणजेच थकबाकीदार

व जुने — नवे करणारे मिळून ७६ टक्के लोक प्रत्यक्षात थकबाकीदार होते. संस्थेकडून कर्ज घेतले व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले अशा सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचेच प्रमाण जास्त आहे.

- २) सभासदांमध्ये लहान व मोठे दोन प्रकारचे सभासद आहेत त्यांच्यात तूलना करता लहान सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे.
- ३) भोर, जुन्नर व इंदापूर या तीन तालुक्यांची तुलना करता स्पष्ट होते की भोर तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. म्हणजेच मागासलेल्या तालुक्यामध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे.
- ४) भोर तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे भोर तालुक्यात जुने — नवे करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. इतर दोन तालुक्यात जुने — नवे केले आहे.

ब) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे कर्जदार

- १) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या (संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेणाऱ्या) सभासदांमध्ये ५५ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे मुदतीत कर्जफेड केली म्हणजेच ४५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी होती त्यामध्ये थकबाकीदार २७ टक्के होते. इतरांनी जुने — नवे केले होते.
- २) लहान व मोठ्या सभासदांमध्ये तुलनेने लहान सभासदांमध्ये थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे.
- ३) मागासलेला तालुका व त्यापेक्षा विकसित तालुका यांच्यात तुलना केली असता मागास तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण तुलनेने जास्त आहे.

क) तुलनात्मक निष्कर्ष

फक्त शेती उत्पन्न असणारे व शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासदांचे तुलनात्मक निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

- १) फक्त शेती उत्पन्न मिळविणाऱ्या कर्जदार सभासदांमध्ये शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांपेक्षा थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे.
- २) दोन्ही प्रकारच्या (लहान व मोठ्या) सभासदांमध्ये लहान शेतकऱ्यांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण मोठ्या शेतकऱ्यांपेक्षा जास्त आहे.

- ३) मागासलेला तालुका व त्यापेक्षा विकसित तालुका यांच्यात तुलना केली असता मागास तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण तुलनेने जास्त आहे.
- ४) दोन प्रकारच्या सभासदांमध्ये (शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांमध्ये (लहान सभासदांपेक्षा) थकबाकीदारांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे.

क) एकूण सभासद कर्ज व्यवहार

१) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे एकूण लहान सभासद

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान सभासदांपैकी काही सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने — नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही म्हणून त्यांची थकबाकी झाली या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.१७, ७.१८, ७.१९ मध्ये दिली आहे.

शेती उत्पन्न असणाऱ्या लहान सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १७ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २२ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील १८ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी १९ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३४ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३७ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील ३० टक्के सभासदांनी जुने नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी ३४ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील ४९ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४१ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील ५२ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही त्यांची थकबाकी झाली सरासरी ४७ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली.

कर्जाची परतफेड जुने कर्ज नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून कर्ज जुने नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ६ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत. एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ८३ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ७८ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ८२ टक्के होते. सरासरी ८१ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

तक्ता क्र. ७. १७

भोर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडी बाबतची माहिती

(पूर्णपणे कर्जफेड, जुने – नवे केले, थकबाकी)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र.	सभासद	पूर्ण कर्जफेड केलेले सभासद	जुने – नवे केलेले सभासद	थकबाकी दार सभासद	एकूण सभासद	जुने – नवे केलेले व थकबाकीदार सभासद
१	२	३	४	५	६	७
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०९ (१७)	१८ (३४)	२६ (४९)	५३ (१००)	४४ (८३)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०२ (३३)	०१ (१७)	०३ (५०)	०६ (१००)	०४ (६७)
३	एकूण १ + २	११ (१९)	१९ (३२)	२९ (४९)	५९ (१००)	४८ (८१)
४	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०५ (६२.५)	०१ (१२.५)	०२ (२५)	०८ (१००)	०३ (३७.५)
५	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०६ (४६)	०४ (३१)	०३ (२३)	१३ (१००)	०७ (५४)
६	एकूण ४ + ५	११ (५२)	०५ (२४)	०५ (२४)	२१ (१००)	१० (४८)
७	एकूण सभासद	२२ (२७.५)	२७.५ (३०)	३४ (४२.५)	८० (१००)	६१ (७६)

तक्ता क्र. ७. १८

जुन्नर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडी बाबतची माहिती

(पुर्ण पणे कर्जफेड, जुने - नवे केले, थकबाकी)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

१	२	पूर्ण कर्जफेड केलेले सभासद	जुने - नवे केलेले सभासद	थकबाक ीदार सभासद	एकूण सभासद	जुने - नवे केलेले व थकबाकीदार सभासद
१	२	३	४	५	६	७
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	११ (२२)	१८ (३७)	२० (४१)	४९ (१००)	३८ (७८)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०५ (२४)	०८ (३८)	०८ (३८)	२१ (१००)	१६ (७६)
३	एकूण १ + २	१६ (२३)	२६ (३७)	२८ (४०)	७० (१००)	५४ (७७)
४	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	११ (३२)	१२ (३४)	१२ (३४)	३५ (१००)	२४ (६८)
५	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	२० (६९)	०० (००)	०९ (३१)	२९ (१००)	०९ (३१)
६	एकूण ४ + ५	३१ (४८)	१२ (१९)	२१ (३३)	६४ (१००)	३३ (५२)
७	एकूण सभासद	४७ (३५)	३८ (२८)	४९ (३७)	१३४ (१००)	८७ (६५)

तक्ता क्र. ७. १९

इंदापूर तालुक्यातील सभासदांची कर्जफेडी बाबतची माहिती
(पूर्णपणे कर्जफेड, जुने - नवे केले, थकबाकी)

(कंसात शेकडा प्रमाण)

	सभासद	पूर्ण कर्जफेड केलेले सभासद	जुने - नवे केलेले सभासद	थकबाकी दार सभासद	एकूण सभासद	जुने - नवे केलेले व थकबाकीदार सभासद
१	२	३	४	५	६	७
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०८ (१८)	१३ (३०)	२३ (५२)	४४ (१००)	३६ (८२)
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०९ (३७.५)	०६ (२५)	०९ (३७.५)	२४ (१००)	१५ (६२.५)
३	एकूण १ + २	१७ (२५)	१९ (२८)	३२ (४७)	६८ (१००)	५१ (७५)
४	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	१७ (४७)	०९ (२५)	१० (२८)	३६ (१००)	२३ (६४)
५	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	३३ (९२)	०० (००)	०३ (०८)	३६ (१००)	१० (२८)
६	एकूण ४ + ५	५० (६९)	०९ (१३)	१३ (१८)	७२ (१००)	३३ (४६)
७	एकूण सभासद	६७ (४८)	२८ (२०)	४५ (३२)	१४० (१००)	७३ (५२)

२) फक्त शेती उत्पन्न असणारे मोठे सभासद

फक्त शेतीपासून उत्पन्न असणाऱ्या मोठ्या सभासदांपैकी काही सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने नवे करून कर्जफेड केली आहे. काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या मोठ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३३ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २४ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३७.५ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी ३१.५ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली.

फक्त शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १७ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३८ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २५ टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी २७ टक्के सभासदांनी जुने नवे करून कर्जाची परतफेड केली.

भोर तालुक्यातील ५० टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३८ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३७.५ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही त्यांची थकबाकी झाली सरासरी ४२ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ६ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत.

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ६७ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ७६ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ६२.५ टक्के होते. सरासरी ६८.५ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

३) फक्त शेती उत्पन्न असलेले लहान व मोठे एकूण सभासद

फक्त शेती उत्पन्न असलेल्या लहान व मोठ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यात १९ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २५ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली. सरासरी २२ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील ३२ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २८ टक्के सभासदांनी जुने नवे करून कर्जाची परतफेड केली. सरासरी ३२ टक्के सभासदांनी जुने — नवे केले.

भोर तालुक्यातील ४९ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४७ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली. सरासरी ४५ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली.

जुने – नवे करणे म्हणजे कागदोपत्री कर्जाची परतफेड करणे होय. जुने नवे करणारे व थकबाकीदार यांची बेरीज केल्यास प्रत्यक्ष थकबाकीदार मिळतात.

भोर तालुक्यातील ८१ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ७७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ७५ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी होती. सरासरी ७८ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी होती.

४) शेती उत्पन्न व इतर मार्गांनी उत्पन्न असलेले एकूण लहान सभासद

शेती उत्पन्न व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ६२.५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३२ टक्के इंदापूर तालुक्यातील ४७ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली सरासरी ४७ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली.

इतर मार्गांनी व शेती उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १२.५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३४ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २५ टक्के सभासदांनी जुने कर्ज नवे करून कर्जाची परत फेड केली. सरासरी २४ टक्के सभासदांनी जुने कर्ज नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील २५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३४ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २८ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही. त्यांची थकबाकी झाली सरासरी २९ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ६ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत.

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ३७.५ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ६८ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ६४ टक्के होते. सरासरी ५६.५ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

५) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे एकूण मोठे सभासद

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी काही सभासदांनी फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतले त्यांनी इतर कोणत्याही मार्गांनी कर्ज घेतले नाही. अशा सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली आहे. जुने कर्ज नवे करून कर्जफेड केली आहे काही सभासदांनी मुदतीत कर्जफेड केली नाही म्हणून त्यांची थकबाकी झाली. या बाबतची माहिती पुढे दिली आहे.

भोर तालुक्यातील ४६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ६९ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ९२ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली. सरासरी ६९ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न असणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३१ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील शून्य टक्के, इंदापूर तालुक्यातील शून्य टक्के सभासदांनी जुने — नवे करून कर्जाची परतफेड केली. सरासरी १० टक्के सभासदांनी जुने कर्ज नवे करून कर्जाची परतफेड केली.

भोर तालुक्यातील २३ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३१ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ०८ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही. त्यांची थकबाकी झाली सरासरी २१ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परतफेड जुने नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ६ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत.

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ५४ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ३१ टक्के, इंदापूर तालुक्यात २८ टक्के होते. सरासरी ३८ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

६) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे लहान व मोठे एकूण सभासद

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान व मोठ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ५२ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४८ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २९ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली सरासरी ५६ टक्के सभासदांनी कर्जाची परतफेड पूर्णपणे केली.

भोर तालुक्यातील २४ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १९ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील १३ टक्के सभासदांनी जुने कर्ज नवे करून कर्जाची परतफेड केली. सरासरी १९ टक्के सभासदांनी जुने नवे केले.

भोर तालुक्यातील २४ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील १८ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली. सरासरी २५ टक्के सभासदांची थकबाकी झाली.

जुने — नवे करणे म्हणजे कागदोपत्री कर्जाची परतफेड करणे होय. जुने कर्ज नवे करणारे व थकबाकीदार यांची बेरीज केल्यास प्रत्यक्ष थकबाकीदार मिळतात. भोर तालुक्यातील ४८

टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ५२ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४६ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकीच होती. सरासरी ४९ टक्के सभासदांची प्रत्यक्ष थकबाकी होती.

७) एकूण सभासद

एकूण सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील २४ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३५ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४८ टक्के सभासदांनी पूर्णपणे कर्जफेड केली. सरासरी ३६ टक्के सभासदांनी कर्जाची पूर्णपणे परत फेड केली.

इतर मार्गानी व शेती उत्पन्न असणाऱ्या एकूण सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३० टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २८ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील २० टक्के सभासदांनी जुने कर्ज नवे करून कर्जाची परतफेड केली. सरासरी २६ टक्के सभासदांनी जुने नवे करून कर्जाची परत फेड केली.

भोर तालुक्यातील ४६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ३७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ३२ टक्के सभासदांना मुदतीत कर्जफेड करता आली नाही. त्यांची थकबाकी झाली सरासरी ३८ टक्के कर्जदार सभासदांची थकबाकी झाली हे सभासद थकबाकीदार सभासद आहेत.

कर्जाची परत फेड जुने नवे करून केलेली असेल तर ती कागदोपत्री पूर्णपणे कर्जफेड असते. प्रत्यक्षात ती थकबाकीच असते. म्हणून जुने नवे करणारे सभासद व थकबाकीदार सभासद यांची बेरीज रकाना क्र. ६ मध्ये दर्शविली आहे हे सर्व प्रत्यक्ष थकबाकीदारच आहेत.

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी प्रत्यक्ष थकबाकीदार भोर तालुक्यात ७६ टक्के, जुन्नर तालुक्यात ६५ टक्के, इंदापूर तालुक्यात ५२ टक्के होते. सरासरी ६४ टक्के सभासद प्रत्यक्ष थकबाकीदार सभासद होते.

निष्कर्ष

- १) एकूण कर्जदार सभासदांमध्ये सरासरी ३८ टक्के सभासद थकबाकीदार आहेत. थकबाकीदार सभासदांचे भोर तालुक्यात तुलनेने जास्त प्रमाण आहे. इंदापूर तालुक्यात तुलनेने कमी आहे. मागासलेल्या भागात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे. हे स्पष्ट होते.
- २) जुने नवे करणारे सभासद थकबाकीदारच असतात. थकबाकी नको म्हणून अन्य मार्गानी तात्पुरते कर्ज घेऊन ते थकबाकी भरतात व संस्थेकडून परत नवीन कर्ज घेऊन तात्पुरते कर्ज ज्यांच्याकडून घेतले आहे. त्यांच्या कर्जाची परतफेड करतात या प्रमाणे जुने नवे करणाराचे सरासरी प्रमाण ३३ टक्के आहे म्हणजेच सरासरी ६४ टक्के सभासद थकबाकीदारच होते. ३६ टक्के सभासदांनी कर्जाची वेळेत पूर्ण फेड केली आहे.

- ३) तीन तालुक्यांमध्ये जुने नवे करण्याचे सर्वाधिक प्रमाण भोर तालुक्यातच आहे. भोर तालुक्यात प्रत्यक्ष थकबाकी व जुने नवे करण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. या उलट परिस्थिती इंदापूर तालुक्याची आहे. मागासलेल्या व कमी उत्पन्न असणाऱ्या भागात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे हे यावरून स्पष्ट होते.
- ४) थकबाकीदारांमध्ये फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांपेक्षा जास्त आहे. हे प्रमाण भोर तालुक्यात तुलनेने जास्त आहे. या उलट इंदापूर तालुक्यात सर्वात कमी आहे. फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्याकडे फक्त शेती हाच उत्पन्नाचा मार्ग असतो. शेती उत्पादनात चढउतार होतात शेतमालाला योग्य भाव मिळत नाही त्यामुळे फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असते.
- ५) मागासलेल्या भागातील फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये विकसित किंवा बागायती क्षेत्र असणाऱ्या भागापेक्षा थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असते.
- ६) जुने कर्ज नवे करणाऱ्याचे प्रमाण फक्त शेती करणाऱ्यामध्ये (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्यांपेक्षा) तुलनेने जास्त आहे. इंदापूर तालुक्याशी तुलना करता हे प्रमाण जुन्नर व भोर तालुक्यात जास्त आहे. मागासलेल्या भागात जुने कर्ज नवे करण्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे स्पष्ट होते.
- ७) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या कर्जदार सभासदांमध्ये ५ एकर पेक्षा कमी धारण क्षेत्र असणाऱ्या लहान सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे व जुने नवे करणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे लहान सभासदांशी तुलना करता मोठ्या सभासदांमध्ये हे प्रमाण कमी आहे. म्हणजेच कमी धारण क्षेत्र असलेल्या व फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये प्रत्यक्ष थकबाकीचे प्रमाण जास्त असते. भोर तालुका मागासलेला असल्यामुळे भोर तालुक्यात हे प्रमाण जास्त आहे. मागासलेल्या भागात हे प्रमाण जास्त असते.
- ८) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये जे सभासद थकबाकीदार आहेत. त्या थकबाकीदारांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण हे मोठ्या सभासदांच्या तुलनेने जास्त आहे.
- ९) मोठ्या सभासदांमध्ये (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या) तीन तालुक्यांमध्ये भोर तालुक्यात थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे. बारामती तालुक्यात हे प्रमाण अत्यल्प आहे. विकसित भागात जास्त शेती असेल तर जास्त उत्पन्न मिळते. जोडधंद्यात गुंतवणूक करून एकूण उत्पन्नात वाढ करता येते. त्यामुळे या सभासदांमध्ये थकबाकीचे प्रमाण अत्यल्प आहे. जे सभासद थकबाकीदार आहेत. त्यांची थकबाकी ऐच्छिक असू शकते. पैसे

भरण्याकडे दुर्लक्ष करणे किंवा इतर कारणाच्यामुळे थकबाकी झालेली असणे शक्य आहे.
भोर तालुका तुलनेने कमी विकसित आहे म्हणून या तालुक्यात मोठ्या सभासदांमध्ये (शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या) थकबाकीचे प्रमाण इंदापूर तालुक्याशी तुलना करता जास्त आहे.

१०) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये जे सभासद लहान आहेत. त्यांच्यात जुने व नवे करणाऱ्यांचे प्रमाण आहे. थकबाकीदारांपेक्षा जुने कर्ज नवे करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे. या प्रकारच्या मोठ्या सभासदांमध्ये भोर तालुक्याचा अपवाद वगळता हे प्रमाण शून्य आहे. भोर तालुका मागासलेला असल्यामुळे शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांना सुद्धा जुने – नवे करावे लागले आहे.

७.६ कर्जाचा उपयोग

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांचे सभासद संस्थेकडून पीक कर्ज घेतात. घेतलेल्या पीक कर्जाचा उपयोग पिकांसाठी करतात. तसेच इतर बाबींसाठीही करतात. इतर बाबींसाठी केलेला खर्च प्रामुख्याने अ) उपभोगासाठी ब) आवश्यक बाबींसाठी क) व्यावसायिक गुंतवणुकीसाठी केला जातो. अभ्यासासाठी निवडलेल्या कर्जदार सभासदांकडून याबाबतची माहिती घेण्यात आली आहे.

अ) उपभोगासाठी खर्च : शेतीला कर्ज घेऊन लोक उपभोगासाठी म्हणजेच धार्मिक व पारंपारिक विधींसाठी, लग्नासाठी खर्च करतात असे अभ्यासात आढळून आले आहे. या अनुत्पादक बाबींवर खर्च करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण किती आहे हे या पाहणीत स्पष्ट झाले आहे.

ब) आवश्यक बाबींसाठी खर्च : सभासद घेतलेल्या कर्जाचा उपयोग बदललेल्या जीवन मानानुसार आवश्यक वाटणाऱ्या बाबींसाठी करतात काय ? याचा शोध घेण्यासाठी आरोग्य व शिक्षण, घरबांधणे व दुरूस्त करणे, दळणवळणासाठी आवश्यक साधनांची (जीप, मोटारसायकल, सायकल) खरेदी करण्यासाठी खर्च करतात काय ? याची पाहणी करण्यात आली. या बाबी राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी आवश्यक आहेत. हा आवश्यक बाबींवरील खर्च आहे. म्हणून याबाबतची पाहणी करण्यात आली.

क) व्यवसायासाठी गुंतवणूक : पीक कर्ज घेतलेल्या सभासदांनी कर्जाचा उपयोग इतर व्यवसायात गुंतवणूकीसाठी केला आहे काय? याबाबतची पाहणी करण्यात आली. स्वतःची आर्थिक प्रगती करण्याकरिता ही व्यवसायासाठी केलेली गुंतवणूक उपयुक्त आहे. म्हणून या बाबतची माहिती घेण्यात आली आहे.

भोर, जुन्नर व इदांपूर या तालुक्यातील कर्जदार सभासदांनी केलेल्या या तीन प्रकारच्या खर्चाची माहिती तक्ता क्र. ७.२०, ७.२१, ७.२२ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. या खर्चाचे वर्गीकरण १) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद २) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद ३) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद ४) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद याप्रमाणे केली आहे. तुलनात्मक अभ्यास करून निष्कर्ष काढले आहेत ते पुढीलप्रमाणे

अ) उपभोगासाठी खर्च

उपभोग, लग्नसमारंभ, धार्मिक पारंपारिक विधी या बाबतची माहिती पुढीलप्रमाणे

१) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या भोर तालुक्यातील ९१ टक्के सभासदांनी, जुन्नर तालुक्यातील ८९ टक्के सभासदांनी व इदांपूर तालुक्यातील ७७ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग उपभोग खर्चासाठी केला होता. भोर तालुक्यातील कर्जदारांमध्ये उपभोगावर खर्च करण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. इदांपूर तालुक्यात कमी आहे. सरासरी ८५ टक्के कर्जदारांनी कर्जाचा काही भाग उपभोगावर खर्च केला आहे.

२) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद पाच एकरापेक्षा जास्त जमीन असलेल्या आणि फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांनी त्यात भोर तालुक्यातील ६७ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ८६ टक्के व इदांपूर तालुक्यातील ५८ टक्के सभासदांनी कर्जाचा काही भाग उपभोगासाठी खर्च केला आहे. या तीन तालुक्यात सरासरी ७० टक्के सभासदांनी घेतलेल्या कर्जाचा भाग उपभोगासाठी खर्च केला आहे.

३) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद पाच एकरापेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान कर्जदार सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ६२.५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ५७ टक्के व इदांपूर तालुक्यातील ४२ टक्के सभासदांनी कर्जाची काही रक्कम उपभोगासाठी खर्च केली आहे. या तीन तालुक्यातील सरासरी ५४ टक्के सभासदांनी कर्ज रकमेचा काही भाग उपभोगासाठी खर्च केला आहे.

४) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील २३ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १४ टक्के व इदांपूर तालुक्यातील १४ टक्के सभासदांनी कर्जाचा काही भाग उपभोगासाठी खर्च केला. या तीन तालुक्यातील सरासरी १७ टक्के सभासदांनी कर्ज रकमेचा काही भाग उपभोगासाठी खर्च केला.

५) एकूण सभासद भोर तालुक्यातील एकूण ७५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील एकूण ६३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील एकूण ४९ टक्के सभासदांनी कर्जाचा काही भाग उपभोगावर खर्च केला तीन तालुक्यातील सरासरी ६२ टक्के सभासदांनी उपभोगावर कर्जाची रक्कम खर्च केली.

ब) आवश्यक बाबींवर खर्च

समाजाचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावत आहे. त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांवर होत आहे. जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी आरोग्य, शिक्षण, घर बांधणे, घर दुरूस्त करणे, दळण-वळणासाठी आवश्यक साधनांची खरेदी करणे या बाबींवर शेतकरी खर्च करीत आहेत. कर्जदार सभासदांनी घेतलेल्या कर्जाचा या बाबींसाठी किती प्रमाणात खर्च केला या बाबतची माहिती घेण्यात आली.

१) आरोग्य व शिक्षण आरोग्य व शिक्षणावर विविध प्रकारच्या सभासदांनी खर्च केला आहे.

या बाबतची माहिती पुढीलप्रमाणे

अ) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद

भोर तालुक्यातील १७ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २० टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ९ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग आरोग्य व शिक्षणासाठी केला.

ब) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांपैकी भोर व जुन्नर तालुक्यातील कोणत्याही सभासदांनी आरोग्य व शिक्षण यावर खर्च केला नाही. परंतु इंदापूर तालुक्यातील ४ टक्के सभासदांनी आरोग्य व शिक्षण यावर खर्च केला.

क) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या एकूण सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १२.५ टक्के सभासदांनी शिक्षण व आरोग्य या बाबींवर खर्च केला. जुन्नर व इंदापूर तालुक्यातील कोणत्याही सभासदाने या बाबींवर खर्च केला नाही.

ड) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या कोणत्याही सभासदाने शिक्षण व आरोग्य यावर खर्च केला नाही.

इ) एकूण सभासद

एकूण सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १० टक्के सभासदांनी, जुन्नर तालुक्यातील ७ टक्के सभासदांनी व इंदापूर तालुक्यातील ४ टक्के सभासदांनी कर्ज रकमेतील काही भाग शिक्षण व आरोग्य यावर खर्च केला. एकूण सभासदांपैकी सरासरी ५ टक्के सभासदांनी शिक्षण व आरोग्य यावर खर्च केला.

२) घर बांधणे व दुरूस्ती करणे

घर ही आवश्यक बाब आहे कर्ज घेणाऱ्या सभासदांनी कर्जाचा शेतीसाठी उपयोग केला. त्याबरोबर घर बांधण्यासाठी किंवा दुरूस्तीसाठी केला आहे.

अ) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे लहान शेतकरी

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान शेतकऱ्यांपैकी भोर तालुक्यातील १९ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २४ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील १६ टक्के सभासदांनी घेतलेल्या कर्जाचा उपयोग घर बांधणीसाठी किंवा दुरूस्त करण्यासाठी केला आहे व सरासरी २० टक्के शेतकऱ्यांनी कर्जाचा उपयोग घरबांधणीसाठी किंवा घर दुरूस्तीसाठी केला आहे.

ब) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३३ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २९ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील टक्के १९ सभासदांनी कर्जाचा काही भाग घर बांधणी किंवा दुरूस्तीसाठी खर्च केला. सरासरी २७ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग घर बांधणी किंवा दुरूस्तीसाठी खर्च केला आहे.

क) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३७.५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २२ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग घर बांधणी व घर दुरूस्तीसाठी केला आहे. सरासरी २५.५ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग घर बांधणी किंवा दुरूस्तीसाठी केला आहे.

तक्ता क्र. ७.२०

भोर तालुक्यातील कर्जदार सभासदांनी कर्जाचा उपयोग कोणत्या

कारणांसाठी केला याबाबतची माहिती

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ क्र.	सभासद	उपभोग, लग्न, धार्मिक विधी		आरोग्य व शिक्षण		घर बांधणी व दुरूस्ती		दळणवळणास आवश्यक वस्तुंची खरेदी		व्यवसायात गुंतवणूक		एकूण सभा सद
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	९ (१७)	४४ (८३)	१० (१९)	४३ (८१)	०० (०)	५३ (१००)	०० (०)	५३ (१००)	४८ (९१)	८ (९)	५३
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०० (०)	६ (१००)	२ (३३)	४ (६७)	२ (३३)	४ (६७)	०० (०)	०६ (१००)	४ (६७)	२ (३३)	६
	एकूण १ + २	०९ (१५)	५० (८५)	१२ (२०)	४७ (८०)	०२ (०३)	५७ (९७)	००	५९ (१००)	५२ (८८)	०७	५९
३	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	०१ (१२.५)	०७ (८७.५)	०३ (३७.५)	०५ (६२.५)	०१ (१२.५)	०७ (८७.५)	०३ (३७.५)	०५ (६२.५)	०५ (६२.५)	०३ (३७.५)	८
४	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	००	१३ (१०)	०२ (१५)	११ (८५)	६ (४६)	७ (५४)	६ (४६)	७ (५४)	३ (२३)	१० (७७)	१३
	एकूण ३ + ४	०१ (५)	२० (९५)	०५ (२४)	१६ (७६)	०७ (३३)	१४ (६७)	०९ (४३)	१२ (५७)	०८ (३८)	१३ (६२)	२१
५	एकूण सभासद	८ (१०)	७२ (९०)	१६ (२०)	६४ (८०)	१६ (२०)	६४ (८०)	१५ (१९)	६५ (८१)	६० (७५)	२० (२५)	८०

टीप:अभ्यास केलेल्या एकूण ३५४ कर्जदार सभासदांपैकी ८० सभासद भोर तालुक्यातील आहेत.

तक्ता क्र. ७.२१

जुन्नर तालुक्यातील कर्जदार सभासदांनी कर्जाचा उपयोग कोणत्या

कारणांसाठी केला या बाबतची माहिती

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ क्र.	सभासद	उपभोग, लग्न, धार्मिक विधी		आरोग्य व शिक्षण		घर बांधणी व दुरूस्ती		दळणवळणा स आवश्यक वस्तुंची खरेदी		व्यवसायात गुंतवणूक		एकूण सभा सद
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	१० (२०)	३९ (८०)	१२ (२४)	३७ (७६)	६ (१२)	४३ (८८)	०० (००)	४९ (१००)	४३ (८८)	०६ (१२)	४९
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	०० (००)	२१ (१००)	०६ (२९)	१५ (७१)	४ (१९)	१७ (८१)	०० (००)	२१ (१००)	१८ (८६)	०३ (१४)	२१
	एकूण १ + २	१० (१४)	६० (८६)	१८ (२६)	५२ (७४)	१० (१४)	६० (८६)	०० (००)	७० (१००)	६१ (८७)	०९ (१३)	७०
३	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	००	३५ (१००)	६ (१७)	२९ (८३)	८ (२३)	२७ (७७)	६ (१७)	२९ (८३)	२० (५७)	१५ (४३)	३५
४	शेती व इतर मार्गानी उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	००	२९ (१००)	७ (२४)	२२ (७६)	७ (२४)	२२ (७६)	१५ (५२)	१४ (४८)	४ (१४)	२५ (८६)	२९
	एकूण ३ + ४	००	६४ (१००)	१३ (२०)	५१ (८०)	१५ (२३)	४९ (७७)	२१ (३३)	४३ (६७)	२४ (३७.५)	४० (६२.५)	६४
५	एकूण सभासद	१० (७)	१२४ (९३)	३१ (२३)	१०३ (७७)	२५ (१९)	१०९ (८१)	२१ (१६)	११३ (८४)	८५ (६३)	४९ (३७)	१३४

टीप:अभ्यास केलेल्या एकूण ३५४ कर्जदारसभासदांपैकी १३४ सभासद जुन्नर तालुक्यातील आहेत.

तक्ता क्र. ७.२२

इंदापूर तालुक्यातील कर्जदार सभासदांनी कर्जाचा उपयोग कोणत्या

कारणांसाठी केला या बाबतची माहिती

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र.	सभासद	उपभोग, लग्न, धार्मिक विधी		आरोग्य व शिक्षण		घर बांधणी व दुरूस्ती		दळणवळणास आवश्यक वस्तुंची खरेदी		व्यवसायात गुंतवणूक		एकूण सभासद
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
१	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	३४ (७७)	१० (२३)	४ (९)	४० (९१)	०७ (१६)	३७ (८४)	७ (१५)	३७ (८५)	—	४४ (१००)	४४
२	फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	१४ (५८)	१० (४२)	०१ (४)	२३ (९६)	०५ (२१)	१९ (७९)	५ (२१)	१९ (७९)	—	२४ (१००)	२४
	एकूण १ + २	४८ (७१)	२० (२९)	५ (७)	६३ (९३)	१२ (१८)	५६ (८२)	१२ (१८)	५६ (८२)	—	६८ (१००)	६८
३	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे लहान सभासद	१५ (४२)	२१ (५८)	—	३६ (१००)	८ (२२)	२८ (७८)	९ (२५)	२७ (७५)	१२ (३३)	२४ (६७)	३६
४	शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळणारे मोठे सभासद	५ (१४)	३१ (८६)	—	३६ (१००)	१० (२८)	२६ (७२)	१० (२८)	२६ (७२)	१७ (४७)	१९ (५३)	३६
	एकूण ३ + ४	२० (२८)	५२ (१७२)	—	७२ (१००)	१८ (२५)	५४ (७५)	१९ (२६)	५३ (७४)	२९ (४०)	४३ (६०)	७२
५	एकूण सभासद	६८ (४९)	७२ (५१)	०५ (४)	१३५ (९६)	३० (२१)	११० (७९)	३१ (२२)	१०९ (७८)	२९ (२१)	१११ (७९)	१४०

टीप:अभ्यास केलेल्या एकूण ३५४ कर्जदारसभासदांपैकी १४० सभासद इंदापूर तालुक्यातील आहेत.

ड) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद

पाच एकरपेक्षा जास्त जमीन असणाऱ्या शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळत असलेल्या सभासदांनी कर्जाचा उपयोग घर बांधणी व दुरुस्तीसाठी केला आहे. भोर तालुक्यातील १५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २४ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २८ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग या कारणासाठी केला आहे. म्हणजेच सरासरी २२ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग घर बांधणी व दुरुस्तीसाठी केला आहे.

इ) एकूण सभासद

एकूण सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील २० टक्के सभासदांनी, जुन्नर तालुक्यातील २३ टक्के सभासदांनी, इंदापूर तालुक्यातील २१ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग घर बांधणी किंवा दुरुस्तीसाठी केला आहे. एकूण सभासदांपैकी सरासरी २१ टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग घर बांधणी किंवा दुरुस्तीसाठी केला आहे.

३) दळणवळणासाठी आवश्यक वस्तुंची खरेदी

जीप, मोटारसायकल, सायकल, मोबाईल या वस्तु आर्थिक प्रगती साध्य करण्यासाठी आवश्यक आहेत. समाजात सर्वत्र या वस्तुंचा उपयोग केला जात आहे. अशा काळात शेतकरी या वस्तुंची खरेदी करत आहेत. शेतमालाची वाहतूक, जोडधंद्यासाठी मदत वेळेची बचत या सारखे अनेक फायदे या वस्तुंपासून होत आहेत. कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनी पीक कर्ज घेऊन या वस्तुंची खरेदी केली आहे.

अ) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद —

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील शून्य टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १२ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील १५ टक्के सभासदांनी दळणवळण साधनांसाठी खर्च केला आहे. दोन तालुक्यात सरासरी १३.५ टक्के सभासदांनी या वस्तुंच्या खरेदीवर खर्च केला आहे.

ब) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद —

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३३ टक्के सभासदांनी, जुन्नर तालुक्यातील १९ टक्के सभासदांनी, इंदापूर तालुक्यातील २१ टक्के सभासदांनी घेतलेल्या कर्जाचा उपयोग

दळणवळणाचे साधन असलेल्या वस्तु खरेदीसाठी केला आहे. सरासरी २४ टक्के सभासदांनी या बाबीवर खर्च केला आहे.

क) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १२.५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २५ टक्के सभासदांनी दळणवळण साधनांसाठी कर्ज घेतलेल्या रकमेतून खरेदी केली आहे. सरासरी २० टक्के सभासदांनी या बाबीवर खर्च केला आहे.

ड) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ४६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २४ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २८ टक्के सभासदांनी घेतलेल्या कर्जापैकी काही भाग दळणवळण साधनांच्या खरेदीसाठी खर्च केला या बाबींवर सरासरी ३३ टक्के सभासदांनी खर्च केला आहे.

इ) एकूण सभासद

एकूण सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील २० टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १९ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २२ टक्के सभासदांनी दळणवळण साधन म्हणून उपयुक्त असणाऱ्या वस्तूंची खरेदी करण्यासाठी कर्ज रकमेतील काही भागाचा उपयोग केला सरासरी २० टक्के सभासदांनी या बाबींसाठी खर्च केला.

क) व्यवसायासाठी गुंतवणूक केली

शेती उत्पन्नाबरोबर शेतीला पूरक व्यवसायापासून किंवा इतर उद्योगांपासून शेतकऱ्यांना उत्पन्न मिळत असेल तर शेतीवरचे अवलंबित्व कमी होते. एकूण उत्पन्नात वाढ झाल्याने शेतीतील गुंतवणूक वाढते, शेतीचा विकास होतो, शेतकऱ्यांचा विकास होतो, सभासदांनी कर्ज घेऊन त्या कर्जाचा उपयोग व्यवसायातील गुंतवणूकीसाठी केला आहे. या बाबतची माहिती पुढील प्रमाणे

अ) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान सभासदांनी व्यवसायासाठी कर्ज रकमेतून गुंतवणूक केली नाही असे आढळून आले.

ब) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या मोठ्या सभासदांनी व्यवसायासाठी कर्ज रकमेतून गुंतवणूक केली नाही असे आढळून आले.

क) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे लहान सभासद

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या लहान सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ३७.५ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १७ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील ३३ टक्के सभासदांनी कर्ज रकमेतील काही भाग इतर व्यवसायातील गुंतवणूकीसाठी उपयोगात आणला. सरासरी २९ टक्के सभासदांनी कर्ज रकमेतून गुंतवणूक केली.

ड) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद

शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ४६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ५२ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४७ टक्के सभासदांनी घेतलेल्या कर्जातून व्यवसायात गुंतवणूक केली. सरासरी ४८ टक्के सभासदांनी व्यवसायात गुंतवणूक केली.

इ) एकूण सभासद

एकूण सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील १९ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १६ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील २१ टक्के सभासदांनी व्यवसायात गुंतवणूक केली एकूण सभासदांपैकी सरासरी १९ टक्के सभासदांनी व्यवसायात गुंतवणूक केली.

७.७ संस्थांचे कार्य व व्याज दर

संस्था सभासदांना विविध मुदतीचा कर्ज पुरवठा करते. या कर्ज पुरवठ्याच्या कार्याविषयी सभासद समाधानी आहेत काय ? हे अभ्यासण्यासाठी त्यांना काही प्रश्न विचारण्यात आले. संस्थांच्या कर्ज पुरवठ्यात पीक कर्ज पुरवठा सर्वाधिक महत्वाचा कर्ज पुरवठा आहे. पीक कर्जाचा व्याजदर सभासदांना योग्य आहे असे वाटते काय ? या बाबतचे सभासदांचे मत जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे आवश्यक आहे. आवश्यकवेळी कर्ज न मिळाल्यास शेतकरी खाजगी मार्गांनी कर्ज घेऊन गरज भागवितात म्हणून कर्ज योग्य वेळी देण्याला महत्त्व आहे या बाबत पाहणी

करण्यासाठी कर्जदार सभासदांना आवश्यक त्यावेळी कर्ज मिळते काय ? असा प्रश्न विचारण्यात आला. याबाबतची माहिती तक्ता क्र ७.२३ मध्ये दिली आहे.

१) मिळणारे कर्ज आवश्यकतेपेक्षा कमी असते काय ?

भोर तालुक्यातील ९४ टक्के सभासदांना जुन्नर तालुक्यातील ९२ टक्के सभासदांना, इंदापूर तालुक्यातील ९० टक्के सभासदांना कर्ज आवश्यकतेपेक्षा कमी मिळते असे वाटत होते. तीन तालुक्यातील सरासरी ९२ टक्के सभासदांचे मते कर्ज आवश्यकतेइतके मिळत नाही. कर्ज विषयक धोरण ठरविताना पिकांचा योग्य उत्पादन खर्च काढून आवश्यकतेप्रमाणे कर्ज देण्यासाठी योग्य धोरण आखणे आवश्यक आहे.

२) आवश्यक त्यावेळी कर्ज मिळते काय?

भोर तालुक्यातील ६६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ५७ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील ६९ टक्के सभासदांचे सरासरी ६४ टक्के सभासदांना कर्ज आवश्यक त्या वेळी मिळते असे मत होते. कर्ज आवश्यक त्या वेळी मिळते असे बहुसंख्य सभासदांचे मत आहे पण ३६ टक्के सभासद या बाबत असमाधानी आहेत याचा विचार संस्थांनी कर्ज वाटप करताना करणे आवश्यक आहे.

३) कर्ज वसुलीची पध्दत

कर्जवसुलीची पध्दत अयोग्य असल्याचे मत एकूण २५ टक्के सभासदांनी व्यक्त केले आहे. भोर तालुक्यातील २४ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील २२ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील २९ टक्के सभासदांनी कर्ज वसुलीच्या पद्धतीबाबत नापसंती व्यक्त केली. कर्जवसुलीची पद्धती योग्य असल्याचे ७५ टक्के सभासदांना वाटते म्हणजे वसुली पद्धतीबाबत सभासद समाधानी आहेत.

४) व्याजदर

पीक कर्जाचा व्याजदर व शहरी भागात बंगला बांधण्यासाठी मिळणाऱ्या कर्जाचा व्याजदर यांची तुलना केल्यास पीक कर्जाचा व्याजदर जास्त आहे. शेतीप्रधान देशात ही स्थिती निश्चितच अयोग्य आहे. प्रत्यक्षात कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना याबाबत काय वाटते हे समजून घेण्यासाठी त्यांना पीक कर्जावरील व्याजदर अयोग्य आहे काय ? असा प्रश्न विचारण्यात आला १०० टक्के सभासदांनी व्याजदर अयोग्य असल्याची प्रतिक्रिया दिली शेतीतील लाभाच्या दराशी तुलना करता व्याजदर जास्त आहे हे निश्चित त्यामुळे सभासद व्याजदराबाबत नाराज आहेत.

तक्ता क्र. ७. २३

संस्थेच्या कार्याविषयी व पीककर्ज व्याजदराबाबत व्यक्त केलेले मत

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र.	संस्थेच्या कार्याविषयी सभासदांना विचारलेले प्रश्न	भोर तालुका उत्तर देंणारे सभासद		जुन्नर तालुका उत्तर देंणारे सभासद		इंदापूर तालुका उत्तर देंणारे सभासद		उत्तर देणाऱ्या एकूण सभासदांचे प्रमाण		एकूण सभासद
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
		१	२	३	४	५	६	७	८	
१	मिळणारे कर्ज आवश्यकतेपेक्षा कमी असते काय ?	७५ (९४)	०५ (०६)	१२३ (९२)	११ (०८)	१२६ (९०)	१४ (१०)	३२४ (९०)	३० (०८)	३५४ (१००)
२	आवश्यक त्या वेळी कर्ज मिळते काय ?	५३ (६६)	२७ (३४)	७६ (५७)	३४ (४३)	९७ (६९)	४३ (३९)	२२६ (६४)	१२८ (३६)	३५४ (१००)
३	कर्ज वसुलीची पद्धत योग्य आहे काय ?	१९ (२४)	६१ (७६)	२९ (२२)	१०५ (७८)	४० (२९)	१०० (७१)	८८ (२५)	२६६ (७५)	३५४ (१००)
४	पीक कर्जावरील व्याजदर अयोग्य आहे काय ?	८० (१००)	०० (००)	१३४ (१००)	०० (००)	१४० (१००)	०० (००)	३५४ (१००)	०० (००)	३५४ (१००)

७.८ गोदाम व वाहतूक साधनांची उपलब्धता

संस्थांनी केवळ पीक कर्ज किंवा मध्यम मुदत कर्ज देऊ नये संस्था केवळ कर्ज देण्याचेच कार्य करतात हे अयोग्य आहे. पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था विविध कार्यकारी सहकारी संस्था आहेत संस्थांनी सभासदांना साठवण, वाहतूक इ. सुविधा पुरविणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्षात या संस्था हे कार्य करीत नाहीत सभासदांना संस्थांनी हे कार्य करावे असे वाटते काय ? हे समजून घेण्यासाठी सभासदांना त्यासंबंधी प्रश्न विचारण्यात आले. याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ७. २४

गोदाम, वाहतूक साधने, खते, बी – बियाणे, यंत्रे मार्गदर्शन इत्यादीचा पुरवठा संस्थेने करावा या बाबत सभासदांचे मत

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र.	सभासदांना विचारलेला प्रश्न	भोर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		जुन्नर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		इंदापूर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		उत्तर देणाऱ्या एकूण सभासदांचे प्रमाण		एकूण सभासद
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
		१	२	३	४	५	६	७	८	
१.	संस्थेला स्वतःचे गोडाऊन असावे काय ?	४५ (५६)	३५ (४४)	९८ (७३)	३६ (२७)	१०८ (७७)	३२ (२३)	२५१ (७१)	१०३ (२९)	३५४ (१००)
२	शेतमाल वाहतुकीची साधने संस्थेकडे असावित काय ?	३० (८८)	५० (६२)	१९ (१४)	११५ (८६)	२८ (२०)	११२ (८०)	७७ (२७७)	२७७ (७८)	३५४ (१००)
३	खते बी:बियाणे औषधे विक्रीचे संस्थेचे दुकान असावे काय ?	५० (६२)	३० (३८)	८८ (६६)	४६ (३४)	१०२ (७३)	३८ (२७)	२३७ (६७)	११७ (३३)	३५४ (१००)
४	शेतीसाठी आवश्यक यंत्रे भाड्याने संस्थेने द्यावीत काय ?	१८ (२२)	६२ (७८)	५८ (४३)	७६ (५७)	५५ (३९)	८५ (६१)	१३१ (३५)	२२३ (६५)	३५४ (१००)
५	संस्थेने शेती विषयक मार्गदर्शन करावे काय ?	६७ (८४)	१३ (१६)	९१ (६८)	४३ (३२)	११६ (८३)	२४ (१७)	२७४ (७८)	८० (२२)	३५४ (१००)

एकूण कर्जदार सभासदांपैकी भोर तालुक्यातील ५६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ७३ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ७७ टक्के सभासदांना सरासरी ७१ टक्के सभासदांना संस्थाकडे स्वतःचे गोडाऊन असावे. सभासदांना याचा लाभ मिळावा असे वाटत होते निम्यापेक्षा जास्त सभासदांना संस्थेकडे स्वतःचे गोदाम असावे असे वाटते पण संस्थांनी या कार्याकडे दुर्लक्ष केले आहे.

शेतमाल बाजारपेठे पर्यंत घेऊन जाण्यासाठी वाहतूक साधनांची गरज असते संस्थेने स्वतःची वाहतूक साधने घेऊन सभासदांना सेवा द्यावी. याबाबत सभासदांना प्रश्न विचारण्यात आला. भोर तालुक्यातील ३८ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १४ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील २० टक्के सभासदांनी संस्थेकडे वाहतूकीची साधने असावीत असे सांगितले. ग्रामीण भागात जीप व इतर वाहतूकीची साधने गावागावात जात आहेत. शेतमालाची वाहतूक करणारी खाजगी यंत्रणा कार्यरत आहे. त्यामुळे संस्थेने ही सुविधा द्यावी असे फक्त २२ टक्के सभासदांनाच वाटते भोर तालुका डोंगराळ भाग असलेला तालुका आहे. या तालुक्यातील तुलनेने जास्त सभासदांना संस्थेकडे स्वतःची वाहने असावीत असे वाटते.

७.९ शेतीसाठी आवश्यक वस्तूंची विक्री व मार्गदर्शन

१) खते, बी—बियाणे व औषध विक्री

संस्थेने कमी दरात घाऊक बाजारातून खते, बी बियाणे व औषधांची खरेदी करावी व सभासदांना किफायतशीर भावात दर्जेदार असलेल्या या वस्तूंची विक्री करावी त्यामुळे सभासदांना योग्य दरात निर्भेळ, दर्जेदार, वस्तू मिळतील अशी संस्थेकडून अपेक्षा आहे. सहकारी चळवळीत सभासदांसाठी अशा प्रकारची दुकाने असावीत असा विचार मांडला जातो. पुणे जिल्ह्यात या महत्त्वाच्या कार्याला संस्थांनी प्राधान्य दिलेले नाही. सभासदांना याबाबत काय वाटते ? हे समजून घेण्यासाठी यासंबंधी सभासदांना प्रश्न विचारण्यात आला. याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.२४ मध्ये दिली आहे. संस्थेने शेतीसाठी आवश्यक यंत्रांची खरेदी करून या यंत्रांचा सभासदांना योग्य दरात पुरवठा करावा अशी अपेक्षा आहे. प्रत्यक्षात संस्थांनी या कामाकडे लक्ष दिलेले नाही याबाबत सभासदांचे मत समजून घेण्यासाठी यासंबंधी प्रश्न विचारून माहिती घेण्यात आली. खते बी — बियाणे व औषधे विक्रीचे संस्थांचे स्वतःचे दुकान असावे असे भोर तालुक्यातील ६२ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ६६ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील ७३ टक्के सभासदांना वाटते. सरासरी ६७ टक्के सभासदांना संस्थेने हे कार्य करावे असे वाटते. निम्यापेक्षा जास्त सभासदांची संस्थेकडून ही अपेक्षा आहे. शेतीसाठी आवश्यक यंत्रांची संस्थेने खरेदी करावी व ही यंत्रे सभासदांना योग्य भाडे घेऊन पुरवावीत असे भोर तालुक्यातील २२ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ४३ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील ३९ टक्के सभासदांना वाटते. सरासरी ३५ टक्के सभासदांना संस्थेने हे कार्य करावे असे वाटते. यंत्रांचा पुरवठा संस्थेने करावा अशी अपेक्षा करणारे सभासद निम्यापेक्षा कमी आहेत.

२) शेती विषयक मार्गदर्शन

शेती विषयक विविध प्रकारचे मार्गदर्शन संस्थेने केल्यास, शेतीचा विकास होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढ होऊ शकते. मार्गदर्शनामुळे कर्जाचा योग्य उपयोग करून शेती उत्पादनात वाढ करता येईल व योग्य बाजारपेठेमध्ये शेतमालाची विक्री करणे शक्य होईल. तज्ज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन सभासदांना संस्थांच्या माध्यमातून मिळू शकते सभासदांना योग्य पीक पद्धती, योग्य मशागत, यांत्रिकीकरण, साठवण, प्रक्रिया, विक्री या बाबतचे ज्ञान मिळू शकते. याबाबत संस्था विशेष प्रयत्न करत नाहीत असे आढळून आले. संस्थेने मार्गदर्शन करावे अशी सभासदांची अपेक्षा आहे काय? हे समजून घेण्यासाठी सभासदांना त्या संदर्भात प्रश्न विचारण्यात आला. भोर तालुक्यातील ८४ टक्के व जुन्नर तालुक्यातील ६८ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ८३ टक्के सभासदांनी, म्हणजेच सरासरी ७८ टक्के सभासदांची संस्थेने मार्गदर्शन करावे अशी इच्छा आहे. मोठ्या प्रमाणावर सभासदांची इच्छा असताना संस्थांनी या कार्याकडे दुर्लक्ष केले आहे. संस्था स्वतः किंवा काही संस्था एकत्र येऊन तज्ञांचे मार्गदर्शन देण्यासाठी शेतकरी मेळावे, शेतीसंबंधी प्रदर्शन याचे गाव पातळीवर आयोजन करू शकतात. संस्थांनी हा प्रयोग केल्यास संस्थांनी दिलेल्या कर्जाचा योग्य उपयोग केला जाईल, त्यामुळे थकबाकीचे प्रमाण कमी होईल व संस्थांची उन्नती होईल पण संस्था याबाबत उदासिन आहेत. काही संस्था याबाबत कार्य करतात पण हे प्रमाण अत्यल्प आहे.

७.१० इतरांना कर्जाऊ पैसे देणे गावातील फंडात किंवा भिशीत

पैसे गुंतवणे

संस्थेकडून कर्ज घेणे त्यातून कर्जाऊ पैसे देणे गावातील फंडात किंवा भिशीत पैसे गुंतविणे याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.२५ मध्ये दिली आहे. या बाबतचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे कमी व्याजदराने पीक कर्ज मिळते म्हणून श्रीमंत शेतकरी पीक कर्ज घेऊन जास्त व्याजदराने हे पैसे इतरांना देऊन व्याजदराचे माध्यमातून नफा मिळवू शकतात म्हणून कर्ज घेणाऱ्या सभासदांनी पीक कर्ज घेऊन इतरांना त्या रकमेतून कर्ज दिले आहे काय ? याची पाहणी केली. भोर तालुक्यातील कोणत्याही सभासदाने असे कर्जाऊ पैसे दिलेले नाहीत. जुन्नर तालुक्यातील १ टक्का व इंदापूर तालुक्यातील २ टक्के सभासदांनी इतरांना कर्जाऊ पैसे दिले आहेत. सरासरी १ टक्का पेक्षा कमी सभासदांनी पीक कर्जाचा उपयोग इतरांना कर्जाऊ पैसे देण्यासाठी केला आहे. हा घेतलेल्या कर्जाचा पूर्णतः अयोग्य व गैरवापर आहे. श्रीमंत शेतकऱ्यांना कमी व्याजदराने पीक कर्ज दिले तर कर्जाचा गैरवापर होऊ शकतो हे स्पष्ट होते. हे प्रमाण अत्यल्प असल्याचे आढळते. पण भविष्यात या प्रमाणात वाढ होऊ नये याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

तक्ता क्र. ७. २५

कर्जाऊ रक्कम देणे, फंडात पैसे गुंतविणे, किसान क्रेडीट कार्डचा उपयोग करणे या विषयी सभासदांची माहिती

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र.	सभासदांना विचारलेला प्रश्न	भोर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		जुन्नर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		इंदापूर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		उत्तर देणाऱ्या एकूण सभासदांचे प्रमाण		एकूण सभासद
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
		१	२	३	४	५	६	७	८	
१.	तुम्ही इतरांना कर्जाऊ पैसे दिले आहेत काय ?	०० (००)	०० (००)	१ (१)	७९ (९९)	२ (२)	१३२ (९८)	१ (०.२८)	१३९ (९९)	३५४ (१००)
२	गावातील फंडात / भिशीत पैसे गुंतवले आहेत काय ?	१४ (१८)	६६ (८२)	२१ (१६)	११३ (६४)	२८ (२०)	११२ (८०)	६४ (१८)	२९० (८२)	३५४ (१००)
३	किसान क्रेडीट कार्ड उपयुक्त आहे काय ?	८० (१००)	०० (००)	१३४ (१००)	०० (००)	१४० (१००)	०० (००)	३५४ (१००)	०० (००)	३५४ (१००)
४	मंजूर कर्ज रक्कम एकदाच सर्व (बँक खात्यातून) काढली काय ? (९० टक्के पेक्षा जास्त रक्कम)	०५ (६)	७५ (९४)	०९ (७)	१२५ (९३)	०६ (४)	१३४ (९६)	२१ (६)	३३३ (९४)	३५४ (१००)
५	मंजूर कर्ज रक्कम दोन वेळा काढली काय ?	६२ (७७)	१८ (२३)	९० (६७)	४४ (३३)	१०१ (७२)	३९ (२८)	२५३ (७१)	१०१ (२९)	३५४ (१००)
६	मंजूर कर्ज रक्कम दोन पेक्षा जास्त वेळा काढली काय ?	१४ (१७)	६६ (८३)	३५ (२६)	९९ (७३)	३४ (२४)	१०६ (७६)	८३ (२३)	२७१ (७८)	३५४ (१००)

ग्रामीण भागातील अनेक खेड्यांमध्ये गावातील लोक एकत्र येतात व विविध प्रकारच्या फंडांची उभारणी करतात या फंडाचे स्वरूप भिशी सारखेच असते. जमा केलेले पैसे गरज असणाऱ्या व्यक्तीला कर्जाऊ दिले जातात. कर्जावर पाच ते दहा टक्के मासिक व्याज आकारले जाते. फंडाला झालेला नफा गुंतवणूकीच्या प्रमाणात गुंतवणूक करणाऱ्यांना वाटला जातो. जमा झालेल्या रकमेतून विशेषतः नफ्यातून गावातील ऊरूस, ग्रामदैवताचे मंदिर बांधणे किंवा दुरूस्त करणे इत्यादीसाठी सुध्दा खर्च केला जातो कर्जाऊ रकमेवरील व्याजाची व मुद्दलाची वसूली सक्तीने केली जाते. प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थेकडून कर्ज घेणारे शेतकरी अशा फंडामध्ये सहभागी आहेत काय ? याची पाहणी केली भोर तालुक्यातील १८ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील १६ टक्के व इंदापूर तालुक्यातील २० टक्के सभासद फंडामध्ये सहभागी होते. सरासरी १८ टक्के सभासद फंडात पैसे गुंतविणारे होते.

गावांमध्ये निर्माण झालेले फंड अयोग्य आहेत. ग्रामीण जनतेला गरज असलेल्या पैशाचा स्वस्त व योग्य पद्धतीने पुरवठा करण्यात पतपुरवठा संस्थांना मर्यादित यश आले म्हणून गावोगावी फंडांची उभारणी होत आहे. फंडाच्या निर्मिती मागील हे एक महत्त्वाचे कारण आहे फंडाचा व्याजदर जास्त आहे. फंडांमुळे ग्रामीण भागातील शेतकरी कर्जाच्या चक्रात अडकत आहे.

प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांकडून कर्ज घेणारे शेतकरी फंडात पैसे कर्जाऊ घेतात. ही गंभीर बाब आहे. गावोगाव फंड योजना, भिशी योजना परंपरेने शेतकऱ्यांना फसविणाऱ्या सावकारांचे नवे रूप आहे. या पद्धतींना प्रतिबंध करण्यासाठी सहकारी पर्यायी कर्ज पुरवठा योजना सक्षम करावी लागेल. सरासरी १८ टक्के कर्जदार शेतकरी फंडात पैसे गुंतवितात ही अत्यंत अयोग्य बाब आहे. स्वातंत्र्यानंतर संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्यावर भर देण्याचे धोरण आखले गेले. या धोरणाला मर्यादित यश आल्याचे स्पष्ट होते.

७.११ किसान क्रेडीट कार्डचा उपयोग

कर्जाची रक्कम प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थामार्फत मंजूर केली जाते. ही कर्जाऊ रक्कम सभासदांना एकदम दिली जात होती. शेतकऱ्यांना पीक कर्जाची सर्व रक्कम सुरुवातीला एकाच वेळी आवश्यक नसते. गरजेनुसार नंतर कर्जाचा उपयोग केला जातो एकदम अगोदर रक्कम दिल्याने ती पडून राहते. त्याचे व्याज सभासदांना भरावे लागते. मंजूर केलेली रक्कम एका खात्यात जमा करून ती शेतकऱ्यांना गरजेप्रमाणे काढता येईल व काढलेल्या रक्कमेवरच व्याज आकारले जाईल. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा फायदा होईल. कर्ज परतफेड करताना शेतकरी जसे पैसे येतील तशी कर्जफेड करतील त्यामुळे एकूण व्याज कमी भरावे लागेल या

हेतूने किसान क्रेडीट कार्डची निर्मिती करण्यात आली. किसान क्रेडीट कार्डमुळे शेतकऱ्यांना पूर्ण व्यवहार माहिती होईल. त्यांचा वेळ वाचेल, कर्ज व्यवहारात सुलभता व पारदर्शकता येईल अशी अपेक्षा आहे.

किसान क्रेडीट कार्डचा प्रत्यक्ष कर्जदारांना फायदा झाला आहे काय ? कार्ड विषयी शेतकऱ्यांची प्रतिक्रिया काय आहे हे जाणून घेण्यासाठी किसान क्रेडीट कार्ड उपयुक्त आहे काय ? असा प्रश्न विचारण्यात आला. या बाबतची माहिती तक्ता क्र. ७.२६ मध्ये दर्शविली आहे. भोर, जुन्नर, इंदापूर तालुक्यातील १०० टक्के शेतकऱ्यांनी किसान क्रेडीट कार्ड उपयुक्त असल्याचे सांगितले यावरून ही योजना सभासदांना मान्य असल्याचे स्पष्ट होते.

किसान क्रेडीट कार्डचा उपयोग प्रत्यक्षात कर्जदारांनी कसा केला आहे याचा शोध घेण्यासाठी मंजूर झालेली कर्जाची रक्कम किती वेळा काढली या स्वरूपाचे प्रश्न विचारण्यात आले. भोर तालुक्यातील ६ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ७ टक्के, इंदापूर तालुक्यातील ४ टक्के, सरासरी ६ टक्के कर्जदारांनी मंजूर रकमेच्या ९० टक्के पेक्षा जास्त रक्कम एकदाच काढली असे आढळून आले. ६ टक्के कर्जदारांनी ज्या हेतूने किसान क्रेडीट कार्ड काढले त्याचा फायदा घेतला नाही. हे स्पष्ट होते. मंजूर कर्ज रक्कम दोन वेळा काढणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामध्ये भोर तालुक्यातील ७७ टक्के, जुन्नर तालुक्यातील ६७ टक्के तर इंदापूर तालुक्यातील ७२ टक्के होते, सरासरी ७१ टक्के कर्जदारांनी मंजूर कर्ज रक्कम दोनदाच काढली याचा अर्थ ७१ टक्के कर्जदारांनी गरजेप्रमाणे कर्जाची रक्कम घेतली नाही या सभासदांनी किसान क्रेडीट कार्डचा विशेष फायदा घेतला नाही.

मंजूर कर्ज रक्कम दोन पेक्षा जास्त वेळा काढणाऱ्यांचे प्रमाण भोर तालुक्यात १७ टक्के, जुन्नर तालुक्यात २६ टक्के तर इंदापूर तालुक्यात २४ टक्के होते. सरासरी २३ टक्के कर्जदारांनी किसान क्रेडीट कार्डचा उपयोग योग्य पध्दतीने केला असल्याचे स्पष्ट होते.

किसान क्रेडीट कार्डमुळे व्याजदराचा फायदा होतो पण असा फायदा घेण्याच्या कर्जदारांचे प्रमाण कमी आहे किसान क्रेडीट कार्ड बाबतची योग्य माहिती शेतकऱ्यांना मिळणे आवश्यक आहे किसान क्रेडीट कार्डमुळे व्यवहारात पारदर्शकता व सहजता झाली आहे याचा फायदा कर्जदारांना मिळत असल्यामुळे किसान क्रेडीट कार्ड विषयी कर्जदार समाधानी आहेत. पण त्यांना व्याज ७.१२ रक्कम कशी वाचवता येते याबाबत मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे.

७.१२ ठेवी, विमा व संस्थांचे एकत्रीकरण

संस्थांनी ठेवी जमा करणे, पीक विमा उतरविणे, दुर्बल संस्थांचे एकत्रीकरण करणे या बाबत सभासदांकडून मिळवलेली माहिती तक्ता क्र. ७.२६ मध्ये दिली आहे या बाबतचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे

तक्ता क्र. ७.२६

ठेवी, विमा, संस्थांचे एकत्रीकरण या विषयी सभासदांनी व्यक्त केलेले मत

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र	सभासदांना विचारलेला प्रश्न	भोर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		जुन्नर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		इंदापूर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		उत्तर देणाऱ्या एकूण सभासदांचे प्रमाण		एकूण सभासद
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
		१	२	३	४	५	६	७	८	
१.	जिल्हा बँकेप्रमाणे व्याज दिल्यास संस्थांकडे ठेवी ठेवण्यास तयार आहात काय ?	४८ (६०)	३२ (४०)	८७ (६५)	४७ (३५)	८५ (६१)	५५ (३९)	२२० (६२)	१३४ (३८)	३५४ (१००)
२	पिक विमा उतरवला आहे काय ?	०० (००)	८० (१००)	०० (००)	१३४ (१००)	०० (००)	१४० (१००)	०० (००)	३५४ (१००)	३५४ (१००)
३	दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त दुर्बल संस्थांचे एकत्रीकरण करत एक संस्था निर्माण करणे योग्य आहे काय ?	१९ (२४)	६१ (७६)	२१ (१६)	११३ (८४)	२५ (१८)	११५ (८२)	६५ (१९)	२८९ (८९)	३५४ (१००)

१) ठेवी स्विकारणे

संस्थांकडे स्वभांडवल कमी प्रमाणात आहे. संस्था जिल्हा बँकेकडून कर्ज घेतात आणि त्यातून सभासदांना कर्ज देतात व व्याजापोटी उत्पन्न मिळवितात संस्थांकडे स्वतःचे आवश्यकतेनुसार भांडवल असेल तर त्यांची आर्थिक कूवत वाढेल. स्वतःचे भांडवल निर्माण करण्यासाठी संस्थांनी सभासदांकडून व इतरांकडून ठेवी स्वीकाराव्यात असे अनेक अभ्यास करणाऱ्या समित्यांनी सूचविले आहे पण प्रत्यक्षात काही अपवाद वगळता संस्थांनी ठेवी स्विकारलेल्या नाहीत. संस्थांनी त्यासाठी प्रयत्न सुद्धा केलेला नाही. संस्थांनी ठेवी स्विकारण्याचा प्रयत्न केल्यास सभासद प्रतिसाद देतील काय ? हे पाहण्यासाठी कर्जदार सभासदांना जिल्हा बँके प्रमाणे संस्थांनी व्याज दिल्यास संस्थांकडे ठेवी ठेवण्यास तयार आहात काय ? असा प्रश्न विचारण्यात आला. सरासरी ६२ टक्के कर्जदार सभासदांनी (भोर ६० टक्के, जुन्नर ६५ टक्के व इंदापूर ६१ टक्के) संस्थांकडे ठेवी ठेवण्याची तयारी दर्शविली. २००१ मध्ये नाबार्डने नियुक्त केलेल्या 'तज्ज्ञ समितीने' संस्थांनी आवश्यक कर्मचारी वर्ग, तिजोरी, फर्निचर या बाबींची पूर्तता करून ठेवी स्वीकाराव्यात असे सूचविले या आवश्यक बाबींसाठी संस्थांना मदत केली जावी अशी शिफारस केली. तज्ज्ञ समितीची शिफारस संस्थांना आवश्यक मदत मिळाल्यास व संस्थांनी आवश्यक प्रयत्न केल्यास प्रत्यक्ष अमलात येऊ शकते हे सभासदांनी व्यक्त केलेल्या मंतामुळे स्पष्ट होते.

२) पीक विमा योजना

पीक विमा उतरवला आहे काय? यावर १०० टक्के शेतकऱ्यांची नाही असे उत्तर दिले. विमा योजना अत्यंत आवश्यक योजना आहे पण या योजनेचा योग्य प्रचार झालेला नाही योजनेची माहिती व प्रिमियम संबंधाची माहिती शेतकऱ्यांमार्फत योग्य पद्धतीने पोहचलेली नाही. या योजनेत अनेक त्रुटी आहेत. त्यामुळे शेतकरी स्वतः पिक विमा उतरवत नाहीत. संस्थांनी पुढाकार घेऊन कर्ज देताना विमा हप्ता भरणे आवश्यक आहे. लहरी पावसावर अवलंबून असलेल्या, अनेक धोके असलेल्या पिकांचा विमा उतरविणे ही आवश्यक बाब आहे. पण कर्जदार शेतकरी विमा उतरवित नाहीत हे पाहणीतून स्पष्ट झाले आहे. पिक विमा योजनेतील त्रुटी कमी करून योजनेची शेतकऱ्यांना माहिती दिली गेली पाहिजे. संस्थांनी विमा उतरवण्यात पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा व संस्थांचा फायदा होणार आहे.

३) संस्थांचे एकत्रीकरण

एक गाव एक सोसायटी या तत्वानुसार संस्थांची निर्मिती झाली आहे. गाव मोठे असल्यास एका पेक्षा जास्त संस्था त्या गावात निर्माण केल्या गेल्या आहेत. काही गावात विशेष बाब म्हणून

एका पेक्षा जास्त संस्था निर्माण करण्यास परवानगी दिली आहे पण सर्व साधारणपणे ' एक गाव एक सोसायटी' या तत्वालाच प्राधान्य दिले आहे.

संस्था दुर्बल असेल तर ती संस्था दुसऱ्या संस्थेत समाविष्ट करण्याचे प्रयोग झाले आहेत. वैद्यनाथन समितीने दुर्बल संस्थांचे एकत्रीकरण करण्याची शिफारस केली आहे. अशा संस्थांचे एकत्रीकरण सभासदांना योग्य वाटते काय ? हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे प्रत्यक्ष पाहणीत ८१ टक्के सभासदांना एकत्रीकरण करणे योग्य वाटत नाही फक्त १९ टक्के (भोर २४ टक्के, जुन्नर १६ टक्के, इंदापूर १८ टक्के) सभासदांना एकत्रीकरण योग्य वाटते. एकत्रीकरणामुळे अनेक समस्या निर्माण होणार आहेत. बहुसंख्य सभासदांचा एकत्रीकरणाला विरोध आहे. याचा सहकार खात्याने गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे.

७.१३ सभासदांची उपस्थिती व मतदानाचा हक्क

संस्थांच्या सर्वसाधारण सभांमध्ये किती सभासद सहभागी होतात. कोणत्या सभासदांना मतदानाचा हक्क असावा संस्थेत स्पर्धा असावी काय? या बाबत सभासदांनी व्यक्त केलेले मत तक्ता क्र. ७.२७ मध्ये दर्शविले आहे या बाबतची माहिती पुढीलप्रमाणे

१) सर्वसाधारण सभांना उपस्थिती

सभासद लोकशाही पद्धतीने संस्थेची कार्यकारणी निवडतात. कार्यकारणी चेअरमनची निवड करते. संस्थेचा प्रत्यक्ष कारभार कार्यकारी समिती व चेअरमन यांचे मार्फत केला जातो. या कारभाराची दिशा ठरविण्यासाठी संस्थेचे धोरण निश्चित करण्यासाठी सर्व सभासदांची सर्वसाधारण सभा घेतली जाते. या सभेला सर्व सभासद उपस्थित नसतात. ज्या सभासदांमार्फत संस्थांचा अभ्यास केला गेला. त्या सभासदांना मागील तीन वर्षांत संस्थेच्या सर्वसाधारण सभांपैकी किमान एका सभेला उपस्थित होता काय ? असा प्रश्न विचारण्यात आला. ४० टक्के (भोर ३४ टक्के, जुन्नर ४० टक्के व इंदापूर ४२ टक्के) सभासदांनी सभेला उपस्थित असल्याचे सांगितले. संस्थेबरोबर कर्ज व्यवहार करणारे सभासद संस्थेच्या सभेला १०० टक्के उपस्थित नसतात. ही अयोग्य बाब आहे. कर्ज घेणाऱ्या सभासदांपैकी ५० टक्के पेक्षा कमी सभासद उपस्थित असतात. यामुळे संस्थेचे निर्णय लोकशाही तत्वांनुसार होतात असे म्हणता येणार नाही. संस्थेच्या कारभाराबाबत सभासद उदासीन आहेत हे स्पष्ट होते. संस्था विकासासाठी ही स्थिती अयोग्य आहे. या स्थितीत बदल करण्याचा प्रयत्न चळवळीतील कार्यकर्त्यांज्ञांनी व विचारवंतांनी करणे आवश्यक आहे.

तक्ता क्र. ७.२७

सर्वसाधारण सभांची उपस्थिती, मतदानाचा हक्क, संस्थेतील गटबाजी

या बाबतचा सभासदांचा सहभाग व विचार

(कंसात शेकडा प्रमाण)

अ. क्र	सभासदांना विचारलेला प्रश्न	भोर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		जुन्नर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		इंदापूर तालुका उत्तर देणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण		उत्तर देणाऱ्या एकूण सभासदांचे प्रमाण		एकूण सभासद
		होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	होय	नाही	
		१	२	३	४	५	६	७	८	
१.	संस्थेच्या मागील तीन वर्षात झालेल्या सर्व साधारण सभांपैकी किमान एक सभेला आपण उपस्थित होता काय ?	२९ (३६)	५१ (६४)	५४ (४०)	८० (६०)	५९ (४२)	८१ (५८)	१४२ (४०)	२१२ (६०)	३५४ (१००)
२	मागील ५ वर्षात ज्या सभासदांनी संस्थेचे कर्ज घेतले नाही त्यांना संस्थेच्या निवडणुकीत मतदानाचा हक्क असावा काय ?	१५ (१९)	६५ (८१)	२९ (२२)	१०५ (७८)	३८ (२७)	१०२ (७३)	८२ (२३)	२७२ (७७)	३५४ (१००)
३	संस्थेत असलेली गटबाजी व त्यातून निर्माण होणारी स्पर्धा संस्थेच्या विकासासाठी योग्य आहे काय ?	३५ (४४)	४५ (५६)	६६ (४९)	६८ (५१)	८१ (५८)	५९ (४२)	१८२ (५१)	१७२ (४९)	३५४ (१००)

२) मतदानाचा अधिकार

संस्थांमध्ये निवडणूका होतात निवडणूकांमधली चुरस वाढत चालली आहे. या स्थितीत कोणाला मतदानाचा अधिकार असावा. हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. संस्थेकडून कर्ज घ्यायचे नाही. संस्थेशी स्वतः कोणताही आर्थिक व्यवहार करायचा नाही. सभासद होऊन फक्त निवडणूकीसाठी मतदानाचा हक्के मिळवायचा अशा सभासदांचे प्रमाण जास्त असणे अयोग्य आहे. संस्थेच्या विकासासाठी या सभासदांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी प्रयत्न करतील का ? या बाबत शंका वाटते

म्हणून मागील पाच वर्षांत संस्थेकडून कर्ज न घेण्याच्या सभासदांना मतदानाचा अधिकार असावा काय ? असा प्रश्न विचारण्यात आला फक्त २३ टक्के (भोर १९ टक्के, जुन्नर २२ टक्के, इंदापूर २७ टक्के) सभासदांना अशा सभासदांना मतदानाचा अधिकार असावा असे वाटते. ७७ टक्के सभासदांना कर्ज न घेणाऱ्या सभासदांना मतदानाचा अधिकार देऊ वाटते. कर्ज न घेता फक्त सभासद होणे व मतदानात भाग घेणे. बहुतांशी सभासदांना मान्य नाही त्यामुळे पाच वर्षांत ज्या सभासदांनी कर्ज घेतले नाही त्यांना मतदानाचा अधिकार नसावा. संस्था विकासासाठी संस्थेकडून कर्ज घेणारे सभासदत्व महत्त्वाचे आहे. कार्यकारी समितीचे प्रतिनिधी फक्त त्यांनीच निवडावेत.

३) गटबाजी व स्पर्धा

सहकारी चळवळीची निर्मिती एकमेकांना मदत करून सर्वांना विकास साध्य करता यावा म्हणून झाली. 'एकमेका साहाय्य करू अवघे धरू सूपंथ' हे सहकारी चळवळीचे ब्रीद वाक्य आहे. लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार करणाऱ्या सहकारी संस्थांमध्ये गटबाजी करणे, स्पर्धा करणे याला महत्त्व नाही. प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांमध्ये गटबाजीचे प्रमाण वाढले आहे. सहकार राजकीय पक्षांपासून, राजकरणापासून अलिप्त असावा पण या संस्थांमध्ये राजकीय पक्षांचे गट निर्माण झाले आहेत. या गटांमध्ये स्पर्धा आहे. या स्पर्धेबाबत, गटबाजी बाबत संस्थांच्या सभासदांना काय वाटते हे समजून घेण्यासाठी गटबाजी व त्यातून निर्माण होणारी स्पर्धा संस्थेच्या विकासासाठी योग्य आहे काय ? असा प्रश्न विचारण्यात आला. सरासरी ५१ टक्के सभासदांना गटबाजी व स्पर्धा संस्थेच्या विकासासाठी उपयुक्त आहे असे वाटते. गटबाजी व स्पर्धा सहकार चळवळीच्या मूलभूत तत्वांच्या विरुद्ध आहे पण अशा तत्वांना ५१ टक्के लोक योग्य मानतात. हे संस्थांच्या विकासाचे दृष्टीने अयोग्य आहे. सहकारी संस्थांच्या सभासदांना सहकारी तत्वांची माहिती देणे आवश्यक आहे. सहकारी संस्था तत्वांची सभासदांना माहिती देण्यात यशस्वी झालेल्या नाहीत. स्पर्धा भांडवलशाहीची गुणवत्ता मानली जाते सहकारी संस्थांचे सभासद स्पर्धेचे समर्थन करतात हे अयोग्य आहे.

७.१४ सारांश

कर्जदार सभासदांच्या उत्पन्नाचे मार्ग, धारणक्षेत्र, कर्ज घेण्याचे मार्ग यानुसार वर्गीकरण करून तुलनात्मक अभ्यास केल्यामुळे काही महत्त्वाचे निष्कर्ष काढणे शक्य झाले आहे. सभासद कोणत्या कारणांसाठी कर्जाचा उपयोग करतात. संस्थांकडून कोणत्या कार्याची सभासदांची अपेक्षा आहे. या बाबतच्या अभ्यासामुळे संस्थांच्या विकासासाठी काय केले पाहिजे याचे उत्तर शोधण्यास मदत झाली आहे. संस्थांच्या सर्वांगीण अभ्यासासाठी कर्जदार सभासदांकडून भरून घेतलेली अनुसूची उपयुक्त ठरली आहे. अभ्यासामुळे संस्थांची गुणवत्ता व उणीवा स्पष्ट झाल्या आहेत.

प्रकरण आठवे

निष्कर्ष, सूचना आणि उपाययोजना

८.१ प्रास्ताविक

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांचा अभ्यास करताना शेतीला पत पुरवठ्याची आवश्यकता, प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांचे १०० वर्षातील कार्य , महाराष्ट्रातील या संस्थांची प्रगती , या संस्थांबाबत तज्ज्ञांनी केलेला अभ्यास इत्यादी बाबींचा आढावा घेण्यात आला आहे. याबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांच्या अभ्यासासाठी जिल्ह्यातील संस्थांची चार गटात विभागणी करून तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. १९९१ ते २००२-०३ या कालावधीतील प्रगतीचा सखोल अभ्यास केला आहे. संस्थांनी ज्या शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष कर्ज पुरवठा केला , त्या सभासद शेतकऱ्यांकडून अनुसूची भरून घेतली व या माहितीच्या आधारे संस्थांचा अभ्यास केला आहे. या सर्व अभ्यासाचा अहवाल मागील सात प्रकरणांमध्ये दिला आहे. या अभ्यासाबाबतच्या महत्त्वाच्या निष्कर्षांची माहिती प्रस्तुत प्रकरणामध्ये दिली आहे. या निष्कर्षांच्या आधारावर संस्थांच्या प्रगतीसाठी कोणत्या उपाययोजना करणे आवश्यक आहे याबाबत काही सूचना केल्या आहेत. या अभ्यासाचे निष्कर्ष व सुचविलेल्या उपाययोजना सहकार विषयक तज्ज्ञांना, सहकारी चळवळीच्या अभ्यासकांना व कार्यकर्त्यांना, सहकार खात्याला, संस्थांच्या सभासदांना, संस्थांची प्रगती करण्याची इच्छा असणाऱ्या सर्वांना, संस्थांबाबत अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांना उपयुक्त आहेत.

८.२ भारतातील शेती पत पुरवठा

भारत कृषीप्रधान देश आहे देशाच्या विकासासाठी शेतीचा विकास करणे आवश्यक आहे. भारतातील रोजगार, राष्ट्रीय उत्पन्न, अन्नपुरवठा, उद्योगांचा विकास, प्रादेशिक समतोल, किंमत स्थैर्य, दळणवळण सुविधांचा विकास, सरकारचे उत्पन्न इत्यादी बाबी शेती विकासावर अवलंबून आहेत. शेती विकासासाठी अनेक बाबींची आवश्यकता आहे. त्यामध्ये सर्वात महत्त्वाची बाब आहे भांडवल पुरवठा.

आखिल भारतीय ग्रामीण पत पाहणी समिती, विविध पंचवार्षिक योजना व विविध अभ्यास गटांनी वेळोवेळी शेतीला भांडवलाची आवश्यकता आहे असे मत व्यक्त केले आहे. पण प्रत्यक्षात त्याप्रमाणे शेतीला आवश्यकतेप्रमाणे भांडवलाची उपलब्धता झालेली नाही.

भारतीय शेतीला अनेक वर्षांपासून बिगर संस्थात्मक मार्गांनी कर्ज पुरवठा होत आहे. यामध्ये सावकार, व्यापारी, दलाल, नातेवाईक यांचा समावेश होतो. या कर्जपुरवठ्यात सर्वाधिक वाटा सावकारांचा आहे. या पद्धतीत काही गुण आहेत. शेतीला अन्य पर्याय नसताना या मार्गांनी कर्ज उपलब्ध झाले आहे. त्याची शेती विकासाला मदत झाली आहे. पण या पद्धतीत अनेक दोष आहेत. म्हणून या पद्धतीला पर्याय म्हणून कर्ज पुरविणाऱ्या संस्थांची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. आजही बिगर संस्थात्मक कर्जपुरवठ्याला शेती क्षेत्रात महत्त्व दिले जात आहे.

संस्थात्मक कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य नाबार्ड, राज्य सहकारी बँका, भूविकास बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी संस्था, प्रादेशिक ग्रामीण विकास बँका, व्यापारी बँका करत आहेत. या संस्थांमध्ये शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष कर्ज देण्याचे कार्य करणाऱ्या प्राथमिक सहकारी शेतीपत पुरवठा संस्था महत्त्वाच्या आहेत. प्रतिवर्षी सातत्याने या संस्थांची संख्या वाढत आहे. कर्ज पुरवठा वाढत आहे. भारतात शेतीला भांडवल पुरवठा करण्यामध्ये या संस्थांची महत्त्वाची भूमिका आहे. या संस्थांना कर्ज पुरवठा करण्यात यश आले आहे पण ते मर्यादित आहे. या संस्था शेतकऱ्यांच्या भांडवल विषयक सर्व गरजांची पूर्तता करू शकत नाहीत. या संस्थांचा अधिक विकास होणे आवश्यक आहे. भारतासारख्या खंडप्राय देशात सर्व शेतकऱ्यांना कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी या संस्था प्रयत्न करत आहेत. त्यांनी केलेला विकास महत्त्वाचा आहे. कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा सर्वांगीण विकास करणे हाच शेतीला भांडवल पुरवण्यासाठी महत्त्वाचा मार्ग आहे. एकूण संस्थात्मक कर्ज पुरवठ्यात सहकारी संस्थांचा वाटा कमी होत आहे. म्हणून सहकारी संस्थांचा संख्यात्मक व गुणात्मक विकास करणे आवश्यक आहे.

८.३ प्राथमिक सहकारी शेतीपत पुरवठा संस्थांची शंभर वर्ष

ब्रिटिश काळात सावकारशाही व ब्रिटिशांचे शेतीविषयक अयोग्य धोरण यामुळे अडचणीत आलेल्या शेतकऱ्यांनी उठाव केला त्यामुळे ब्रिटिश सरकारला सहकारी संस्थांची निर्मिती करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे लागले. त्यासाठी कायदे करावे लागले. लोकांना एकत्र येण्याची परवानगी नाकारणाऱ्या ब्रिटिशांना सहकारी चळवळीचे माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या एकत्र येण्याला परवानगी द्यावी लागली. भारतातील सामाजिक कार्यकर्ते, ब्रिटिश अधिकारी, शेतकरी यांचे प्रयत्नातून देशात सहकारी पत चळवळीची निर्मिती झाली.

१९०४ चा सहकारी संस्थांबाबतचा कायदा सहकारी पतचळवळ निर्माण करणारा महत्त्वाचा कायदा ठरला. १९१२ च्या कायद्याने या संस्थांच्या विकासाला गती दिली त्यानंतर १९१४ मध्ये मॅक्लेगन कमिटीने सहकारी संस्थांसाठी केलेल्या शिफारशी महत्त्वाच्या होत्या. त्यामुळे सहकारी

संस्थांच्या विकासाला मदत झाली. १९२९ – ३० ते १९४९ – ५० या मंदीच्या काळातही सहकारी पत पुरवठा संस्था टिकून राहिल्या व विकसित झाल्या. या संस्थांनी केवळ कर्ज पुरवठा केला नाही तर बहुउद्देशीय संस्था म्हणून विविध प्रकारचे कार्य केले आहे. भारत पारतंत्र्यात असताना लोकशाही तत्वांना प्राधान्य देणाऱ्या या संस्थांचा विकास अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या संस्थांमध्ये काही उणिवा होत्या पण त्यापेक्षा त्यांनी केलेले कार्य महत्त्वाचे होते.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात आर्थिक नियोजनाला सुरुवात झाली. पंचवार्षिक योजना राबविण्यात आल्या प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत शेती कर्ज पुरवठा वाढीला महत्त्व दिले गेले. प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांच्या विकासासाठी विशेष योजनांची आखणी केली गेली. या योजना राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. संस्थांच्या माध्यमातून शेतीकर्ज पुरवठा वाढविण्यावर भर देण्यात आला. सरकारने या संस्थांच्या विकासासाठी कायदे केले. संस्थांचे उद्दिष्ट निश्चित केले. सरकारच्या धोरणामुळे या संस्थांच्या विकासाला प्रोस्ताहन व मदत मिळाली.

प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांनी, संस्थांची एकूण संख्या वाढविणे, सभासद संख्या वाढविणे, भांडवल, कर्ज पुरवठा इत्यादी बाबीत वाढ करणे. संस्थांची आर्थिक कुवत विकसित करणे, कर्ज पुरवठ्याबरोबरच इतर कार्ये करणे, इ. साठी प्रयत्न केला आहे. प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्था ग्रामीण भागात विकसित होत आहेत. तात्कालीन परिस्थिती, सरकारने सावकारीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी केलेले कायदे, संस्थांच्या भांडवलात सरकारची प्रत्यक्ष भागीदारी, तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन, सामाजिक कार्यकर्ते, सरकारचे अनुकूल आर्थिक धोरण , मध्यवर्ती बँकेचे प्रयत्न यामुळे भारतात सहकारी पतचळवळीचा विकास होण्यास मदत झाली आहे.

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांचा विकास करण्याचा प्रयत्न देशपातळीवर झाला आहे. अपुरा व अयोग्यवेळी होणारा कर्ज पुरवठा, सदोष कर्ज पुरवठा यंत्रणा, कमी सभासद संख्या, संस्थेशी कर्जव्यवहार करणाऱ्या सभासदांचे कमी प्रमाण, वाढती थकबाकी, सहकारी तत्वांच्या अंमलबजावणीचा अभाव, पतपुरवठ्याबरोबरच इतर कार्य करण्याकडे दुर्लक्ष, कमी आर्थिक कुवत, अयोग्य व्याजदर असे अनेक दोष या संस्थांमध्ये आहेत. दोष कमी करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. काही दोष असले तरी या संस्थांनी केलेले कार्य महत्त्वाचे आहे. भारतातील प्रत्येक खेड्यात जाण्याचा प्रयत्न या संस्थांनी केला आहे. सदोष खाजगी कर्जपुरविठ्याला पर्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न या संस्थांनी केला आहे. त्यासाठी संस्थांनी विविध मुदतीचा कर्ज पुरवठा सातत्याने वाढविला आहे. भारतीय शेतीला १०० वर्षांपेक्षा जास्त काळ कर्ज पुरवठा करणाऱ्या या संस्था जागतिकीकरणाच्या, खाजगी करणाऱ्या आर्थिक धोरणातही स्वतःचे अस्तित्व टिकवून, विकसित होण्याच्या प्रयत्न करत आहेत. या संस्था ग्रामीण भारताचे आशास्थान आहेत.

८.४ महाराष्ट्रातील सहकारी शेती पत पुरवठा चळवळ

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांनी केलेल्या शेती पतपुरठ्याचा आढावा प्रकरण क्रमांक तीन मध्ये घेतला आहे. सहकारी चळवळीत प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था सर्वात महत्त्वाच्या आहेत. म्हणून या संस्थांना अभ्यासात जास्त प्राधान्य दिले आहे. महाराष्ट्र राज्य निर्मिती पूर्वीचा काळ व निर्मिती नंतरचा काळ असे वर्गीकरण करून याबाबत अभ्यास केला आहे. त्याबाबतचे महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

अ) महाराष्ट्र राज्य निर्मिती पूर्वीची प्रगती

- १) महाराष्ट्रात सावकारशाही विरुद्ध बंड झाले त्यामुळे ब्रिटिशांना सहकारी तत्वांवर आधारित शेती पत पुरवठा संस्था निर्मितीला मदत करावी लागली. त्यातूनच १९०४ चा सहकार विषयक कायदा निर्माण झाला.
- २) १९०४ चा सहकार विषयक कायदा अस्तित्वात येण्या अगोदरच आजच्या महाराष्ट्रात असलेल्या भागात शेती पत पुरवठा संस्थांच्या निर्मितीला सुरुवात झाली होती.
- ३) १९११ मध्ये (ब्रिटिश काळात) 'बॉम्बे को— ऑपरेटिव्ह बँकेची' स्थापना झाली. आजच्या महाराष्ट्रातील बराचसा भौगोलिक भाग त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या बॉम्बे स्टेट मध्ये होता. या बँकेमुळे या भागात सहकारी पतचळवळीच्या विकासाला मदत झाली. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती पर्यंत या बँकेने भांडवल, ठेवी, कर्ज पुरवठा इत्यादी बाबींमध्ये सातत्याने वाढ केली होती.
- ४) ब्रिटिश काळात जिल्हांची निर्मिती झाली होती. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक केंद्रीय बँक या प्रमाणे बँका निर्माण केल्या गेल्या महाराष्ट्र राज्य निर्मितीच्या वेळी राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात एक केंद्रीय बँक होती. राज्याच्या निर्मिती पर्यंत या बँकांनी भागभांडवल, ठेवी, खेळते भांडवल, कर्ज पुरवठा इत्यादी बाबींमध्ये वाढ करण्याचा प्रयत्न केला होता.
- ५) प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला. संस्थांची संख्या, सभासद संख्या, कर्जवाटप यामध्ये महाराष्ट्र राज्य निर्मिती पूर्वी वाढ होत गेली होती. शेतीला कर्ज पुरवठा करण्याचा व इतर कार्ये करण्याचा प्रयत्न या संस्थांना केला होता, या संस्थांच्या कार्यात काही उणिवा आहेत, पण या संस्थांनी केलेले कार्य महत्त्वाचे आहे. या संस्थांनी राज्यात सावकारशाहीला पर्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला, शेतीला कर्ज पुरवठा करताना सहकाराची

तत्त्वे समाजात रुजविण्याचा व लोकशाहीसाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

ब) महाराष्ट्र राज्य निर्मिती नंतरची सहकारी पत चळवळ

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर राज्य सहकारी बँक, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्था, या संस्थांचा विकास झाला.

१) **राज्य सहकारी बँक** — महाराष्ट्र राज्याची सहकारी पत चळवळीतील शिखर बँक म्हणून महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेची निर्मिती केली गेली. या बँकेने १८६१ ते २००७ या कालावधीत शाखांची संख्या अडीच पटीपेक्षा जास्त वाढविली, सभासद संख्या वाढविणे, भागभांडवल, खेळते भांडवल इत्यादीमध्ये वाढ करून आर्थिक क्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला. जिल्हा बँकांना नाबार्ड मार्फत आलेले अल्पमुदती, मध्यममुदती व दीर्घमुदती कर्ज पुरविले. या कर्जपुरवठ्यात सातत्याने वाढ केली. या बँकेच्या थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे. ही बाब अयोग्य आहे. नाबार्डकडून येणारे कर्ज जिल्हा बँकांना ही बँक पुरविते. मध्यस्थ म्हणून जिल्हा बँकांकडून जास्त व्याज घेते. ही बँक स्वबळावर कर्ज देऊ शकत नाही. बँकेने शेतीला पत पुरवठा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण हे प्रयत्न अपुरे आहेत.

२) **भूविकास बँक** — भूविकास बँकेने मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा शेतीला केला आहे. स्वभाग — भांडवलात व कर्जपुरवठ्यात वाढ करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला आहे. भूविकास बँकेने दिलेले कर्ज प्राथमिक शेती पुरवठा संस्थांपेक्षा कमी आहे. वाढती थकबाकी, कर्ज पुरवठ्याचे कमी प्रमाण या बँकेच्या महत्त्वाच्या समस्या आहेत.

३) **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका**— महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी महाराष्ट्रात प्रगती केली. या संस्थांच्या शाखा, सभासद संख्या, कर्जवाटप इत्यादीमध्ये वाढ झाली. थकबाकी सारख्या समस्या या बँकांसमोर आहेत. या बँका ठेवी जमा करून शेतकऱ्यांना कर्ज देतात, बँकिंगच्या सेवा पुरवितात. विविध प्रकारचा कर्ज पुरवठा या बँका करत आहेत. त्रिस्तरीय व्यवस्थेत राज्य सहकारी बँक व प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था यांच्या तुलनेने या बँकांची आर्थिक स्थिती चांगली आहे.

४) **प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्था** — प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांनी महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर जास्त प्रगती केली या बाबतचे काही महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

१) महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतर २००१ पर्यंत या संस्थांची संख्या वाढली या संस्थांमध्ये आदिवासी भागातील आदिवासी सहकारी संस्था व कृषी सेवा पत पुरवठा संस्था आहेत

- २) एकूण संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली, परंतु एकूण संस्थांच्या वाढीचे जे प्रमाण आहे. त्या प्रमाणात आदिवासी सहकारी संस्था व कृषी सेवा पत पुरवठा संस्थांमध्ये वाढ झालेली नाही.
- ३) आदिवासी सहकारी संस्था, कृषी सेवा सहकारी संस्था, सर्वसाधारण संस्था अशा एकूण सर्व संस्थांची सभासद संख्या वाढत आहे ही समाधानकारक बाब आहे.
- ४) महाराष्ट्रातील सर्व खातेदारांना संस्थांचे सदस्यत्व देण्यात या संस्थांना अद्याप यश आलेले नाही.
- ५) सर्व संस्थांची एकूण सभासद संख्या ज्या प्रमाणात वाढली त्या प्रमाणात अनुसूचित जाती — जमातीच्या सभासदांची संख्या वाढलेली नाही. त्यामुळे एकूण सभासदांमधील त्यांचे प्रमाण कमी होत आहे.
- ६) संस्थांनी सभासदांना शेतीसाठी कर्ज दिले आहे. या कर्जात सातत्याने वाढ होत गेली आहे. १९८१ ते २००१ या कालावधीत हा कर्ज पुरवठा जवळजवळ पंधरा पटींनी वाढला. या कालावधीत अनुसूचित जाती, जमाती सदस्यांचा कर्ज पुरवठा सुद्धा वाढला पण अनुसूचित जाती, जमाती सदस्यांच्या कर्जपुरवठ्यातील वाढीचे प्रमाण एकूण सर्वसाधारण संस्था सभासदांच्या कर्जातील वाढीच्या तुलनेने कमी होते. सर्वसाधारण संस्थांच्या सभासदांप्रमणाच्या तुलनेने अनुसूचित जाती, जमाती सभासदांना प्रतिसभासद सरासरी कर्ज कमी प्रमाणात उपलब्ध झाले आहे.
- ७) महाराष्ट्रातील सहकारी पत पुरवठा चळवळ ही सहकारी चळवळ नसून सरकारी चळवळ आहे. अशी टीका केली जाते. सरकारने भाग भांडवलात गुंतवणूक केली, सवलती दिल्या म्हणून अशी टीका केली जाते. सुरुवातीला सरकारने भाग भांडवलात गुंतवणूक केली पण आता गुंतवणूक केली जात नाही. शासकीय भांडवलाचा संस्थांच्या भांडवलातील वाटा अत्यल्प आहे. संस्थांच्या भागभांडवलात सातत्याने वाढ होत आहे.
- ८) संस्थांनी स्वभांडवलात वाढ करणे आवश्यक आहे, पण याबाबत संस्थांना अपेक्षित यश आलेले नाही. संस्थांनी ठेवी जमा करण्याकडे दुर्लक्ष केले त्यामुळे स्वभांडवलात वाढ होत नाही. जिल्हा बँकेकडून कर्ज घेऊन ते शेतकऱ्यांना देण्याचे कार्य या संस्था करित आहेत.
- ९) संस्थांकडे खेळते भांडवल अपुरे आहे. त्यामुळे शेतीला आवश्यक कर्ज पुरवठा या संस्थांकडून केला जात नाही.
- १०) विविध मुदतीच्या कर्ज पुरवठ्याची शेतीला गरज आहे. या सर्व प्रकारच्या कर्ज पुरवठ्यात संस्थांनी वाढ केली आहे. संस्थांच्या एकूण कर्ज पुरवठ्यात मध्यम व दीर्घ मुदती कर्जापेक्षा अल्पमुदती कर्जाचा वाटा जास्त आहे. अल्पमुदती कर्ज हे पीक कर्ज आहे. संस्थांनी पीक कर्ज वाटपाला प्राधान्य दिले आहे, हे स्पष्ट होते.

११) मध्यम व दिर्घमुदती कर्जपुरवठ्याचा एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा वाढत आहे. या कर्जामुळे शेतीला पूरक असणाऱ्या व्यवसायांचा विकास होऊ शकतो. शेतीमध्ये कायम स्वरूपाच्या सुधारणा होऊ शकतात.

१२) विविध प्रकारचे धारणक्षेत्र असणाऱ्या सभासदांना संस्था कर्ज पुरवठा करत आहेत. एकूण कर्ज पुरवठ्यात २ हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्या लहान सभासदांचा वाटा वाढत आहे. जमिनीचे तुकडीकरण (अपखंडन व उपविभाजन) वाढल्यामुळे अल्पभूधारकांची संख्या वाढत आहे. परिणामी त्यांचा कर्ज पुरवठा वाढत आहे. २ हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असलेल्या लहान सभासदांमध्ये १ हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणून लहान सभासदांमध्ये १ हेक्टरपेक्षा कमी धारणक्षेत्र असलेल्या सभासदांचा कर्ज पुरवठा जास्त आहे.

१३) शेतमजुरांचा एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा अल्प आहे. एकूण कर्ज पुरवठ्यातील त्यांचा वाटा घटत आहे. संस्थांनी शेतमजुरांकडे दुर्लक्ष केले आहे, हे स्पष्ट होते.

१४) ग्रामीण कारागीर व इतर घटकांचा एकूण कर्ज पुरवठ्यातील वाटा अल्प आहे. या घटकांना कर्ज पुरवठा करण्याशी संस्थांनी प्राधान्य दिलेले नाही हे स्पष्ट होते.

१५) पिकांसाठी अल्प मुदती कर्ज दिले जाते. या अल्पमुदत कर्जात सातत्याने वाढ होत आहे. यामध्ये अन्नधान्य पिकांचा व नगदी पिकांचा समावेश आहे. अन्नधान्य पिके व नगदी पिके यांची तुलना केली असता तुलनेने नगदी पिकांना संस्था जास्त कर्ज देतात, हे स्पष्ट होते. नगदी पिकांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचा प्रति एकर दर जास्त आहे. त्यामुळे हा कर्ज पुरवठा जास्त आहे.

१६) अन्नधान्यामध्ये भात हे पीक डोंगरी भागात येते या भागात नगदी पिके घेता येत नाहीत. म्हणून भाताच्या कर्जवाटपाला संस्थांनी प्राधान्य दिल्यास गरीब सभासदांना मदत होईल. पण एकूण कर्ज पुरवठ्यात भातासाठी दिल्या जाणाऱ्या पीक कर्जाचा वाटा अल्प आहे. ही बाब अयोग्य आहे. हेच गहू, बाजरी, ज्वारी या पिकांबाबत आहे.

१७) ऊस व कापूस या नगदी पिकांना जास्त प्रमाणात कर्ज दिले जाते. त्यामध्ये ऊस या पिकाचा वाटा सर्वाधिक आहे. संस्थांकडून कर्ज पुरवठ्याबाबत बागायती पिकांना प्राधान्य दिले जात आहे. बागायती पिकांना कर्ज देणे योग्य आहे त्यांना कर्जाची आवश्यकता आहे पण अन्नधान्य पिके घेणाऱ्या सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जात अधिक वाढ करणे आवश्यक आहे. यासाठी अन्नधान्य पिकांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जासाठी विशेष सवलती दिल्या पाहिजेत. उदा. व्याजदराने सवलत देणे इत्यादी.

१८) लाभाचा दर जास्त असलेल्या ऊस या पिकासाठी ज्या व्याजदराने कर्ज दिले जाते त्या व्याज दराने अन्नधान्य पिकांसाठी कर्ज देणे अयोग्य आहे. समान व्याजदरामुळे संस्थांच्या कर्ज पुरवठ्याचा तुलनेने जास्त लाभ बागायती क्षेत्रातील नगदी पिके घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनाच होत आहे.

१९) थकबाकी ही कोणत्याही पत पुरवठा संस्थेच्या विकासातील अडथळा असते. महाराष्ट्रातील प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांची थकबाकी वाढत आहे. कर्ज वाटपातील वाढीच्या तुलनेने थकबाकीतील वाढ कमी आहे. पण वाढती थकबाकी ही या संस्थांची मुख्य समस्या आहे.

२०) संस्थांनी विविध मुदतीचा कर्ज पुरवठा केला आहे. या सर्व प्रकारच्या (अल्प, मध्यम, व दीर्घमुदती) कर्जाची थकबाकी झालेली आहे. थकबाकी सातत्याने अस्तित्वात आहे, थकबाकीत वाढ होत आहे ही अयोग्य बाब आहे.

२१) विविध मुदतीच्या कर्जांमध्ये अल्पमुदत कर्जाची थकबाकी तुलनेने जास्त आहे. अल्पमुदत कर्ज हे पीक कर्ज आहे, या संस्था प्रामुख्याने पीक कर्ज देतात, पीक कर्जाची (अल्पमुदत कर्जाची) थकबाकी संस्था विकासातील अडथळा आहे.

२२) येणे कर्जातील थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे. १९७१ ते २००१ या कालावधीत येणे बाकीतील थकबाकीचे प्रमाण सरासरी ३६ टक्के होते. म्हणजेच थकबाकी ही संख्यांची मुख्य समस्या आहे.

२३) महाराष्ट्रातील संस्थांमध्ये तोट्यात असलेल्या संस्थांचे प्रमाण जास्त आहे. २००१ ते २००६-०७ या कालावधीत ६० ते ६५ टक्के संस्था तोट्यात होत्या. वाढती थकबाकी हे संस्थांना तोटा होण्याचे मुख्य कारण आहे. थकबाकी असलेल्या सभासदांना कर्ज दिले जात नाही. त्यामुळे संस्थेचा एकूण कर्जव्यवहार कमी होतो. परिणामी संस्थांचे उत्पन्न कमी होते. उत्पन्न कमी होते म्हणून संस्थांना तोटा होतो. वाढती थकबाकी व तोट्यातील संस्थांचे जास्त प्रमाण या स्थितीमुळे महाराष्ट्रातील संस्थांचा विकास योग्य पद्धतीने झालेला नाही हे स्पष्ट होते.

८.५ महाराष्ट्र राज्य निर्मिती पूर्वीची प्रगती (पुणे जिल्हा)

१) भारतात १९०४ च्या कायद्याने सहकारी पत चळवळीला सुरुवात झाली. पुणे जिल्ह्यात १९०४ ते १९१३ या काळात ३६ संस्था स्थापन झाल्या या प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी ठेवी जमा केल्या होत्या.

२) स्वातंत्र्य पूर्व काळात पुणे जिल्ह्यात प्राथमिक शेतीपत पुरवठा संस्थांची प्रगती झाली. संस्थांची एकूण संख्या, सभासद संख्या, भागभांडवल, कर्ज पुरवठा इत्यादी बाबतीत प्रगती झाली होती.

३) पुणे जिल्हा त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या मुंबई प्रांतात होता. या प्रांताने सहकारासाठी १९२५ मध्ये कायदा केला. या कायद्यामुळे पुणे जिल्ह्यातील संस्थांच्या प्रगतीला चालना मिळाली या संस्था बहुउद्देशीय संस्था म्हणून कार्य करित होत्या. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती पर्यंत या संस्थांची संख्या वाढली. सभासद, भांडवल, कर्जवाटप इत्यादी बाबींमध्ये वाढ करण्यात या संस्थांना यश मिळाले.

सावकारांना पर्याय म्हणून निर्माण झालेल्या या संस्थामुळे सावकारशाहीचा प्रभाव कमी होण्यास मदत झाली. या संस्थांची जी प्रगती झाली त्यापेक्षा अधिक प्रगती होणे अपेक्षित होते.

८.६ महाराष्ट्र राज्य निर्मिती नंतरची प्रगती (पुणे जिल्हा)

१) महाराष्ट्र राज्य निर्मिती नंतर संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली संस्थांची सभासद संख्या वाढली प्रतिसंस्था सरासरी सभासद संख्येत तीन पटीपेक्षा जास्त वाढ झाली.

२) १९६० — ६१ ते २००२ — ०३ या कालावधीत संस्थांच्या भागभांडवलात ८२ पट वाढ झाली. खेळत्या भांडवलात २०० पट वाढ झाली. कर्जपुरवठ्यात १३७ पट वाढ झाली यावरून संस्थांनी आपली आर्थिक क्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला हे स्पष्ट होते.

३) संस्थांचा कर्ज पुरवठा वाढला पण या संस्था थकबाकीत अडकल्या १९६५ — ६६ मध्ये एकूण येणे कर्जापैकी ६९.७९ टक्के कर्ज थकीत कर्ज होते. म्हणजेच थकबाकीचे प्रमाण जास्त होते. पुढे थकबाकी कमी करण्याचा संस्थांनी प्रयत्न केला. त्यामुळे २००२—०३ मध्ये येणे कर्जातील थकीत कर्जाचे प्रमाण २६.२३ टक्के होते. थकबाकीची समस्या काही प्रमाणात कमी करण्यात संस्थांना यश आले.

४) १९६०—६१ ते १९९९—२००० या चाळीस वर्षातील चार दशकात वर्गीकरण करून तुलनात्मक निष्कर्ष काढले आहेत. या चारही दशकात संस्थांची संख्या, संस्थेच्या सभासदांची संख्या, भाग भांडवल, राखीव निधी, खेळते भांडवल, कर्ज पुरवठा इत्यादी बाबींमध्ये वाढ झाली. या काळात संस्थांची प्रगती झाली हे स्पष्ट होते. चार दशकातील प्रगतीचे तुलनात्मक निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

- १) १९९० — ९१ ते १९९९ — २००० या दशकात संस्थांची संख्या इतर तीन दशकांपेक्षा जास्त वेगाने वाढली.
- २) १९७० — ७१ ते १९७९ — ८० या दशकात सभासद संख्येत इतर तीन दशकांपेक्षा जास्त वेगाने वाढ झाली.
- ३) १९९० — ९१ ते १९९९ — २००० या दशकात भाग भांडवलातील वाढीचा वेग इतर तीन दशकांच्या तुलनेने जास्त होता.
- ४) १९९० — ९१ ते १९९९ — २००० या दशकात राखीव निधीतील वाढीचा वेग इतर तीन दशकांच्या तुलनेने जास्त होता.
- ५) १९८० — ८१ ते १९८९ — ९० या दशकात कर्ज पुरवठा वाढीचा वेग व थकबाकी वाढीचा वेग इतर तीन दशकांच्या तुलनेने जास्त होता.

- ६) १९९० — ९१ ते १९९९ — २००० या दशकात कर्ज पुरवठा वाढीचा वेग जास्त होता. (याबाबत या दशकाचा दुसरा क्रमांक होता) या दशकात थकबाकीच्या प्रमाणात घट झाली.
- ७) चार दशकांची तुलना करता १९९०—९१ ते १९९९—२००० या दशकांत संस्थांनी (इतर दशकांच्या तुलनेने) प्रगती केली.
- ८) चार दशकात संस्थांनी प्रगती केली पण त्यांनी ठेवी जमा करण्याला प्राधान्य दिले नाही. शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करण्यासाठी त्या जिल्हा मध्यवर्ती बँकावरच अवलंबून राहिल्या या संस्था खाजगी कर्जाला १०० टक्के पर्याय देऊ शकल्या नाहीत. काही उणिवा असल्यातरी या संस्था प्रगती करत आहेत हे स्पष्ट होते.

८.७ १९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीतील प्रगती

(गटांचा तुलनात्मक अभ्यास)

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांचे अ, ब, क, ड हे चार गट तयार केले आहेत. या गटांचा तुलनात्मक अभ्यास करून जिल्ह्यातील संस्थांच्या प्रगतीचा अभ्यास केला आहे. या बाबतचे निष्कर्ष —

१) संस्थांची संख्या व सभासद

- १) सर्व गटातील संस्थांची संख्या वाढली, 'क' गटातील संस्थांची संख्या इतर गटांच्या तुलनेने जास्त प्रमाणात वाढली.
- २) सर्व गटातील संस्थांमधील सभासद संख्या वाढली क गटातील सभासद संख्येत इतर गटांचे तुलनेने जास्त वाढ झाली.
- ३) प्रतिसंस्था सरासरी सभासदांच्या प्रमाणात विशेष वाढ झाली नाही संस्थांची संख्या वाढली पण सभासद संख्या जास्त प्रमाणात लहान वाढली नाही.
- ४) सर्व गटांमध्ये एकूण सभासद संख्येतील लहान सभासदांचे प्रमाण वाढले त्यामुळे मोठ्या सभासदांचे प्रमाण (सर्व गटांमधील) एकूण सभासद संख्येत २५ टक्क्यांपेक्षा कमी झाले.
- ५) संस्था सभासदांमध्ये (सर्व गटांमध्ये) धारणक्षेत्र नसलेल्या इतर सभासदांचे प्रमाण १० टक्के पेक्षा कमी आहे. या सभासदांच्या वाढीचे प्रमाणही (धारणक्षेत्र असलेल्या सभासदांच्या तुलनेने) कमी आहे.

- ६) जमिनीचे उपविभाजन व अपखंडन होऊन धारणक्षेत्राचे आकारमान कमी होत आहे. त्यामुळे लहान सभासदांच्या संखेत वाढ होत आहे.
- ७) क गटातील संस्थांची संख्या इतर गटांच्या तुलनेने जास्त प्रमाणात वाढली आहे.

२) भागभांडवल व स्वनिधी

- १) सर्व गटातील संस्थांचे भागभांडवल वाढले आहे. 'क' गटातील संस्थांचे भागभांडवल सर्वाधिक आहे.
- २) सर्व गटातील संस्थांचा स्वनिधी वाढला आहे. क गटातील स्वनिधीमध्ये इतर गटांच्या तुलनेने जास्त वाढ झाली. 'ड' गटातील स्वनिधी वाढीचे प्रमाण कमी आहे.

३) खेळते भांडवल

संस्थांनी या कालावधीत आपल्या खेळत्या भांडवलात वाढ केली आहे. जिल्ह्यात सर्वात जास्त खेळते भांडवल क गटातील संस्थांकडे आहे या गटाचे प्रतिसंस्था सरासरी खेळते भांडवल जास्त आहे. जिल्ह्यात क गटाची आर्थिक स्थिती इतर गटांच्या तुलनेने चांगली आहे.

४) कर्जवाटप

- १) सर्व गटांनी या कालावधीत कर्जवाटपात वाढ केली आहे. इतर गटांच्या तुलनेने सर्वात जास्त कर्जवाटप 'क' गटाचे आहे क गटाचे प्रतिसंस्था कर्ज वाटप जास्त आहे. त्यानंतर कर्जवाटपामध्ये दुसरा नंबर ब गटाचा आहे. अ गटाने या दोन गटांच्या तुलनेने कमी कर्जवाटप केले आहे.
- २) कर्जदार सभासदांचे सर्वाधिक प्रमाण 'क' गटाचे आहे जिल्ह्यातील एकूण कर्जदार सभासदांपैकी निम्म्यापेक्षा जास्त सभासद क गटाचे आहेत.
- ३) कर्जदार सभासदांचे सर्वात कमी प्रमाण 'अ' गटाचे आहे. 'ब' गटाची स्थिती क पेक्षा कमी व 'अ' पेक्षा जास्त आहे. ब गटाने या कालावधीत कर्जदार सभासद वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. या गटाचे कर्जदार सभासद वाढीचे प्रमाण जास्त आहे.

- ४) जिल्ह्यातील संस्थांचे जे एकूण सभासद आहेत. त्या सभासदांपैकी ३० टक्क्यापेक्षा कमी सभासद संस्थाकडून कर्ज घेतात. म्हणजेच संस्थेशी कर्जव्यवहार करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी आहे.
- ५) अ, ब, क, या तीन गटांची एकमेकांशी तुलना करता असे स्पष्ट होते की, संस्थेशी कर्जव्यवहार करणाऱ्या सभासदांचे सर्वाधिक प्रमाण 'क' गटात आहे सर्वात कमी प्रमाण 'अ' गटात आहे.
- ६) कर्जदार सभासद वाढविण्याचा प्रयत्न सर्वच गटांनी केला आहे. 'ब' गटाला यामध्ये सर्वाधिक यश आले आहे.
- ७) 'क' गटाने सर्वात जास्त सभासदांना कर्ज दिले आहे. त्यांची प्रतिसभासद सरासरी कर्ज रक्कम सर्वात जास्त आहे. त्यामुळे या गटाचे येणे कर्ज, प्रतिसभासद येणे कर्ज 'अ' आणि 'ब' गटापेक्षा जास्त आहे. 'क' गटानंतर याबाबत 'ब' गटाचा नंबर आहे , या दोन्ही गटांपेक्षा कमी येणे कर्ज 'अ' गटाचे आहे 'अ' गटाचे कर्जवाटप कमी म्हणून येणे कर्ज कमी आहे.
- ८) एकूण सभासदांपैकी जवळजवळ ६५ टक्के लोक संस्थेशी कर्जव्यवहार करत नाहीत. ही अयोग्य बाब आहे. जास्तीत जास्त सभासदांना कर्जवाटप करण्यात या संस्थांना अपयश आले आहे.
- ९) कर्जवाटपाबाबत इतर दोन गटांपेक्षा 'क' गटाने जास्त प्रगती केली आहे.

५) थकबाकी

- १) जिल्ह्यातील सर्व गटातील संस्थांची थकबाकी वाढत आहे. ज्या गटाचे कर्जवाटप जास्त आहे. त्या गटाची थकबाकी जास्त आहे. कर्जवाटप कमी आहे. त्या गटाची थकबाकी कमी आहे. त्यामुळे क गटाची थकबाकी जास्त आहे 'अ' गटाची थकबाकी कमी आहे. थकबाकी ही जिल्ह्यातील सर्व गटातील संस्थांची समस्या आहे.
- २) बागायत क्षेत्रातील सभासदांना जास्त कर्ज मिळते. या सभासदांची प्रतिसभासद थकबाकी सुध्दा जास्त आहे.
- ३) प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीचे प्रमाण अभ्यास कालावधीत वाढत गेले आहे. क गटातील तालुके इतर गटातील तालुक्यांपेक्षा विकसित (बागायत क्षेत्र असलेले) आहेत, पण या गटातही थकबाकी आहे.

- ४) १९९० — ९१ ते २००२ — ०३ या कालावधीत एकूण सभासदांपैकी जवळजवळ सरासरी २० टक्के सभासद थकबाकीदार होते.
- ५) अ, ब, क या गटात प्रतिसंस्था सरासरी थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण वाढत असल्याचे आढळते. मागासलेल्या व त्या तुलनेने विकसित असलेल्या अशा सर्व गटांची थकबाकी ही मुख्य समस्या आहे हे स्पष्ट होते.
- ६) सर्व गटांकडे तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी आहे. एकूण थकबाकीच्या जवळजवळ १९ टक्के थकबाकी तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीची आहे.
- ७) 'क' गटातील संस्थांनी कर्जवाटप जास्त केले आहे. या गटातील संस्थांचे प्रतिसभासद सरासरी कर्जवाटप जास्त आहे, या गटाची थकबाकी जास्त आहे, या थकबाकीत तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी इतर गटांपेक्षा जास्त प्रमाणात आहे.
- ८) 'क' आणि 'अ' गटांमध्ये तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण वाढत गेले आहे. सर्वात जास्त प्रमाण 'क' गटाचे आहे.
- ९) 'क' गटातील तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असलेल्या सभासदांचे प्रमाण १९९९—२००० ते २००२—०३ या कालावधीत सरासरी २१ टक्के होते. इतर गटांपेक्षा हे प्रमाण जास्त होते. या प्रकारची थकबाकी सर्व गटांची समस्या आहे. तुलनेने या समस्येची तीव्रता क गटाबाबत जास्त आहे.
- १०) १९९०—९१ ते २००२—०३ या कालावधीत संस्थांची प्रगती झाली आहे. 'अ', 'ब', 'क', 'ड' या गटांमध्ये एकूण संस्थांची संख्या वाढली आहे, संस्था सभासदांची संख्या वाढली आहे. सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण वाढत आहे. इतर सभासदांचे प्रमाण १० टक्के पेक्षा कमी आहे. या सर्वच गटातील सभासदांनी कर्जवाटपात वाढ केली आहे. त्यांचा स्वनिधी, भाग भांडवल, कर्जदार सभासदांची संख्या, थकबाकी इत्यादीमध्ये वाढ झाली आहे.
- ११) सर्व गटांची एकमेकांशी तुलना करता असे दिसते की, 'क' गट इतरांपेक्षा सर्वच बाबतीत आघाडीवर आहे. 'ब' गटाचा कर्जदार सभासद वाढविण्याचा दर सर्वात जास्त आहे हा अपवाद वगळता संस्थांची संख्या वाढविणे सभासद संख्या वाढविणे, स्वनिधीत व भागभांडवलात वाढ करणे, खेळते भांडवल वाढविणे, एकूण कर्जदार सभासद जास्त असणे, जास्त कर्जवाटप करणे, थकबाकी जास्त असणे इत्यादी बाबतीत अ, ब, क या मुख्य गटांमध्ये 'क' गटाचा प्रथम क्रमांक आहे. 'ब' गटाचा द्वितीय व 'अ' गटाचा तृतीय क्रमांक आहे.

- १२) 'क' गटात बारामती, इंदापूर, दौंड, शिरूर या बागायत क्षेत्राचे जास्त प्रमाण असलेल्या तालुक्याचा समावेश आहे. 'अ' गटात भोर, वेल्हा, पुरंदर, मुळशी या कमी बागायत क्षेत्र असलेल्या डोंगरी भागाचा समावेश आहे. 'ब' गटात डोंगरी व बागायती क्षेत्राचा समावेश आहे. उत्पादक व नगदी पिके घेणे याबाबत 'क' गट सर्वात पुढे आहे. 'क' गटातील संस्थां इतर गटातील संस्थांच्या तुलनेने जास्त विकसित झालेल्या आहेत. डोंगरी, मागासलेला, नगदी पिकांचे प्रमाण कमी असलेला 'अ' गट तुलनेने सर्वात कमी विकसित संस्था असलेला गट आहे.
- १३) सर्व गटातील सभासदांमध्ये संस्थेशी कर्जव्यवहार करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण कमी आहे. शेतकरी संस्थेचे सभासद होतात पण संस्थेकडून कर्ज घेण्याला प्राधान्य देत नाहीत. शेतीला कर्जाची गरज आहे, शेतकरी कर्ज घेत आहेत, ते संस्थांशिवाय अन्य मार्गाने सुद्धा (असंस्थात्मक मार्गांनी) कर्ज घेत आहेत. म्हणजेच या संस्था खाजगी कर्जाला पूर्ण पर्याय देऊ शकलेल्या नाहीत.
- १४) थकबाकी ही सर्व गटातील संस्थांची समस्या आहे. क गटातील संस्था तुलनेने विकसित भागात आहेत या भागातील थकबाकीचे प्रमाण मोठे आहे. जास्त कर्ज वाटप जास्त थकबाकी कमी कर्जवाटप कमी थकबाकी अशी स्थिती आहे. थकबाकीत तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी असणे ही अयोग्य बाब आहे. या थकबाकीचे अस्तित्व सर्व गटांमध्ये आहे कर्ज मुदतीत वसूल करण्यात सर्व गटातील संस्थांना मर्यादित यश आलेले आहे.

६. मुख्य निष्कर्ष

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांबाबत पुढील मुख्य निष्कर्ष निघतात.

- १) सर्व खातेदारांना या संस्था सभासद देण्यात यशस्वी झालेल्या नाहीत.
- २) संस्थांची संख्या, सभासद संख्या वाढत आहे पण वाढीचा वेग कमी आहे.
- ३) संस्थांनी धारणक्षेत्र नसलेल्या शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर यांना सभासद करून घेण्याचा व त्यांना कर्जवाटप करण्याचा विशेष प्रयत्न केलेला नाही.
- ४) बागायत क्षेत्र व नगदी पिकांचे प्रमाण जास्त असलेल्या भौगोलिक भागात संस्थांची तुलनेने जास्त प्रगती होते.
- ५) बागायत क्षेत्र कमी असलेल्या डोंगरी भाग असलेल्या भातासारखे पीक घेणाऱ्या ऊस, द्राक्ष या नगदी पिकांचे प्रमाण कमी असलेल्या भौगोलिक भागात संस्थांचा तुलनेने कमी विकास होतो.

- ६) जमिनीचे उपविभाजन व अपखंडन वाढत आहे. त्यामुळे (कमी धारणक्षेत्र असलेल्या) लहान सभासदांचे प्रमाण वाढत आहे. त्यांच्यासाठी संस्थांनी प्राधान्याने नियोजन करणे आवश्यक आहे.
- ७) खातेदार संस्थांचे सभासदत्व घेतात पण सर्व सभासद संस्थांकडून कर्ज घेत नाहीत. सरासरी ३० टक्के सभासद संस्थांशी कर्ज व्यवहार करतात. त्यामुळे एकूण कर्जवाटप कमी आहे. कर्जवाटप कमी त्यामुळे संस्थांचा नफा, भागभांडवल कमी आहे. परिणामी संस्थांची आर्थिक कुवत कमी आहे.
- ८) कर्जदारांची संख्या कमी असण्याचे कारण थकबाकी हे सुद्धा आहे. थकबाकीदार सभासदांना परत कर्ज पुर्वठा केला जात नाही. त्यामुळे कर्ज घेणाऱ्या सभासदांची संख्या कमी होते.
- ९) कमी सभासद संस्थांकडून कर्ज घेतात, कर्ज घेतलेल्या सभासदांची थकबाकी होते, थकबाकीदार परत कर्ज घेऊ शकत नाहीत. त्यामुळे संस्थांचा एकूण कर्जव्यवहार कमी होतो. परिणामी संस्थांची आर्थिक कुवत कमी होते.
- १०) तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीचे अस्तित्व असणे हे संस्थांचा योग्य विकास झालेला नाही हे स्पष्ट करते.

८.८ आदिवासी सहकारी पत पुर्वठा संस्थाबाबतचे निष्कर्ष

(कालावधी १९९० – ९१ ते २००२ – ०३)

- १) पुणे जिल्ह्यात फक्त जुन्नर, आंबेगाव व खेड तालुक्यातच आदिवासी सहकारी संस्था कार्य करित आहेत. १९९१ – ९२ नंतर या संस्थांमध्ये वाढ झालेली नाही.
- २) पुणे जिल्ह्यातील सर्वसाधारण संस्थांच्या तुलनेने या संस्थांची प्रतिसंस्था सरासरी सभासद संख्या जास्त आहे.
- ३) संस्था सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण जास्त आहे. जिल्ह्यातील सर्वसाधारण संस्थांच्या तुलनेने हे प्रमाण कमी आहे.
- ४) संस्था सभासदांपैकी २५ टक्के सभासद (ग्रामीण कारागीर, भूमिहीन, शेतमजूर) इतर सभासद आहेत. सर्वसाधारण संस्थांच्या तुलनेने हे प्रमाण जास्त आहे. या संस्थांनी धारणक्षेत्र नसलेल्या वर्गाला सभासदत्व दिले आहे ही चांगली बाब आहे.

- ५) संस्थांकडे शासकीय भाग भांडवल अल्प आहे मात्र इतर सर्वसाधारण संस्थांपेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे. शासनाने या संस्थांमध्ये सर्वसाधारण संस्थांच्या तुलनेने जास्त गुंतवणूक केली आहे हे स्पष्ट होते.
- ६) संस्थांकडे भागभांडवल कमी आहे, इतर सर्वसाधारण संस्थांपेक्षा या संस्थांकडे प्रतिसंस्था सरासरी भागभांडवल कमी आहे, भागभांडवल वाढीचा दर कमी आहे. इतर सर्वसाधारण संस्थांपेक्षा वाढीचा हा दर कमी आहे. भागभांडवलाची जी स्थिती आहे. तीच स्थिती खेळत्या भांडवलाची आहे या संस्था आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत आहेत, या संस्था इतर सर्व साधारण संस्थांपेक्षा कमकुवत आहेत हे स्पष्ट होते.
- ७) संस्थांनी सरासरी प्रतिसभासद कर्ज कमी प्रमाणात दिले आहे. जिल्ह्यातील इतर सर्वसाधारण संस्थांपेक्षा हे प्रमाण कमी आहे. संस्थांचा एकूण कर्ज पुरवठा कमी आहे? यावरून यातून स्पष्ट होते.
- ८) एकूण सभासदांपैकी फक्त सरासरी २४ टक्के सभासद संस्थेशी कर्जव्यवहार करतात. इतर सर्वसाधारण संस्थांपेक्षा हे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे या संस्थांचा कर्जव्यवहार अल्प आहे.
- ९) संस्थांनी सभासदांना दिलेले कर्ज कमी आहे, त्यामुळे येणे कर्ज कमी आहे. येणे कर्जदारांपैकी सरासरी ६८ टक्के सभासद थकबाकीदार आहेत त्यामुळे संस्था थकबाकीत अडकलेल्या आहेत. जिल्ह्यातील इतर संस्थांशी तुलना करता आदिवासी संस्थांमध्ये थकबाकीचे प्रमाण जास्त आहे.
- १०) आदिवासी संस्थांची थकबाकी जास्त आहे. म्हणून थकबाकीदारांची संख्या जास्त आहे. या संस्थांकडे तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीची थकबाकी आहे.

आदिवासी सहकारी पत पुरवठा संस्थांची स्थिती चांगली नाही. धारणक्षेत्र नसलेल्या सभासदांच्या तुलनेने जास्त प्रमाण व तीन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीच्या थकबाकीदारांचे कमी प्रमाण या दोन बाबतीत जिल्ह्यातील इतर सर्वसाधारण संस्थांपेक्षा या संस्थांची स्थिती अल्पशा प्रमाणात चांगली आहे. इतर सर्व बाबतीत इतर सर्वसाधारण संस्थांपेक्षा या संस्थांची स्थिती अयोग्य आहे. सर्वसाधारण संस्थांपुढे ज्या सर्व समस्या आहेत त्या सर्व समस्या या संस्थांसमोर आहेत. आदिवासी भाग हा मागासलेला, डोंगरी भाग आहे. या भागातील शेतकऱ्यांसाठी व इतर घटकांसाठी या संस्थांची अत्यंत आवश्यकता आहे पण या संस्थांचा झालेला विकास समाधानकारक नाही.

८.९ शेतकरी सेवा सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांबाबतचे निष्कर्ष

शेतकरी सेवा शेती पत पुरवठा संस्थांचा (१९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीतील) अभ्यास केला. या अभ्यासातून निघालेले महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

- १) १९९०-९१ ते २००२-०३ या कालावधीत या संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली नाही.
- २) आदिवासी सहकारी संस्था व जिल्ह्यातील इतर सर्वसाधारण संस्था यांच्यापेक्षा या संस्थांची प्रतिसंस्था सरासरी सभासद संख्या जास्त आहे.
- ३) संस्था सभासदांमध्ये लहान सभासदांचे प्रमाण मोठ्या सभासदांपेक्षा जास्त आहे.
- ४) धारणक्षेत्र नसलेल्या इतर सभासदांचे प्रमाण एकूण सभासदांमध्ये ३८.८७ टक्के आहे. इतर सर्वसाधारण संस्था व आदिवासी संस्था यांचेपेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे.
- ५) संस्थांनी तुलनेने (इतर सर्वसाधारण संस्था व आदिवासी संस्था यांच्यापेक्षा) सरासरी प्रति सभासद कर्ज जास्त प्रमाणात दिले आहे.
- ६) प्रतिवर्षी एकूण सभासदांमधील सरासरी २० टक्के सभासदच संस्थेकडून कर्ज घेतात. ही बाब अयोग्य आहे. जास्तीत जास्त सभासदांना कर्जवाटप करण्यात या संस्थांना अपयश आले आहे.
- ७) संस्थांचा कर्ज पुरवठा वाढत गेला आहे. त्यामुळे येणे कर्जात वाढ झाली आहे.
- ८) थकबाकी ही या संस्थांची मुख्य समस्या आहे. अभ्यास कालावधीत जवळजवळ सरासरी २५ टक्के सभासद (कर्जदार सभासदांपैकी) थकबाकीदार होते.

कमी सभासद, अपुरा कर्ज पुरवठा, ठेवी स्वीकारण्यात अपयश, कमी भांडवल, वाढती थकबाकी, आर्थिकदृष्ट्या सक्षमता नसणे या समस्यांमध्ये या संस्था अडकल्या आहेत. अभ्यास कालावधीतील या संस्थांची प्रगती समाधानकारक नाही. जिल्ह्यातील इतर सर्वसाधारण संस्था व आदिवासी सहकारी संस्था यांचेशी तुलना करता, या संस्थांची कमी प्रगती झाली आहे हे स्पष्ट होते.

८.१० अन्नधान्येतर पिकांना जास्त कर्ज

संस्था पीक कर्ज देताना भात, ज्वारी, बाजरी, मका इत्यादी प्रकारच्या अन्नधान्यासाठी कर्ज देतात. त्याप्रमाणे ऊस, कापूस, द्राक्षे या अन्नधान्येतर (नगदी) पिकांना जास्त कर्ज दिले आहे. या बाबतचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

अ आणि ब गटातील संस्थांनी 'क' आणि 'ड' गटापेक्षा जास्त प्रमाणात अन्नधान्याला कर्ज दिले आहे. डोंगरी भागात भाताचे पीक घेतले जाते. 'अ' गटात डोंगरी भाग असल्यामुळे (या भागात नगदी पिके कमी प्रमाणात घेतली जातात) या भागातील संस्थांनी अन्नधान्याला जास्त प्रमाणात कर्ज दिले आहे. 'अ' गटाचे नंतर 'ब' गटाचा अन्नधान्य पीक कर्ज वाटपात दुसरा नंबर आहे. मागासलेल्या भागात अन्नधान्यासाठी जास्त प्रमाणात कर्ज वाटप केले जाते. या भागातील शेतकऱ्यांचा विकास करण्यासाठी अन्नधान्य पिकांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचा व्याजदर कमी ठेवणे व इतर सवलती देणे आवश्यक आहे.

८.११ अयोग्य व्याजदर

नगदी पिकांना व अन्नधान्य पिकांना एकाच व्याजदराने दिले जाते हे अयोग्य आहे. उदा. भात हे अन्नधान्य पीक आहे. ऊस हे नगदी पीक आहे. भातापासून मिळणारे एकरी उत्पन्न ऊस पिकापासून मिळणाऱ्या एकरी उत्पन्नापेक्षा कमी असते. भात डोंगरी भागातील मागासलेल्या शेतकऱ्यांचे पीक आहे. त्यामुळे या दोन्ही पिकांना एकाच व्याजदराने कर्ज देणे अयोग्य आहे. भात व इतर कोरडवाहू क्षेत्रातील अन्नधान्य पिकांना नगदी पिकांच्या तुलनेने कमी व्याजदराने कर्ज देणे आवश्यक आहे. लहान (दुर्बल) शेतकरी व मोठे (सबल) शेतकरी यांना एकाच व्याजदराने कर्ज न देता लहान शेतकऱ्यांना व्याजदरात सवलत दिली जावी.

लहान (दुर्बल) शेतकरी जर कोरडवाहू क्षेत्रातील असेल तर तो प्रामुख्याने अन्नधान्याचे पीक घेता त्याला मिळणारे एकरी उत्पन्न तुलनेने कमी असते. अशा शेतकऱ्यांना आपली उपजीविका शेतीमध्ये करणे अवघड जाते. कमी धारणक्षेत्र व कमी उत्पन्न यामुळे जोडधंद्यात गुंतवणूक करता येत नाही. शेती हेच उपजीविकेचे मुख्य साधन असत अशा मागासलेल्या व आर्थिक अडचणीत असणाऱ्या शेतकऱ्यांना अत्यल्प व्याजदराने कर्ज देणे आवश्यक आहे. कमी व्याजदराने कर्ज दिल्यास ते कर्ज घेतील व आपली उन्नती करतील. त्यांना वेळेत कर्जफेड करता येईल. त्यामुळे थकबाकी होणार नाही याचा फायदा सभासदांना व संस्थांना होईल मागास भागातील शेतकरी व संस्था थकबाकीच्या सापळ्यात अडकणार नाहीत. जिल्हा बँकांनीच व्याजदरात सवलत देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील सावकारी सुद्धा कमी होण्यास मदत होईल. प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्था स्थापन करण्याचा मुख्य उद्देश पूर्ण होईल. व्याजदर धोरणासाठी पुढील बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

- १) नगदी पिकांपेक्षा कमी व्याजदराने अन्नधान्य पिकांना कर्ज दिले गेल्यास भातासारखे पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचा फायदा होईल 'कमी लाभाची पीके कमी व्याज दर' हे न्यायाचे तत्त्व आहे.

- २) अन्नधान्य पीक घेणारे काही शेतकरी नगदी पीक घेत आहे अशी खोटी माहिती देऊन जास्त कर्ज घेतात. अशा कर्जाची थकबाकी होते. अन्नधान्य पिकांना कमी व्याजदराने कर्ज दिल्यास शेतकरी अशी खोटी माहिती देऊन कर्ज घेणार नाहीत. गैरव्यवहार कमी होतील.
- ३) योग्य व्याजदरामुळे डोंगरी व मागासलेल्या भागातील शेतकऱ्यांचा व संस्थांचा विकास होईल.
- ४) व्याजदर कमी असल्याने थकबाकीचे प्रमाण कमी होईल.
- ५) लहान (दुर्बल) शेतकरी पावसावरचे पीक घेत असतील तर त्याचे सरासरी उत्पन्न कमी असते. उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते जोडधंद्यात गुंतवणूक करू शकत नाहीत. अशा शेतकऱ्यांना शेतीपुरक जोडधंद्यासाठी सुद्धा सवलतीच्या दराने कर्ज देणे आवश्यक आहे. यामुळे सुद्धा सामाजिक न्यायाचे तत्त्व अमलात येईल. लहान (दुर्बल) शेतकऱ्यांचा विकास होईल.
- ६) नगदी पिकांसाठी कर्ज वाटप करताना लहान (दुर्बल) शेतकऱ्यांना मोठ्या (सबल) शेतकऱ्यांचे तुलनेने कमी व्याज दराने कर्ज दिले जावे.
- ७) जे सभासद शेतकरी लहान (दुर्बल) शेतकरी आहेत, जे अन्नधान्याचे पीक घेतात. जे शेतीपुरक जोड धंद्यात गुंतवणूक करू शकत नाहीत. त्यांना पीक कर्ज व जोड धंद्यासाठी दिले जाणारे कर्ज या कर्जावर अत्यल्प व्याज आकारला जावा. ज्या संस्था आपल्या एकूण कर्जपुरवठ्याच्या पन्नास टक्क्यांपेक्षा जास्त कर्ज पुरवठा या प्रकारचा करतील त्या संस्थांना विशेष सवलती देणे आवश्यक आहे.

८.१२ गैरव्यवहारांना प्रतिबंध

नगदी पिकांना अन्नधान्य पिकांपेक्षा जास्त कर्ज दिले जाते. दोन्ही पिकांच्या कर्जाचा व्याजदर एकच असतो. सभासद जास्त कर्ज मिळावे म्हणून शेतात प्रत्यक्षात अन्नधान्याचे पीक असताना जास्त कर्ज घेण्यासाठी नगदी पीक आहे असे दाखवितात व जास्त कर्ज घेतात. संस्थेकडून कर्ज घेण्याअगोदर प्रत्यक्ष पीक पाहणी केली जात नाही. त्यामुळे शेतात अन्नधान्य पीक असताना नगदी पीक असल्याचे दर्शवून जास्त कर्ज घेता येते. अशा घेतलेल्या जास्त कर्जाचा उपयोग पिकांशिवाय अन्य कारणासाठी केला जातो. त्यामुळे हे कर्ज उत्पादक कर्ज नसते. या कर्जाची परतफेड कर्ज उपयोगातून मिळालेल्या उत्पन्नातून होत नसते. परिणामी थकबाकी होते. सभासद कर्जात अडकत जातात. जर नगदी पिकांच्या कर्जावर जास्त व्याजदर असेल, व अन्नधान्य पिकांच्या कर्जावर कमी व्याजदर असेल तर नगदी पीक असल्याची (अन्नधान्य पिक असताना) खोटी माहिती देऊन कर्ज

घेण्याचे प्रकार काही प्रमाणात कमी होतील. अन्नधान्य पिकांचा व्याजदर कमी असल्यामुळे प्रत्यक्षात असलेले अन्नधान्य पिक दर्शवूनच कर्ज घेतले जाईल. हे कर्ज खऱ्या अर्थाने उत्पादक कर्ज म्हणून उपयोगात आणले जाऊ शकते. योग्य व्याजदरामुळे खोटे पीक दर्शवून कर्ज घेण्याचे अयोग्य प्रकार कमी होतील.

८.१३ विकास फलन (निष्कर्षाची समीकरणात्मक मांडणी)

एखादा विशिष्ट चल एका किंवा अनेक चलांवर अवलंबून असतो, तेव्हा अशा संबंधाला 'फलन' असे म्हणतात. या चलांमधील संबंध 'फलनात्मक संबंध' असतात. या संबंधांची मांडणी समीकरणाच्या सहाय्याने करता येते.

प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झालेल्या निष्कर्षांच्या आधारावर प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्था विकास काही घटकांवर अवलंबून आहे. 'विकास फलन' पुढे दर्शविण्यात आला आहे.

प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांचा विकास पाच घटकांवर अवलंबून आहे. या घटकांमध्ये व संस्थांच्या विकासामध्ये फलनात्मक संबंध आहे. संस्थांचा विकास हा परतंत्र चल आहे. हा विकास ज्या घटकांवर अवलंबून आहे, ते सर्व घटक स्वतंत्र चल आहेत. असे समजत विकास करून मांडला आहे. विशिष्ट अक्षरांनी हे चल पुढे दर्शविले आहेत. या संबंधांचे समीकरण पुढील प्रमाणे दर्शविता येईल.

$$PD = f(L, I, M, G, R)$$

PD = PACS Development (प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांचा विकास)

L = Loan Transaction (कर्जव्यवहार)

I = Interest Rate (व्याजदर)

M = Multipurpose work (बहुउद्देशीय कार्य)

G = Guidance (मार्गदर्शन)

R = Recovery (वसुली)

f हे अक्षर वरील दोन चलांमधील (परतंत्र व स्वतंत्र) कार्यात्मक संबंध (Functional Relation) दर्शविते.

● कर्जव्यवहार (L)

संस्थांच्या एकूण कर्जव्यवहारात वाढ झाल्यास संस्थांच्या भाग —भांडवलात वाढ होईल, नफ्यात वाढ होईल परिणामी संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील. कर्जव्यवहारात वाढ करण्यासाठी पुढील बाबींची आवश्यकता आहे.

- १) संस्थांची एकूण सभासदसंख्या वाढविणे व एकूण कर्ज घेणाऱ्यांची संख्या वाढविणे.
- २) सभासदांना शेतीपुरक व्यवसायांना कर्ज देणे.
- ३) विविध मुदतीच्या कर्जपुरवठ्यात वाढ करणे.
- ४) धारणक्षेत्र नसलेल्या इतर सभासदांना कर्ज पुरवठा करणे व एकूण कर्जपुरवठ्यात वाढ करणे.

● व्याजदर (I)

योग्य व्याजदर आकारणी केल्यास कर्जव्यवहार वाढेल, कर्जवसुली वाढेल, सभासद संस्थांकडून कर्ज घेण्याला प्राधान्य देतील. त्यामुळे संस्थांचा विकास होईल. योग्य व्याजदरासाठी पुढील बाबींची आवश्यकता आहे.

- १) नगदी पिकांपेक्षा अन्नधान्य पिकांसाठी कमी व्याजदराने कर्ज द्यावे.
- २) मोठ्या सभासदांपेक्षा लहान सभासदांना कमी व्याजदराने कर्ज द्यावे.
- ३) मागास भागातील लहान सभासदांना अत्यल्प व्याजदराने अन्नधान्य पिकांसाठी कर्ज द्यावे.
- ४) धारणक्षेत्र नसलेल्या इतर सभासदांना कमी व्याजदराने कर्ज देऊन एकूण कर्जव्यवहार वाढवावा.

● बहुउद्देशीय संस्था म्हणून कार्य (M)

संस्थांनी कर्जपुरवठ्याबरोबरच शेतीविकासासाठी इतर कार्ये करून संस्थांचे उत्पन्न वाढवावे. या कार्याचा सभासदांना उपयोग होईल व त्यांचे उत्पन्न वाढून संस्थांची प्रगती होईल यासाठी संस्थांनी पुढील कार्ये करावीत.

- १) सभासदांकडून विविध मुदतीच्या ठेवी स्वीकाराव्यात. तसेच इतरांकडूनही बचत ठेवी व इतर ठेवी स्विकाराव्या.
- २) शेतीसाठी आवश्यक वस्तुंची विक्री करावी. उदा — औषधे, बी — बियाणे, खते, अवजारे इ.
- ३) शेतीसाठी आवश्यक यंत्रांची खरेदी करून ती यंत्रे सभासदांना भाड्याने द्यावीत.
- ४) संस्थेने वाहतुकीची साधने घेऊन सभासदांना शेतमाल वाहतूक सेवा पुरवावी.
- ५) गोडावून, शीतगृह इत्यादी सेवांचा सभासदांना पुरवठा करावा.

- **मार्गदर्शन (G)**

सभासदांना विविध प्रकारचे मार्गदर्शन केल्यास सभासदांचे शेती उत्पन्न वाढेल, संस्थांचा कर्जव्यवहार वाढेल, कर्जवसुली वाढेल, सभासद संस्थेच्या कार्यात सहभागी होतील त्यातून संस्थेचा विकास होईल. त्यासाठी संस्थांनी सभा, मेळावे, कृषी प्रदर्शन, विविध ठिकाणी भेटी, तज्ञ व्यक्तींच्या व्याख्यानांचे आयोजन इत्यादी माध्यमातून सभासदांना मार्गदर्शन उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

- १) पीकपद्धती, आधुनिक शेती तंत्रज्ञान इत्यादी बाबत तज्ञांचे मार्गदर्शन
- २) कर्ज उपलब्धतेसंबंधी, कर्जाचा योग्य उपयोग करण्यासंबंधी, कर्जफेडी संबंधी मार्गदर्शन
- ३) सहकारी चळवळीच्या तत्त्वाविषयी सभासदांना मार्गदर्शन करणे.
- ४) शेतमालाची मागणी व पुरवठा, बाजारपेठ, किंमत या संबंधी सभासदांना मार्गदर्शन करावे.

- **कर्जवसुली (R)**

कर्ज वसुलीसाठी संस्थांनी प्रयत्न केला पाहिजे. थकबाकी झाल्यास थकबाकीदारांना परत कर्जपुरवठा केला जात नाही. त्यामुळे एकूण कर्जव्यवहार कमी होतो म्हणून संस्थांनी योग्यवेळी, योग्य पध्दतीने कर्ज वसुली करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पुढीलप्रमाणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

- १) कर्ज व विक्री यांची योग्य सांगड घालण्याचा प्रयत्न करणे.
- २) कर्जवेळेत फेडणारांना विविध सवलती द्याव्यात.
- ३) कर्जवसुलीत पुढारी किंवा अन्य कोणालाही हस्तक्षेप करू देऊ नये.
- ४) शंभर टक्के कर्ज माफीच्या सरकारी धोरणाला विरोध करावा.

वरील पाच बाबींची योग्य अंमलबजावणी केल्यास संस्थांची आर्थिक क्षमता वाढून संस्थांचा सर्वांगीण विकास होईल.

८.१४ कर्ज घेतलेल्या सभासदांचा अभ्यास

कर्ज घेतलेल्या सभासदांच्या अभ्यासातील महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

- १) **मागास भागात शेतीपुरक व्यवसाय व इतर व्यवसायांचा कमी विकास**
भोर , जुन्नर, इंदापूर या तालुक्यातील सभासदांची तुलना करता असे दिसते की, भोर सारख्या तालुक्यात डोंगराळ भाग असल्याने शेती मागासलेली आहे. शेतीला पुरक

असलेल्या व्यवसायांचा व इतर व्यवसायांचा कमी प्रमाणात विकास झाला आहे. या शेतकऱ्यांचे शेती हेच उपजीविकेचे मुख्य साधन आहे. त्यामुळे शेती व शेतीबरोबर इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण या भागात कमी आहे. फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. या उलट स्थिती इंदापूर तालुक्याची आहे. इंदापूर सारख्या बागायती क्षेत्र असलेल्या तालुक्यात शेतीपुरक थंड्यांचा (मागास तालुक्यापेक्षा) जास्त विकास झाला आहे. या भागामध्ये शेती व शेती बरोबरच इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे म्हणजेच तुलनेने मागास भागात जास्त प्रमाणात शेती हेच उपजीविकेचे साधन असते.

२) मागास भागातील फक्त शेती उत्पन्न असलेल्या लहान सभासदांचे संस्थेकडून कर्ज घेण्याला प्राधान्य

- १) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद फक्त संस्थेकडूनच कर्ज घेतात. या सभासदांची आर्थिक कुवत कमी असल्यामुळे त्यांना इतर मार्गांनी कर्ज मिळू शकत नाही. शेतीला कर्ज मिळविण्यासाठी संस्था हाच त्यांच्यासाठी मुख्य मार्ग आहे.
- २) फक्त शेतीउत्पन्न मिळविणारे शेतकरी जर डोंगराळ भागातील, मागास भागातील असतील तर ते संस्थांकडूनच कर्ज घेण्याला प्राधान्य देतात. त्यांच्यासाठी संस्था हाच कर्ज घेण्याचा मार्ग असतो.
- ३) फक्त शेती उत्पन्न मिळविणारे सभासद जर लहान सभासद (कमी धारण क्षेत्र असलेले) असतील तर ते मोठ्या सभासदांच्या तुलनेने जास्त प्रमाणात संस्था कर्जावरच अवलंबून असतात.
- ४) शेतीपासून व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे सभासद विविध मार्गांनी कर्ज मिळवू शकतात. कारण त्यांची आर्थिक कुवत जास्त असते. म्हणून ते शेती कर्जासाठी फक्त संस्थांवरच अवलंबून नसतात.
- ५) पुढील लक्षणे असणारे सभासद संस्था कर्जावर जास्त प्रमाणात अवलंबून आहेत. ते संस्थेकडून कर्ज घेण्याला प्राधान्य देतात.
 - अ) सभासद फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे असतील
 - ब) सभासद लहान (अल्प भू धारक) शेतकरी असतील
 - क) सभासद डोंगराळ भागातील, मागास भागातील, तसेच शेतीपासून सरासरी कमी उत्पन्न मिळविणाऱ्या भागातील असतील.

३) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त

- १) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या सभासदांमध्ये ज्या सभासदांना फक्त शेतीपासूनच उत्पन्न मिळते , त्या सभासदांमध्ये थकबाकीचे प्रमाण जास्त असते. शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांपेक्षा या सभासदांमध्ये थकबाकीचे प्रमाण जास्त असते.
- २) फक्त संस्थेकडून कर्ज घेतलेल्या सभासदांमध्ये जे सभासद लहान आहेत, त्यांना जर फक्त शेतीपासूनच उत्पन्न मिळत असेल तर, त्यांच्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण तुलनेने सर्वाधिक असते.
- ३) सभासद लहान असतील व त्यांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळत असेल तर त्यांच्यातील थकबाकीदारांचे प्रमाण फक्त शेती उत्पन्न असलेल्या लहान सभासदांपेक्षा कमी असते.
- ४) लहान सभासदांपेक्षा मोठ्या सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण कमी असते. मोठ्या सभासदांमध्ये फक्त शेती उत्पन्न मिळविणारे व शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे या दोन्हीमध्ये तुलना केली असता, शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण कमी असते.
- ५) फक्त शेती उत्पन्न मिळणाऱ्या सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच जुने — नवे करणारांचे प्रमाण सुध्दा जास्त आहे. (जुने—नवे केल्यामुळे तात्पुरती थकबाकी भरली जाते) हा शेतकरी कर्जात अडकला आहे हे स्पष्ट होते.
- ६) भोर, जुन्नर व इंदापूर तालुक्यांची तुलना करता, भोर तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे, तुलनेने इंदापूर तालुक्यात कमी आहे. मागासलेल्या भागात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असते हे स्पष्ट होते.
- ७) थकबाकीदारांचे सर्वात कमी प्रमाण जे सभासद मोठे आहेत व ज्यांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळते अशा सभासदांमध्ये आहे.
- ८) पुढील लक्षणे असणाऱ्या सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण सर्वाधिक असते.
 - अ) जर सभासद लहान (कमी धारणक्षेत्र असलेले) असतील
 - ब) लहान सभासदांना फक्त शेतीपासूनच उत्पन्न मिळत असेल
 - क) सभासद डोंगराळ भागातील किंवा सरासरी शेती उत्पन्न कमी असलेल्या मागास भागातील असतीलवरील तीन लक्षणे असलेल्या कर्जदार सभासदांमध्ये इतर सभासदांच्या तुलनेने जास्त थकबाकीदार असतात.

४) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे अस्तित्व

लहान व मोठ्या दोन्ही प्रकारच्या सभासदांनी संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले आहे. या सभासदांमध्ये काही सभासदांना फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळते , काही सभासदांना शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळते. या सभासदांच्या बाबत केलेल्या अभ्यासातून पुढील निष्कर्ष निघतात.

- १) फक्त शेती उत्पन्न मिळविणाऱ्या कर्जदार सभासदांमध्ये शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांच्या तुलनेने थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त आहे.
- २) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या व शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या दोन्ही प्रकारच्या सभासदांमध्ये असे आढळून आले की, मोठ्या सभासदांच्या तुलनेने लहान सभासदांमध्ये थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असते.
- ३) डोंगराळ असलेला मागासलेला तालुका व त्यापेक्षा विकसित तालुका यांच्यात तुलना केली असता, मागास तालुक्यात थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असते हे स्पष्ट होते.
- ४) संस्थेकडून व इतर मार्गांनी कर्ज घेतलेल्या सभासदांमध्ये पुढील लक्षणे असतील तर थकबाकीदारांचे प्रमाण जास्त असते.
 - अ) सभासद लहान (कमी धारणक्षेत्र असलेले) असेल
 - ब) सभासदांना फक्त शेतीपासूनच उत्पन्न मिळत असेल
 - क) सभासद डोंगराळ भागातील मागासलेली शेती असलेल्या (सरासरी शेतीउत्पन्न कमी असलेल्या) भागातील असतील

कर्ज घेतलेल्या सभासदांच्या अभ्यासातून जे निष्कर्ष समोर आले आहेत ते संस्थांच्या व सभासदांच्या विकासासाठी काही उपाययोजना सुचविण्याकरिता उपयुक्त आहेत.

५) पीक कर्जाचा उपयोग विविध कारणांसाठी केला जातो.

सभासद पीक कर्ज घेतात. पिकांसाठी घेतलेल्या कर्जाचा प्रत्यक्षात ते कशासाठी उपयोग करतात याबाबत केलेल्या पाहणीचे निष्कर्ष —

सर्व सभासदांनी पीक कर्जाचा काही प्रमाणात उपयोग पिकांसाठी केला आहे पण पिकांसाठी १०० टक्के कर्ज उपयोगात आणलेले नाही. पिकांशिवाय त्यांनी पुढील बाबींवर पीककर्ज खर्च केले आहे.

अ) उपभोगावर खर्च —

- १) सर्व प्रकारचे सभासद कर्जाचा उपयोग उपभोग खर्चासाठी करतात.
- २) कर्ज रक्कम उपभोगावर खर्च करणारांचे प्रमाण मोठ्या सभासदांपेक्षा लहान सभासदांमध्ये जास्त आहे.
- ३) कर्ज रक्कम उपभोगावर खर्च करणारांचे प्रमाण भोर सारख्या मागासलेल्या भागातील सभासदांमध्ये इतर तालुक्याच्या तुलनेने जास्त आहे.
- ४) पुढील लक्षणे असलेल्या सभासदांमध्ये कर्ज रक्कम उपभोगावर खर्च करणारांचे प्रमाण जास्त आहे.
 - क) फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणारे सभासद असणे.
 - ख) भोर सारख्या मागासलेल्या भागातील सभासद असणे.
 - ग) लहान (कमी धारणक्षेत्र असलेले) सभासद असणे.

ब) आवश्यक बाबींसाठी खर्च

सभासदांनी पीक कर्जाचा उपयोग काही आवश्यक बाबींवर खर्च करण्यासाठी केला आहे. या बाबी सभासदांच्या विकासासाठी उपयुक्त आहेत. या बाबींवरील खर्च १०० टक्के अनुत्पादक आहे असे म्हणता येणार नाही. परंतु ज्या कारणांसाठी कर्ज घेतले त्या कारणांसाठी खर्च झालेले नाही. शेती उत्पादनाला या खर्चाचा प्रत्यक्ष फायदा झालेला नाही.

- १) आरोग्य व शिक्षणावर खर्च — आरोग्य व शिक्षणावर सरासरी ५ टक्के सभासदांनीच कर्ज रक्कम खर्च केली आहे. म्हणजेच कर्ज रकमेचा उपयोग आरोग्य व शिक्षणासाठी करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. असा खर्च फक्त भोर सारख्या मागास भागातील लहान सभासदांचे करतात, असे आढळून आले.
- २) घर बांधणी व दुरूस्त करणे. — सर्व प्रकारचे सभासद घर बांधण्यासाठी किंवा दुरूस्तीसाठी कर्जाचा उपयोग करतात. हे प्रमाण सरासरी २० टक्के आहे. म्हणजेच हे प्रमाण अल्प आहे. फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांपेक्षा शेती आणि इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांमध्ये या खर्चाचे प्रमाण जास्त आहे. पण हा फरक अत्यल्प आहे.
- ३) दळणवळणासाठी आवश्यक वस्तुंवरील खरेदी — दळणवळणासाठी आवश्यक वस्तुंच्या खरेदीसाठी फक्त २० टक्के सभासदांनी कर्जाचा उपयोग केला आहे. म्हणजेच या कारणांसाठी कर्ज रक्कम खर्च करणारांचे प्रमाण अल्प आहे. असा खर्च शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे

सभासद तुलनेने जास्त प्रमाणात करतात. फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या भोर सारख्या मागासलेल्या भागातील लहान शेतकरी या प्रकारचा खर्च करत नाहीत.

क) व्यवसायासाठी गुंतवणुक

फक्त शेतीपासून उत्पन्न मिळविणाऱ्या (लहान व मोठ्या) सभासदांनी कर्ज रकमेचा उपयोग व्यावसायिक गुंतवणूकीसाठी केलेला नाही.

- १) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणाऱ्या सभासदांनी कर्ज रकमेचा उपयोग व्यावसायिक गुंतवणूकीसाठी केला आहे. तीनही तालुक्यांमध्ये अशी गुंतवणूक केली गेली आहे. लहान व मोठे सभासद यांच्यापैकी या गुंतवणूकीचे प्रमाण मोठ्या सभासदांमध्ये जास्त आहे.
- २) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न मिळविणारे मोठे सभासद कर्जाचा उपयोग व्यावसायिक गुंतवणूकीसाठी करतात.

सभासद पिकांसाठी कर्ज घेतात. व या कर्जाचा उपयोग उपभोगासाठी करतात. म्हणजेच कर्जाचा अनुत्पादक कारणांसाठी उपयोग केला जातो त्यामुळे कर्ज देण्याचा संस्थांचा मुळ हेतु सफल होत नाही. हे कर्ज उत्पादक कर्ज आहे, म्हणून दिले जाते. परंतु त्यातून उपभोग खर्च केल्यामुळे प्रत्यक्ष उत्पादन वाढत नाही, परिणामी थकबाकी होते. आरोग्य व शिक्षणावर केलेला खर्च, व्यवसायासाठी केलेली गुंतवणुक पूर्णतः अनुत्पादक नाही पण या प्रकारे खर्च करणाऱांचे प्रमाण उपभोगावर खर्च करणारांपेक्षा कमी आहे.

६) संस्थांचे कार्य व व्याजदर याबाबत सभासद असमाधानी

संस्थांचे कार्य व व्याजदर याबाबत सभासदांचे मत जाणुन घेतले आहे.

त्याबाबतच्या अभ्यासातील महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे —

- अ) कर्ज आवश्यक त्या वेळी मिळते असे बहुसंख्य सभासदांना वाटते पण सर्व सभासद याबाबत समाधानी नाहीत.
- ब) कर्ज वसुली पद्धतीबाबत बहुसंख्य सभासद समाधानी आहेत. पण प्रत्यक्षात संस्थांची कर्जवसुली १०० टक्के नाही. संस्थांच्या हिताच्या दृष्टीने वसुलीची पद्धत अयोग्य आहे.

क) १०० टक्के सभासद व्याजदराबाबत असमाधानी आहेत. पिक कर्जाचा व्याजदर शहरी भागात बंगला किंवा फ्लॅट विकत घेण्यासाठी मिळणाऱ्या कर्जाच्या व्याजदरापेक्षा जास्त आहे. ही बाब कृषीप्रधान देशात अयोग्य आहे. शेतीतील लाभाच्या दरापेक्षा व्याजाचा दर जास्त आहे. असे सभासदांना वाटते. म्हणून ते व्याजदराबाबत असमाधानी आहेत. अयोग्य व्याजदर ही संस्थाकार्यातील मोठी समस्या आहे.

७) गोडावून व वाहतूक साधनांची उपलब्धता करून दयावी ही अपेक्षा

अ) निम्म्यापेक्षा जास्त सभासदांना संस्थांकडे स्वतःचे गोडावून असावे असे वाटते. इंदापूर व जुन्नर या तालुक्यात गोडाऊनची मागणी करणाऱ्या सभासदांचे जास्त प्रमाण आहे. बागायती क्षेत्र जास्त असलेल्या इंदापूर व जुन्नर भागात ही मागणी आहे पण संस्थांनी या मागणीकडे दुर्लक्ष केले आहे. बागायती भागातील संस्थांना ही सुविधा निर्माण करणे आवश्यक आहे पण याबाबत संस्थांना अपयश आले आहे.

ब) सभासदांचा शेतमाल बाजारपेठे पर्यंत वाहून नेण्यासाठी संस्थांकडे स्वतःची वाहतूकीची साधने असावीत असे बहुसंख्य सभासदांना वाटत नाही. भोर तालुका हा डोंगरी भाग असलेला तालुका आहे. या भागातील सभासदांमध्ये अशी साधने असावीत असे मत व्यक्त करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण इतर तालुक्यांपेक्षा जास्त आहे. संस्थांची अशी साधने उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

८) संस्थेने शेतीसाठी मार्गदर्शन करावे ही अपेक्षा.

संस्थेमार्फत सभासदांना तज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन उपलब्ध केले जावे असे बहुसंख्य सभासदांचे मत आहे. पण संस्थांनी या कार्याकडे दुर्लक्ष केले आहे.

९) शेतीसाठी आवश्यक वस्तुंची उपलब्धता संस्थेमार्फत करावी ही अपेक्षा

खते, बी-बियाणे, औषधे इत्यादी शेतीला आवश्यक असणाऱ्या साधनांची विक्री करण्याचे दुकान संस्थेचे स्वतःचे असावे असे निम्म्यापेक्षा जास्त सभासदांचे मत आहे पण अशा दुकानांची निर्मिती करण्यात संस्थांना यश आलेले नाही. संस्था याबाबत उदासीन आहेत.

शेतीसाठी आवश्यक असणाऱ्या यंत्रांची संस्थेने खरेदी करावी व योग्य दराने ही साधने सभासदांना भाड्याने द्यावीत असे निम्म्यापेक्षा कमी सभासदांना वाटते. या बाबतही संस्थांनी विशेष

प्रयत्न केलेले नाहीत. त्यामुळे संस्थांकडे अशी साधने उपलब्ध नाहीत. संस्थांनी बहुउद्देशीय कार्य करणाऱ्या संस्था (विविध कार्य करणाऱ्या) म्हणून कार्य केले पाहिजे पण. कर्ज पुरवठ्याशिवाय इतर कार्याकडे संस्थांनी दुर्लक्ष केले आहे.

१०) इतरांना कर्ज देणे गावातील फंडात किंवा भिशीत पैसे गुंतविणे यासाठी कर्जाचा उपयोग

- १) फक्त १ टक्कापेक्षा कमी सभासद संस्थेकडून कर्ज घेऊन घेतलेल्या कर्जाचा उपयोग इतरांना व्याजानी पैसे देण्यासाठी करतात असे अभ्यासातून स्पष्ट झाले हे प्रमाण नगण्य आहे म्हणजेच सभासद कर्जाचा या प्रकारे असा गैरवापर करत नाहीत ही समाधानाची बाब आहे.
- २) संस्थेच्या कर्जदारांपैकी १८ टक्के कर्जदारांनी गावातील फंडात व भिशीत पैसे गुंतविले होते. गावातील फंड व भिशी सावकारीचे नवीन रूप आहे. या प्रकारचा खाजगी व्यवहार अयोग्य आहे. सभासद कर्जातून असा व्यवहार करतात हे अयोग्य आहे.
- ३) किसान कार्ड योजनेचा फायदा होत आहे असे सर्व कर्जदार सभासदांचे मत आहे. ही योजना उपयुक्त असल्याचे स्पष्ट होते.
- ४) किसान कार्ड मुळे मंजूर झालेली रक्कम गरजेप्रमाणे काढता येते. त्यामुळे व्याजाची बचत होते पण कर्जदार सभासद मंजूर कर्ज रक्कम एकदम उचलतात. त्यामुळे त्यांना सर्व रकमेचे व्याज भरावे लागते. सभासदांना व्याजाचा फायदा मिळावा हा किसान कार्ड योजनेचा हेतु प्रत्यक्षात पूर्ण झालेला नाही.

११) ठेवी, विमा इत्यादीबाबत संस्था प्रयत्न करित नाहीत.

- १) संस्थांनी स्वभांडवल निर्मितीसाठी सभासदांच्या ठेवी स्विकाराव्यात असे अनेक तज्ञांनी व अभ्यास समित्यांनी सुचविले आहे. पण संस्थांना याबाबत अपयश आलेले आहे. संस्थांकडे ठेवी ठेवण्याची बहुसंख्य सभासदांची इच्छा आहे. पण ठेवी जमा करण्यासाठी संस्था प्रयत्न करत नाहीत.
- २) सभासद स्वतः पीक विमा उतरवण्याला महत्त्व देत नाहीत. संस्थांनीच यासाठी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.

१२ संस्था विलीनीकरणाला सभासदांचा विरोध

संस्था दुर्बल असेल तर ती दुसऱ्या सबल संस्थेत विलीन करावी असा विचार मांडला जातो. पण बहुसंख्य सभासदांचा एकत्रीकरणाला विरोध आहे. सभासदांची इच्छा नसताना संस्थांचे एकत्रीकरण करणे अयोग्य आहे.

१३) कर्जव्यवहार न करणाऱ्या सभासदांना मतदान हक्क नसावा.

संस्थेकडून मागील पाच वर्षांत कर्ज न घेणाऱ्या सभासदांना मतदानाचा अधिकार नसावा असे बहुसंख्य सभासदांना वाटते. याची दखल सहकार खात्याने घेतली पाहिजे.

१४) गटबाजी व स्पर्धा याबाबत संमिश्र मत

संस्था सभासदामधील गटबाजी, व सत्ता स्पर्धा ५० टक्के सभासदांना योग्य वाटते. समाजात सर्वत्र गटबाजी व सत्ता स्पर्धा आहे त्याचा प्रभाव सभासदांवर आहे. पण स्पर्धा ही सहकार तत्त्वांचे विरुद्ध आहे हे सभासदांना माहित नाही हे स्पष्ट होते. सहकारी तत्त्वांबाबत योग्य माहिती त्यांना देणे आवश्यक आहे. संस्थेच्या कार्याबाबत संस्था सभासदांना माहिती दिल्यास, सहकारी तत्त्वांबाबत माहिती दिल्यास लोकशाही तत्त्वांची योग्यप्रकारे अंमलबजावणी केल्यास सभासदांचा संस्थाकार्यात सहभाग वाढेल. संस्थेच्या सर्वसाधारण सभांमध्ये सभासदांची उपस्थिती वाढेल.

८.१५ जिल्ह्यातील संस्थांच्या विकासासाठी सुचना उपाययोजना

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्थांची अधिक प्रगती होण्यासाठी सरकार, सहकार खाते, नाबार्ड, राज्यसहकारी बँक, जिल्हा बँका इत्यादी संस्थांनी व सहकार चळवळीतील कार्यकर्ते, संस्था सभासद, सहकार विषयक तज्ञ यांनी काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहे असे वाटते या उपाययोजना सुचविल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे

१) आर्थिकदृष्ट्या सक्षम संस्थांची निर्मिती करणे

पुणे जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नाहीत. दुर्बल संस्थांचे एकत्रीकरण केल्याने सक्षम संस्था निर्माण होणार नाहीत त्यासाठी संस्थांनी स्वतःच्या कार्यपध्दतीत पुढीलप्रमाणे बदल करणे आवश्यक आहे.

- १) संस्थेच्या एकूण कर्जव्यवहारात वाढ करणे, त्यासाठी नवीन सभासद वाढविणे व जास्तीत जास्त सभासदांनी संस्थेकडूनच कर्ज घ्यावे यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
- २) संस्थांनी ठेवी जमा केल्या पाहिजेत त्यासाठी फर्निचर, तिजोरी कर्मचारी यांची आवश्यकता आहे. सभासदांमध्ये विश्वास निर्माण केल्यास ठेवी जमा होतील व संस्थांचे स्वतःचे भांडवल निर्माण होईल.
- ३) शेतजमीन नसलेल्या इतर सभासदांना व्यवसायासाठी सवलतीच्या व्याजदराने कर्ज पुरवठा केल्यास संस्थेचा एकूण कर्जव्यवहार वाढेल. संस्थांचे उत्पन्न वाढेल. व इतर सभासदांचा विकास होईल.
- ४) सर्व सभासदांना शेतीपूरक व्यवसाय व इतर व्यवसायांसाठी कर्ज उपलब्ध करून दिले जावे. त्यामुळे संस्थेचा एकूण कर्ज व्यवहार वाढेल, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल व कर्ज वसुली होऊन संस्थांचा विकास होईल.
- ५) प्रत्येक संस्थेला स्वतंत्र सचिव नियुक्त केल्यास संस्थेच्या कारभारात सुधारणा होऊन त्यांचा विकास होण्यास मदत होईल.
- ६) संस्थेने गोडावून, शीतगृह, वाहतुक साधने इत्यादी सेवा सभासदांना पुरविल्यास संस्थेचे उत्पन्न वाढेल.
- ७) योग्य व्याजदर व योग्य वसुली हे तत्त्व अमलात आणल्यास संस्थांची आर्थिक सक्षमता वाढेल.
- ८) सभासदांना दळणवळण साधनांची आवश्यकता आहे. या साधनांच्या खरेदीसाठी संस्थांनी कर्ज पुरवठा केल्यास एकूण कर्जपुरवठ्यात वाढ होईल संस्थांचे उत्पन्न वाढेल, सभासदांना या कर्जाचा फायदा होईल. मागासलेल्या भागात हे कर्ज सवलतीच्या दराने देणे आवश्यक आहे.

२) संस्थांनी विविध कार्यकारी सहकारी संस्था म्हणून प्रत्यक्षात कार्य करावे

जिल्हा बँकाकडून कर्ज घेऊन सभासदांना कर्ज पुरवठा करणे व त्याचे कमिशन मिळविणे हे कार्य संस्था प्रामुख्याने करत आहेत, या संस्थांनी स्वतःचा विकास करण्यासाठी व सभासदांचा विकास करण्यासाठी विविध कार्ये करणे आवश्यक आहे ही कार्य पुढीलप्रमाणे

- १) कर्ज पुरवठा, व कर्जाचा उपयोग, व कर्जफेड, बाजारभाव, किसान कार्डाचा उपयोग, याबाबत तज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन सभासदांना उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
- २) शेतकरी मेळावे, शेतकरी महिला मेळावे, शेतीच्या आधुनिक तंत्राबाबत, उपलब्ध यंत्रसामग्री बाबत प्रदर्शन व मेळावे इत्यादींचे आयोजन करण्यासाठी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.
- ३) शेतमाल साठवणुकीसाठी संस्थेने स्वतंत्रपणे किंवा काही संस्थांनी एकत्र येऊन गोडाऊन, शीतगृहे यांची आवश्यकतेप्रमाणे निर्मिती करणे आवश्यक आहे.
- ४) संस्थेने शेतमाल वाहतुक साधनांची खरेदी करून ही सेवा सभासदांना योग्य भाडे घेऊन उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

३) संस्थांची थकबाकी कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे

थकबाकी ही संस्थांची सर्वात मोठी समस्या आहे. थकबाकी कमी झाल्यास संस्थांचा विकास होईल. थकबाकी कमी करण्यासाठी पुढील बाबींची आवश्यकता आहे.

- १) कर्जाचा व्याजदर कमी करणे विशेषत लहान सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जावर विशेष व्याजदर सवलत दिली जावी.
- २) वेळेत कर्जफेड करणारांना व्याजदरात विशेष सवलत दिली जावी.
- ३) अन्नधान्य पिके व नगदी पिके यांना एकाच दराने कर्ज पुरवठा करू नये. अन्नधान्य पिकांचा व्याजदर कमी असावा मागास भागातील अन्नधान्य पिकांना अत्यल्प व्याजदराने कर्ज दिले जावे.
- ४) कर्जाच्या प्रत्यक्ष उपयोगावर देखरेख करणारी कार्यक्षम यंत्रणा निर्माण करावी.
- ५) सभासदांना शेतीपुरक व्यवसाय व इतर व्यावसायांसाठी कर्ज पुरवठा करावा त्यामुळे सभासदांचे उत्पन्न वाढेल, कर्जफेड करण्यास त्यांना मदत होईल.
- ६) कर्जदार सभासदांना विमा उतरविणे सक्तीचे करावे.
- ७) खोटे पीक दर्शवुन कर्ज पुरवठा केला जाणार नाही याची दक्षता घ्यावी.

- ८) कर्ज वसुलीसाठी कार्यक्षम स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करावी या यंत्रणेने सभासदांना कर्ज वापराबाबत, कर्जफेडीबाबत मार्गदर्शन करावे.

४) योग्य व्याजदराची आकारणी करणे

सभासदांना कमी व्याजदराने कर्ज दिले जाणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शेतीतील लाभाचा दर किती आहे ? याचा विचार करून व्याजदर आकारणी करावी पुढील बाबींचा विचार करून व्याजदर निश्चित करावा.

- १) नगदी पीक व अन्नधान्याचे पीक यामध्ये अन्नधान्यासाठी दिल्या जाणाऱ्या पीक कर्जाचा व्याजदर कमी असावा.
- २) शेतीचे सरासरी उत्पन्न कमी असलेल्या भागात सवलतीच्या दराने व्याजदर आकारणी केली जाणे आवश्यक आहे.
- ३) लहान सभासद व मोठे सभासद यांच्यामध्ये लहान सभासदांना कमी व्याजदराने कर्ज दिले जाणे आवश्यक आहे.
- ४) मागासलेल्या भागातील लहान शेतकऱ्यांना शेतीपुरक व्यवसाय व इतर व्यवसायांसाठी अत्यल्प दराने कर्ज पुरवठा केला जाणे आवश्यक आहे.
- ५) मुदतीत कर्जफेड केल्यास व्याजदरात सवलत दिली जावी. कर्जाचा योग्य उपयोग करण्यासाठी कार्यक्रम यंत्रणा निर्माण करणे.
- ६) सर्व शेती कर्जावरील व्याजदर कमी करावेत.

५) कर्जवापरावर नियंत्रण ठेवणारी कार्यक्षम यंत्रणा असावी.

सभासद कर्जाचा उपयोग उपभोगासाठी करतात. उत्पादक कर्ज अनुत्पादक कार्यासाठी उपयोगात आणले जाते त्यामुळे थकबाकी होते व संस्था अडचणीत येतात. म्हणून सभासदांनी कर्ज ज्या कारणांसाठी घेतले त्याच कारणांसाठी उपयोगात आणावे याकरिता कर्जवापरावर नियंत्रण ठेवणारी कार्यक्रम यंत्रणा निर्माण केली जावी यासाठी काही सूचना काही केल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे

- १) कर्जाचा उपयोग योग्य कारणांसाठी केला जावा यावर नियंत्रण ठेवणारी व कर्जाची वसुली करणारी संयुक्त यंत्रणा निर्माण केली नाही.

- २) कर्ज ज्या कारणांसाठी घेतले आहे त्याच कारणांसाठी कर्जाचा उपयोग करावा याबाबत सभासदांना तज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन स्वतंत्र यंत्रणे मार्फत दिले जावे.
- ३) सभासदांना शेतीपुरक व्यवसाय व इतर व्यावसायांसाठी सवलतीच्या व्याजदराने गरजे इतके कर्ज दिल्यास पीक कर्जाचा उपयोग व्यावसायिक गुंतवणूकीसाठी केला जाणार नाही.
- ४) घरबांधणी व घरदुरुस्ती ही आवश्यक बाब आहे. सभासदांना या कारणांसाठी स्वतंत्र कर्ज उपलब्ध करून दिल्यास पीक कर्जाचा उपयोग या कारणांसाठी केला जाणार नाही.
- ५) पीक विक्री व कर्ज वसुली यांची योग्य सांगड घालावी. ज्या पिकांची कर्ज वसुली पीक विक्री करणाऱ्या संस्थेमार्फत करणे शक्य आहे. त्यांची वसुली कार्यक्षमपणे त्या संस्थेच्या सहाय्याने करावी. या कार्यावर स्वतंत्र यंत्रणेचे नियंत्रण असावे.

६) कर्जव्यवहार करणारांनाच मतदानाचा हक्क देणे

मागील पाच वर्षांत ज्या सभासदांनी किमान दोनदा संस्थेकडून कर्ज घेतले आहे. अशा सभासदांना संस्था निवडणूकीत मतदानाचा हक्क देण्यात यावा. संस्थेकडून कर्ज न घेणाऱ्या सभासदांना संस्थेचा कारभार करण्याचा अधिकार देणे योग्य नाही.

७) सभासदांना सहकारी तत्वांची माहिती द्यावी

तालुकापातळीवरील सहकार खात्याच्या कार्यालयामार्फत संस्थांच्या सहकार्याने सर्व सभासदांना सहकारी तत्वांबाबत माहिती दिली जावी. त्यामुळे संस्थांमधील गटबाजी, व अयोग्य स्पर्धा कमी होईल सभासद संस्थाकार्यात सहभागी होतील, सर्वसाधारण सभांची उपस्थिती वाढेल सहकारी पत पुरवठा संस्था ज्या कार्यासाठी निर्माण केल्या आहेत ते कार्य प्रत्यक्षात केले जाईल.

८.१६ स्वतंत्र यंत्रणेच्या निर्मितीची गरज

लहान सभासद, मागासलेल्या भागातील सभासद फक्त शेतीपासूनच उत्पन्न मिळविणारे सभासद यांना विशेष सवलती देण्यासाठी व त्यांची योग्य अंमलबजावणी करण्यासाठी योग्य स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करावी. संस्थेच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न करणारी स्वतंत्र यंत्रणाच निर्माण करावी.

८.१७ सारांश

प्राथमिक सहकारी शेती पत पुरवठा संस्था देशातील शेतीविकासासाठी महत्त्वाच्या आहेत. या संस्थांचा विकास म्हणजेच शेतीचा विकास इतके महत्त्व या संस्थांना आहे. अनेक अडीअडचणींना तोंड देत या संस्था अनेक वर्षे कार्यरत आहेत. ग्रामीण भारताच्या त्या आशास्थान आहेत. त्यांच्यात उणीवा असल्या तरी त्यांनी केलेले कार्य महत्त्वाचे आहे. उणीवा कमी करून या संस्थांचा विकास करणे शक्य आहे. या संस्थांच्या विकासातूनच शेतीचा सर्वांगीण विकास होईल. सहकारी समाज निर्माण होईल. भारतासारख्या लोकशाही राष्ट्रात लोकशाही जीवनप्रणाली असली पाहिजे ती निर्माण करण्यास मदत होईल. सहकारी लोकराज्य निर्माण करता येईल. कृषी प्रधान देशाच्या विकासासाठी या संस्थांचा विकास आवश्यकच आहे.

संदर्भ सूची

1. Agrawal A. N. (1986), ' Indian Economy problems of development and planning, ' (22nd Edition), Wishwa Prakashan, New Delhi.
2. ' Agriculture Economics ', Oxford & IBH publishing Co. Pvt. Ltd. New Delhi.
3. Arora R. G. (1986 II Edi.), ' Integrated Rural Development's' Chand and Company Delhi.
4. Attwood D. W. and Baviskar B. S. (1988), ' Who shares ? co-operative and Rural Development ', Oxford, University Press Bombay, Calcutta, Madras.
5. Baviskar B. S. and Attwood D. W. (1996), 'finding the Middle path, the political Economy of co-operation in Rural India,' Vistarr Publication, New Delhi.
6. Bedi R.D (1977), ' Theory, History and practice of Co-operation,' International Publishing House, Meerat- U.P.
7. Bhat N. S. (1988), ' Aspect of Rural Banking, ' Commonweath Publishers. Delhi (India).
8. Bhosale S.R. Dangat S.B. (1989), 'Repayment and overdues of Medium-term Loans of Co-operative Societies in Kolhapur District,' Maharashtra Co-opreation quarterly Vol 26
9. Ch. Bhagawan Rao Kanakaiah (July 1983) 'Financing of Borrowers by Farmers Service Co-operative Societies a Case study'. Indian Co-opreation Review
10. Chamola S. D. and Hasija R (1980), 'Trend Analysis of Primary Agricultural Credit societies' Indian co-operative Review, Vol No. 17.
11. Chaudhari R.R. Shinde P.S. Mohod P.V. (April- 2007), 'Utilisation and Repayment of crop loan by Members of Primary Agricultural Credit Society' Indian Co-operative Review Vol No. 44.
12. Chauhan A singh R.K. Milkhan Singh. (Oct. 1992) , 'Availability and Utilisation of Co-operative credit in Agriculture', Maharastra co-operative quarterly Vol Lxxvl .
13. Co-operative at a glance (1964), Ministry of community Development and Co-operation, Government of India.
14. Co - operative movement in Maharashtra Important statistics (1963 - 64), Government of Maharashtra Co - op Department, Mumbai.
15. Dandekar V. M. (1994), ' The Indian Economy 1947 - 92' Sage publications New Delhi.
16. Datta Rudder and Sundharam K. P. M. (2005, 2008, 2009), ' Indian Economy,' S Chand & Company Ltd, New Delhi.
17. Deorukhakar A.C and Borude S. C (1983), 'A study of crop loan system in Raigad districut' The Maharastra Co-operative quarterly Vol 179 .
18. Deorukharkar A.C. and Nikam M.B. (Oct. 1983), ' Progress of Rantnagiri District Central Co-operative Bank (M.S) with Special Emphasis on crop Loan,' Indian Co-operative Review .
19. Deshapande V. D., Padki M. B. (1971), ' Crop loan system A case study,' G. I. P. E., Pune
20. Diwivedi R. C. (1997), ' co-operratives identify concept and Reality', Paramount Publishing House, New Delhi.
21. Expert Committee Report (2001), NABARD, Mumbai.
22. Fifty years of Co - operation in the Bombay state (1956), Bombay Government.

23. Gazitteer of Bombay State District (1954 Vol XX Pune District) Government of Maharashtra Bombay.
24. Gittinger Price. J (1984), ' Economic Analysis Agricultural Projects, ' The Johns Hapkins University Press.
25. Gupta UmeshChandra (1991), ' Agricultural finance in India, ' Anmol publications, New Delhi.
26. Gupta S. C. and Kapoor U. K. (1983), ' Fundamentals of Mathematical statistics,' Sultan Chand and Son's, Daryagani, New Delhi - 110002.
27. Hajela T. N. (1987), ' Principal & Practice of the Co-operation ' Shivalal Agarawala and Co, Aqra.
28. Hand Book of Statistics on the Indian Economy, (2005 - 06), Reserve Bank of India.
29. Hough Eleanor M. (1966), ' The Co - operative Management in India, Oxford University Press Ely, House London W. I.
30. Indian Co-operative movement a profile (2004), by National Resource Centre, Nitional Co-operative Unian in India.
31. Ingale M.T. Sale D.L. Nawadkar D.S. (Dec. 1996), ' Economic Analysis of Multipurpose Co-operative societies in konkan Region of Maharastra State,' Maharastra Co-operative quarterly, Vol LXXX, No.2, .
32. Jagdish Chandar (2001), ' performance of Primary Agriculture credit Societies (PACS) in Himachal Pradesh- A Camparative Study, ' Maharastra Co-operative Quarterly Vol LXXXIV .
33. Joag C. V. Felicitation volume (1973), ' Economy of Maharashtra ' Samaj Prabodhan Sanstha, Poona.
34. Jugale V.B.(July 1991), ' Co-operative Credit and Distributive Justice: A case study of PACS in Shirol Taluka (Maharashtra), 'Maharashtra Co-operative quarterly .
35. K. Chitambaram, Ganeshan S (Dec.2002), 'Overdues in Primary Agricultural Co-operative Banks in Madurai District : A Study', Co-operative Perspective V. M. N. I. of Co-op Management. Vol 37 No.
36. K. Venkata Reddy (1980), 'Rural Development in India', Himalaya Publishing House, Girgaon Mumbai.
37. Kadam Mahesh (March 2008) , ' Role of Secretaries in the Manegement of PACS,' Maharastra Co-operative quarterly Vol 182 .
38. Kapila Uma, Raj Kapila (2005), ' Economic Developments in India ' Acadmic foundetion, New Delhi.
39. KH. Somorendro Singh (1999), 'A Case Study on the Hiyangthang Gram Panchayat Multipurpose Co-operative Society Ltd.,' Maharastra Co-Operative quarterly Vol LXXXII No. 3.
40. KH. Somorendro Singh (2003), Trend in Recovery of Loan in PACS- It's Main Causes and Remedies' Maharastra Co-operative quarterly Vol LXXXX.
41. Krishnan (2000), ' Role of Rural Banks in the Rural, ' Printwelll Publishers Distributors Jaipur (India).

42. Kulkarni P. B. (1991), ' Distortions of Co - operations, ' Himalaya, Publishing House, Bombay - 400004..
43. Lekhi R. K. , Jogindar Singh (1996), 'Agricultural Economics', Kalyani Publishing Ludhiyana , P.No. 278.
44. Lekhi R. K. and Joginder Singh, (2006), ' Agricultural Economics, Kalyani Publishers, New Delhi.
45. Maharatna Arup (1988), ' Co-operative Rural Credit : A study of two societies in Birbhum' Indian Co-operative Review Vol No. 26.
46. Mathur B. S. (1974 II edition, ' Co-operation in India, ' Sahitya Bhavan Agra,
47. Mathur B. S. (1986), ' Co - operation in India, ' Sahitya Bhavan Agra.
48. Mamoria C.B. (1982) , 'Agriculture Problems of India', Kitab Mahal, Allahabad,
49. Mohsen Shojakani (1994), ' Co - operative movement in India,' Renaissance publishing House, Delhi.
50. Narasaiah M. L. (2003), ' Rural Banking in India, ' Discovery Publishing House, New Delhi - 110002.
51. Patel A. R. (2002), ' Rural Credit Delivery system,' Kurukshetra, New Delhi.
52. Pawar M.D. Bhujabal A.A. (July 1980), 'A Profile of the Membership of Service Co-operative,' Indian Co-operative Review .
53. Pudanabhan (1986), ' Rural Financial intermediation changing perceptions, ' Shubhada Saraswat Publication Pvt. Ltd. Pune.
54. Raghunath P.N. and Nageswarrao A.(1987), 'Impact of PACS Finance on Marginal and Small Farmer's Economy of a dry farming District (Anantapur) of Andhra Pradesh' , Indian Co-operative Review.
55. Raj Kapila, Uma Kapila (2005), 'Economic Development in India', Acadmic Foundetion , New Delhi.
56. Rajput S. S. (1989), ' Financing of Indian Agriculture, ' Criterion Publications, New Delhi.
57. Rane A. A. (1983), ' Economics of Agriculture,' Atlantic Publishers & Distributors, New Delhi.
58. Rao M.S. (1975), 'Indian Economics', Premier Book Co. Delhi.
59. Rath Nilakantha (17-03-2004), 'Research paper presented in the serninar on Reorgnisation of Co-operative Credit' at the Gokhale Institute of Politics and Economics, Pune 411004.
60. RBI (1998), Report of the High level committee on Agricultural credit through commercial Banks. (Gupta Committee)
61. Report of the I. C. A. commission on Co - operative Principles (September 1966) Vienna.
62. Report of the I. C. A. commession on (1995), statement of on Co - operative identify
63. Review of the Co-operative movement in India (May 1948), R. B. I. Agricultural credit Department of India.

64. Roy Durgadas (2006), ' Rural Banking and Agricultural finance in India, Rajat Publication New Delhi.
65. Sathyamurthy T. V. (1995), ' Industry and Agriculture in India Since Independence (Volume - 2), Oxfard University Press, Delhi.
66. Singh S. B. and Salunkhe J.B. (April 1982) 'Service Co-operatives in Anand Taluka of Gujarat,' Indian Co-operative Review ' Vol 19.
67. Singh J.P. Rawat S.K. (2001) 'Impact of farm credit on Agriculture in Deoria District of eastern Uttar Pradesh,' Indian Co-operative Review Vol No. XXXVIII No. 3 .
68. Statistical outline of India, (2004 - 05), Tata services, Department of Economics and statistics.
69. Statistical statement Relative to the Co-operative movement in India 1960-61
70. Sukhadeo singh, Manindarkaur Gil S.S. (2001), ' Performance of Agricultural Co-operative Service Societies in Punjab An Appraisal,' Indian Co-operative Review Vol No. XXXVIII.
71. The Gazetteer of India (Economic Structure and Activities & Social welfare Vo.No.III, 1975), Government of India (Ministry of Education).
72. The General Report (1955). All - India Rural credit Surver Reserve Bank of India Bombay.
73. Tokhi M. R and Sharma D. P. (1983), ' Rural Banking in India, ' Mohan Primlanixford and IBH publishing co, 66 Janapath, New Delhi - 110001.
74. Venkatarreddy K (1988), ' Rural Development in India,' Himalaya Publishing House, Mumbai.
75. Verma S. B. Shah G. P. (2006), ' Rural Credit and co-operative Development,' Deep & Deep publications Pvt. Ltd. Delhi.
76. Watkins W. P. (1990), ' Co - operative Principles Today and Tomarrow ', N-olyoake Books - Manchstor.
77. Yadav Dinesh Singh. (1999), 'Performance and prospects of Agriculatural Co-operative Credit Societies in Block Bilhaur District Kanpur Dehat (UP)', Indian Co-operative Review Vol XXXVII No. 2 .
78. Yerawadekar P.D. (April 1994), 'The Progressive Co - operative Movement Of Maharashtra' , Co- operative Quartrly.
- 79 आगलावे प्रदिप (२०००), ' संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे', विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- 80 भारताची आर्थिक पाहणी (१९९६-९७ ते २००७-०८), वित्त मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
- 81 भांडारकर पु. ल. (१९८१), 'सामाजिक संशोधन पद्धती', महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
- 82 देसाई स. श्री. मु. आणि जोशी रा. शं. (१९७६), ' भारतीय अर्थव्यवस्था' भाग १, गो. य. राणे प्रकाशन, पुणे.
- 83 दुभाषी प.रा. (१९९९) 'सहकारी मूल्ये ' सहकारी महाराष्ट्र, महाराष्ट्र राज्य सहकारी, संघ मर्यादित पुणे.

- 84 हौजवाला पु. घ. (१९७२), ' बी. व्यंकटपैय्या समिती अहवाल' , महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ, पुणे.'
- 85 जाखंडे व्ही. एम् (१९६७), 'भारतातील जिल्हा सहकारी बँका', सुवर्ण महोत्सव स्मृती ग्रंथ, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सह बँक पुणे.
- 86 जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२०००-२००१ ते २००६-०७) , अर्थ व सांख्यिकी संचनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- 87 कुंभोजकर ग. वि. (१९८९), 'संशोधन पध्दती व संख्याशास्त्र', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 88 कविमंडन विजय (१९८९), 'कृषी अर्थशास्त्र ' श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- 89 महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०००-०१ ते २००६-०७), अर्थ व सांख्यिकी संचनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- 90 महाराष्ट्राची सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात (१९९६-९६ , २०००-०१ ते २००६-०७), अर्थ व सांख्यिकी संचनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- 91 नाबार्ड वार्षिक अहवाल (१९९७-९८ , २००१-०२ ते २००६-०७) नाबार्ड , मुंबई.
- 92 पारखी द. ल. (१९६७), ' जनसेवेचे अर्धशतक ' सुवर्ण महोत्सवी स्मृती ग्रंथ, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, पुणे
- 93 पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक , (सुवर्णमहोत्सव स्मृती ग्रंथ १९६७), पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक , पुणे.
- 94 पंडित शांता आणि पाटील लीला (१९८६), 'कृषी अर्थशास्त्राची मूलतत्वे,' महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ,
- 95 'सहकाराची मूल्ये आणि मूलतत्वे' (१९९९), महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादित, पुणे
- 96 शेती कर्ज विषयक धोरण पुस्तिका (२०००-०१ ते २००६-०७), पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, पुणे.
- 97 सहकारी अर्थव्यवस्था कृषी औद्योगिक वार्षिक, (द्वितीय खंड, १९६९-७०) , सहयोग प्रकाशन मंडळ.
- 98 मराठी विश्वकोश (खंड १२), महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई,

परिशिष्ट

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

पुणे जिल्हयातील प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास

प्रश्नावली / अनुसूची

Ph. D. (विद्यावाचस्पती अभ्यासासाठी प्रश्नावली)

प्रश्नावलीच्या / अनुसूचीच्या साहाय्याने मिळविलेल्या माहितीचा उपयोग फक्त अभ्यायासाठीच केला जाणार आहे.

डॉ. प्रा. एच्. एस. ननवरे
मार्गदर्शक

प्रा. नारायण भि. टाक
अभ्यासक

सभासदाचे नाव व पत्ता :

संस्थेचे नाव

टीप : १) होय किंवा नाही यापैकी अयोग्य उत्तरावर तिरपी रेष मारावी.

२) योग्य उत्तरापुढे (✓) अशी खुण करावी.

प्र. क्र. १ प्राथमिक सहकारी शेती पतपुरवठा संस्थेबरोबर आपण कर्ज व्यवहार

केला आहे काय ?

होय / नाही

प्र. क्र. २ आपण धारण केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र सांगा?

१) पाच एकर पेक्षा कमी

()

२) पाच एकर पेक्षा जास्त

()

प्र. क्र. ३ कुटूंबाचे उत्पन्नाचे मार्ग सांगा.

१) फक्त शेतीपासून उत्पन्न

()

२) शेती व इतर मार्गांनी उत्पन्न

()

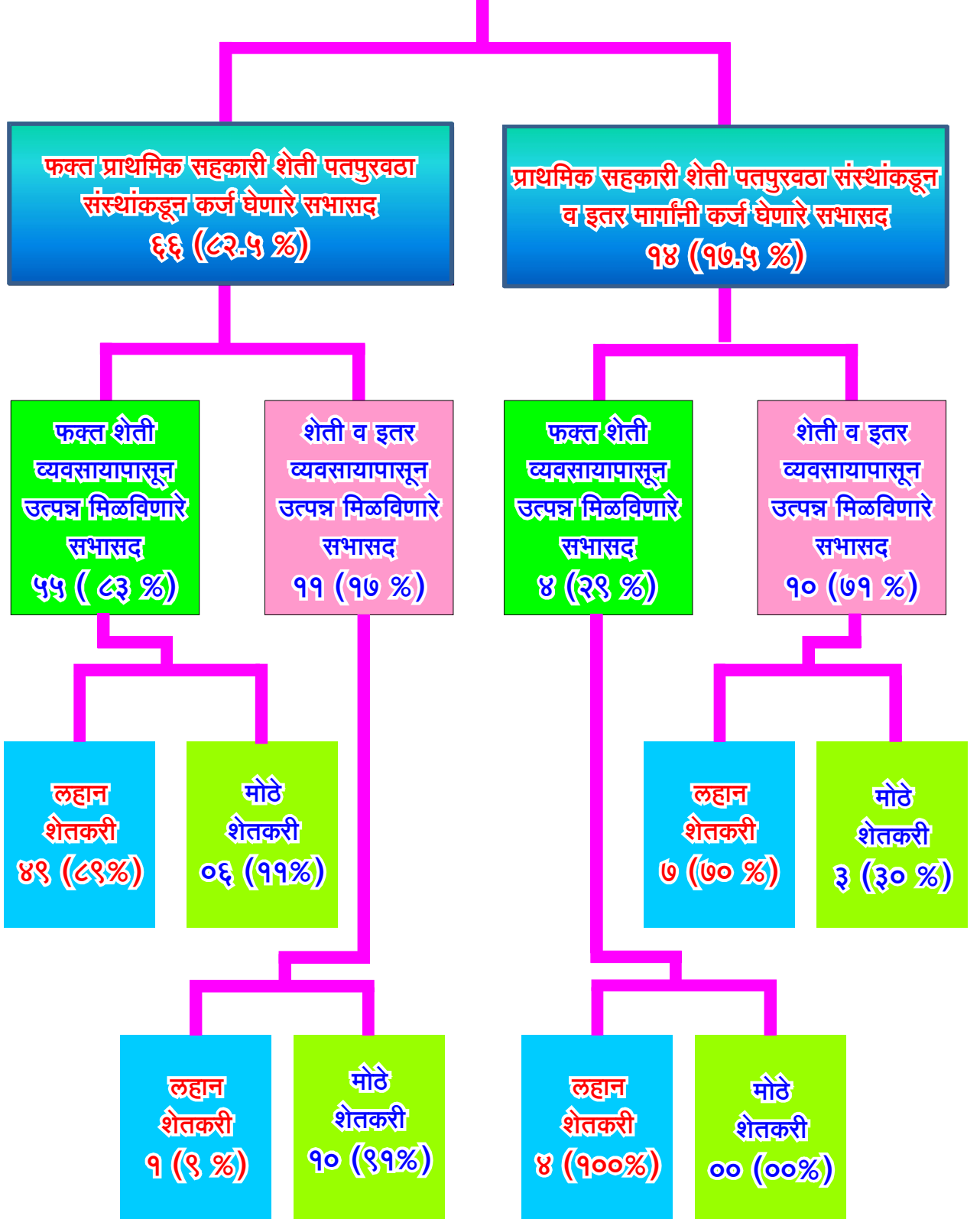
- प्र. क्र. ४ पुढीलपैकी कोणत्या मार्गांनी आपण कर्ज घेतले आहे.
- १) फक्त प्राथ. सह. शेती पतपुरवठा संस्थेकडून कर्ज घेतले ()
- २) संस्था व इतर मार्गांनी कर्ज घेतले ()
- प्र. क्र. ५ कर्ज परतफेडी बाबतची माहिती सांगा.
- १) मागील कर्जाची पूर्णपणे परतफेड केली ()
- २) पूर्णपणे कर्जफेड करताना जुने नवे केले ()
- ३) थकबाकी झाली आहे. ()
- प्र. क्र. ६ पुढीलपैकी कोणत्या बाबींवर संस्थेकडून घेतलेली कर्ज रक्कम खर्च केली.
(ज्या कारणांसाठी खर्च करण्यात आला त्या समोर ✓ खूण करावी.)
- १) शेतीसाठी खर्च ()
- २) उपभोग खर्च (दैनंदिन उपभोग खर्च, लग्न, समारंभ, धार्मिक बाबींसाठी खर्च इ.)
- ३) आरोग्य व शिक्षणावर खर्च ()
- ४) घरबांधणी व घर दुरूस्तीसाठी खर्च ()
- ५) दळणवळणासाठी आवश्यक वस्तूंची खरेदी ()
(जीप, मोटारसायकल, सायकल)
- ६) व्यवसायासाठी गुंतवणूक केली ()
- प्र. क्र. ७ मिळणारे कर्ज आवश्यकतेपेक्षा कमी असते काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. ८ आवश्यक त्यावेळी कर्ज मिळते काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. ९ कर्ज वसूलीची पध्दत योग्य आहे काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. १० पीक कर्जावरील व्याजदर अयोग्य आहे काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. ११ संस्थेचे स्वतःचे गोडाऊन असावे काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. १२ शेतमाल वाहतूकीची साधने संस्थेकडे असावीत काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. १३ शेतीसाठी आवश्यक खते, बी बियाणे, औषधे, इत्यादी वस्तूंच्या विक्रीचे संस्थेचे दुकान असावे काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. १४ शेतीसाठी आवश्यक यंत्रे भाड्याने संस्थेने द्यावीत काय ? होय / नाही

- प्र. क्र. १५ संस्थेने शेतीविषयक मार्गदर्शन करावे काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. १६ तुम्ही इतरांना पैसे कर्जाऊ दिले आहेत काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. १७ गावातील फंडात, भिशीत पैसे गुंतविले आहेत काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. १८ किसान क्रेडीट कार्ड उपयुक्त आहे काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. १९ किसान क्रेडीट कार्ड बाबतची माहिती
- अ) मंजूर पिक कर्ज रक्कम एकदाच सर्व (९० टक्के पेक्षा जास्त रक्कम) बँक खात्यातून काढली काय ? होय / नाही
- ब) मंजूर पिक कर्ज रक्कम दोन वेळा काढली काय ? होय / नाही
- क) मंजूर पिक कर्जरक्कम दोनपेक्षा जास्त वेळा काढली काय? होय / नाही
- प्र. क्र. २० संस्थांनी ठेवी स्विकारण्यास सुरुवात केली व जिल्हा बँके प्रमाणे व्याज दिल्यास तुम्ही ठेवी ठेवण्यास तयार आहात काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. २१ पीक विमा उतरविला आहे काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. २२ सध्या कार्यरत असलेल्या दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त दुर्बल संस्थांचे एकत्रीकरण करून एक संस्था निर्माण करणे योग्य आहे काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. २३ मागील तीन वर्षात संस्थेच्या झालेल्या सर्व साधरण सभांपैकी किमान एका सभेला आपण उपस्थित होता काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. २४ मागील पाच वर्षात ज्या सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घेतले नाही त्यांना संस्थेच्या निवडणूकीत मतदानाचा हक्क असावा काय ? होय / नाही
- प्र. क्र. २५ संस्थेत असलेली गटबाजी व त्यातून निर्माण होणारी स्पर्धा संस्थेच्या विकासासाठी योग्य आहे काय ? होय / नाही

अभ्यासासाठी निवडलेल्या कर्जदार सभासदांचे वर्गीकरण

निवडलेले एकूण सभासद - ३५४ (भोर ८० + जुन्नर १३४ + इंदापूर १४० = एकूण ३५४)

भोर तालुका अभ्यासासाठी निवडलेले सभासद - ८०

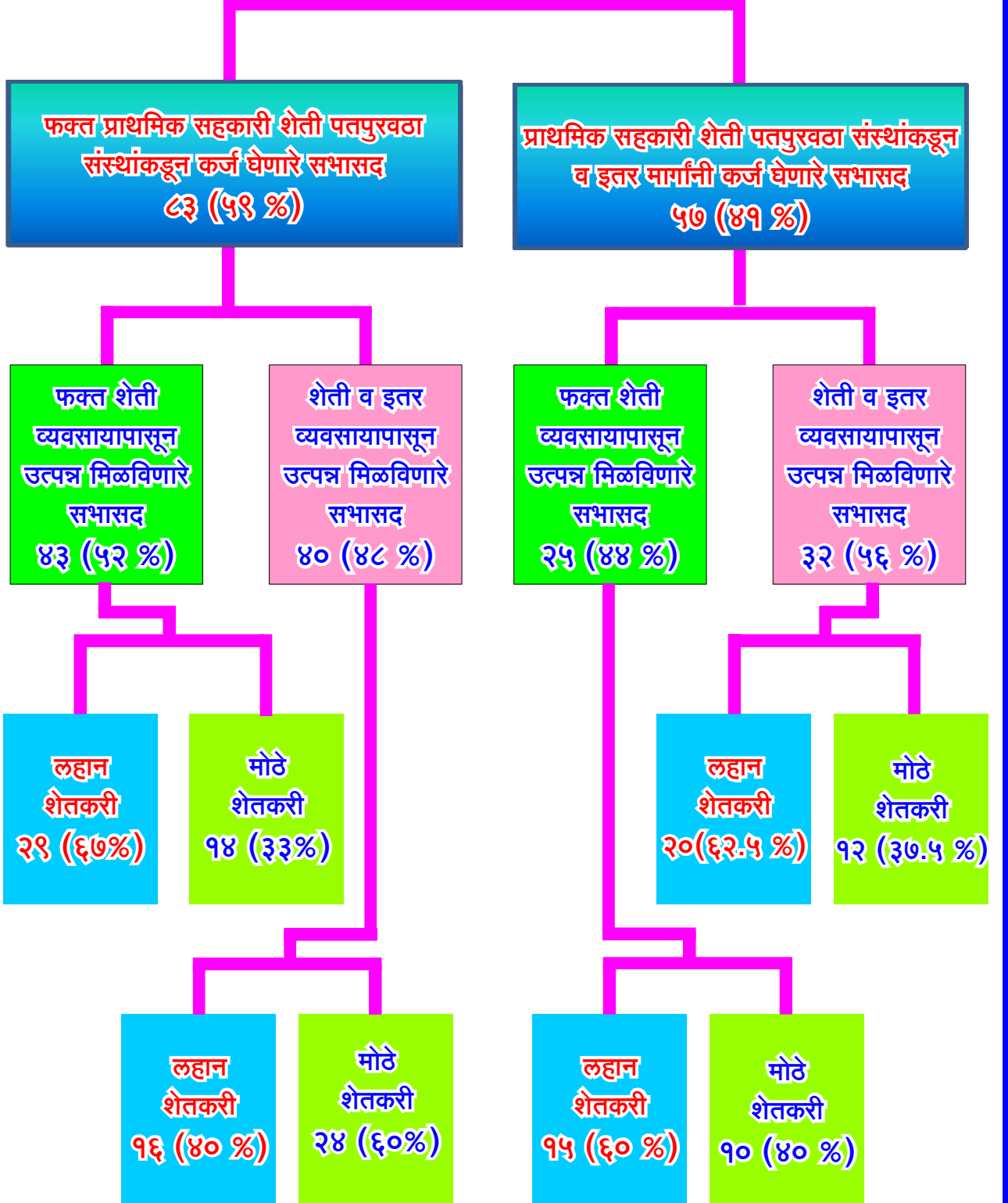

- टीप :
- लहान शेतकरी - २.५ हेक्टर पेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणारे
 - मोठे शेतकरी - २.५ हेक्टर पेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणारे
 - कंसात शेकडा प्रमाण

अभ्यासासाठी निवडलेल्या कर्जदार सभासदांचे वर्गीकरण

निवडलेले एकूण सभासद - ३५४ (भोर ८० + जुन्नर १३४ + इंदापूर १४० = एकूण ३५४)

इंदापूर तालुका अभ्यासासाठी निवडलेले सभासद- १४०

- टीप :
- लहान शेतकरी - २.५ हेक्टर पेक्षा कमी धारणक्षेत्र असणारे
 - मोठे शेतकरी - २.५ हेक्टर पेक्षा जास्त धारणक्षेत्र असणारे
 - कंसात शेकडा प्रमाण